

**MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE
DOĞU ÇUKUROVA DOKTORA**

SULTAN BERNA AKKOYUNLU

Eskişehir 2023

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE DOĞU ÇUKUROVA

Sultan Berna AKKOYUNLU

DOKTORA TEZİ

Tarih Ana Bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Şaduman Halıcı

**Eskişehir
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Haziran 2023**

Bu tez çalışması BAP Komisyonunca kabul edilen 2103E011 nolu proje kapsamında desteklenmiştir.

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

ÖZET

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE DOĞU ÇUKUROVA

Sultan Berna AKKOYUNLU

Tarih Ana Bilim Dalı

Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Haziran 2023

Danışman: Prof. Dr. Şaduman HALICI

Mondros Mütarekesi ile başlayan Doğu Çukurova'nın Milli Mücadele tarihi, Kurtuluş Savaşı'nda önemli bir yer sahip olmuştur. İtilaf Devletleri tarafından ilk işgal edilen ve düşman işgalinden ilk kurtarılan cephe olan Doğu Çukurova bölgesindeki Ermenilerin faaliyetleri, Fransız-Ermeni işbirliğinin Türklere yansıması, Kuva-yı Milliye'nin özveriyle ortaya koyduğu direniş hareketleri ve Ankara İtilafnamesi ile bölgenin düşman işgalinden kurtuluşu arşiv belgeleri ile yeniden ele alınmıştır. Kısacası söz konusu çalışmayla bölgenin savaş bilançosu ele alınmamış belgeler ışığında Doğu Çukurova'nın Milli Mücadeledeki yol haritasını çıkarmak amaçlanmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, Çukurova'nın işgaliyle ortaya çıkan silahlı örgütlenmeleri, bölgenin coğrafi özelliklerini ve İtilaf devletlerinin işgal sahalarını dikkate almış ve Adana'yı iki farklı bölgeye ayırarak Kuva-yı Milliye teşkilatını oluşturmuş ve Seyhan Nehri'nin doğusunda kalan alanın yerel örgütlenme sorumluluğu Doğu Çukurova Kuva-yı Milliye Komutanlığı'na verilmişti. Ayrıca Yüzbaşı olan Doğu Çukurova Komutanına "Aydınoğlu Tufan" takma adının verilerek Mücadeleyi asker – sivil dayanışmasıyla kuvvetlendirmek amaçlanmıştır. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ile de bir yandan düşman işgalinden kurtarılan bölgeler için milli yapılanmalar oluşturulurken diğer yandan Fransız işgalindeki kazalar için iase ve haberleşme faaliyetlerini yürütmüştü.

Anahtar Sözcük: Doğu Çukurova, Kuva-yı Milliye, Milli Mücadele, Aydınoğlu Tufan, Fransa, Ermeni

ABSTRACT

EASTERN ÇUKUROVA DURING THE NATIONAL STRUGGLE

Sultan Berna AKKOYUNLU

Anadolu University, Institute of Social Sciences, June 2023

Supervisor: Prof. Dr. Şaduman Halıcı

The history of the National Struggle in Eastern Çukurova, which started with the Armistice of Mondros, had an important place in the War of Independence. The activities of the Armenians in the Eastern Çukurova region, which was the first front to be occupied by the Entente and the first to be liberated from enemy occupation, the reflection of the French-Armenian cooperation on the Turks, the resistance movements put forward selflessly by the Kuva-yı Milliye, and the liberation of the region from enemy occupation with the Ankara Treaty of Alliance are reconsidered with archival documents. In short, this study aims to draw the road map of Eastern Çukurova during the National Struggle in the light of the documents rather than the war balance sheet of the region.

Mustafa Kemal Pasha took into account the armed organizations that emerged with the occupation of Çukurova, the geographical features of the region and the occupation areas of the Entente states and divided Adana into two different regions and formed the Kuva-yı Milliye organization and the responsibility for the local organization of the area east of the Seyhan River was given to the Eastern Çukurova Kuva-yı Milliye Command. In addition, the Eastern Çukurova Commander, who was a captain, was given the nickname "Aydınöglü Tufan" in order to strengthen the struggle with military-civilian solidarity. While national organizations were formed for the regions liberated from the enemy occupation with the Law Societies of Mudafaa-i Hukuk, on the other hand, food and communication activities were carried out for the French-occupied provinces.

Keywords: Eastern Çukurova, Kuva-yı Milliye, National Struggle, Aydınoglu Tufan, France, Armenian

ÖNSÖZ

Adana ve çevresi, doğal konumundan dolayı yüzyıllardır birçok medeniyete ev sahipliği yaptığı gibi Osmanlı Devleti döneminde çatışmalara sahne olmuştur. Rusya, Fransa ve İngiltere'nin Ermeniler üzerindeki etkisi ve bölgeki çıkarları Birinci Dünya savaşı öncesi başlamıştı. Savaştan yenik çıkan Osmanlı Devleti ile imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra Çukurova Fransız ve Ermeni işgaline uğramış ve bölge halkı işgalcilerin eziyetlerine maruz kalmıştı.

Fransızların idari, Ermenilerin askeri gücü elinde bulundurması; Türklerin can ve mal güvenliğinin bulunmaması üzerine Adanalılar, önce işgalleri protesto etmek daha sonra da Mustafa Kemal Paşa'nın desteğiyle silahlı direnişlerde bulunmak için teşkilatlar kurulmuştur.

Doğu Çukurova, Kurtuluş Savaşı'nın güney cephesinde yer alan Adana'nın düşman işgalinden kurtarılması için Kuva-yı Milliye örgütlenmesini kolaylaştırmak ve işgallere karşı daha hızlı karşı koyabilmek amacıyla oluşturulmuş bir askeri bir hattı ifade etmektedir. Buna göre Doğu Çukurova, Zamantı Çayı'nın doğusundan başlayarak Tahtalı Dağları, Yumurtalık, Osmaniye, Amanos dağlarının batısı ve Dibek Dağlarını içine almakta ve Kozan Sancağı ile Ceyhan Osmaniye kazalarını kapsamaktadır.

Mondros Mütarekesi'nden yirmi gün sonra, 20 Aralık 1918'de, Fransız ve Ermeni işgaline uğrayan bölgede kısa bir süre sonra bölge halkının örgütlenmeye başladığı görülmektedir. Doğu Çukurova'da esas itibarıyla Kuva-yı Milliye teşkilatının oluşturulması üç Kozanlı'nın bizzat Mustafa Kemal Paşa'dan yardım istemesi üzerine olmuştur. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, Çukurova'yı doğu ve batı olarak ayırmış ve Kuva-yı Milliye Komutanlıklarını kurmuştu. Mustafa Kemal aynı zamanda bölgedeki mücadeleyi halkın başlattığı izlenimi vermek ve mücadeleyi halka mal etmek amacıyla asker olan komutanlara sorumlu oldukları alanda tanınmış ailelerin isimlerini vermişti.

Mustafa Kemal Paşa'nın görevlendirdiği bu iki subayın komutanlığında bölge halkından meydana gelen milis kuvvetler, kendilerinden çok üstün silah teknolojisine ve insan gücüne sahip olan Fransız ve Ermenilerle çok çetin mücadeleler vermişti. Aynı zamanda Doğu Çukurova'da Ermeni nüfusunun fazla olduğundan Ermeni zulmüne en çok maruz kalan bölgelerden biri olmuşsa da yapılan fedakarlıklar sonucu Ceyhan kazası hariç Doğu Çukurova kendi imkanlarıyla düşman işgalinden kurtulmuştu.

TBMM'nin askeri ve siyasi zaferleri Kurtuluş Savaşı'nın güney cephesine etki etmiş ve Fransa ile yapılan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşmasıyla Çukurova tamamen Türk egemenliğine girmişti. Böylece güney cephesi kapanmış ve bölgede bulunan Kuva-yı Milliye batı cephesine kaydırılmıştı.

Çalışmada temel kaynağımızı Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTEA) ve Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi (ATASE) oluşturmakla birlikte dönemi kapsayan hatıratlar, araştırma inceleme eserler, dönemin tarihine ışık tutmuş basın kaynaklarından da faydalanılarak Doğu Cephesi'nde yaşanan direnişin adım adım izleri sürülmeye çalışılmıştır.

Söz konusu çalışmanın her aşamasında kılavuzluğunu benden esirgemeyen, gösterdiği yakın ilgisinin yanında motivasyonumu yükselten saygı değer danışman hocam Prof. Dr. Şaduman HALICI'ya şükran duygularımı belirtmek isterim. Araştırmam sırasında göstermiş oldukları alaka nedeniyle ATASE arşiv çalışanlarına teşekkür ederim. Ayrıca doktora dönemimde büyük anlayış ve fedakarlığıyla her konuda destek olan annem Sevgi Akkoyunlu'ya teşekkürü bir borç bilirim.

Tez yazım sürecinde ülkemde birden fazla felaket yaşanmış ve birçok kişi hayatını kaybetmiştir. Son olarak 6 Şubat 2023 tarihinde yaşanan Güney Doğu Anadolu'nun neredeyse tamamını etkileyen 7.7 şiddetindeki merkez üssü Kahramanmaraş / Pazarcık depreminde resmi rakamlara göre 50.500 kişi hayatını kaybetmiştir. Ülkem adına aynı felaketlerin yaşanmamasını temenni eder, deprem yaralarının bir an önce sarılmasını dilerim

05.06.2023

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı”yla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim.

Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Sultan Berna Akkoyunlu

İÇİNDEKİLER

BAŞLIK SAYFASI.....	i
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTARCT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
TABLO VE GÖRSELLER DİZİNİ.....	xii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	xiii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. BAŞLANGICINDAN MONDROS MÜTAREKESİ'NE KADAR DOĞU

ÇUKUROVA.....	3
1.1. Tarihte Çukurova Bölgesi: Tarihi, Coğrafi, Siyasi, Demografik, Ekonomik, Yapısı.....	4
1.2. Birinci Dünya Savaşı Öncesi Bölgenin Durumu.....	12
1.2.1. 19. yüzyıl sonrası Doğu Çukurova'nın demografik yapısı.....	13
1.2.2. Büyük devletlerin Ermenilere yönelik politikaları: Millet-i Sadıka'dan Ermeni sorununa.....	20
1.2.3. İttihat Terakki Cemiyeti ve Ermeniler.....	27
1.2.3.1. Ermenilerin örgütlenmesi ve İttihat Terakki Cemiyeti ile ilişkiler.....	28
1.2.3.2. Ermeni sorunun Adana'ya yansımaları ve Adana olayları.....	33
1.2.3.3. İttihatçıların Ermeni politikası – seçimler ve Ermeni komiteler.....	39
1.3. Birinci Dünya Savaşı: Sevk ve İskan Kanunu.....	46
1.3.1. Tehcir kanunun uygulanması ve Çukurova'ya yansımaları.....	54

1.4. Gizli Antlaşmalarda Doğu Çukurova.....	58
1.5. Mondros Mütarekesi Giden Süreç ve Mütarekede Doğu Çukurova.....	60
1.5.1. Mondros Mütarekesi'nin uygulanması.....	61
1.5.2. Mondros Mütarekesi'nin Doğu Çukurova'ya yansması.....	68
1.5.3. Paris Barış Konferansı'nda ve Sevr'de Doğu Çukurova.....	72
1.5.4. İşgallere karşı İstanbul Hükümeti'nin tavrı ve bölge halkının tepkisi.....	79
1.5.5. Yerelden ulusala Milli Mücadele'nin örgütlenmesi.....	85
1.5.6. İşgalin el değişimi: Suriye İtilafnamesi ve bölgede yankısı.....	88

İKİNCİ BÖLÜM

1. DOĞU ÇUKUROVA'DA FRANSIZ İŞGAL DÖNEMİ.....	93
2.1. Fransa'nın Çukurova'yı İşgal Gerekçeleri.....	94
2.2. Fransa'nın Uyguladığı İşgal Politikası.....	95
2.2.1. Fransız – Ermeni işbirliği: Ermeni Lejyonu'nun kurulması.....	99
2.2.2. Dünün ve bugünün hesabı: Tesviye-i Mesalih komisyonları.....	105
2.3. Doğu Çukurova'nın İşgali.....	107
2.3.1. Osmaniye – Bahçe ve Ceyhan Kazalarının İşgali ve Yaşananlar.....	107
2.3.2. Kozan Sancağında İşgalle Birlikte Yaşananlar.....	109
2.3.2.1. Kozan (Sis) kazasının işgali ve yaşananlar.....	109
2.3.2.2. Feke kazasının işgali ve yaşananlar.....	111
2.3.2.3. Kadirli (Kars) kazasının işgali ve yaşananlar.....	113
2.3.2.4. Haçin (Saimbeyli) kazasının işgali ve yaşananlar.....	114
2.4. “Kilikya” Katagikosluğu'nun Kurulması ve İşgaldeki Rolü.....	116
2.5. Fransızların Yerel Yöneticilerle İşbirliği ve Bölge Halkına Etkisi.....	121
2.6. Doğu Çukurova'nın İşgal Bilançosu.....	128

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. DOĞU ÇUKUROVA'DA DİRENİŞ: MÜDAFAA-İ HUKUK'TAN KUVA-YI MİLLİYE'YE.....	139
3.1. Temsilciler Kurulu'nun Oluşumu ve Bölgeye Yönelik Politikaları.....	140

3.1.1. Bölgedeki mücadelenin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti çatısı altında birleşmesi.....	141
3.1.2. Kilikya Kuva-yı Milliye Umum Komutanlığı'nın kurulması.....	144
3.2. Bölge Halkının İşgal Güçleri ve İşbirlikçilerle Mücadelesi.....	147
3.2.1. Bozat gediği olayı.....	148
3.2.2. Kargapazarı olayı.....	151
3.2.3. Hamam Köyü olayı.....	152
3.3. Doğu Çukurova'da Milli Teşkilat Yapılanması.....	153
3.3.1. Develi Kuva-yı Milliye'sinin çalışmaları ve Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bildirisi.....	157
3.3.2. Doğu Çukurova Kuva-yı Milliye Komutanlığı'nın Andırın'daki çalışmaları.....	161
3.4. Doğu Çukurova Kuva-yı Milliye'sinin Kadirli (Kars) Cephesi.....	164
3.4.1. Kadirli'de Kuva-yı Milliye Mücadelesi.....	165
3.4.2. Kadirli'nin ve Düşman İşgalinden Kurtarılması.....	165
3.4.3. Ermeni ve Fransızların Kadirli'yi Yeniden İşgal Etme Girişimi.....	167
3.4.4. Kadirli'de Müdafaa-i Hukuk ve Kuva-yı Milliye Teşkilatının kurulması.....	168
3.5. Doğu Çukurova Kuva-yı Milliye'sinin Feke Cephesi.....	170
3.5.1. Feke'de Kuva-yı Milliye mücadelesi ve bölgenin düşman işgalinden kurtuluşu.....	171
3.5.2. Feke Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulması ve çalışmaları.....	175
3.6. Doğu Çukurova Kuva-yı Milliye'sinin Kozan (Sis) cephesi.....	177
3.6.1. Kadirli'de Kozan (Sis) Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulması....	178
3.6.2. Kozan (Sis) Kuva-yı Milliye teşkilatının ve cephelerinin kurulması...	179
3.6.3. Kozan'da (Sis) Kuva-yı Milliye mücadelesi.....	184
3.6.4. Geçici Mütareke ile Kozan'ın (Sis) düşman işgalinden kurtarılması...	188
3.7. Doğu Çukurova Kuva-yı Milliye'sinin Haçin (Saimbeyli) Cephesi.....	191
3.7.1. Haçin Kuva-yı Milliye Teşkilatı'nın kurulması.....	192
3.7.2. Haçin'de Kuva-yı Milliye Mücadelesi.....	193
3.7.2.1. Şar kuşatması.....	199
3.7.2.2. Haçin cephesinde yaşanan gelişmeler.....	200

3.7.2.3. <i>Doğanbeyli (Rumlu – Bakırdağ) baskını</i>	203
3.7.3. Haçın'ın düşman işgalinden kurtuluşu.....	204
3.7.4. Tılan Muharebesi.....	207
3.8. Doğu Çukurova Kuva-yı Milliye'sinin Ceyhan – Osmaniye Cephesi.....	209
3.8.1. Ceyhan'da Milli teşkilatın yapılanması ve Kuva-yı Milliye Mücadelesi.....	210
3.8.1.1. Mercin Savaşları.....	213
3.8.2. Osmaniye'de Kuva-yı Milliye Mücadelesi.....	214
3.8.2.1. <i>Haruniye (Düziçi) Cephesindeki Savaşlar</i>	215
3.8.2.2. <i>Kovanbaşı Savaşları</i>	217
3.8.2.3. <i>Kanlıgeçit Mücadelesi ve Mamure Baskını</i>	219
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
4. KURTULUŞA DOĞRU: ANKARA İTİLAFNAMESİ VE FRANSIZ İŞGALLERİNİN SON BULMASI.....	223
4.1. İlk Siyasi Zafer: Londra Konferansı.....	224
4.2. TBMM'nin Askeri ve Siyasi Zaferlerinin Güney Cephesine Yansıması.....	228
4.3. Bouillion – Mustafa Kemal İlişkisi ve Ankara İtilafnamesi'ne Giden Süreç.....	232
4.4. Ankara İtilafnamesi'nin İmzalanması ve Antlaşmanın Siyasal – Hukuksal Önemi.....	235
4.4.1. Ankara İtilafnamesi'nin Ermenilere etkisi.....	244
4.5. Tahliye Protokolüyle TBMM Egemenliğinin Kurulması.....	250
4.6. Türk Heyetinin Çukurova'yı Teslim Alması ve Doğu Çukurova'nın Boşaltılması.....	253
SONUÇ.....	257
KAYNAKÇA.....	260
EKLER.....	279

TABLO VE GÖRSELLER DİZİNİ

Resim 1: Çukurova Fiziki Haritası.....	4
Grafik 1.1. 1831 Nüfus Sayımına göre Adana Nüfusu.....	14
Grafik 1.2. 1831 Adana nüfus Defterine göre Adana Nüfusu.....	14
Tablo 1.1. 1869 Tarihli Adana Vilayeti Kozan Sancak Nüfusu.....	15
Tablo 1.2. 1870 (H. 1287) Tarihli Adana Vilayeti Kozan Sancak Nüfusu.....	15
Tablo 1.3. 1892 (H.1309) Tarihli Adana Vilayeti Kozan Sancak Nüfusu.....	16
Tablo 1.4. 1894 (H.1311) Tarihli Adana Vilayeti Kozan Sancak Nüfusu.....	17
Tablo 1.5. 1900 (H.1318) Tarihli Adana Vilayeti Kozan Sancağı Toplam Nüfusu.....	17
Tablo 1.6. 1900 (H.1318) Tarihli Adana Vilayeti Kozan Sancağı Nüfusu.....	18
Tablo: 1.7. 1906/1907 Adana Vilayeti Kozan Sancak Nüfusu.....	19
Tablo 1.8. 1914 Adana Vilayeti Kozan Sancağı Nüfusu.....	19
Tablo 1.9. 1914 Seçimlerindeki Ermeni Mebuslar.....	46
Tablo 1.10. İskana tabi olan Ermenilerin İkame Tablosu.....	57
Tablo 2.1. 1920 yılında Doğu Çukurova’da bulunan Ermeni Lejyoner Mevcudu.....	103

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.k.	: Adı geçen kaynak.
ATBD	: Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
ATAM	: Atatürk Araştırma Merkezi
ATASE	: Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi.
AÜ	: Ankara Üniversitesi
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BOADA	:Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
ÇTAD	: Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi.
DH.EUM.KLH.	: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Hususi Kalemi.
DH. EUM. 2.Şb.	: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalemi 2. Şube
DH. ŞFR.	: Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi.
G.	: Gömlek
HTVTD	: Harp Tarihi Vesikaları Tarihi Dergisi.
K.	: Kutu
MV.	: Meclis-i Vükela Mazbataları.
ORSAM	: Ortadoğu Araştırma Merkezi
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
TİTEA	: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi.
TTK	: Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

Anadolu'nun güneyinde bulunan Çukurova Bölgesi, özel şartlarından dolayı eski çağlardan beri birçok medeniyete ev sahipliği yaptığından tarih araştırmalarında da önemli bir yere sahip olmuştur. Bu kapsamda çalışmamızda Milli Mücadele tarihinin Güney Cephesi'nde yer alan Doğu Çukurova'da ortaya çıkan direnişin nedenleri ve sonuçlarıyla birlikte sürecin tüm ayrıntıları ortaya koymak amaçlanmıştır.

İskenderun'un Anadolu'da ilk işgal edilen yer olması, Dörtyol'da işgalcilere karşı ilk kurşunun atılması, Mustafa Kemal Paşa'nın Mondros Mütarekesi'ne verdiği ilk tepkisinin Toros Tünellerinin işgaline ve İtilaf Devletleri'nin 'Çukurova' yerine sınırları belli olmayan "Kilikya" tanımını tercih etmelerine olması, çalışma konusunun Güney Cephesi seçilmesine neden olmuştur. Ayrıca Adana ve çevresinin sadece İngiliz ve Fransızlardan oluşan İtilaf Devletleri'nin değil aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin milletlerinden biri olan Ermeniler tarafından da işgale maruz kalması, Güney Cephesi'nin araştırma konusu olmasına zemin hazırlamıştır. Tezin başlığını ve konusunu içeren Doğu Çukurova Bölgesi'nin sınırlarındaki Kozan'ın tanınmış kişilerinin Mustafa Kemal Paşa'ya başvurarak Çukurova'da silahlı teşkilatların kurulmasına sebep olmaları, Doğu Çukurova'yı özel bir yere taşımıştır.

I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar resmi yazışmalarda dahi kullanılmamasına rağmen Mondros Mütarekesi'nden sonra İtilaf Devletleri, anlaşmanın 16. maddesinde "Kilikya" bölgesinden söz etmişti. Söz konusu çalışmada ise İtilaf Devletleri'nin Anadolu işgali için belirsiz sınırlarla işgal sahalarını genişletme amacıyla oldukları göz önünde bulundurularak söz konusu terim yerine "Çukurova" terimine yer verilmiştir.

Milli Mücadele Dönemi'nde Doğu Çukurova başlıklı tez çalışması dört ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Mondros Mütarekesi'ne kadar Doğu Çukurova'nın sosyal, siyasal, askeri ve demografik özellikleri ele alınmıştır. Ayrıca yüz yıllar boyunca Osmanlı Devleti'nin sadık milleti olan Ermenilerin faaliyetleri, çıkarlarına uygun çeşitli parti ve gruplarla yaptıkları iş birlikleri ve bunların sonuçları üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın ikinci bölümünü, Suriye İtilafnamesi'nden sonra Doğu Çukurova'nın askeri ve mülki idaresini eline alan Fransızların işgal dönemi oluşturmuştur. Fransızlarla birlikte silahlı güç olarak bölgeye getirilen Ermenilerin, tehcirin intikamını almak ve

nüfus çoğunluğunu elde etmek için Türklere karşı uyguladıkları mezalim, belgeleriyle gözler önüne serilmeye çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde ise Doğu Çukurova'daki Kuva-yı Milliye'nin ve Müdafaa-i Hukuk Teşkilatlarının oluşum süreci ayrıntılarıyla incelenmiştir. Zamantı Çayı, Tumlukale, Yumurtalık Hattı ile Göksun, Andırın, Kaypak Hattı arasındaki Kozan Sancağındaki Sis, Haçın, Kadirli, Feke, kazaları ile Ceyhan ve Osmaniye kazalarındaki kurtuluş mücadelesi, belgeler ve ikinci el kaynaklarla takip edilmiştir. Ayrıca Kuva-yı Milliye'nin örgütlenmesini kolaylaştırmak ve işgallere olabildiğince hızlı karşı koyabilmek için direniş asker-sivil dayanışması etrafında şekillenmiş ve gelişim süreci belgelerle ortaya konmuştur.

Dördüncü ve son bölümünde de TBMM'nin askeri başarılarının ardından 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması ile Fransız işgalinin son bulması ve Türk hükümetinin kurulma süreci üzerinde durulmuştur. Ayrıca Doğu Çukurova'da Fransız hakimiyetinin sona ermesinden sonra Ermeniler, Adana'yı terk ederek İzmir, İstanbul ve Suriye'ye kaçmıştır. Çukurova'dan İzmir'e giden Ermenilerin, İzmir'de Yunan kuvvetleriyle iş birliği içinde oldukları ve Türkler aleyhinde çalışmalarda bulunduklarına dair belgelere yer verilmiştir. Son olarak ise Güney Cephesi'nin kapanmasının Batı Cephesi'ne etkileri vurgulanmıştır.

Milli Mücadele tarihine bakıldığında Güney Cephesi'yle ilgili çalışmaların sınırlı sayıda olduğu görülmektedir. Bunların çoğu da toplu bir çalışma olmaktan ziyade belirli olaylar veya kişiler hakkında önemli bilgilerin yer aldığı kaynaklardır. Bu nedenle söz konusu çalışmada Doğu Çukurova'nın işgalinden kurtuluşuna giden süreçte, asker ve sivil dayanışması adım adım takip edilmeye çalışılmıştır.

Kronoloji dikkate alınarak hazırlanan çalışmada ATASE ve TİTEA arşivlerinden elde edilen belgeler sayesinde Ermeni-Yunan ilişkileri, Milli Mücadele Dönemi'nde de Osmanlı Devleti'ne bağlı Ermeni yöneticilerin ve Fransız işgaliyle saf değiştiren Türk yöneticilerinin varlığı ortaya konabilmiştir. Bunun dışında dönemin gazeteleri ve döneme tanıklık etmiş kişilerin hatıratları gözden geçirilmiş ve çalışma, bir bütünlük içerisinde ele alınmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. BAŞLANGICINDAN MONDROS MÜTAREKESİ'NE DOĞU ÇUKUROVA

Çukurova coğrafi konumundan ve jeostratejik öneminden dolayı ilk çağlardan bugüne kadar birçok kez egemenlik mücadelesine sahne olmuştur. Bu mücadeleler sırasında Anadolu'nun güneyinde Ermeniler tarafından bir baronluk kurulmuşsa da bu baronluk kısa bir süre sonra dağılmış ve Ermeniler yüzyıllar boyunca Türklerin hakimiyetinde varlığını sürdürmüştür.

Kilikya sınırları içerisinde yer alan Çukurova, Milli Mücadele Dönemi'nde Güney Anadolu'nun kurtuluş planına göre doğu ve batı olarak ikiye ayrılmıştır. Bu nedenle Çukurova'nın doğusu ve hinterlandı olan Zamantı Çayı'nın doğusundan başlayarak Tahtalı Dağları, Yumurtalık, Osmaniye, Amanos Dağları'nın batısı ve Dibek Dağları'nı içine alan hat, Doğu Çukurova olarak adlandırılmıştır¹.

Doğu Çukurova'da Ermenilerin de dahil olduğu gayrimüslim nüfus, XVIII. yüzyıla kadar toplam nüfusun yüzde 10-15'ini oluştururken, söz konusu tarihten sonra Adana ve çevresinde Ermeni nüfusun arttığı görülmüştür. Batılı devletlerin desteğiyle bölgede nüfus artışlarını sağlayan Ermeniler, XIX. yüzyıla kadar sadakatle bağlı olduğu Osmanlı Devleti'ne karşı yıkıcı eylemlere girişmemiştir. Yine Avrupalı devletlerin ortaya çıkardığı “Doğu Sorunu” ile Ermenilerin bölgedeki iddialarının ardı arkası kesilmemiş ve XX. yüzyıla gelindiğinde Ermenilerin terör faaliyetleri Adana'ya da sıçramıştır. Olaylar sonrasında ise Ermeniler, Patrikhane'nin gücüne dayanarak bölgede daha fazla hak iddia etmeye ve şehrin savunmasını yapan Türkleri, meşrutiyet düşmanı göstererek Berlin Anlaşması'ndan beri süregelen mevcut siyasi ilişkilerini korumaya çalışmışlardır. Böylece Ermeniler XX. yüzyılda bir yandan ülke içinde İttihatçılar ile iş birliği yapmış diğer yandan başta Rusya olmak üzere birçok Avrupa devleti ile gizli görüşmelerde bulunmuştur. İttihatçılar da Meşrutiyet'i sürdürmek için bu iş birliğinin gerekli olduğunu düşünmüştür. Bu düşünce ise benimsenen Osmanlıcılık düşüncesinin sonucu olarak görülmüştür. Ancak hem Türklerin Balkan savaşlarındaki yenilgileri üzerine Ermenilerin

¹Ali Fuat Paşa'nın Çukurova'nın kurtuluşu için hazırladığı 4 Aralık 1919 tarihli protokolde, Doğu Çukurova birinci mıntıka olarak belirlenmiş ve Zamantı Çayı (Adana) hariç, Yumurtalık hattı dahil ile Göksun, Andırın, Kaypak hattı (dahil) olarak belirlenmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Toker (2021). *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü arşiv belgelerinde Milli Mücadele'de Adana Cephesi (Feke, Kozan, Haçin)*. C. 1. Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları. s.31, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı [ATASE] (2009). *Türk İstiklal Harbi IV Güney Cephesi*, Ankara, s.78, Çelik, a.g.k., 1999, s.151.

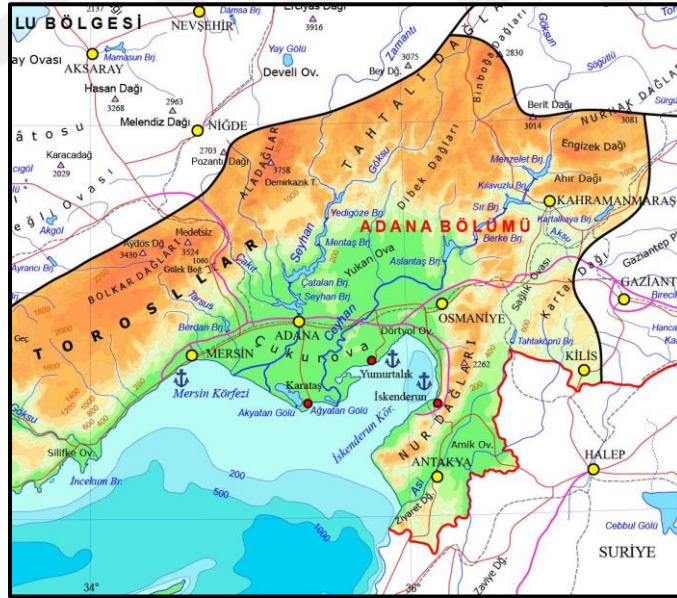
Avrupalılara yakınlaşması hem de 1913 Bâb-ı Âli baskınından sonra hükümette güçlenen İttihat Terakki'nin Türkçülük fikrini, devletin her siyasetinde benimsemesi sonucunda her iki tarafta da görüş ayrılıkları keskinleşmiş ve bu ayrılık kendini 1914 seçimlerinde göstermişti.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yaşadığı siyasi, askeri ve ekonomik çöküntü büyük devletlerin çıkarları için bir fırsat olmuş ve Ermenileri aracı olarak kullanmışlardır. Bu durumun Birinci Dünya Savaşı sırasında da devam etmesi, hükümeti gerekli tedbirleri almak mecburiyetinde bırakmıştır.

1.1. Tarihte Çukurova Bölgesi: Tarihi, Coğrafi, Siyasi, Demografik, Ekonomik, Yapısı

Çukurova'nın fiziki coğrafya özellikleri

Çukurova, doğuda eski adı Gavur ve Amanos Dağları olan Nur Dağları, batıda Silifke Ovası ve Toros Dağları'nın bir bölümünü oluşturan Bolkar Dağları, kuzeybatıda Aladağlar, kuzeyde Tahtalı Dağları ve güneyde ise Akdeniz ile çevrili olan bölgeye verilen isimdir².

Resim 1: Çukurova Fiziki Haritası

Yörenin en önemli akarsuları Seyhan, Ceyhan Nehirleri ile Tarsus Çayı ve Göksu Irmağı olup bu akarsuların taşıdığı alüvyonlar sayesinde Çukurova, dünyanın en verimli

²A. Ünal (2000). Çukurova'nın Antik Devirlerde Taşıdığı İsimler ile Fiziki ve Tarihi Coğrafyası. *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprübaşı*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s.23.

delta ovalarından biri olmuştur. Deltanın bir yandan denize yakınlığı öte yandan dağlarla çevrilmesi ise Çukurova'yı Torosların karasal iklimine karşı korumuştur. Bu durum bölgede Akdeniz ikliminin yaşanmasını sağlamıştır. Böylece Çukurova kendine özgü bir iklim yapısı ile pamuk, şeker kamışı, zeytin gibi ürünlerin yetiştiği zengin tarım alanı haline gelmiştir.

Çukurova'nın sahip olduğu özel coğrafi yapısı, bölgenin stratejik önem kazanmasını da sağlamıştır. Yörede yer alan Gülek Boğazı, Sertavul Geçidi, Bahçe Geçidi ve sadece tünellerle demiryolu ulaşımına olanak sağlayan Çakıt Vadisi'nin devamını oluşturan Horoz Geçidi ile Toros geçitlerinin varlığı dağlar arasından diğer bölgelere ulaşımı kolaylaştırmıştır. Böylece Çukurova, Gülek Geçidi ile İç Anadolu'ya, Bahçe (Aslanlıbel) Geçidi ile Güneydoğu Anadolu ve Mezopotamya'ya bağlanmış; Beylan (Belen) Geçidi ile Suriye üzerinden Akdeniz'in doğu kıyıları arasında bir köprü olmuştur.

Çukurova'nın farklı yer şekillerine sahip olması, Toros geçitlerinin Anadolu ve Suriye arasındaki kervan yolları üzerinde bulunması bölge halkının ekonomik ve kültürel yaşamını da etkilemiştir. Örneğin Sümer, Akad, Asur ve Fenike gibi Eski Çağ devletleri ticaretle uğraşmışlardır. Yine arazinin dağlık yapısı, bölgede yaşayan halkı koruma görevi üstlenmiştir. Böylece bölge halkı dağlık kesimde kendilerini savunabilmek amacıyla kaleler inşa ederek derebeylik sistemini sürdürmüştür.³ Çukurova'nın verimli topraklarına ise Ovalık Bölgesi ismi verilmiş ve bu bölge güçlü imparatorluklara ev sahipliği yapmıştır⁴. Böylece hem savunmaya elverişli olması hem zengin tarım olanakları ve doğal kaynaklara sahip olması hem de Anadolu'nun Orta Doğu ile bağlantısını oluşturması nedeniyle bölge, her dönem her devlet için jeostratejik öneme sahip olmuştur.

Çukurova'nın tarihi coğrafyası

Çukurova yöresi coğrafi konumu dolayısıyla İlk Çağlardan beri birçok kavmin elde etmek istediği bir bölge olmuştur. Bundan dolayıdır ki yörenin geniş bir alanına sahip olan Adana' da siyasi anlaşmazlıklar ve savaşlar sıkça yaşanmış, şehrin yönetimi pek çok kez el değiştirmiştir.

³İ. Gökhan (2012). Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri arasındaki siyasi ilişkiler. *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.1, S.2, s.80.

⁴M. Kurt (Aralık 2011). Ovalık Kilikya'da M.Ö. I. yüzyıl Roma yönetim olgusu ve Tarkondimotos Krallığı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31, s.430.

Adana ve çevresi M.Ö II. bin yıldan günümüze kadar çeşitli adlarla anılmakla birlikte bu bölgenin bilinen en eski adı, Kizzuwatna⁵dır. Bu ismin etimolojik kökeni Hurriceye dayanmakta olup Asurcadaki Hilakku'dan kaynaklanmaktadır. Orta Hitit Dönemi'nde Hitit Hanedanı'nın Hurri – Kizzuwatna kökenli olduğu ve Hitit tabletlerinden de Kizzuwatna'nın demirciliğin merkezi olduğu bilinmektedir. Söz konusu bölge karışık bir demografiye sahip olmakla birlikte Hurri çoğunluğunun yanında Luvi ve Sami kavimleri de bölgede yaşamıştır⁶.

Adana'nın ilk hakiminin kim olduğu hakkındaki bilgiye Karatepe mevkiinde Geç Hitit Harabeleri'nde bulunan Fenike alfabesi ve Hitit hiyeroglifi ile yazılmış kitabelerden ulaşılmıştır. Buna göre Karatepe Kitabeleri'nde bölgenin “Adana Kralı Awarikus’a tabi olduğu” bilgisi yer alırken Asur vesikalarında da aynı kişinin ismi “Que (Kilikya) Kralı Urikki” Danunaların Kralı olarak geçmiştir⁷. Şehir krallıklarından oluşan merkezinin Pakhri olduğu anlaşılan Que’yi Asurlular “Danunaların memleketi” olarak anmıştır⁸.

Asurlular, Geç Hitit şehir devletlerinin siyasal varlığına dokunmamışlarsa da Kilikya ve Torosların Anadolu ile Mezopotamya’yı birbirine bağlaması sebebiyle Kral II. Sargon; Kuzey Mezopotamya, Suriye, Filistin, Mısır ve Anadolu’yu tek çatı altında birleştirmeyi amaçlamıştır⁹. Ayrıca zengin maden yataklarının bulunması ve uluslararası ticaretin kavşağını oluşturması Asur politikasının zeminini oluşturmuştur. Bundan dolayı II. Sargon MÖ 715’te Que Krallığı’na askeri sefer düzenlemiş ve yirmi iki şehri işgal ederek “demir dağlarını” ele geçirmiştir. Asur yayılcılığına karşı İyonyalıların ve Kilikyalıların kurmuş olduğu ittifaklar sonucu Kilikya sahillerinde koloniler kurulmuştur. Buna göre Ovalık Kilikya’ya Mikenler, Dağlık Kilikya’ya ise Grekler yerleşmiştir. Fakat Asur Kralı II. Sargon’un aynı yıl Que sınırlarına yaptığı seferler sonucunda Que Kralı, Asur İmparatorluğu’na entegre olmayı ve yanında Asurlu bir yöneticinin atanmasını kabul etmiştir¹⁰. Böylece Que eyaleti, Asur İmparatorluğu’nun kuzeybatıdaki kalesi

⁵Kizzuwatna şehrinin Adana olduğu kabul edilmekle birlikte hangi sınırlar içerisinde yer aldığı kesin olarak bilinmemektedir.

⁶A. Ünal (2006). Eski çağlarda Çukurova’nın tarihi coğrafyası ve Kizzuwatna (Adana) Krallığı’nın siyasi tarihi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Arkeoloji Özel Sayısı), C.15 S.3, s.18.

⁷S. Erdem (1988). Adana. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.1, 348-349.

⁸Ayrıca kitabelerde geçen Awarikus adının Luvice olması, Luvi kavminin Güney Anadolu sahillerinde Ege göçlerinden sonra da varlığını devam ettirdiğini göstermektedir. Bkz. E. Memiş. (2007). *Eskiçağ Türkiye tarihi*. Konya: Çizgi Yayınları.s.181-182.

⁹Y. Kurt (Ekim 2010). II. Sargon devri kaynakları ışığında Güney Anadolu ve Toros Dağları bölgesi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.29, S.48, s.71.

¹⁰Kurt, **a.g.k.**, Ekim 2010, s.76-78.

olmuştur. Ne var ki II. Sargon'un ölümünden sonra Asurlularda çözümler başlamış; MÖ 696'da Kilikyalılar isyan etmiş ve MÖ 612 yılında Asur İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla yöre halkı Kilikya Krallığı adında bağımsız bir devlet kurmuştur. Ancak Perslerin Medleri ve Lidya'yı işgal etmesinden sonra bölge, Pers İmparatorluğu'na bağlı satraplık haline getirilmiştir¹¹.

Siyasi ve demografik yapı

Makedonya Kralı Büyük İskender, MÖ 332 yılında İssos Savaşı'nda Pers hükümdarı III. Darius'u yenilgiye uğratarak Kilikya bölgesini ele geçirmiştir. İskender'in ölümünden sonra fethedilen topraklar Diadokhlar¹² arasında iktidar mücadelesine sahne olmuş ve uzun çatışmalardan sonra Kilikya dahil olmak üzere Anadolu'nun tamamı Seleukosların hakimiyeti altına girmiştir. Hatta Adana'nın, Seleukos Kralı IV. Antiokhos Epiphanes tarafından Antiokhia ad Sarum adıyla yeniden imar edildiği düşünülmektedir¹³. Seleukosların Anadolu'da güçlenmesi Roma'yı rahatsız etmiş ve MÖ 64 yılında Roma ordusunun komutanı Pompeius, Seleukosların Kralı XIII Antiokhos'u tahtından indirerek Adana'yı da kapsayan Suriye'yi Roma'nın eyaleti konumuna getirmiştir¹⁴.

Kilikya¹⁵ uzun zaman boyunca İran, Roma ve Bizans devletlerinin hakimiyet mücadelesine sahne olmuş ve Adana'ya ilk İslam akınları Hz. Ömer devrinde başlamıştır. Emevi Halifesi Muaviye dönemine kadar geçici akınlar devam etmiş olsa da bölgenin asıl fethi, Halife Abdülmelik döneminde yaşanmıştır¹⁶. Türk-İslam topluluklarına iskânın açılması ise Abbasiler döneminde olmuştur. Avassım veya Sugur (uç) eyaletine bağlı olan Kilikya'ya, Halife Harun Reşit döneminde Türk Beyi Ebu Süleyman Farac tarafından pek çok Arap, Türk ve Fars gibi farklı milletler yerleştirilmiş ve bölgenin imarı sağlanmıştır.

¹¹K. Çelik (1999). Milli Mücadele'de Adana ve havalisi (1918-1922). Ankara: TTK, s.4; Erdem, a.g.k.,1988, s.349.

¹²Büyük İskender'in ölümünden sonra imparatorluk topraklarını kendi aralarında paylaşan komutanlar için kullanılan ve ardılları anlamına gelen Grek kökenli bir sözcüktür.

¹³Erdem, a.g.k.,1988, s.349.

¹⁴O. Tekin (2008). *Eski Yunan ve Roma tarihine giriş*. İstanbul: İletişim Yayınları., s.144.

¹⁵Kilikya, Anadolu'nun güneybatısında Ceyhan ve Seyhan Nehirlerinin suladığı Adana, Misis, Karataş, Osmaniye, Kadirli, Tarsus, Mersin, Ayas (Yumurtalık), Anazarva (Ayn-ı Zerbe-Anavarza-Dilekkaya) ve Kozan gibi kentleri içeren Çukurova bölgesidir. Coğrafi şekillerinden dolayı ikiye ayrılan bu bölgenin, bugünkü Çukurova sınırlarına Ovalık Kilikya, Toros Dağlarının eteklerindeki dağlık kesimlerine ise Dağlık Kilikya adı verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. İ. Gökhan (2012). Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri arasındaki siyasi ilişkiler. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, C.1, S.2, s. 71; B. Umar (2020). *Kilikia: Bir tarihsel coğrafya araştırması ve gezi rehberi*. İstanbul: İnkılap Kitapevi. s.2.

¹⁶Y. Halaçoğlu (1988). Adana. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.1, s.349.

Böylece Kilikya’da, Bizans İmparatorluğu’nun göç ettirdiği Ermenilere rağmen Avasıım eyaletleri sayesinde Tarsus, Misis, Sis, Ayn-ı Zerbe (Anazarva) ile çevresinin Türkleşmesine zemin hazırlanmıştır.¹⁷.

Kilikya’nın yaklaşık 250 yıl boyunca İslam hakimiyetinde kalmasından sonra 965 yılında şiddetli Bizans seferlerinden dolayı bölge İslam egemenliğinden çıkmıştır. Bu durum Çukurova’nın hem siyasi hem demografik yapısını değiştirmiştir. Buna göre Bizans yönetimi bölgedeki Müslüman Türkleri Halep, Şam ve Batı Anadolu’ya yerleştirmiş¹⁸; Doğu Anadolu’da yaşayan Gregoryen Ermenileri ise mezhep çatışmalarından dolayı X. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Orta Anadolu’ya tehcir ettirmiştir¹⁹. Bizans’ın Türklerin karşısında uğradığı yenilgiler, Ermenilerin güneye inmelerine ve Toroslarda yer alan Kilikya’da, Ermeni Baronluğu’nun kurulmasına neden olmuştur. Bununla birlikte Selçuklu Türklerinden Alparslan’ın 1071’de Anadolu fetih sürecini başlatması, Türkiye Selçuklu Sultanı Şüleymanşah’ın 1089-1084 yıllarında Adana, Anavarza, Misis ve Antakya’yı fethetmesi bile Çukurova’nın hakimiyetinin Türklere geçmesini sağlayamamıştır. Haçlı seferleri sırasında da Ermenilerin Haçlılara yardım etmesi üzerine Haçlılar, Ermenileri ödüllendirmiş ve Kilikya’nın dağlık ve ovalık kısımlarında Ermeni prensliklerin kurulmasına karşı çıkmamıştır. Yine III. Haçlı Seferinde Ermenilerin yaptığı yardım karşılığında, Haçlı ordusunun Alman komutanı İmparator Friedrich’in desteğiyle kurulan Kilikya’daki krallık, Ermenilerin “Küçük Ermenistan”ı olmuştur²⁰.

Kilikya’daki Ermeni Prenslığı uzun süre Bizans’a ve Türk Devletleri’ne karşı varlığını koruma mücadelesi vermiş, XIII. yüzyıla kadar Türk, Bizans ve Ermeni yönetimleri arasında el değiştirmiştir. Anadolu’da cereyan eden Moğol tehlikesinin olduğu dönemde Alaeddin Keykubat, 1225 yılında Suriye kervan yolundaki ticarete engel olan Kilikya Ermenilerine sefer düzenleyerek Çukurova’yı ele geçirmiştir. Ermeniler ise Türkiye Selçuklularıyla barış antlaşması imzalayarak, Selçukluların vassallığını kabul etmiş, birçok önemli kalelesini teslim etmiş, ödenen verginin iki katına çıkarılmasını ve gerektiğinde Selçuklu ordusuna bin kişilik Ermeni kuvveti vermeyi yükümlenmiştir²¹.

¹⁷Gökhan, **a.g.k.**, 2012, s.63.

¹⁸M. Eran (2007). *Selçuklular zamanında Anadolu’da Ermeniler*. Ankara: TTK Yayınları., s.107.

¹⁹M. Eran (2014). Türk Ermeni ilişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar). *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C.2, Ankara: TTK Yayınları, s. 162.

²⁰K. Ener (1961). *Tarih boyunca Adana ovasına bir bakış*. İstanbul: Berksoy Matbaası.,s.139-143.

²¹Sevim, A. ve Merçil E. (1995). *Selçuklu devletleri tarihi*. Ankara: TTK Yayınları. s.461.

Ancak Ermeniler Moğollarla yapılan 1243 Kösedağ Savaşı'nda, geçmişteki anlaşmaya uymamıştır. Buna göre Selçuklu ordusunda görev almaları beklenen Ermeniler, Selçuklulara sadık kalmamış aksine savaşın sonucuna göre hareket etmeyi planlamışlardır²² Türkiye Selçuklularının yenilgisiyle birlikte Moğollar galibiyette payı olduğuna inandığı Anadolu Ermenilerini korumasına almıştır.

Ermenilerin Moğollardan aldığı destek, 1260 Ayn-ı Calut Savaşı'na kadar devam etmiştir. Bu savaşta Memluklerin Moğolları hezimete uğratması ve Ermenilerin Selçuklulara ihanet etmesi üzerine Memluk askerleri XIII. yüzyılın ikinci yarısında Kilikya Ermenileri üzerine birçok sefer düzenlemişlerdir. Sonunda XIV. yüzyılın başlarında Memluklere bağlı olarak Maraş ve çevresine Dulkadir Türkmenleri yerleşmiş ve aynı yüzyılın ortalarında ise Adana ve çevresinde Ramazanoğlu Beyliği kurulmuştur. Bu iki beylik Kilikya Ermenilerine karşı yaptıkları saldırılar ile Ermeni prensliğini baskı altında tutmuştur. Memluk Devleti de 1374 yılında harekete geçerek Anazarva ve Sis hariç olmak üzere tüm Kilikya'yı hakimiyeti altına almıştır. Memluklerin Halep Naibi Işıktemur da Sis şehrini ele geçirerek bölgeyi doğrudan Memluk Sultanlığı'na bağlamıştır²³.

1071'den itibaren Çukurova'ya yapılan Türk akınları sonrasında bölgeye Kayıhan, Döğer, Bayat, Yazır, Dodurga, Avşar, Beydilli, Bayındır, Salur, Peçenek, Çepni, Yapar, İğdir, Kaçar, Kınık²⁴ aşiretleri yerleşmeye başlamıştır. Memluklerin Kilikya Ermenilerine karşı olan askeri seferleri sonucunda da Oğuzların Üçok kolundan Büğdüz boyuna bağlı Oğuzeli'nden Yüreğirlere mensup olan Ramazanoğlu Beyliği'nin temelleri atılmıştır²⁵. Horasan'dan göç eden Ramazanoğulları, Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde Sis ve Tarsus'ta kontrolü ele alarak bölgedeki Ermeni nüfusu baskı altına almıştır. 1516 yılında Ramazanoğlu Mahmut Bey'in Adana sancakbeyliğine atanmasıyla bölgede 1608 yılına kadar devam eden Ramazanoğulları devri yaşanmıştır²⁶. Böylece XVI. yüzyıldan sonra Adana'nın demografik ve kültürel yapısında değişiklikler görülmeye başlanmıştır. Adana, Türk-İslam anlayışına göre imar edilmiş ve bölgede ticari-kültürel gelişmeyi sağlamak adına pek çok yapı tesis edilmiştir. Bunun dışında

²²Ersan, **a.g.k.**, 2014, s. 192.

²³Gökhan, **a.g.k.**, 2012, s.104.

²⁴http://turkoloji.cu.edu.tr/CUKUROVA/makaleler/halacoglu_1.pdf 28.02.2022.

²⁵Ener, **a.g.k.**, 1961, s.156.

²⁶Y. Kurt (1992). *XVI. yüzyılda Adana tarihi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.20.

Adana’da Türk nüfusu, fetih hareketlerinin bir sonucu olarak gayrimüslim nüfusun oldukça üstüne çıkmış ve toplam nüfusun %98’ini oluşturmuştur. Gayrimüslimler, din değiştirmedikleri halde Türk kültürünün etkisiyle Türk ismi almıştır. Buna karşın XVIII. yüzyıldan sonra gayrimüslim nüfusu artmıştır. Bu duruma ise 1761 tarihli Adana Şer’iyye Sicillerinde geçen “İran Ermenileri” tanımı açıklık getirmektedir. Söz konusu tarihten itibaren nüfuz kazanmak maksadıyla bölgeye İran Ermenilerinin yerleştirildiği anlaşılmaktadır.²⁷

Ekonomik ve kültürel yapı

Roma, Cumhuriyet Dönemi’nde hakimiyeti altına aldığı Kilikya bölgesine memurlar görevlendirmemiş yalnızca Çiçeron aracılığı ile üstünkörü bir denetim sağlamıştır. Ancak MÖ 31 yılından sonra Oktavian ile İmparatorluk dönemine giren Roma, bu dönemden sonra Suriye ile beraber Çukurova’da bayındırlık hizmetlerine başlamış ve Çukurova’nın ticari kimliğinin gelişmesi sağlanmıştır. Çukurova’da yollar, köprüler, sulama tesisleri gibi imar faaliyetleri yapılarak bölgenin ticaret merkezi olması amaçlanmıştır. Vergilerde yapılan indirimlerle de bölge halkı desteklenmiştir. Böylece Çukurova’nın coğrafi koşullarının etkisiyle yetişen zirai ürünler ve koyun-keçi sürüleri yün endüstrisini ilerletmiş ve bölge, Roma’nın gıda ve giyim ambarı haline gelmiştir²⁸.

Coğrafi özelliklerinden dolayı tarıma oldukça elverişli olan Çukurova’da Ramazanoğlu Beyliği’nin hizmetleriyle birçok tarım ürünü yetiştirilmiştir. XVI. yüzyıla kadar bölgede en çok ekim alanına sahip ürün arpa olmuştur. Arpanın geniş alan kaplamasının en önemli nedeni dağlık bölgenin soğuklarına dayanıklı olması ve ovalık kesimde ise iki yıl üste üste ekiminin yapılabilmesi olmalıdır. Ancak Osmanlı Devleti’nde meydana gelen kıtlık ve Avrupa’nın buğdaya yoğun bir talep göstermesi, buğdayın arpaya göre daha fazla değer kazanmasına neden olmuştur. Bu nedenle hayati önem taşıyan buğday, arpa üretimini takip etmiştir. Buğdayın üretiminde nüfus hareketlerine bağlı olarak iniş ve çıkışlar görülmektedir. Celali İsyanları sonucunda bölge halkının çiftini bırakması buğday üretimin düşmesine, pamuk üretiminin ise yükselmesine neden olmuştur²⁹. Bunlarla birlikte Çukurova’nın ekonomisine en çok katkı sağlayan pamuk, çeltik ve susam üretimi olmuş ve elde edilen gelir bölge halkının

²⁷Kurt, a.g.k., 1992, s.79-81.

²⁸Ener, a.g.k., 1961, s.79-81.

²⁹Kurt, a.g.k., 1992, s.117-118.

ihtiyacını karşılamak için kullanılmıştır³⁰. Sanayide pamukları işlemek için basit dokuma tezgahları kullanılırken keçi kılından çul, çadır elde edilmiştir.

Adana'nın önemli gelir kaynaklarından bir diğeri ise ticaret olmuştur. Anadolu'ya açılan tek kapı olan Gülek Boğazı'ndan alınan vergiler, bölgenin önemli ticari payını oluşturmuştur. Bunun dışında limanlar üzerinden pamuk ithalatı ve ihracatı yapılırken aynı zamanda Adana şehir merkezinde un, buğday, arpa, sabun, kuru üzüm, incir, pamuk gibi ürünlerin ticaretinin yapıldığı kapanlar da vardır³¹.

16. yüzyılda çıkan Celali İsyanları tüm Anadolu'yu olduğu gibi Adana ve çevresini de etkilemiştir. Ekonominin bozulmasıyla ortaya çıkan ayaklanma sonucunda yaşanan köyden kente göç hareketleri, vilayetlerin nüfuslarında dalgalanmaların oluşmasına ve köylerdeki üretimin düşmesine, neredeyse yok olmasına sebep olmuştur. Zirai alandaki bozulma, XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar yani Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti ile yaptığı 1833 Kütahya Antlaşması'yla Adana'ya yerleşmesine kadar sürmüştür. Mehmet Ali Paşa, Adana'da madenciliğin gelişmesi için Avusturyalı uzman Russenger'i görevlendirmiş; yaptırdığı sulama kanallarıyla da zirai verimi arttırmayı başarmıştır. Aynı zamanda tarım işçilerinin günlük ücretlerinde ve mesai saatlerinde bir düzen sağlayarak iş gücünden en yüksek seviyede yararlanmıştır³². Ancak Mehmet Ali Paşa'nın bölgeden çekilmesi ve Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor şartlar nedeniyle tarım ve ticaret yeniden gerilemiştir.

Sonuç olarak Adana fiziki şartlarının getirdiği avantajlardan dolayı yüz yıllar boyunca kendine özgü bir biçimde yönetilmiş ve bu nedenle merkezi sisteme dahil edilememiştir. Bizans yönetiminde olan Çukurova'da ortaya çıkan Ermeni Baronluğu, sonrasında birçok devletin himayesinde özerk olarak varlığını sürdürmüştür. Baronluğa adını veren "Ermeni" tanımı bir milleti değil coğrafi bir konumu izah etmektedir³³. Son olarak Memluklerin idaresi altına giren Ermeniler, tıpkı Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi, düşman ile iş birliği yaparak Baybars'a ihanet etmiştir. Ermenilerin bu girişimlerine ise Memluk Devleti, Ermeni Baronluğu'nu ortadan kaldırarak yanıt vermiştir. Böylece Anadolu'da Osmanlı Devleti varlığını sürdürürken Çukurova, Memluklerin egemenlik

³⁰Ener, **a.g.k.**, 1961,s.195

³¹Kurt, **a.g.k.**, 1992, s. 157.

³²Ener, **a.g.k.**, 1961, s.200-201.

³³Ermenilerin tarihi ve Ermenistan sınırları hakkında detaylı bilgi için Bkz. E. Uras (1976). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları.; K. Gürün (2012). *Ermeni dosyası*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

sahasına girmiştir. Bununla birlikte Selçuklulardan beri süregelen akınlarla Türk hakimiyeti güçlendiğinden Ramazanoğulları Beyliği bölgeyi kontrol altına almıştır. Osmanlı Devleti döneminde ise Adana'yı yine aynı aile yönetmiş ve Yavuz Sultan Selim 1516 Mercidabık Savaşı'ndan sonra Ramazanoğlu Mahmut Bey'e Adana sancakbeyliği görevini vermiştir. 1608'e kadar aynı sülaleden devam eden Adana yöneticiliği, Celali İsyanları sırasında ortaya çıkan sosyo-ekonomik sorunlar neticesinde değişikliğe uğramıştır. Böylece yaklaşık iki buçuk asır devam eden Ramazanoğulları idaresi, Pir Mansur'un yönetimden ayrılmasıyla son bulmuştur³⁴.

1.2.Birinci Dünya Savaşı Öncesi Bölgenin Durumu

Adana, XVIII. yüzyıla kadar bölgenin askeri, siyasi ve mali durumuna göre zaman zaman Halep'e bağlı bir sancak zaman zaman ise bağımsız bir vilayet olmuştur.³⁵ Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nde yapılan idari ve iktisadi reformlar Çukurova'yı da etkilemiş ve bölgede yeniden yapılanmaya gidilmiş, ilk düzenleme Fırka-ı Islahiyye ile gerçekleştirilmiştir. Kırım Savaşı'ndan sonra, devletin gerek zirai alanda gerek asker celbinde gereksinim duyduğu kaynak ihtiyacı Adana ve çevresinde sorunlar yaşanmasına neden olmuştur. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin mütesellimlikle³⁶ idare edilen Adana'dan asker istemesi yörede direnişe neden olmuştur. Bunun üzerine Osmanlı yönetimi, hem söz konusu gelirleri toplamak hem de bölgeyi itaat altına almak için 1865'te Fırka-ı Islahiyye'yi kurmuştur. Askeri konularla ilgilenmesi için Derviş Paşa'yı ve halkla olan ilişkileri yürütmesi için de Halep Valisi olarak Ahmet Cevdet Paşa'yı görevlendirmiştir. Fırkanın çalışmaları sayesinde Çukurova'da devlet otoritesini tanımayan aşiretler saf dışı bırakılmış, ardından bölgenin zirai verimliliğini yükseltmek amacıyla yeni köyler kurulmuş, bu köylere iskan edilen aşiretlerin tarımla uğraşması için onlara devlet tarafından topraklar tahsis edilerek, üretim teşvik edilmiştir³⁷. Böylece

³⁴ Ener, **a.g.k.**, 1961, s.242.

³⁵ Adana'nın idari yapılanmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ş. Turan (1963). 17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun idari taksimatı. *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, 201-232. s.217.

³⁶ Sözlük anlamı “teslim eden, kabul eden” olan Mütesellim, Osmanlı Devleti'nde Beylerbeyi veya sancak beyinin sefere gittiklerinde veya görev yerine gitmediklerinde onların vekili olarak görev yapan, vergi toplayan kişileri ifade etmektedir. Adana 1608-1833 yıllarında mütesellimlikle idare edilmiştir. Bu tarihten 1841'e kadar Adana, Kavalalı Mehmet Ali Paşa hakimiyetinde olsa da Londra Antlaşması ile bölge yeniden Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. 1864 Fırka-ı Islahiyye çalışmaları sonucunda ise aşiretler itaat altına alınmıştır. Bkz. Y. Özkaya (1988). Mütesellim. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 32, s. 203-204; Halaçoğlu, **a.g.k.**,1988, s.350.

³⁷C. Kırpık (2016). İskan, İsyan ve Değişim: XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kadirli. *OTAM*, (40), s.418.

Fırka-i Islahiyye'nin faaliyetlerinden sonra Adana zenginleşmiş, üretim artmış ve çevre bölgelerin aracılığıyla ticari yaşam canlılık kazanmıştır.

XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Halep eyaletine bağlı olan Adana'nın, 1864'te Vilayet Nizamnamesi ile taşra teşkilatında da değişiklikler yapılmıştır. Merkezi otoriteyi güçlendirmek adına yapılan idari reformların zorunlu bir sonucu olarak 1870'te Adana vilayeti; Adana, Mersin, Cebel-i Bereket, Kozan ve İçel olmak üzere beş sancaktan oluşan müstakil bir vilayet haline getirilmiştir.³⁸ İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu (23 Mart 1913) ile de İçel Sancağı, Adana vilayetinden bağımsız bir sancak durumuna getirilmiş ve sancağın bu durumu 1924 yılına kadar sürmüştür.³⁹

1.2.1. 19. Yüzyıl Sonrası Doğu Çukurova'nın Demografik Yapısı

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren uyguladığı nüfus sayımları tımar sisteminin zorunlu bir sonucudur. XV. yüzyılın ikinci yarısından sonraki sayımlar ise tüm imparatorluk sınırları içinde yapılmış, devletin vergi ve asker ihtiyacını karşılamak için halkın gelirleri ve sahip oldukları araziler kayıt altına alınarak tahrir defterleri oluşturulmuştur. Tahrirlerde birim olarak hane alınmış ve sadece erkek nüfusun kaydı yapılmıştır. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda tımar sisteminin bozulmasına ve köyden kente göçlerin artması gibi sorunların ortaya çıkmasına paralel olarak düzenli sayımlar yapılamamış ve tahrirler yoklamadan öteye geçmemiştir⁴⁰.

Modern anlamdaki ilk nüfus sayımı; 1828-1829 Osmanlı- Rus Savaşı'nın yarattığı mali buhranı azaltmak, ülke geneline gerekli iaşeyi sağlamak ve asker toplamak için 1830'da, içinde Adana'nın da bulunduğu bazı Anadolu ve Rumeli vilayetlerinde yapılmıştır. 1831'de kayıt altına alınan bu sayım din esasına dayalı ve erkek nüfusa yönelik olup Tanzimat sonrası yapılacak nüfus sayımlarının da temelini oluşturmuştur. Söz konusu tarihten önce Adana'nın kesin nüfusu hakkında resmi kayıt bulunmadığı için gezginlerin ortaya koyduğu miktarlar göz önünde bulundurulmuştur. Bu çerçevede, 1825-1826 yıllarında gezgin Leon Emmanuel Laborde Adana nüfusunu 25.000 olarak

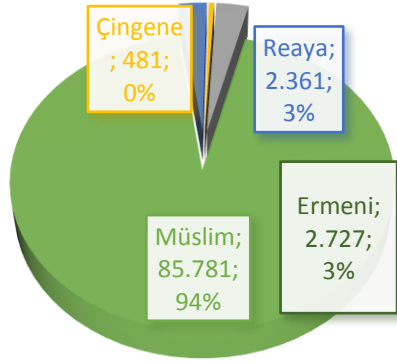
³⁸Ö.Karsandık (2012). *Çağdaşlaşma sürecinde Adana (1839-1976)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü., s.61;

³⁹ A. A. Gazel (2006). İçel Mutasarrıfı İbrahim Behçet Paşa'nın İçel sancağına (Anamur Gülnar Ermenek Gazipaşa) dair bir raporu (1892). Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, C. 31., s.122; H. 1333-1334 Tarihli Devlet Salnamesi, s. 733.

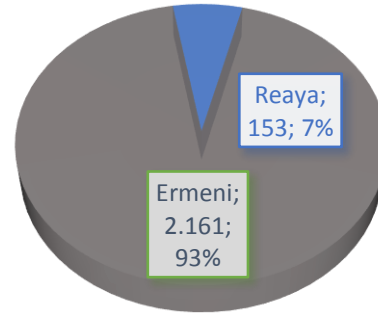
⁴⁰N. Akbayar (1985). Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, s. 1239.

belirtmiş fakat gayrimüslim nüfus hakkında bilgi vermemiştir⁴¹. Kemal Karpaz, 1831 nüfus sayımına göre Adana eyaletinin toplam nüfusunun 91.850 olduğunu; nüfusun 85.781’ini Müslimlerin, 2.361’ini reayanın⁴², 481’ini çingenelerin ve 2.727’sini de Ermenilerin oluşturduğu (Grafik – 1) bilgisine yer vermektedir⁴³. 1831 Adana Nüfus Defteri’nde ise Adana eyaletinde Ermenilerin nüfusu 2.161, Rumların nüfusu 153 olarak (Grafik – 2) geçmektedir⁴⁴.

Grafik 1.1. 1831 nüfus sayımına göre

Grafik 1.2. 1831 Adana nüfus defterine göre

Tanzimat’tan sonra devletin yönetim sistemindeki değişim denemeleri, yeni askeri ve sivil bürokrasinin oluşturulması, yeni mali ve askeri kaynak sahaları elde etme çabası ve savaşlardan doğan göç sorunları nüfus sayımlarında istatistiklerin genişletilmesini gerekli kılmıştır. Bundan dolayı Osmanlı Devleti’nin Tanzimat’tan sonra ilk nüfus sayımını 1843 yılında, 1831’de Osmanlı Devleti’nde maliye, nüfus, istatistik işlerine bakılması için kurulan Ceride Nezareti gerçekleştirmiştir. Bu çerçevede ülkedeki bütün vilayetlere ve bazı sancaklara nüfus memurları atanmış, doğum ve ölüm gibi kayıtların düzenli tutulması amaçlanmışsa da devlet içinde yaşanan uzun süreli savaşlar ve taht değişikliği gibi nedenlerden dolayı hedeflenen istatistiki sayımlar gerçekleştirilememiştir.

⁴¹Ener, **a.g.k.**, 1961, s.194.

⁴²Reaya terimi 19. Yüzyılda genel olarak resmi anlamda Hristiyanlar için kullanılmakla birlikte geçmişte din farklılıkları göz önüne alınmaksızın tüm çiftçiler (cultivators) için kullanılan bir kavramdı. Reaya özellikle Balkanlar’da Ortodoks Hristiyanlar (Bulgarlar, Rumlar, Sırlar ve Ulahlar) anlamına geliyordu. İlk defa 1831 sayımında Bulgarlara etnik ismiyle yer vermiştir. Sayım memurları nadiren Gayrimüslimleri bir grup “reaya-i milel-i selase” olarak adlandırıyor. Bu ise eski Osmanlı geleneğinde ayrı olarak listelenenlerden daha sık olarak, üç “ulus”un Hristiyanları olan, Ortodokslar, Ermeniler ve Yahudilerdi. Bkz. K. H. Karpaz (2010). *Osmanlı nüfusu (1830-1914)*. (Çev. B. Tırnakçı). İstanbul: Timaş Yayınları. s. 244.

⁴³Karpaz, **a.g.k.**, 2010 ,s. 153; F. Akbal (Ekim 1951). 1831 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu’nda idari taksimat ve nüfus. *Belleten*, C.15, S.60, s.628.

⁴⁴ Karsandık, **a.g.k.**, 2012, s.191.

Tablo 1.1. 1869 Tarihli Adana Vilayeti Kozan Sancağ Nüfusu

Kaza	İslam	Hristiyan	Toplam
Sis	8.181	1.006	9.187
Kars-ı Zülkadriye	7.599	478	8.070
Haçin	5.016	5.971	10.977
Feke	5.434	1.008	6.176

1869 tarihli nüfus sayımında Halep eyaletine bağlı Adana vilayetinin Kozan sancağında toplam 34.410 kişi mevcuttur. Müslim nüfusun 8.181'i Kozan'ın merkez kazası Sis'te, 7.599'u Kars'ta, 5.019'u Haçin'de, 5.434'ü Feke'de; toplam 8.463 Hristiyan nüfusunun 1.006'sı Kozan'da, 478'i Kars'ta, 5.971'i Haçin'de yaşamıştır.⁴⁵ Görüldüğü üzere Kozan sancağında nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu bölge Kozan merkez olmasına rağmen çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu Hristiyan nüfus Haçin sancağında yerleşmiştir.

1871'e kadar Tuna ve Bağdat vilayetleri ile birlikte Adana'da da ayrıntılı olmayan nüfus sayımları yapılmıştı. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra dışarıdan göçlerin artması, vilayet teşkilatlanmalarının değiştirilmesiyle yeni kayıt sistemi oluşturulmuştu. Buna göre 1881'de başlanan nüfus sayımında Müslüman ve gayrimüslim erkekler ilk kez devlete bağlı ayrı kurullar tarafından sayılmış, kadınlar sayıma dahil edilmiştir. Ayrıca kayıt altına alınan herkesin fiziksel özelliklerine de yer verilmiştir.⁴⁶

Tablo 1.2. 1870 (H. 1287) Tarihli Adana Vilayeti Kozan Sancağ Nüfusu

Kaza	İslam	Hristiyan	Toplam
Sis	8.181	982	9.163
Kars-ı Zülkadriye	8.495	478	8.973
Haçin	5.955	4.628	10.583
Feke	5.545	1.012	6.557

⁴⁵C. Eroğlu, M. Babuçoğlu ve M. Köçer (2012). *Osmanlı Vilayet salnamelerinde Halep*. Ankara: ORSAM Yayınları, s.180-181.

⁴⁶Akbayar, a.g.k.,1985, s.1243.

Adana'nın 1870'te Halep'ten ayrılarak müstakil vilayet statüsü kazanmasından sonra tutulan 1870 Adana Vilayet Salnamesi'ne bakıldığında, Adana vilayetinin Adana, Kozan, İçil (İçel) ve Cebel-i Bereket sancaklarından oluştuğu görülmektedir. Toplam nüfusun 162.027 olduğu Adana vilayetinin, Adana merkez sancağında Müslümanların sayısı 61.100, gayrimüslimlerin sayısı ise 10.719 olarak verilmiştir. Kozan sancağında da nüfus dağılımı bir önceki yıla göre değişerek, Hristiyan nüfusta yükselme görülmüştür. Toplam 35.276 kişiden 8.427'si Hristiyan, 26.849'u Müslüman olan sancağın kazalara dağılımı ise şu şekildedir: Sis'te 982 Hristiyan, 8.181 Müslüman; Kars'ta 478 Hristiyan, 8.495 Müslüman; Haçin'de 5.955 Hristiyan, 4.628 Müslüman olmak üzere toplamda 35.276 nüfus bulunmaktadır.⁴⁷

Tablo 1.3.1892 (H.1309) Tarihli Adana Vilayeti Kozan Sancak Nüfusu

Kaza	İslam	Hristiyan	Toplam
Sis	18.225	2.085	20.310
Kars-ı Zülkadriye	14.109	720	14.829
Haçin	13.026	10.937	23.963
Feke	9.796	3.123	12.919

İlk kez kadın, erkek ve etnik nüfus ayrımının yapıldığı ve Mersin sancağına ait nüfusun da görüldüğü 1892 Adana Vilayet Salnamesi'nde, Adana vilayetinde toplam nüfus 385.684'tir. Adana sancağının 92.265 nüfusunun %13'ünü, Kozan sancağının 72.021 nüfusunun % 23'ünü, İçil sancağının toplam 109.950 nüfusunun %2'sini, Cebel-i Bereket sancağının 55.461 nüfusunun %13'ünü ve Mersin sancağının da 55.987 nüfusunun %7,5'ini gayrimüslimler oluşturmaktadır⁴⁸. Gayrimüslim nüfusun en yoğun olduğu bölge olan Kozan sancağında ise Ermenilerin büyük çoğunluğu Haçin kazasında bulunmaktadır.

⁴⁷H. 1287 Adana Vilayet Salnamesi.

⁴⁸H. 1309 Adana Vilayet Salnamesi.

Tablo 1.4. 1894 (H.1311) Tarihli Adana Vilayeti Kozan Sancak Nüfusu

Kaza	İslam	Ermeni	Katolik	Protestan	Rum	Toplam
Sis	16.946	2.126	54	116	-	19.242
Kars-ı Zülkadriye	13.842	759				14.601
Haçın	13.217	9.518	1.179	825	-	24713
Feke	12.000	1.900	-	130	1.188	13.235

Dini ve etnik ayrımın da yapıldığı 1894 sayımı Adana, Cebel-i Bereket, İçel, Kozan ve Mersin sancaklarını kapsamakla birlikte, bu sayımda Adana vilayetinin toplam nüfusu 440.888 olarak verilmektedir. 71.791 nüfusa sahip olan Kozan sancağının merkez kazası Sis'te 16.946 Müslüman 2.126 Ermeni; Haçın kazasında 13.217 Müslüman, 9.518 Ermeni; Feke kazasında 12.000 Müslüman, 1.900 Ermeni'nin, Kars kazasında ise gayrimüslim nüfusun dinsel ayrımı yapılmadan 759 Hristiyan'ın yaşadığı görülmektedir⁴⁹.

Tablo 1.5. 1900 (H.1318) Tarihli Adana Vilayeti Kozan Sancağı Toplam Nüfusu

	İslam	Rum	Ermeni	Katolik	Protestan	Toplam
Erkek	27.986	736	7.289	645	624	37.280
Kadın	28.000	712	7.524	629	0	37.495

⁴⁹H. 1312 Adana Vilayet Salnamesi.

Tablo 1.6. 1900 (H.1318) Tarihli Adana Vilayeti Kozan Sancağı Nüfusu

Kaza	İslam		Gayrimüslim	
	K	E	K	E
Sis	8.290	8.677	1.904	1.128
Kars	6.990	7.011	347	949
Feke	10.487		3.766	

1900 (H. 1318) vilayet Adana salnamesinde, 1898 yılının (H.1316) nüfus sayım verilerine ve kadın nüfusuna da yer verilmiştir. Adana vilayetinde 378.466 Müslüman; 45.815'i gayrimüslim olmak üzere toplam nüfus 424.281'dir. Ayrıca salnamede geçmiş senelere kıyasla her millet ayrıca tasniflenmemiş yalnızca cinsiyet ayrımına gidilmiştir. Bu nedenle sancakların kazalarına dair düzenli kaydedilmiş nüfus bilgilerine de ulaşılammıştır. Elde edilen bilgiler şu şekildedir: Kozan sancağında 74.775 kayıtlı nüfus olup Sis kazasında 8.290 kadın, 8.677 erkek olmak üzere toplam 19.189 Müslüman; 1.094 kadın, 1.128 erkek olmak üzere de toplam 2.222 gayrimüslim vardır. Kars kazasında 14.000 Müslüman nüfusun 7011'i erkek, 6990'ı da kadından oluşurken 696 gayrimüslim ise 349 erkek, 347 kadın olarak ayrılmıştır. Feke kazasının nüfusuna dair farklı bilgiler verilerek kadın-erkek ayrımı yerine dini – etnik köken ayrımına gidilmiştir. Buna göre bölgede 10.487 Müslüman, 1.450 Rum, 2.161 Ermeni ve 155 Protestan olmak üzere toplamda 14.243 nüfus bulunmaktadır. Salnamenin Haçin kazası ile ilgili bölümünde nüfusa dair hiçbir bilgi verilmemiştir. Ancak Kozan sancağının ve diğer kazalarının nüfusu bilindiğinden bölgede müslim ve gayrimüslim nüfusun 43.613 olduğu bilgine ulaşılmaktadır⁵⁰.

Adana için çıkarılan son vilayet salnamesi 1902 tarihlidir. Söz konusu salnamede nüfus oranları, kazalara ayrılmadan sancaklar bazında kadın-erkek ve müslim-gayrimüslim olarak gösterilmiştir. Etnik ayrımlar ise salnamenin sonunda yer alan tabloda Adana vilayeti içinde yapılmıştır. Buna göre 436.235 nüfusa sahip olan Adana vilayetinin %89.54'ünü Müslümanlar oluştururken gayrimüslimlerin oranı %10.46 ile

⁵⁰H.1318 Adana Vilayet Salnamesi.

45.630 kişidir. Gayrimüslimler arasında nüfus çoğunluğunu ise 34.346 ile Ermeniler oluşturmaktadır.⁵¹

Tablo: 1.7. 1906/1907 Adana Vilayeti Kozan Sancak Nüfusu⁵²

	İslam	Rum	Ermeni	Katolik	Protestan	Latın	Keldani	Süryani	Yahudi
Erkek	28.919	857	7.092	683	857	1	34	1	3
Kadın	32.242	981	8.402	848	973	0	27	0	2
Toplam	61.161	1.838	15.494	1531	1.830	1	61	1	5

Osmanlı Devleti'nde son nüfus sayımı 1903 yılında başlamış, 3 yıl sonra 1906 yılında tamamlanmıştır⁵³. Daimi ikametın esas alındığı bu nüfus sayımında, Adana vilayetinde gayrimüslim nüfus %13 iken, 81.922 nüfusa sahip Kozan sancağında gayrimüslim nüfus toplam nüfusun %25'inde yer almaktadır.

Tablo 1.8. 1914 Adana Vilayeti Kozan Sancağı Nüfusu⁵⁴

Kaza	İslam	Rum	Ermeni	Katolik	Protestan	Toplam
Sis	20.763	0	3.859	62	146	24.830
Haçın	16.972	0	11.042	1.106	1.405	30.525
Feke	13.170	1.879	2.308	0	632	17.989
Kars	16.989	16	1.108	0	99	18.212

Kemal Karpat'ın Memalik-i Osmaniye'nin 1330 (1914) senesine ait nüfus istatistiğinden faydalandığı çalışmasında⁵⁵ yer alan bilgiler incelendiğinde, Kozan sancağının popülasyonunun yükselerek 91.556 sayısına çıktığı görülmektedir. Ancak

⁵¹H. 1320 Adana Vilayet Salnamesi.

⁵²Karpat, **a.g.k.**, 2010, s.336.

⁵³A. Çimen (2012), Sayım Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlı'da Nüfus Hizmetleri. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.14, S.3, s.198.

⁵⁴Karpat, **a.g.k.**, 2010, s.361.

⁵⁵Karpat, **a.g.k.**, 2010, s.399.

nüfusun % 74'ünün Müslüman olması etnik dağılım oranlarında değişim olmadığını göstermektedir.

Böylece elde edilen tüm salnameler ve araştırmalar incelendiğinde görülmektedir ki Müslim ve gayrimüslim nüfuslarında büyük dalgalanmalar yaşanmamış ve Adana Vilayetinin toplam nüfusun %10 ile %13'ünü kapsayan Hristiyan nüfus içindeki Ermeniler, XIX. yüzyılın başlarına kadar hiçbir dönem nüfus çoğunluğuna sahip olamamışlardır. Bu tarihlerden itibaren Ermeniler, ileriki bölümlerde ayrıntılı yer verileceği gibi, yabancı devletlerin çıkarları doğrultusunda kargaşa ya da ayaklanma çıkararak bölgede Müslüman nüfusu azaltmayı amaçlamışlardır.

1.2.2. Büyük Devletlerin Ermenilere Yönelik Politikaları: Millet-i Sadıka'dan Ermeni Sorununa

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim nüfusun büyük bölümünü oluşturan Ermeniler ile Osmanlı Devleti'nin ilişkileri , Orhan Bey zamanında Kütahya'daki Ermeni halkının ve dini liderlerinin Bursa'ya taşınmasıyla başlamıştır. II. Mehmet de İstanbul'un fethinden sonra eski başkent Bursa'da bulunan Ermeni dini liderini İstanbul'a getirtmiştir. Böylece 1461'de Ermeni Patrikhanesi'nin kurulmasıyla birlikte devlet sınırlarında kalan Ortodoks dışındaki tüm Hristiyan Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin "Millet Sistemi" içinde "Gregoryan" olarak yer almışlardır⁵⁶. Osmanlı Devleti'nin hoşgörü politikası Ermenilere de olumlu yansımış ve bu sayede Ermeniler din, eğitim ve sosyal yaşamlarını kendi inançlarına göre sürdürebilmiştir.

Ermenilere sağlanan özgürlük ortamı yaşamlarını da olumlu etkilemiştir. Kasaba ve şehirlerde yaşayan Ermeniler ticaret ve üretim işiyle uğraşmıştır. Ermenilerin rahat yaşamı Avrupalı Devletlerin de ilgisini çekmiş, onlar Osmanlı Devleti'nde yaşayan azınlıkların imtiyazlarını kendi çıkarları için kullanmak yönünde girişimlere başlamış ve böylece misyonerlik faaliyetlerine hız vermişlerdir. Bu nedendir ki Osmanlı Devleti içinde ortaya çıkan Ermeni meselesi, Türk-Ermeni meselesi değil, Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı Devleti'ne karşı izlediği politikaların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır⁵⁷.

⁵⁶Y.G. Çarkçıyan (2006). *Türk Devleti hizmetinde Ermeniler*. İstanbul: Kesit Yayınları, s.22; Gürün, a.g.k., 2012, s.55.

⁵⁷Ermenilerin faaliyetleri için ayrıntılı bilgi için bkz. E. Uras (1976). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları.

Misyonerlik konusunda öncü girişimler ise Fransa'dan gelmiştir. 1630 yılında Ermeni cemaati arasında Katolik propagandasına girişen Fransa, Ermenileri kendi kilisesine bağlamayı amaçlamıştır. Ermeniler başta ticari amaç güden bu propagandaya karşı durmuş hatta patrikhane Katolik olan Ermenileri asi ilan etmiştir. Osmanlı Devleti de kendi siyasi, ekonomik ve sosyal düzenine müdahale etmek isteyen Fransa'nın siyasetini kavrayarak Katolik kilisesine geçen Ermenileri cezalandırma yoluna gitmiştir. Buna karşın Fransa misyonerlik faaliyetlerini sürdürmüş böylece kimi Ermeniler de mezheplerini değiştirmeye başlamıştır. 1740'ta ise Fransa, kapitülasyon antlaşması ile ülkedeki tüm Katoliklerin korumacılığını üstlenerek Ermeniler üzerinde hak sahibi olduğunu iddia etmiş ve siyasal sorunlar baş göstermiştir. Bir yanda patrikhane baskısı öte yanda Osmanlı Devleti'nin kendi iç işlerine yabancı devletleri karıştırmama arzusuyla aldığı önlemler, Osmanlı tebaası olan Ermeniler arasında mezhep ayrılığından kaynaklanan sorunları tetiklemiştir. Fransa bu durumu da kendi lehine kullanarak 1830'da İstanbul'da Ermeni Katolik Kilisesini kurmuş⁵⁸ bir taraftan Fransız asıllı gezginler aracılığıyla öte yandan yaptırdığı milliyetçi yayınlarla Katolik Ermenileri kışkırtmıştır. Böylece Fransa'ya bağlı ve bağımlı bir Ermeni kilisesi yaratılmıştır.

Fransa için Çukurova'nın yalnızca etnik özellikleri değil aynı zamanda ticari faaliyetleri de ülke ekonomisi için hayati bir öneme sahip olmuştur. Buna göre Fransa, bir yandan Osmanlı Devleti'nden elde ettiği ticari imtiyazlarla ekonomisini güçlü tutmaya çalışırken diğer yandan sanayi devrimi sonrası ticaret sözleşmeleri, borçlanma politikaları, sermaye transferleri, nüfuz alanları aracılığıyla yeni sömürge arayışını tamamlamak için de kendisine Doğu'daki "halk" olarak Ermenileri seçmişti⁵⁹. Böylece Osmanlı Devleti'nin neredeyse her vilayetinde yatırımları olan Fransa için pamuk ve tahıl tarımının verimli olduğu Çukurova vazgeçilmez bir bölge haline gelmiştir.

Misyonerlik hareketleriyle "Ermeni Sorunu"nu tetikleyen ikinci ülke Amerika olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'dan Amerika'ya başlayan göçlerde misyonerler ve konsoloslar etkin rol oynamıştır. Anadolu'daki Ermeni gençlere, Protestan Kilisesi'nde Amerikalı misyonerler eğitim vermiş, onların Amerika'ya hayranlık duymaları sağlanmıştır. Konsoloslar ise Amerika'ya göçün yollarını açmıştır.

⁵⁸A. İ. Gencer (1983-1987). İhtilalci Ermeniler'in 'Kaza İhtilâl Teşkilatı' Talimatnamesi. Tarih Enstitüsü Dergisi, S.13, s.579-583.

⁵⁹B. S. Yavuz (Bahar 2003). Türk Kurtuluş Savaşı sırasında Fransa'nın Anadolu'daki çıkarları. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 9, s.144-164.

Yale ve Princeton Üniversitelerinde eğitim gören Ermeni gençleri, Amerikan vatandaşlığına da geçirilmiş ardından Osmanlı Devleti'ne geri gönderilmiştir. Böylece Anadolu'da bir yandan misyoner okullarında eğitimci olarak görev almışlar, öte yandan 1830'da Amerika ile imzalanan Ticaret antlaşmasında yer alan “*Amerikan vatandaşlarının Osmanlı Devleti tarafından mahkeme edilemeyişi*” hükmüne güvenerek suça da bulaşmışlardır. Osmanlı Devleti'ni kaos ortamına iten yalnızca Anadolu'ya dönen Ermenilerin girişimleri değil, hem içeride hem dışarıda propaganda faaliyetlerinde bulunan misyonerlerin eylemleri olmuştur. Misyonerler, bir yandan askerlik bilgisinden yoksun olan Ermenilere sağladıkları silah araç gereçleriyle eğitim verip diğer yandan yaptırdıkları silahlı Ermeni eylemlerini, Avrupa ve Amerika kamuoyunun gözünde Osmanlı Devleti'ni “Ermenilere işkence eden zalim bir devlet” olarak göstermiştir⁶⁰. Öyle ki ABD İdare Meclisi, 6 Aralık 1895 Cuma gününü Osmanlı Devleti'nde zulüm gören Ermeniler ile tehlikede olan misyonerleri korumak için dua günü bile ilan etmiştir⁶¹.

“Ermeni Sorunu”nda öne çıkan diğer bir ülke Rusya'dır. Rusya I. Petro döneminden itibaren topraklarını genişletmek, sıcak denizlere inebilmek, Fransa ve İngiltere ile yarışabilmek için Osmanlı topraklarına göz koymuştur. Osmanlı Devleti içinde çıkan karışıklıklardan yararlanarak da Slav-Ortodoks birliğini kurmayı amaçlamıştır. Bu nedenle Balkanlarda Sırp, Yunan, Bosna Hersek, Bulgar isyanlarını çıkarmış ve konsolosluklar açarak isyan hareketlerini körüklemiştir. Berlin Kongresi'nden sonra söz konusu bölgelerin Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinden çıkacağını anlayan Rusya, Ermenilerin çoğunlukta yaşadığı Doğu Anadolu Bölgesi'ni ele geçirmek istemiştir⁶². 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Ortodoks Hristiyanlar üzerinde söz sahibi olan Rusya; dini, politik bir güce sahip olmuştur. Bu durum ise Rusya'ya Ermenileri yönetme kolaylığı getirmiştir. Rusya elde ettiği bu dinsel gücü 1852 yılında ortaya çıkan “Kutsal Yerler Meselesi”nde kullanmak istemişse de Osmanlı Devleti, sorunu Katoliklerin koruyucusu Fransa lehine çözmüştür. Dolayısıyla Fransa, Rusya karşısında üstünlük kazanınca Rusya 1853 yılında Eflak-Boğdan'ı işgal etmiştir. Osmanlı Devleti başlangıçta Avrupalı devletlerin desteğine güvense de bu destekte

⁶⁰D. Kılıç (2009). *Osmanlı Ermenileri arasında dini ve siyasi mücadeleler*, İstanbul: ATAM Yayınları, s. 213-235.

⁶¹C. Öney (2011). Ermeni meselesinin oluşumunda ABD'nin rolü nasıl başlamıştır?. *History Studies*, ABD ve Büyük Ortadoğu İlişkileri Özel Sayısı, s.235.

⁶²K. Gürun (2012). *Ermeni dosyası*. Ankara: Bilgi Yayınevi. s.79.

sonuçsuz kalınca Osmanlı Devleti, Rusya'ya savaş ilan etmiştir. İngiltere, Fransa'nın⁶³ Osmanlı Devleti'ni desteklediği Kırım Savaşı'nın sona ermesinden hemen önce hazırlanmaya başlayan ve savaş sonrası imzalanan Paris Antlaşması ve sonrasında ilan edilen Islahat Fermanı ile de özellikle gayrimüslim tebaaya yönelik birtakım haklar verilmiştir. Ardından 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonrasında imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması ile Rusya Osmanlı Devleti'ndeki azınlıkların koruyuculuğunu üstlendiği gibi, Balkanlar ve Doğu Anadolu'da da güçlenmişti. Ayrıca İngiltere başta olmak üzere Avrupalı Devletler, Rusya'nın güçlenmesinden rahatsızlık duymuş ve sonuçta Berlin'de bir konferans düzenlenmesi kararlaştırılmıştı. Berlin Antlaşması'nda azınlıklar ile ilgili olan maddeler değiştirilmemiş yalnızca Rusya'nın Balkanlardaki Panislavizm politikasını genişletmesine engel olunmuş ve İngiltere'nin sömürge yolları güvence altına alınmıştır. Böylece "Ermenilere ıslahat yapılması"nın⁶⁴ uluslararası antlaşma metnine girmesiyle Avrupalı Devletler Osmanlı Devleti'nin sorunlarına müdahil olma hakkını elde etmişlerdi.

Her dönem Osmanlı Devleti'ni parçalama planlarının içinde yer alan Rusya, Berlin Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti sınırlarında olmayan bir "Ermeni Sorunu" yaratmıştır. Ancak bu sorunu İngiltere'nin kendi lehine kullanmak istemesi ve kendi sınırlarındaki Kafkas Ermenilerini kışkırtacağı endişesiyle Rusya'yı tedirgin etmiştir. Hatta dönemin Rus Hariciye Nazırı Prens Labanoff, İngiltere'nin Rus elçisine; yanı başlarında ikinci bir Bulgaristan istemediklerini ve asıl arzularının Ermenisiz bir Ermenistan olduğunu belirtmişti⁶⁵. Aynı zamanda Rusya Anadolu'daki çıkarlarını korumak amacıyla Ermenilere karşı ikiyüzlü siyaset yürütmüş ve Osmanlı Devleti içinde huzursuz, patlamaya hazır bir Ermeni toplumu oluşturmak istemiştir⁶⁶. Bununla birlikte Rusya'nın Doğu Anadolu topraklarında ayrıcalıklar kazanmasıyla birlikte Ermeni – Rus yakınlaşmasının başlaması İngiltere'yi huzursuz etmiş ve İngiltere kendi çıkarlarını

⁶³K. Acar (Kış 2009). Kırım Savaşı'nda (1853-1856) döneminde propaganda: Rus popüler kültüründe savaş ve düşman imgesi. *Bilig*, S.88, s.115.

⁶⁴3 Mart 1878'de imzalanan Ayestefanos Antlaşmasının 16. maddesinde, Rusya'nın tahliye edeceği ve Ermenilerin yer aldığı Vilayet-i Sitte adı verilen Erzurum, Van, Mamuret'ül Aziz, Diyarbakır, Sivas, Bitlis'te Osmanlı Devleti; ıslahat yapmayı ve Ermenileri güvenliğini, Kürt ve Çerkezlerle karşı sağlamayı taaddüt etmişti. 13 Temmuz 1878'deki Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde, Osmanlı Devleti, Ayestefanos Antlaşmasının 16. maddesindeki ıslahatı ve söz konusu tedbirlerin alınmasına imzacı devletlerin nezaret etmesini kabul etmişti.

⁶⁵Uras, **a.g.k.**, 1976, s.272.

⁶⁶Gürun, **a.g.k.**, 1985, s.115.

korumak için harekete geçerek Ermenilerin yaşadığı yerlerde ıslahat yapılması amacıyla Osmanlı Devleti'ne baskı uygulamaya başlamıştır.

İngiltere de Fransa ve Rusya gibi, dini himayenin siyasi önemini anlamış ve uluslararası arenada devlet güçlerini de dengede tutabilmek için ve Osmanlı Devleti'nde Protestan mezhebini yaymak için Amerika ile birlikte misyonerlik çalışmalarına ağırlık vermiştir. Ancak devlet sınırları içinde himaye edilecek başka bir dini grup kalmadığından, İngiltere yeni bir unsur yaratmaya çalışmıştır. Bu nedenle Amerikan ticaret gemileriyle Boston'dan İzmir'e gönderilen papazlar, bir yandan Katolik misyonerlerin nüfuzunu kırmaya çalışırken diğer yandan Protestan mezhebi için cemaat oluşturma amacını gütmüştür. Misyonerlerin çabaları beklenileni karşılamayınca İngiltere, Osmanlı hükümetine bir ibadethane açılması yönünde baskı uygulamıştır. Sonuçta 1842 yılında İngiltere konsoloslarının ve papazlarının desteğiyle, Kudüs'te Protestan kilisesi açılmış, cemaat üyeleri ise Ermenilerden seçilmiştir⁶⁷. Kilisenin açılmasından sonra İngiltere'nin Osmanlı Devleti içinde kendi çıkarlarını destekleyecek bir cemaat oluşturma projesi gerçekleştirmiştir. Böylece İngiltere 1846'da İstanbul'da "Protestan Cemaat İdare Heyeti" oluşturmuş ve 1850 yılında da Protestanlık bir ferman ile resmen tanınarak "Osmanlı Millet" sistemine dahil olmuştur⁶⁸

İngiltere yalnızca Rusya ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'nde dinsel nüfuz kazanmasına değil, aynı zamanda Rusya'nın 93 Harbi sonrasında elde ettiği kazanımlar yüzünden de tedirgin olmuştur. Çünkü Rusya; Balkanların, Kafkasların ve Doğu Anadolu'nun dengelerini bozmuş ve İngiltere'nin Hindistan'a giden en önemli ticaret yolunu tehdit etmiştir. Bu tedirginlik İngiltere'nin siyasetini değiştirmesine neden olmuştur. O tarihe kadar Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yana olan İngiltere, "Ermeni Sorunu"nun yaratılmasından sonra Osmanlı Devleti'ni parçalama ve kendisine bağlı topluluklar oluşturma politikasını benimsemiştir. Berlin Kongresi'nde ise maddelerin yumuşatılması karşılığında Osmanlı Devleti'nden, Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahat yapılmasını istemekle kalmamış, Doğu Anadolu'da olası bir Rus tehdidine karşı Kıbrıs adasını talep etmiştir⁶⁹. Ayestefanos Antlaşması'nın yeniden düzenlenmesi amacıyla İngiltere, Rusya, Almanya, Fransa ve Osmanlı Devleti'nin

⁶⁷D. Kılıç (2014). Osmanlı Ermenilerine yönelik misyoner faaliyetleri. *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C. 8, s.96.

⁶⁸Çarkçıyan. **a.g.k.** 2016, s.83-84; Uras , **a.g.k.**, 1976, s.156.

⁶⁹D. Kılıç (Aralık 1998). XIX. Asırda İngiltere'nin Ortadoğu politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansıması, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 117, s.93.

arasında yapılan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle Ermenilere ıslahat yapılması kararı da yinelenmişti. Ermeni sorununa sahip çıkan İngiltere'nin amacı Akdeniz'e ve Basra Körfezi'ne inmek isteyen Rusya ile arasında kendisine bağımlı bir Ermeni topluluğu yaratmaktı.

93 Harbi'nden sonra imzalanan antlaşmalarla öngörülen ıslahat konusu Ermenilerin Anadolu'da karışıklık çıkarmasına da zemin hazırlamıştır. Berlin Antlaşması'nın ardından ıslahat çalışmalarına hemen başlamak isteyen Osmanlı Devleti, hazinenin boş olması nedeniyle gerçekçi bir adım atamamıştır. Bu süreçte Rusya'nın Ermenileri kışkırtma politikası sürmüş, bu politika İngiltere'nin müdahalesini getirmiştir. Orta Doğu'daki çıkarlarının devamı için Osmanlı Devleti'nin toprakları üzerinde bağımsız bir Ermenistan kurulmasından yana olan İngiltere, ıslahat çalışmalarını denetleme bahanesiyle Doğu Anadolu'ya askeri konsoloslar atamıştır. Ermeniler ise ıslahat çalışmalarını hızlandırmak ve hükümet üzerinde baskı kurmak için Doğu Anadolu'da⁷⁰ isyan hareketlerini başlatırken İngiltere, Rusya ve Fransa'nın desteğini de yanına almıştır. Onların desteğiyle Anadolu'da Ermeni terörü başlarken bu devletler Osmanlı yönetimine de baskı uygulamıştır. Bu çerçevede İngiliz, Fransız ve Rus hükümetleri Osmanlı Devleti'ne Doğu Anadolu illerine özerklik verebilecek 40 maddelik ıslahat projesini sunmuştur. Bunun üzerine Osmanlı Devleti kendisinin hazırladığı ıslahat planı doğrultusunda 27 Haziran 1895 tarihinde Sivas, Erzurum, Van, Diyarbakır, Mamuret'ül Aziz ve Bitlis vilayetlerinde, genel valilik yetkilerine sahip olan Anadolu Vilayetleri Genel Müfettişliğini kurmuştur. Yapılacak olan ıslahatları yönetmek amacıyla geniş yetkilere sahip Müşir Ahmet Şakir Paşa'yı genel müfettiş olarak atamıştır.⁷¹ Böylece Avrupalı devletlerin notasına cevap verilmekle kalınmamış ayrıca Doğu Anadolu'nun ıslahatı için bir Türk'ün görevlendirilmesiyle iç işlere müdahale edilmesi de engellenmek istenmiştir. Islahatla birlikte Hristiyanlar nüfus oranlarına göre bürokrasi ve asayiş memuriyetlerinde görev alabilecek ve Hamidiye Süvarileri yedek askeri kuvvet haline gelecektir. Bu nedenle II. Abdülhamit, Müslüman halk arasında huzursuzluk

⁷⁰Osmanlı Devleti üzerinde uluslararası baskı yaratmak için Ermeniler, Berlin Antlaşması'nın yapılmasından sonra Erzurum, Sason ve Zeytun'da kanlı isyan hareketleri çıkarmıştı. İngiltere, Rusya ve Fransa'nın Osmanlı hükümetine memorandum verilmesine sebep olan isyan ise 1895 yılının 14 Haziran'ı 15 Hazirana bağlayan gecesinde, Van'da ortaya çıkmıştı. Hınçak ve Taşnak çetecilerinin yoğun olarak bulunduğu Van ve çevresinde çıkan isyan sonucu 418 Müslüman, 1715 Ermeni hayatını kaybetmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gürün, **a.g.k.**, 1985, s.161-163, Uras, **a.g.k.**, 1976, s. 295-296.

⁷¹Z. Türkmen (Eylül-Aralık 2014). Ermeni meselesinde çözüm arayışı sürecinde uygulama konulan bir proje: Vilayat-ı Şarkiye (Doğu Anadolu) Islahat Müfettişliği (1913-1914). *Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi*, S. 60, s.5.

yaratacağı endişesiyle ıslahatı resmen ilan etmekten kaçınmıştır. Bunun üzerine yine İngiltere ve Rusya, Ermenileri baskı aracı olarak kullanmayı sürdürmüş; bölgesel isyan hareketlerinin çıkmasını desteklemiştir. 1896'da ıslahat kararları gazetelerde yayınlanmışsa da ertesi yıl yaşanan Türk Yunan savaşları, Sırp'ların milliyetçi hareketleri, Osmanlı Devleti'ndeki iç siyasi gelişmeler, ıslahat sorunun Balkan Savaşlarından sonrasına kalmasına sebep olmuştur.⁷²

XX. yüzyıla gelindiğinde Meşrutiyet'i ikinci kere ilan eden Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet karşıtı 31 Mart Olayı yaşanmış, Adana olayları patlak vermiş ve Balkanlar kaynamaya başlamıştır. Balkan Savaşları çıktığında ise İngiltere ve Rusya, Ermenilerin girişimleriyle ıslahat sorununu yeniden gündeme taşımıştır. Osmanlı Devleti hükümeti bu koşullarda, İngiliz ve Rus baskısı altında kalmamak için bir yandan mahalli düzenlemeleri öngören İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-ı Muvakkatı'nı çıkartırken diğer yandan Doğu Anadolu'da yapılması planlanan ıslahat hakkında hazırlıklarını da sürdürmüştür. Hatta Rusya'nın Doğu Anadolu politikalarına karşılık İngiltere ile ittifak kurmaya çalışmış, İngiliz hükümetinden ıslahat çalışmaları için iki genel vali ve bölge asayişi için polis ve jandarma kuvveti istemiştir. Ancak Osmanlı Devleti ile İngiltere yakınlaşmasını engellemek isteyen Rusya, 30 Haziran 1913'te, ıslahat sorununun İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya ve Almanya büyükelçileri arasındaki bir toplantı ile çözümlenebileceğini bildiren bir nota vermiştir⁷³. Bunun üzerine 3-24 Temmuz 1913 tarihleri arasında en kıdemli elçiye sahip olan Avusturya başkanlığında beş devletin elçisi Yeniköy'de toplanmıştı. Toplantıda Rusya; Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput ve Sivas vilayetlerinin tek bir vilayet haline getirilmesini ve Adana bölgesinde bulunan Ermeniler lehine de ıslahat yapılmasını teklif etmiştir. Söz konusu proje Avrupalı Devletler tarafından şiddetli bir şekilde tartışılmış ve 8 Şubat 1914'te Doğu Anadolu Islahat Projesi Sait Halim Paşa ile Rusya'nın İstanbul büyükelçisi Gulkeviç arasında İstanbul'da imzalanmıştır⁷⁴. Projeye göre, ıslahat yapılacak olan Doğu Anadolu bölgesi; Erzurum, Trabzon, Sivas ve Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır olmak ikiye ayrılarak her bölgeye bir

⁷²Vilayat-ı Şarkiye Islahat Müfettişliği açılmasına kadar Osmanlı Devleti içinde yaşanan ıslahat sorunları hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olmak için Bkz; K. Gürun (1985). *Ermeni dosyası*. Ankara: Bilgi Yayınevi, E. Uras (1976). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları.

⁷³M. Bostancı (2014). Birinci Dünya Savaşı arefesinde Vilayat-ı Şarkiye ıslahatında Rusya'nın tutumu ve Ermenilerin beklentileri. Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, C.2, S.61, s.1219.

⁷⁴M. Bostancı (Bahar 2016). Ermeni meselesinde Şarki Anadolu ıslahatının yeri ve Ali Kemal'in ıslahata dair görüşleri. *ÇTAD*, C. 12, S.23, s.127.

genel müfettiş atanacaktır. Yerel idareyi ve asayiş kontrol etmekte yükümlü olan genel müfettişler, suçlu memurları görevden alabilecektir. Kanunlar, resmi ilan ve emirler her bölgede mahalli lisan ile yayımlanacaktır. Kürtler tarafından Ermenilerden alındığı ileri sürülen topraklar genel müfettişlerin gözetimi altında bir çözüme kavuşturulacaktır. Müfettişlerin görev ve yetkileri bu şekilde belirlendikten sonra müfettişler tayin edilmiştir. Norveçli Binbaşı Nicolas Hoff, Van-Bitlis-Harput ve Diyarbakır bölgesi genel müfettişliğine; Hollandalı Doğu Hindistan sömürgeleri memurlarından Westenenk ise Trabzon-Erzurum ve Sivas bölgesi genel müfettişliğine, Dahiliye Nezareti'nin 28 Nisan 1914 tarihli tezkiresi ile atanmıştır. Her iki müfettiş de İstanbul'a gelmiştir. Hatta Binbaşı Nicolas Hoff, yetki alanı dahilinde Trabzon, Erzurum, Van, Diyarbakır'a da seyahat etmiştir. Westenenk ise İstanbul'dayken görev yeri olan Erzurum'da karargah binasının hazırlanmasını istemiş ve yanında çalışacak olanların isim listesini ve maaş tutarını Dahiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin savaşta taraf olması ve söz konusu bölgelerin güvenliğini yitirmesi müfettişlik teşkilatının feshedilmesine neden olmuş ve müfettişler ülkelerine geri dönmüştür⁷⁵.

1.2.3. İttihat Terakki Cemiyeti ve Ermeniler

Yüz yıllardır Anadolu coğrafyasında yaşayan Ermenilerin dinsel kimliği, 1461'den sonra Osmanlı yönetimi tarafından kabul edilmiş ve Osmanlı millet sistemine dahil edilmiştir. Bu dönemden sonra da devletin hoşgörü politikasıyla gerek ekonomik ve gerek sosyal alanda varlıklarını sürdürmüşlerdi. Ermenilerin ülkenin Müslüman çoğunluğu ile huzur ve barış içinde yaşamlarını sürdürmeleri, ülkedeki azınlık isyanlarına dahil olmamaları devletin "sadık tebası" olarak görülmesini sağlamış ve Ermenilere birçok imtiyaz kazandırmıştır. Özellikle Çarlık Rusya'sında yaşayan Ermenilerin eğitim, ibadet ve sosyal alandaki basit sayılabilecek insani çoğu haktan mahrum bırakıldığı düşünüldüğünde Osmanlı Devleti, Ermenileri önemli siyasi görevlere de getirmiştir. Ne var ki Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askeri güçsüzlüğe düşmesine paralel olarak bu barış düzeni de sarsılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik buhran batılı devletlerin beklediği fırsatı onlara vermiş ve başta Rusya olmak üzere İngiltere ve Fransa bu çöküşü hızlandırmak için azınlıklardan yararlanmak istemiştir. Söz konusu devletlerin amaçları aynı olsa da her devletin Osmanlı Devleti'nden beklentileri farklı olmuştur.

⁷⁵Türkmen, a.g.k., 2014, s.20-22.

Buna göre İngiltere, Rusya'nın Mezopotamya'ya inmesini engellemek için misyonerlik faaliyetleriyle vilayet-ı sitte'de özerk bir Ermenistan kurulmasını amaçlamıştır. Rusya; Doğu Anadolu'dan İskenderun'a inmek için Ermeniler aracılığı ile Osmanlı Devleti'ni zayıflatmayı istemiştir. Bunun için de Ermenileri Rus bayrağı altında birleştirmek, “*Türk zulmünden kurtarmak*” söylemiyle hareket etmiştir. Rusya, Ermeni din adamlarının ve komitecilerin aracılığı ile Anadolu'da provokasyon faaliyetlerine girişerek; İngiltere ve Fransa'da Anadolu topraklarında elde ettiği imtiyazları kullanarak Osmanlı coğrafyası üzerinde dolaylı söz sahibi olmayı amaçlamıştır. Fransa ayrıca İngiltere ve Rusya'dan farklı olarak Osmanlı Devleti'nin topraklarını, sömürgelerine giden yolların güvenliğini sağlamaktan çok doğrudan kendi iktisadi yaşamını sürdürmenin aracı olarak görmüştür. Klasik dönemde elde ettiği ticari imtiyazlar, Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerinde siyaset geliştirmesine ve hatta ilerleyen süreçte de Orta Doğu'da bulunan Suriye, Lübnan'a ve Kilikya denilen Adana topraklarına göz dikmesine neden olmuştur. Amacına ulaşmak için de özellikle 1895 senesinden sonra diğer Batılı devletler gibi Fransa da Ermeni komitelerini kullanmıştır. Böylece pamuk yetiştiriciliğinden dolayı dokuma sanayisinin önemli bir hammadde pazarı olan Adana'yı bile kendilerine bağlı bir Ermeni prensliği olarak vaat etmiştir⁷⁶.

1.2.3.1. Ermenilerin örgütlenmesi ve İttihat Terakki Cemiyeti ile ilişkileri

Ermeniler, 19. yüzyılda milliyetçilik akımının etkisi ve emperyalist devletlerin kışkırtmasıyla Osmanlı yönetimine karşı başkaldırmaya, bu başkaldırıyı örgütlemeye başlamıştır. İmparatorluk içinde Ermeniler tarafından ilk cemiyet İstanbul'da 1860 yılında “Hayırsever Cemiyet” adıyla kurulmuştur. “Kilikya'yı yükseltmek” amacıyla oluşturulan bu topluluk isyan hareketlerine karışmamışsa da üyelerinden H. Şişmanyan ve M. Beşiktaşyan 1862 Zeytun İsyanı'na katılmıştır⁷⁷.

1870-1880 yılları arasında ise Rus konsolosluğunun ve Ermeni patrikhanesinin desteğiyle kurulan cemiyet sayısı artmıştır. Van ve çevresinde etkin olan Araratlı Cemiyeti, Muş ve çevresinde Doğulu ve Okulsevenler Cemiyetleri oluşturulmuştur. Ayrıca Kilikya, Milliyetçi Kadınlar, Ermenistan'a Doğru cemiyetleri bulunmaktaydı. 1880 yılına gelindiğinde ise Ermeni zenginlerden ve Kafkas Ermenilerden büyük

⁷⁶E. Ö. Akçora ve M. Kaya (2014). Ermeni Komitelerinin Anadolu'da Çıkardığı İsyanlar. *Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, C. 62, S.3, s.1904.

⁷⁷Gürun, **a.g.k.**,1985, s.128.

yardımlar gören Araratlı, Kilikya, Okulsevenler ve Doğulu cemiyetleri bir araya gelerek doğu vilayetlerinde okullar açmışlar ve Ermeni genç nesilleri “aydınlatmayı” amaçlayan sosyal nitelikli Ermenilerin Birleşik Cemiyeti kurulmuştur. Bunların yanından Ermeni halkını saldırılardan korumak için gençleri silahlandırmak amacıyla 1878 yılında Van çevresinde ihtilalci Kara Haç Cemiyeti⁷⁸ oluşturulmuştur⁷⁹.

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde özellikle Rusya, Rus Ermenileri ve Avrupalı Devletlerle iş birliği yaparak Ermeni milliyetçiliğini körüklemeye başlamıştır. Özellikle papazların vaazları en etkili propaganda aracı haline gelmiştir. Sonuçta da Armenagan Partisi, Anayasal Ramgavar Partisi, Devrimci Hınçak Partisi (Sosyal Demokrat), bu partiden kopan Veragazmyal (Yeniden İnşa) Hınçak Partisi, ve Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun) adında Ermeni siyasi partileri de kurulmuştur.

Osmanlı Devleti sınırları içinde 1885 yılında kurulan ilk siyasi oluşum Armenekan Partisi olmuştur. Ermeniler tarafından Van’da kurulan parti, Paris’te basılan Armenia isimli gazete etrafında birleşmiş ve milliyetçi tüm Ermenileri tek çatı altında toplayarak komiteci faaliyetler için halkı örgütlemeyi amaç edinmişti. 31 Ekim 1908’de bu parti Ramgavar Partisi’ne dönüşmüştü⁸⁰.

Hınçak Partisi 1886 yılında, Kafkasyalı Nazarbeg ve karısı Maro tarafından sosyal demokrat kimliğinde İsviçre’de kurulmuştu⁸¹. Yayın organı olan Hınçak gazetesiyle, Ermenileri yeni ve özerk bir idare kurma düşüncesinde birleştirmeyi amaçlamıştır. İzmir, İstanbul, Halep şubeleri olan cemiyet, Ermeni tezlerinin Avrupa müdahalesiyle gerçekleşeceği düşüncesine sahip değildi. Ülkelerin siyasi çıkarlarının Ermenilerin isteklerinin gerçekleşmesine fırsat vermeyeceğine inanan komite, amaca ancak teşkilatlanarak, terör faaliyetlerinde bulunarak ve Osmanlı hükümeti güçsüz duruma düştüğünde harekete geçerek ulaşılabileceğini öngörmüştü⁸². Yayınlanan parti programında komite “*Osmanlı Devleti’nin mutlak yönetimi altında ezilen Ermenilerin*” bağımsızlığının sağlanması için örgütlenme çağrısında bulunmuş ve kanlı bir isyanla

⁷⁸Amerika’daki “Clu Clux Clan” cemiyetine benzer yapıda olan kuruluş Tiflis üzerinden idare edilmiş, cephane ve para buradan temin edilmisti. Cemiyetin ismi ise, ihanet eden, sır saklamayan ve dernek kurallarına uymayan üyelerin üzerine siyah haç çizerek idam etmesinden gelmektedir.

⁷⁹Uras, **a.g.k.**, 1976, s.421-428; Akçora ve Kaya, **a.g.k.**, 2014, s.1912, Gürun, **a.g.k.**, 1985, s.128-129.

⁸⁰A. Avagyan ve G. F. Minassian (2005). *Ermeniler ve İttihat Terakki işbirliğinden çatışmaya*. İstanbul: Aras Yayıncılık, s.45.

⁸¹A. Yaman (1973). *Ermeni meselesi ve Türkiye*. İstanbul: Otağ Yayınları. s. 73.

⁸²Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı [ATASE] (2008). *Ermeni Komitelerinin amaçları ve eylemleri (Meşrutiyet’in ilanından önce ve sonra)*, Ankara, s.10.

ihtilal hareketinin başlatılması gerektiğini açıkça ifade etmişti⁸³. Londra ve Marsilya Ermeni Komitesi Ortak Sekreterliği 9 Ağustos 1892 tarihinde Adana Ermeni Başpiskoposu'na bir mektup göndermiş, bölgedeki tüm Ermeni komitelerine dağıtılmasını istemişti. Mektupta Ermenilerin isyan hareketleri sırasında komitenin elebaşlarının korunması gerektiği de vurgulanmıştı. “Armenian” gazetesinden verilen ihtilal talimatları, mektubun devamından açıkça anlatılmıştır. Buna göre ani gece yarısı saldırısı için Adana'ya 300, Payas'a 60, Maraş'a 200 atlı asker ve dinamitin gönderilmesini istenmişti. Osmanlı yöneticilerini şüpheye düşürmemek için de devlet hizmetindeki görevlerine devam etmişlerdi. Böylece hem bölücülük faaliyetlerini sürdürmeyi hem de bürokraside mevcudiyetlerini korumayı amaçlamışlardı. İsyan sırasında ise kamu binalarının yakılması, çalışanların öldürülmesi, paraların yağmalanması, şehrin haberleşme ağının kesilmesi hedeflenmişti. Ayrıca isyana kimlerin nasıl katılacağı hakkında da bilgi verilmişti. Amerika'dan derviş, Yunanistan'dan köylü, İngiltere'den dindar, Fransa'dan Kürt, İsviçre'den seyis, Almanya'dan fellah, İtalya'dan da Arnavut kılığında gelerek ihtilale katılım sağlanması da planlanmıştı.⁸⁴ 1890'da ismini Devrimci Hınçak Partisi olarak değiştiren partinin Osmanlı sınırlarında gerçekleştirdiği terör faaliyetlerinin sonrasında Avrupalı devletlerden umulan desteğin gerçekleşmemesi üzerine parti içinde görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştı. Bundan dolayı da parti iki farklı hizbe ayrılmış, 1898'de terör karşıtı Veragazmyal (Yeniden İnşa) Hınçak Partisi kurulmuştu. Devrimci Hınçak Partisi ise silahlı direnişi savunan politikasına devam etmiş, 1909'daki VI. Kongresinden sonra da ismini Sosyal Demokrat Hınçak Partisi olarak değiştirmişti⁸⁵.

Taşnak Partisi ise 1890'da, Hınçaklıların memnun edemediği bazı Ermeniler tarafından önce “Troşak” adıyla daha sonra “Taşnaksutyun” adıyla Tiflis'te kurulmuştu⁸⁶. Yayın organı Troşak gazetesiydi. Komite, Rus teşkilatından esinlenerek kurulduğu için Marksist görüşü benimsemişti. Taşnaksutyun, 1892 yılından sonra hazırladığı programında Osmanlı Devleti'ne karşı yapacakları mücadeleyi terör eylemleri ile gerçekleştireceklerini açıkça belirtmişti⁸⁷. Ayrıca Komite üyeleri “Genç Ermenistan” adlı

⁸³Uras, **a.g.k.**, 1976, s.433.

⁸⁴Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı [BOADA] (2009). *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, C. I, , No: 58, Ankara, s.26-27.

⁸⁵Avagyan ve Minassian, **a.g.k.**, 2005, s.40.

⁸⁶Yaman, **a.g.k.**, 1973 s.74.

⁸⁷E. İlder (2007) Taşnaksutyun. (Ed. Hikmet Özdemir), *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler*, Ankara: TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu, s.78

örgütü, Van'da kurulan Ermeni Cemiyetini ve Hınçak Komitesi'ni birleştirerek, Vilayet-ı Sitte'yi, kuracakları Ermeni Devleti'ne bağlamayı amaçlamışlardı⁸⁸. Faaliyet alanları doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Batı bürosunun merkezi Cenevre'ydi. Görevi, Avrupa şehirlerinde Ermeniler lehine kamuoyu oluşturmaktı. Merkezi Erivan'daki Emçiyazin Kilisesi olan doğu bürosunun görevi ise, Osmanlı Devleti'nde isyanlar için para toplamak, propaganda ve terör faaliyetleri ile katliamlar yapmaktı.⁸⁹ Taşnak Komitesi, böylece Avrupa'da hızla örgütlenmiş ve Osmanlı coğrafyasında gerçekleşen Osmanlı Bankası İsyanı, İkinci Sason İsyanı, Sultan II. Abdülhamit'e suikast girişimi ve Van İsyanı gibi birçok olayda önemli rol oynamıştı.⁹⁰ 1909 Adana olaylarını da Hınçak ve Taşnak komitesi üyesi olan Çalyan Karabet, Bezdikyan Zakar ve Doktor Recebyan örgütleyecek, onların İngiliz konsolosluğuna sığınması üzerine Hariciye Nezareti, elçilikten iadelerini isteyecekti⁹¹.

Komite yalnızca Türk-Müslüman nüfusa karşı değil, kendisini desteklemeyen Ermenilere karşı da suikastlar düzenlemiş, Osmanlı Devleti'nin çöküş nedeni olmak istemeyen, terör olaylarının dışında kalmak isteyen veya para desteğinde bulunmaktan kaçınan Ermenileri de öldürmekten çekinmemişti⁹². Komite üyeleri Osmanlı Devleti topraklarında Ermenilere ait özerk bir yönetim arzu ederken bu amaç doğrultusunda Rus Çarı, Makedon çeteleri ve aşiret reisleri ile de iş birliği yapmıştı. II. Meşrutiyet öncesi II. Abdülhamit'e karşı, II. Meşrutiyet sonrasında ise özgürlüklerin korunması için İttihat Terakki Cemiyeti'yle görüşmüştü. Ancak iş birliği yaptığı bu dönemde bile Adana'da olduğu gibi, kanlı olaylardan uzak durmamıştı⁹³. I.Dünya Savaşı öncesinde de iç barışı sağlayıcı ve Osmanlı Devleti'nin siyasetini destekleyici politikayı benimsememişti. Hatta komitenin 1914 Temmuz'unda Erzurum'da yapılan ve Mebus Papazyan ve Viramyan⁹⁴'ın katıldığı sekizinci genel kongresinde, savaş sırasında Ermenilerin alacağı pozisyonu tartışan örgüt ayrılıkçı görüşünü ortaya koymuştu. Türk delegenin bulunmadığı bu kongrede, savaş çıkana kadar sakince Rusya'dan gelecek olan silahlarla hazır halde beklenmesi, Osmanlı ordusundaki Ermenilerin silahlarını bırakılarak Rus

⁸⁸Uras, **a.g.k.**, 1976, s. 442.

⁸⁹M. K. Öke (1991). *Ermeni meselesi (1914-1923)*. Ankara: TTK Yayınları, s.76.

⁹⁰Gürün, **a.g.k.**, 1985, s.161-167.

⁹¹Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA]. (H. 11.04.1327). *DH. MKT*, K.2798, G.100.

⁹²Yaman, **a.g.k.**, 1973, s.74.

⁹³İlter, **a.g.k.**, 1995, s.82.

⁹⁴Van Vekili Vahan Papazyan, Kürt Hoybun Cemiyeti'nin kurulmasında önemli isimlerinden biri olurken; Van Vekili Viramyan ise Osmanlı Bankası baskınında etkin görevler üstlenenler arasındadır.

tarafına geçilmesi, savaş Osmanlı Devleti'nin lehine gelişirse sükunetin korunması ancak savaş devletin aleyhine devam ederse komitenin programına göre anarşi eylemleri uygulanması yönünde kararlar alınmıştı⁹⁵.

31 Ekim 1908'de Armenagan Partisi, Veragazmyal Hınçak Partisi ve Çukurova Birleşik Ermeni Devrimci Örgütü'nün farklı parti üyelerinin birleşmesiyle kurulan Anayasal Ramgavar Partisi, Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra devrimci faaliyetlerin yerine meşrutiyetçilik adına mücadele edilmesi amacını taşımıştı⁹⁶.

Ermeniler, özellikle Taşnaksutyun, amaçlarına ulaşmak için Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan farklı gayrimüslim örgütlerle de iş birliği yapmıştı. Bu çerçevede 1895 yılında Taşnak ile Makedon İhtilal Komitesi Osmanlı Devleti'ne karşı ortak hareket etme kararı almıştı. Taşnaklar, Bulgar komiteleriyle ilişkiye II. Taşnak Kongresi'nin ardından Filibe'ye yerleştikten sonra geçmişti. Yapılan görüşmeler sonunda Bulgar komiteleri, Ermeni komitelerine her türlü yardımı yapma sözü vermişti. Nitekim bu çerçevede Bulgar halkından Ermeniler için para toplanırken Ermeni çetelere silah yardımı da yapılmış hatta askeri talimler de yaptırılmıştı. Bulgaristan'da bir Ermeni askeri okulu bile kurulmuştu. Ancak Ermeni Bulgar yakınlaşması Osmanlı Devleti ile Rusya'nın dikkatini çekince ve her iki devletin baskıları sonucu 1907'de ittifak sona ermişti.

Ermeniler Kürtlerle de iş birliği yapmıştı. Ancak Kürtlerle ortak hareket etmesi diğer örgütlerle kurulan ilişkiden daha farklı gelişmişti. XIX. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Kürtler de Avrupa'da aldıkları eğitimin etkisi ve Ermenilerin teşvikiyle ayrılıkçı hareketlere uyanmıştı. II. Abdülhamit yönetimine karşı güç birliğinde bulunan bu iki etnik grubun “Kürdistan” ve “Troşak” gazetelerinde Kürt-Ermeni dostluğunu tesis etme çalışmalarının yanında Kürt liderler, olası bir Kürt Devleti'nin kurulmasının Ermeni Devleti'nin mevcudiyetine bağlı olduğunu düşünmüştü. Ancak Meşrutiyet'in ilanı ile İttihat Terakki ile ittifak halinde olan Ermenilerin kazandığı politik gücü Doğu Anadolu'yu elde etmek için kullanmaları Kürtlerle sorunlar yaşamasına neden olmuştu. Rusya'nın Doğu Anadolu'daki karışıklıkları kendi çıkarları adına yönetmek için

⁹⁵Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı. [ATASE] (1983). *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S.83, s.61.

⁹⁶Avagyan ve Minassian, **a.g.k.**, 2005, s.45.

Kürtlerin milliyetçilik fikriyle desteklemesi de bölgeyi Osmanlı Devleti'nin "kaynayan kazan"ı haline getirmişti⁹⁷.

1.2.3.2. Ermeni Sorunun Adana'ya Yansıması ve Adana Olayları

Ermeniler, Fransa'nın çalışmalarıyla Katolik Kilisesi, İngiltere ve Amerika'nın etkisiyle Protestan Kilisesi, Rusya'nın tesiriyle Ortodoks Kilisesi ve nihayet kendi mezhepleri olan Gregoryen Kilisesi'ne bağlanmışlar ve dini yönden dört parçaya ayrılmışlardı. Bu durum Ermeniler arasında mezhep çatışmalarını da beraberinde getirmişti. Huzursuzluk yaratan diğer bir durum ise, Tanzimat reformlarıyla başlayan süreçte Ermenilerin Osmanlı Millet Sistemindeki statülerinin değişmesiydi. Tanzimat Fermanı ile gayrimüslimlerin milal-i saireden sayılması, diğer azınlıkların olduğu gibi Ermenilerin de kendilerini ayrı bir millet kabul edilmelerine neden olmuştu. Islahat Fermanı ise gayrimüslimlerin oluşturacağı meclislere ruhani liderlerden başka sivil cemaat üyelerine de katılım imkânı sağlamıştı. Ayrıca kiliseyi ve cemaati mutlak bir yetki ile patrikler yönetirken 1863'te yürürlüğe giren "Nizamname-i Millet-i Ermeniyan" ile artık genel meclis üyelerinin cemaat içinden seçilebilecek olması, ruhani liderlerin otoritesini sarsmıştı⁹⁸. Bu durum karşısında Gregoryen mezhebinin din adamlarının yetkileri sınırlandırılmış ve eski nüfuzlarını kazanabilmek için dönemin en güçlü fikir akımı olan milliyetçilik akımına sığınmışlardı. Böylece XIX. yüzyıla kadar sakin hayat süren, ticaretle uğraşarak bir Ermeni burjuvazisi yaratan ve hatta Balkanlardaki isyanlar sonucu Osmanlı Devleti'nin güvenini kazandığı için yüksek mertebelere gelen "Millet-i Sadıka", elde ettiği imtiyazları milliyetçilik adı altında, yüzyıllardır aynı toprakta yaşadığı Türk milletine karşı Avrupalı Devletlerin çıkarı için kullanmaya koyulmuştu.

Adana'da Türkler ile Ermenilerin arasındaki ilk sorunlar Fırka-i İslâhiye Komisyonu'nun⁹⁹ bölgede yaptığı reformlar sonucunda ortaya çıkmıştı. Kırsal alanda hayvancılıkla uğraşan ve geçimlerini zar zor sağlayan Müslüman halka karşı şehirlerde ticaretle uğraşan Ermenilerin refah düzeyleri yüksekti. Ermenilerin iskân politikası sonrasında şehirlerde toprak almaları ise bu refah düzeyini daha da arttırmıştı. Bu koşullar

⁹⁷N. Günay (2020). *Zoraki ittifaktan yol ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*. Ankara: ATAM Yayınları, s.27-37.

⁹⁸Ö. Turan (2003). *Dünü ve Bugünü ile 1915 Ermeni Olayları. Dünden Bugüne Ermeni Meselesi Sempozyumu*, Konya, s.145.

⁹⁹Fırka-i İslahiye çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Halaçoğlu, Y. (1973). Fırka-i İslahiye ve yapmış olduğu iskan. *Tarih Dergisi*, S. 27, s.1-20.

Çukurova'ya Ermeni göçünü tetikleyince tüm bölgelerde olduğu gibi Adana'da da huzursuzluk ortaya çıkmaya başlamıştı.

Osmanlı Devleti Islahat Fermanı'nı yayınlamasının ardından 1860 hazırlanan nizamname tasarısı 1863'te Ermeni Millet Nizamnamesi adıyla tasdik edilerek yürürlüğe konmuştu. Bu onama ile Ermeni Genel Meclisi meşrulaşmıştı. Böylece Ermenilerin, komitelerin ve dolaylı olarak Avrupalı devletlerinin beklediği nüfuz sağlanmıştı. Elde edilen haklar neticesinde, Ermeniler komiteler aracılığıyla her yola başvurarak sözde “milli” ideallerini gerçekleştirmeye çabalamıştı. Provokasyon eylemleri için özellikle kiliseler ve okullar seçilmişti. Patrikler komitelere para ve insan yardımı sağlamaya çalışırken öğretmenler ise komite taraftarlarının arasından seçilmişti¹⁰⁰. Bir yandan tarih ve edebiyat kitaplarıyla çocuklar isyan hareketlerine yönlendirilirken diğer yandan Müslüman ahaliye karşı tahrik edici davranılarak devlet düzenin bozulması amaçlanmıştı.

19. yüzyıl aynı zamanda emperyalist devletlerin Osmanlı'ya karşı proje ürettikleri ve uygulamak için devletin iç işlerine müdahale etmekten çekinmedikleri bir dönemdi. Kuşkusuz Adana'da çıkan huzursuzluklarda emperyalist devletlerin katkısı da vardı. Örneğin 1893 yılında Maraş Mutasarrıflığı'dan Bâb-ı Âli'ye gönderilen şifreli bir telgrafta, İskenderun–Mersin arasında dolaşan iki İngiliz gemisindeki bin silahlı Ermeni'nin köylüye provakatif söylemlerde bulunacağı, Payas'ın kazalarına inmek için fırsat kolladığı ve acilen tedbir alınması gerektiği Osmanlı Hükümeti yetkililerine bildirilmişti.¹⁰¹ İngilizler bir yandan silahlı Ermenileri bölgeye gemilerle taşıırken diğer yandan Ermeni katliamlarını Müslümanlara mal ederek Ermeniler lehine yaptıkları propagandalarla da Osmanlı Devleti'ne baskı kurmuştu.

Çukurova'da isyan fitilinin ateşlenmesine sebep olan olay, Ermenilerin Doğu Anadolu'da çıkardıkları isyanların Sünni Kürtlerden oluşan Hamidiye Süvari Alayı tarafından bastırılması ile ortaya çıkmıştı. Bu olaydan sonra Ermeniler, Bağdat demir yolunun üzerinde olan ve Adana–Mersin demir yolu hattıyla denize bağlanan Çukurova'ya gözlerini dikmiş, bölgeyi ele geçirmek için Avrupalı devletler Ermeni Katagikosluğu'nu, Çukurova'da “Küçük Ermenistan” rüyasının peşine düşürmüştü. Hatta Adana Ermeni Piskoposu Paul Terziyan'ın Fransız Dışişleri Bakanlığı'na 1898 yılında

¹⁰⁰Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları [ATASE] (2008). *Ermeni Komitelerinin Amaçları*, Ankara, s. 35.

¹⁰¹BOA. (R. 23.07.1311). Y.PRK.A, K.10, G.42.

çektığı bir telgrafta, Rusya ve İngiltere'nin siyasi yalnızlığa düşmemek için Çukurova'da Fransa himayesinde Küçük Ermenistan politikasını onaylayacaklarını belirtmişti.¹⁰² Böylece Düvel-i Muazzama'nın siyasi planları, Adana'nın sosyal düzenini derinden etkiler olmuş ve asayiş sorunlarını artmıştı.

19. yüzyıl öncesinde Adana'da yaşayan farklı gruplar uyum içinde yaşamaktaydı. Ancak Osmanlı Devleti'nin son dönemlerdeki siyasi, ekonomik ve askeri başarısızlıkları, ülke içindeki azınlıkların milliyetçilik adı altında yıkıcı faaliyetlerde bulunmalarına sebep olmuştu. Bununla birlikte Adana Ermenilerinin Çukurova'da giderek siyasi ve ticari nüfuz sahibi olmaları, Ermeni din adamlarının eski otoritelerine kavuşma hırısı, Sis Katagigosluğu'nun Ermeni ruhban sınıfının merkezi konumunda olması ve özellikle İngiltere ve Fransa'nın bölgeye hâkim olma arzusu bölgeyi ateş çemberine almıştı.

II. Meşrutiyet'in ilanı, Osmanlı Devleti'nin tamamında olduğu gibi Adana'da da toplumun her kesimi tarafından coşkuyla karşılanmıştı. Ancak Meşrutiyet'in getirdiği fikir özgürlüğünün doğurduğu kaos ortamını fırsat bilen Ermeniler, taşkınlıklara da başlamıştı. Ermeni gazeteleri II. Abdülhamit'e ve taşra yöneticilerine karşı ölçsüz yazılar yazarken Ermenilerin mallarını koruması için silahlanmanın gerekliliğine işaret ederek kışkırtıcı yayınlar yapmıştı.¹⁰³ Örneğin Ermeni Arevelk gazetesinde "Hareket-i Umumiye" adıyla yayımlanan makalede Osmanlı Ermenilerinin istibdat döneminde olduğu gibi Meşrutiyet döneminde de can ve mal güvenliğinden yoksun olduğuna, bu gidişatı durdurmak için milletçe genel harekete kalkışılması zamanının geldiğine işaret edilmişti¹⁰⁴.

Ermeni basınının duruşunu özetleyen bu düşünceye karşın Türkler, Ermenilerin Avrupalı devletlerin himayesinde gerçekleştirdikleri asiliklerinin cezasız kalmasına şiddetle karşı çıkmıştı. Bu nedenle Adana'da Ermeniler ile Türkler arasında ortam iyice gerilmişti. Öyle ki Adana Çarşısı'nda dükkanlar, mağazalar en küçük söylenti de kepenklerini indirirken haberin asılsız olduğu anlaşıncaya yeniden günlük hayata dönmekteydi. Bu durum şehirde ekonomik kayıplara mal olduğundan gerginlik daha artmaktaydı¹⁰⁵. Aynı zamanda Ermeniler de Meşrutiyet ile Avrupalı devletlerin ilgisini

¹⁰²B. Kodaman (1987). Abdülhamid ve Paul Terziyan. *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.2, S.1, s. 48.

¹⁰³O. Karlangıç (2017). *II. Meşrutiyet'ten Mondros Mütarekesi'ne Kadar Adana (1876-1918)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. s.338

¹⁰⁴"Hareket-i Umumiye", *İkdam*, 28 Şubat 1924, No:5315.

¹⁰⁵D. Arıkoğlu (1961). *Hatıralarım*, İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası, s.26.

kaybedeceği tedirginliğini yaşamaya başlamış, bu nedenle başarısız isyan hareketlerini telafi etmek ve Avrupalı devletlerin dikkatini çekmek için, jeo-stratejik konumundan dolayı müdahaleye en uygun bölge olan Adana’da, isyan çıkarmaya karar vermişti¹⁰⁶.

1909 Adana olaylarının gerisinde ise iki komite¹⁰⁷ bulunmakla birlikte söz konusu hareketin en önemli lideri Adana Ermeni Piskoposu Muşeg’di. Muşeg’in “Büyük Ermenistan” rüyasına ulaşmak için üstlendiği en önemli görevlerinden birisi de Anadolu’nun diğer vilayetlerinden Çukurova’ya aileler getirerek bölgenin nüfus yapısını değiştirmektir. Çünkü Adana’da gayrimüslim nüfusun en yüksek oranına Ermeniler sahip olsa da halen Türkler bölgede ezici bir nüfus üstünlüğüne sahipti. Bu amaçla Ermeni komiteleri öteden beri Adana ve çevresi ile Maraş, Haçin, Sis gibi bölgelerde Ermeni nüfusunu arttırmak için Van, Harput, Diyarbakır ve Bitlis’ten çok sayıda Ermeni ailesini getirerek buralara yerleştirmişti¹⁰⁸. Öyle ki Muşeg yazdığı eserinde, Ermeni evlerine nüfusa kaydettirilmeden beş altı aile yerleştirildiği ve yalnız 1903’ten 1909’a kadar olan zaman içinde Adana’da Ermeni nüfusun yüzde kırk oranında artmış olduğunu kabul etmişti. Bunun dışında Ermeniler ticaret ve imtiyazlarla elde ettiği zenginliklerini Müslümanların elindeki topraklarını alarak kullanmışlardı. Tarım faaliyetlerine yönelmeleri sonucunda Müslüman ağaların nüfuzunu da sarsmaya başlamışlardı. Muşeg ayrıca II. Abdülhamit döneminden beri komitacılıkla birlikte Adana’ya silah yığınağı yapılmasına da öncülük etmişti. Bu silahlarla köyleri ve kiliseleri gezmiş ve Ermeni cemaatine silah almaları için telkinde bulunmuştu. Bu çerçevede yalnızca gümrüklerden Adana’ya giren silah sayısı 12.840’ı bulmuştu¹⁰⁹. Cemal Paşa da anılarında, Muşeg’in ortalık yerde hiç çekinmeden Ermenilerin de silahları olduğunu, bir Ermeni’nin kılına zarar gelirse buna karşılık on Türk’ün mahvedileceğini söyleyebildiğine dikkati çekecekti.¹¹⁰

İsyanın fitili Muşeg’in bir bahaneyle Mısır’da olduğu dönemde ateşlenmişti¹¹¹. 9 Nisan 1909’da İsfendiyar ve Rahim isimindeki iki Müslüman gencinin Ohannes adında

¹⁰⁶H. Metin (1992). *Türkiye’nin siyasi tarihinde Ermeniler ve Ermeni olayları*. Ankara: MEB Yayınları, s.123.

¹⁰⁷Bahsedilen komiteler Hınçak ve Taşnak komiteleri olup, Ermenilerin meydana getirdiği cemiyet ve komiteler bir sonraki bölümde ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

¹⁰⁸T. Aslan (2018). Mehmet Asaf Bey’in Cebelibereket Mutasarrıflığı: 1909 Adana Olayları ve Mehmet Asaf Bey’in yargılanma süreci. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.16, s.195.

¹⁰⁹Uras, a.g.k., 1976, s. 552.

¹¹⁰Cemal Paşa (2010). *Anılarım (1913-1922)*. Haz. Fahri Parin, İstanbul: Paraf Yayınları, s.355.

¹¹¹Y. Z. Bildirici (2002). Ermeni soykırımı aldatmacası ve 1919-1920 Adana katliamları. *Türkler Ansiklopedisi*, C. 13, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.508.

bir Ermeni tarafından vurulması Adana'da ortamı iyice germişti ¹¹². Böylece 31 Mart gecesi başlayan çatışmalar 14 Nisan 1909 Çarşamba günü, Adana merkez ile Hamidiye kasabasına, 15 Nisan'da Hasanbeyli ve Ocaklı'ya, 17 Nisan'da da Nacarli, Bahçe, Osmaniye ve Payas'a sıçramıştı. Zeytun, Haçin ve Sis'teki Ermenilerin önlerine çıkan Türkleri katlederek Dört Yol'daki isyana katılmasıyla Türkler ve Ermeniler arasında kanlı olaylar yaşanmıştı¹¹³. Olaylar mülki görevlileri de çaresiz bırakacak şekilde gelişmişti. 16 Nisan 1909 tarihinde Bahçe kazası kaymakamı Adana sancağı olan Cebel-i Bereket mutasarrıflığına çektiği telgrafla, asker desteği istemişti. Ancak verilen cevapta, Cebel-i Bereket'teki durumun da iyi olmadığını, sancağın Ermeni istilası ile yüz yüze bulunduğunu söyleyerek İslâhiye'den yardım istenmesini uygun bulmuştu. 18 Nisan'da ise olaylar Haçin'e sıçramış ve Adana Valisi Dahiliye Nezareti'ne telgraf çekerek, Kozan'a gidecek olan Ermeniler için Feke ve Haçin kaymakamlıklarının asker sevkiyle önlem alınmasını zorunlu bulmuştu¹¹⁴. Olayların tanığı olan Damar Arıkoğlu hatıralarında, zabıta kuvvetlerinin olaya müdahale etmediğini, Adana'da bulunan Arap taburundaki kimselerin umutsuzluk içinde olduklarını yazacaktı¹¹⁵.

25 Nisan günü redif taburlarının bölgeye gelmesiyle kısmen sükunet sağlanmışsa da yabancı devletlerin müdahalesini isteyen Ermeniler, İskenderun ve Mersin'e gelen yabancı savaş gemilerini fırsat bilerek, Rumeli askerlerine ateş açmıştı. Fakat Ermeniler, amaçlarına ulaşamamış ve olaylar 30 Nisan'dan itibaren kontrol altına alınmıştı. Güvenliğin sağlanmasının ardından 2 Mayıs'ta Osmanlı Mebusan Meclisi bölgede sıkıyönetim kararı almış ve Edirne Milletvekili Agop Babikyan, Kastamonu Milletvekili Yusuf Kemal Bey (Tengirşenk), Danıştay Başkatibi Arif Bey ve Yargıç Musdikyan Efendi'den oluşan bir soruşturma komisyon oluşturulmuştu¹¹⁶. Yusuf Kemal Bey başkanlığındaki bu komisyon, 15 Mayıs'ta Adana'ya gitmek için yola çıkmıştı. Komisyon üyeleri Adana'ya geldiklerinde tarafsız bir araştırma ve inceleme yaptıktan sonra İstanbul'a dönmüş ve bir rapor hazırlamıştı. Ancak Babikyan'ın ani bir kalp krizi geçirmesi sebebiyle rapor tüm üyelerce imzalanamamıştı. Dönemin hükümeti de Yusuf Kemal Bey'in tek başına imzalayıp meclise sunulmasını siyasetine uygun görmemiş ve

¹¹²R. Karacakaya (2001), *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 59.

¹¹³Bildirici, **a.g.k.**, 2002, s.508; Gürun, **a.g.k.**, 1985, s.176

¹¹⁴Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı [BOADA]. (2009). *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1896-1909)*, C. 3, No: 98, Ankara, s. 164-166.

¹¹⁵Arıkoğlu, **a.g.k.**, 1961, s. 52.

¹¹⁶Bildirici, **a.g.k.**, 2002, s.509.

sadece meclise rapor hakkında bilgi verilmesine karar verilmişti. Damar Arıkoğlu'nun bizzat Yusuf Kemal Bey'in raporuna dayanarak verdiği bilgiye göre, Ermeni ruhani reisi Muşî (Muşeg) Efendi komitacılık yapmış ve Ermeni gençlerini teşvik etmiştir. Mersin'deki Ermeni tiyatrolarında Müslüman Türk halkı tahrik edilmişti. Ermenilerin iddia ettikleri 20.000 Ermeni kaybının asılsızdı. Ermeni kaybı en çok 1.800, Türklerin kaybının da 600'e yakındı¹¹⁷.

Adana olaylarında yaşanan kayıplar hakkında düşünce birliği yoktur. Söz konusu olaydan dört ay önce Adana'ya vali olarak atanan Cemal Paşa, Ermenilerin ölü sayısını 17.000, Türklerinkini ise 1.850 olarak anmıştır. Ermeni Patrikhanesi kendi cemaatinin ölü sayısının 21.300 olarak gösterirken, Edirne mebusu Babikyan'ın mecliste görüşülmeyen raporunda Ermeni ölü sayısı 21.000'dir. Cemal Paşa'ya göre, olaylar sırasında Adana'da Ermeni nüfusu fazla olmuş olsaydı kayıp sonuçlarının tam tersi olacağını ve Türklerin daha fazla kayıp vereceğini savunmuştu¹¹⁸. Kamuran Gürün'de, Cemal Paşa'nın verdiği sayıların gerçeğe daha yakın olduğunu düşüncesindedir¹¹⁹.

Adana olaylarının ardından önde gelen kimi Ermeniler, konsolosluklara sığınırken kimileri de patrikhane ile birlikte propaganda savaşına girişmişti. Hatta Hariciye Nezareti, söz konusu karışıklığı tertipleyen ve sonrasında İngiliz konsolosluğuna sığınan Hınçak ve Taşnak komitesi üyesi olan Çalyan Karabet, Bezdikyan Zakar ve Doktor Recebyan isimli kişilerin sefaretten iadesini istemişti¹²⁰. Ancak İngiltere, Osmanlı Hükümeti'nin isteğini reddetmişti. Adana isyanından 10 yıl sonra Fransız işgal kuvvetleri, Çalyan Karabet'i Haçin Kaymakamı olarak atayacaktı.

Osmanlı Hükümeti, Adana olaylarının objektif bir şekilde araştırılması ve sorumluların cezalandırılması için Divan-ı Örfi kurulmasını da kararlaştırmıştı. Divan-ı Örfi heyeti 8 Mayıs'ta İstanbul'dan Adana'ya yola çıkmıştı. Yargılamalar sonucunda idam hükmü verilen kişi sayısında fikir birliği bulunmamakla birlikte ortak görüş idam edilenlerin çoğunluğunun Türklerden oluştuğunu gösteriyordu¹²¹.

¹¹⁷Arıkoğlu, **a.g.k.**, 1961, s.57.

¹¹⁸Cemal Paşa, **a.g.k.**, 2010, s. 359.

¹¹⁹Gürün, **a.g.k.**, 1985, s.254.

¹²⁰BOA. (H. 11.04.1327). *DH.MKT*, K.2798, G.100.

¹²¹Kurulan mahkemelerde cezalandırılan kişilerin çoğunluğunun Ermeni olduğuna dair çalışmalar yapan Rus, Rum ve Ermeni kaynaklarının aksine yargılamalara tanık olan Arıkoğlu, idam cezaları ile işe başladığını ve asılmış insan cesetlerinin olduğu darağaçlarını, Abdioğlu çiftçilerinden Kibarlardan Mehmet Efendi ve kardeşi 20'ye yakın Türk'ün, Ermenilerden Kasap Haçık, Kasap Misak dahil ve sekiz Ermeni'nin idam edildiğini aktarmıştı. Cemal Paşa da anılarında kendisinin Adana'da 30 Müslüman'ı, iki

Yargılamalardan mağdur oldukları inancına kapılan Ermeniler hükümete şikâyet dilekçeleri sunmuştu¹²². Müslümanlar da şikayetçi olmuş, hükümete ve vekillere yazdıkları dilekçede suçsuz pek çok kesimin idam edildiğini savunmuştu. Özellikle Bahçe kazasının müftüsü İsmail Hakkı Efendi'nin idam edilmesi Müslüman halkı derinden yaralamıştı.

Adana olaylarının, İttihat Terakki ile Taşnaksutyun arasında kurulmaya çalışılan “dostluk” ortamına zarar vermesini önlemek için taraflar adım da atmıştı. Hükümet, olayların “Meşrutiyet’i koruyan” Ermenilere karşı gerçekleştiği algısı üzerine bölgeye teftiş heyet göndermekle birlikte Taşnak temsilcileriyle de görüşmeler yapmıştı. 3 Ağustos’ta iki taraf arasında iş birliği antlaşması imzalandı¹²³. Bu anlaşmaya göre her iki cemiyet de meşrutiyeti güçlendirecek ve halkın kültürel eğitimini yükseltmeye çalışacak ve Ermenilerin bağımsızlık arzuyla Osmanlı Devleti’nin bölmek istediği algısını ortadan kaldırmak için gayret sarf edecekti¹²⁴. Ne var ki 1909 olayları sonrasında Ermeni ve Türkleri barıştırmaya girişimleri yapılsa da iki millet arasındaki gerginlik içten içe sürecekti.

1.2.3.3. İttihatçıların Ermeni Politikası – Seçimler ve Ermeni Komiteler

Ermeni komiteleri ile Jön Türkler arasındaki ilişki 1891-1892 yıllarında Paris’te Ahmet Rıza ile Devrimci Hınçak Partisi’nin liderleri arasındaki görüşmelerle başlamıştı. Birbirlerinden oldukça zıt görüşlere sahip olsalar da rejimin değiştirilmesi arzusu görüşmelerin yüzeysel de olsa devam etmesini sağlamıştı. Görüşmelerde Jön Türklerin şartı Ermenilerin Anadolu’da terör eylemlerinde bulunmamalarıydı. Ermeniler ise yapacakları terör eylemleri sonrasında Avrupa’nın Ermeni sorununa sahip çıkmasını amaçlıyordu. Ancak 1896’da Van olaylarının yaşanması Jön Türkler, Hınçak komitesi ile olan ilişkisine mesafe koymuş ve bölgenin ikinci bir Makedonya’ya dönüşeceği tedirginliği ile Jön Türkler diğer Ermeni partileriyle yakınlaşmalara başlamıştı. 1897’de Ahmet Rıza ve Tunalı Hilmi’nin girişimleri sonucunda Taşnak komitesi ile görüşmelere başlanmıştı. II. Abdülhamit yönetimine karşı birlikte hareket etme amacını taşıyan görüşmede Ahmet Rıza, Ermeni komitelerinin büyük devletlerin müdahalesini

ay sonra da Erzin kasabasında 17 Müslüman’ı idam ettirdiğini ve hatta idam edilenlerin içinde Bahçe kazasının müftüsünün de olduğunu, buna karşılık yalnız 1 Ermeni’yi idam ettirdiğine yer vermiştir. Muşeg de kaçmamış olsaydı onu da müftünün karşına astırırdım diyerek yargılamaların Ermeniler aleyhine olmadığına dikkat çekmiştir. Bkz, Arıkoğlu, **a.g.k.**, 1961 s.58; Cemal Paşa, **a.g.k.**, 2010, s.360.

¹²²Karlangıç, **a.g.k.**, 2017, s.400.

¹²³H. Özşavlı (2012). Ermeni milliyetçilik hareketlerinin doğuşu ve Taşnak - İttihat ve Terakki ittifakı. *Ermeni Araştırmaları*, S.41, s.178.

¹²⁴Gürün, **a.g.k.**, 1985, s.199.

reddetmelerini, devrimci eylemlerden vazgeçmelerini, Abdülhamit rejimine karşı birlikte propaganda, kamuoyunu hazırlama ve Avrupa'nın manevi desteğini sağlama gibi barışçıl yöntemleri¹²⁵ şart olarak sunmuştu. Fakat Taşnaklar, Droşak gazetesi aracılığı ile Jön Türkleri sertlikten yana olmadıkları için eleştirmişti¹²⁶.

İttihat Terakki Cemiyeti ile Ermenilerin amaçları birbirinden oldukça farklı olmasına rağmen dönemin şartları bu iki oluşumu zoraki ittifaka yöneltmişti. Buna göre Jön Türkler, istibdat yönetimine son vererek meşruti yönetimin kurulması için mücadele vermekteydi. Ermeniler ise, emperyalist devletlerin desteğini alamadığı için yalnızlaşmıştı. Çünkü İngiltere'nin Berlin Kongresi'nden sonra Ermeni sorununu sahiplenmesi Rusya'yı kendi hakimiyet alanındaki Kafkasya Ermenilerini de kışkırtacağı düşüncesiyle endişelendirmişti. Bu nedenle Osmanlı Ermenileri üzerindeki desteğini geri çekerek Ermenilere karşı sert tedbirler almaya başlamıştı. Ermeniler de Berlin Antlaşması'nın 61. maddesini uygulatabilmek için Osmanlı Devleti'ndeki en güçlü muhalefetiyle birlikte hareket etmenin kesin çözüm olacağına inanmıştı. Böylece her iki grubun da işbirliği yapma çabası resmi olarak, Prens Sabahaddin'in başkanlık ettiği 4 Şubat 1902 Birinci Jön Türk Kongresinde ortaya çıkmıştı. Kongrede, Jön Türklerle görüşmelerin bir sonuç vermeyeceğine inanan Devrimci Hınçak Partisi yer almak istemezken; kongreye muhalif Türkler, Araplar ve Rumlar dışında Ermeniler adına Hınçak Partisi'nden ayrılarak ortaya çıkan Veragazmyal (Yeniden Doğuş) ve Taşnaksutyun örgütü katılmıştı. Yapılan kongre iki temel sorun ekseninde gerçekleşmişti. İlki İsmail Kemal tarafından ortaya atılan "silahlı güçlerin de devrimci harekete dahil olması gerektiği", ikincisi ise Ermeniler tarafından gündemi oluşturulan "reformların yapılabilmesi için batılı güçlerin müdahalesinin kaçınılmazlığı" fikriydi¹²⁷. Ermenilerin bu görüşüne Ahmet Rıza karşı çıkarken, Ermeniler Doğu Anadolu'da yapılması beklenen ıslahat çalışmaları için yabancı devletlerin müdahalesini istemişti. Bu konuda yapılan uzun tartışmaların sonunda Pres Sabahaddin Bey'in ortaya attığı, "gerektiğinde ve Türk çıkarları ile paralel olabilecek Avrupa müdahalesinin kabul edilebilir" (ademi müdahaleci), fikriyle toplantı sakinleşmişti¹²⁸.

¹²⁵Avagyan ve Minassian, **a.g.k.**, 2005, s.16.

¹²⁶Özşavlı, **a.g.k.**, 2012, s.171.

¹²⁷Avagyan ve Minassian, **a.g.k.**, 2005, s.19.

¹²⁸A. B. Kuran (2000). İnkılap hareketimiz ve Jön Türkler. İstanbul: Kaynak Yayınları, s.191.

Ermeni komiteleri ile İttihat Terakki arasındaki ikinci görüşme talebi, Ermenilerden tarafından gelmişti. Taşnaksutyun Cemiyeti, Teşebbüs-ü şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ne hitaben Prens Sabahattin ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne hitaben de Ahmet Rıza ile ilişki kurarak önemli meselelerin görüşülmesini istemiş, ardından bu üç grup temsilcileri toplanmıştı. Toplantıda Ermeniler net olarak düşüncelerini açıklamıştı. II. Abdülhamit'e yapılan suikastı sahiplenerek Ermeni temsilciler, sonuçların kötü olduğuna, çok fazla paranın heba edildiğine işaret etmişti. Ardından tek başlarına hareket etmek yerine ortak hareketin hem kendileri hem memleket için daha iyi sonuçları olacağına ve bu nedenle ortak bir program hazırlanması gerektiğine dikkat çekmişlerdi. Ortak program noktasında çokça tartışmalar yaşanmıştı. Fakat görüşmelerin sonunda nihai hedef istibdata son vermek olarak belirlenmişti.

1907 yılında yapılan II. Jön Türk Kongresinde Ermeniler ile Türkler arasında hilafete bağlılık konusunda yine fikir ayrılıkları yaşanmıştı. Ancak farklı düşüncelere ait ilkeler kongre dışı tutularak, II. Abdülhamit yönetimine son verip meşruti yönetimi geri getirme amacıyla ortaklaşa karar verilmişti.

Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki, özerklik talep eden Taşnaklar ile 1908 öncesi Bâb-ı Âli ile ilişkileri kuvvetli, zengin ruhban sınıfı arasında kalmış ve Meşrutiyet'i destekleme konusunda fikir birliğinde bulunduğu Taşnakları tercih etmişti. Böylece İttihat Terakki Cemiyeti, patrikliğin ayrıcalıklarına darbe indirirken, Taşnaklar da sahte yurtsever olarak nitelendirdiği din adamı zümresini saf dışı bırakmıştı¹²⁹. Hınçaklar ise İttihat Terakki'ye muhalif olan tüm grupları tek çatı altında toplamaya çalışan Prens Sabahaddin'e olabildiğince destek olurken İttihat Terakki ve Taşnaksutyun iş birliği II. Meşrutiyet dönemindeki seçimlere kadar sürecekti.

Taşnaksutyun Kongreleri

Esasen İttihat Terakki Fırkası'nın hükümete dahil olmasından dünya savaşının çıkmasına kadar olan dönemde Taşnak partisi iki kongre düzenlemişti. Bunlardan ilki 7 Ağustos 1913'teki Cenevre'de düzenlenen VII. Taşnaksutyun Kongresi idi. Bu kongre iki sorun üzerinde kararlar almıştı. Birincisi, Sosyal Demokrat Hınçak Partisi ile reformlar konusunda iş birliğinde bulunmak; ikincisi ise adem-i merkeziyet prensibini yüzeysel uygulayan İttihat Terakki ile ortaklığı sınırlayarak ulusal hakların korunması

¹²⁹F. Ahmad (2014), *İttihatçılıktan Kemalizme*, İstanbul: Kaynak Yayınları, s.136-138.

adına her türlü toplumsal kesimle taleplerimizi doğrultusunda dostluk ilişkileri kurmak olmuştur¹³⁰. Diğer bir kongre ise Temmuz 1914'te Erzurum'da toplanan VIII. Taşnaksutyun Kongresi'yd¹³¹. Kongreye İstanbul, Trabzon, Samsun, Sivas, Erzurum, Muş, Harput, Adana, Beyrut, İzmir, Kayseri, Konya, Eçmiyazin, Tiflis, ABD, Avrupa ve Balkan örgütleri ile Troşak ve Azadamart gazetelerinin temsilcileri katılmıştı. Kongrede İttihat Terakki'nin en fanatik politikalarına muhalif olmadan parti programı ile uyuşan ve devlet için önem arz eden konularda iş birliğinin sürdürülmesi gerektiği kararı alınmıştı.¹³²

1908 Seçimleri

İttihat Terakki ile Taşnaksutyun arasındaki “dostluk” ilişkisi 1908 seçimlerinde de sürdü. Kasım – Aralık ayında yapılan seçim sürecinde Taşnaksutyun, İttihat Terakki'den kendi örgütünün içinden seçilen yirmi mebus ve idari özerkliğe sahip bir yönetim istemişti. İstekleri İttihat Terakki tarafından kabul edilmemiş olsa da Taşnaksutyun seçimlere katılmış hatta seçimler sırasında her iki tarafın destekçileri arasında samimi diyaloglar gerçekleşmişti. Seçimlerin sonucunda da çoğu Taşnak olmak üzere 11 Ermeni mebus meclise girmişti¹³³.

Birbirinden farklı görüşlere sahip bu iki örgütün iyi ilişkileri hem 31 Mart İsyanı'nın hem de Adana olaylarının yaşandığı 1909 yılında da kendini göstermişti. Söz konusu iki örgüt Adana faciasının ilişkilerini zedelememesi için, önceki bölümlerde değinildiği gibi, 3 Ağustos 1909'da görüşmeler yapılmıştı. Adana olaylarını uyarı olarak kabul edilerek bundan böyle vatanın yükseltilmesi için çalışılacağına dair karar alınmıştı¹³⁴.

Her iki cemiyet arasında yapılan görüşmelerden başka, hükümet Osmanlıcılık fikriyle düzenlediği Cemiyet Kanunu 16 Ağustos'ta çıkarmıştı. Böylece o güne kadar “komiteci”, “eşkıya” gibi sıfatlarla anılan zümrenin, meşru bir hale gelerek üst mevkilerde görev almalarını sağlamıştı. Ancak patrikhanenin yayın organı Puzantion 18 Eylül 1909 tarihli sayısında, İttihat Terakki ile Taşnaksutyun arasındaki iş birliği

¹³⁰Avagyan ve Minassian, **a.g.k.**, 2005,s.118.

¹³¹Avagyan ve Minassian, **a.g.k.**, 2005, s.202.

¹³²Günay, **a.g.k.**, 2020, s.480.

¹³³Ş. Halıcı (2016). Osmanlı basınına yansıyan şekliyle 1914 Meclis-i Mebusan seçimlerinde Ermeniler. *Tarih Dergisi*, S.62, s.132.

¹³⁴Gürün, **a.g.k.**, 1985, s.199.

antlaşmasının samimi olmadığını öne sürmüş ve antlaşmayı sadece Taşnaksutyun'un siyasi varlığını devam ettirmek için oynadığı bir oyun olarak nitelemişti¹³⁵. Taşnaksutyun Cemiyeti de onu doğrulayan adımlar atmaya başlamıştı.

Osmanlı hükümetinin tüm iyi niyetine rağmen amaçlarından dönmeyen Taşnakların Truşak gazetesi, Osmanlı Devleti'nin meşrutiyet yönetimi hakkında düşüncesini aktarırken, yeni rejimden memnun olmadıklarını, meşrutiyetin hür bir fikir akımı olmaktan çok askeri bir darbe olduğunu iddia etti. Rejimi değiştirenleri ihtilalci azınlık olarak nitelerken, bu azınlığın imparatorluk hegemonyası altında ezildiğini ve devletin şimdi de Türk unsurunun koyduğu ırkçılık ülküsü boyunduruğu altında olduğunu dile getirmişti¹³⁶.

Seçimler öncesi, Doğu Anadolu'da Ermeni ve Kürtler arasında yaşanan arazi sorunları Ermenilerin hükümete olan güvenini sarsmıştı. Sorunun çözümü için hükümet ödenek ayırmak ve seyyar mahkemeler kurmak gibi önlemler almışsa da Ermeniler bu girişimleri yeterli bulmamıştı. Bunun üzerine hükümetin, Doğu Anadolu Islahat Komisyonu'nu kurması ve bazı memurlarının değişiminin yapılması üzerine Ermeniler, İttihat Terakki Cemiyeti ile 1912 seçimi için iş birliğine devam edeceğini açıklamıştı.

1912 Seçimleri

1912 seçimleri öncesinde Osmanlı siyasal yaşamına 1911'de Hürriyet ve İtilaf Partisi eklenmişti. Üstelik Trablusgarp Savaşı ile Osmanlı Devleti'nin zaafı da hatta İttihat ve Terakki'nin çaresizliği iyice belirginleşmişti. Ermeniler ile hükümet arasındaki ortaklığın sarsılmasına sebep olmuştu. Bu durum Ermenilerin de kendi içinde bölünmesine neden olmuştu. Taşnaklar İttihat ve Terakki ile Hınçaklar ise Hürriyet ve İtilaf Partisi ile birlikte hareket etmeye başlamıştı.

Ermeni cemaatleri de kendi içinde farklı görüşlere sahipti. Ermeni Patrikhanesi, seçimlerde tarafsız kalacağını ve Ermeni siyasi cemiyetleriyle birlikte ortak hareket edeceğini açıklamıştı. Ne var ki Ermeni Protestan ve Ermeni Katolik Cemaatleri ile Meşrutiyet Demokrat Cemiyeti, Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi ve Veragazmyal Hınçak Partisi âdem-i merkeziyet siyasetini benimseyen Hürriyet ve İtilaf Partisi'ni

¹³⁵Ahmad, **a.g.k.**, 2014, s. 143.

¹³⁶Uras, **a.g.k.**, 1976, s.578.

destekleyeceğini açıklamıştı. Taşnaksutyun Partisi seçimlerde İttihat Terakki Cemiyeti ile anlaşıp görüşme ve uzlaşma yoluyla istediklerini elde etme yolunu seçmişti¹³⁷.

1912 seçimleri, Osmanlı Devleti iç ve dış politikada karışık olduğu bir dönemde gerçekleşmişti. Bir yandan Trablusgarp Savaşı ve Balkanlarda çalkantılar yaşanmakta iken diğer yandan devlet içinde güçlü bir muhalefet olan Hürriyet ve İtilaf Partisi bulunmaktaydı. İttihat ve Terakki ise yeni muhalif partinin güçlenme olasılığını göz önünde bulundurarak seçimlere gitmeyi yeğlemiş ve iktidar olmanın olanaklarını da kullanmıştı. Bu nedenle 1912 seçimleri tarihimizde “sopalı seçimler” olarak damga vurmuştu. Taşnaksutyun 1912 seçimlerinde 13 mebus istemesine rağmen meclise yalnızca 10 mebus sokabilmişti¹³⁸.

Seçimlerde Ermeni Patrikhanesi; Sis Katagikosluğu ve Haçin Murahhasanesi¹³⁹’nden gelen telgraflara dayanarak seçim sonuçlarına itiraz ederek sadarete başvuru yaptı. Hükümetin Diyarbakır, Bitlis, Van, Mamuret’ül Aziz, Ankara, Sivas, Halep, Hüdavendigar, Trabzon vilayetlerinde yaptığı soruşturma sonucunda bir suiistimal bulunmadığı anlaşıldı. Sonuç olarak 1912 seçimlerinde Türklerden 157, Araplardan 68, Arnavutlardan 18, Rumlardan 15, Yahudilerden 4, İslavlardan ve Ermenilerden 10 kişi parlamentoya girdi. Ermeni mebusların isimleri seçim çevreleri şöyleydi: İstanbul’dan Bedros Hallaçyan ve Kirkor Zohrab, İzmir’den Vahan, Tekfurdağı’ndan Agob Boyacıyan, Erzurum’dan Varteks ve Karakin Pastırmacıyan, Bitlis’ten Kegam Der Garabetyan, Halep’den Artin Boşgezenyan, Diyarbakır’dan İstapan Çırakçıyan, Van’dan Viramyan, Sivas’tan Dr. Paşayan¹⁴⁰.

Seçimler sonucu çalışmaya başlayan meclis uzun ömürlü olamamış, 1912 yılının Ağustos ayında dağılan meclis uzun tartışmalardan ancak 20 ay sonra toplanabilmişti.

1914 Seçimleri

1914 seçimlerine birlik ve beraberlik içinde girmek isteyen Ermeni cemaati, karma bir komisyon oluşturmuştu. Bu nedenle komisyona Ruhani meclisten biri Katolik,

¹³⁷Günay, **a.g.k.**, 1985, s.136.

¹³⁸Halıcı, **a.g.k.**, 2016, s.134.

¹³⁹Murahhaslık, Osmanlı Devleti’nin Ermenilerle siyasi ilişkilerini yürütebilmek, taleplerine çözüm getirebilmek için kurduğu özerk yapıya sahip birimlerdir. Ancak zamanla Ermeniler bu yapıları kendi eylemlerini hayata geçirecekleri birer araç haline getirmişti. Detaylı bilgi için Bkz; T. Aslan (2020). Van Ermeni Murahhasa Vekili Altıyan Kirkor’un layihası üzerine bazı düşünceler. *Ermeni Araştırmaları*, S.67,s. 94.

¹⁴⁰R. Karacakaya (2007). Seçim İttifakları. *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler*, Ed. Hikmet Özdemir, Ankara: TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu, s.25.

biri Protestan olmak üzere iki üyenin yanı sıra Taşnaksutyun, Sosyal Demokrat Hınçak ve Ramgavar Parti üyeleri de katılmıştı. Böylece Ermeniler, seçim taleplerini daha etkili dile getirebilecekti¹⁴¹. Komisyon hükümete sunulması için bir muhtıra da hazırlamıştı. Mevcut seçim sistemine göre hükümetten, Ermeni mebus çıkarmanın zor olduğunu iddiasıyla 2 milyon Ermeni'ye 20'den fazla mebus seçme yetkisinin komisyona verilmesini istemişti¹⁴². Verilen muhtıraya ilk tepki Ermeni cemaatinin içindeki Protestanlar tarafından gelmişti. Onlara göre, bu muhtıra Ermeni Patrikhanesi'nin Ermenileri temsil ederek siyasi gücü eline alma girişimiydi. Bu nedenle Ermeni mebuslarının Patrikhane aracılığıyla seçilmesine karşı çıkmıştı. Bununla birlikte Protestanlar Jamanak gazetesi aracılığıyla, Ermenilerin taleplerinin Kanun-i Esasi'ye aykırı olduğunu ve ülke içinde Ermeni dışındaki diğer milletlerin de haklarının korunması gerektiğini duyurmuştu¹⁴³. Hükümet ise her elli bine bir mebus seçilmesi talebini Anayasa'ya aykırı bulmuştu. Mithat Şükrü Bey'in Jamanak gazetesine verdiği demeç aracılığıyla hükümetin mebus teklifini Ermenilere iletmişti¹⁴⁴.

Uzun bir süre görüşmeler yapılmış, karşılıklı tartışmalar yaşanmıştı. Gergin ortam, görüşmeler sonunda varılan uzlaşma ile yumuşatılmıştı. Ermeniler, hükümetin 13 mebus ayırabileceği konusundaki direnci karşısında boyun eğmişti.

Seçimler 28 Şubat 1914'te başlanmıştı. 14 Mayıs'ta açılan mecliste Ermeni mebusların ise Meclis'te sahip olduğu sandalyelerde şöyleydi: İstanbul'dan Bedros Hallaçyan ve Kirkor Zöhrap, Kozan'dan Matyos Nalbantyan, Halep merkez sancağından Artin Boşgezenyan, Muş'tan Kegam Der Garabetyan, Bitlis'ten Minas Çeraz, Maraş'tan Agop Hırlakyan, Sivas'tan Dikran Barsamyan, Diyarbakır'dan İstapan Çırakçıyan, Kayseri'den Karabet Tomayan, İzmir'den Onnik Efendi, Erzurum'dan Vartkes Serengülyan ve Osep Medetyan, Van'dan Vahan Papazyan ve Vramyan Efendiler yer almıştı¹⁴⁵.

¹⁴¹Halıcı, **a.g.k.**, 2016, s.136.

¹⁴²Tanin, 15 Teşrinisani 1329, No:1757; Karacakaya, **a.g.k.**, s.103.

¹⁴³Halıcı, **a.g.k.**, 2016, s.138.

¹⁴⁴Tanin, 29 Teşrinisani 1329, No:1771.

¹⁴⁵Karakaya, **a.g.k.**, 2007, s. 30-31; Halıcı, **a.g.k.**, 2016, s.172.

Tablo 1.9. 1914 Seçimlerindeki Ermeni Mebuslar

Seçim Çevresi	İsimleri
İstanbul	Bedros Hallaçyan, Kirkor Zohrab
İzmir	Vahan
Tekfurdağ	Agop Boyacıyan
Erzurum	Varteks, Karakin Pastırmacıyan
Bitlis	Kegam Der Garabetyan
Halep	Artin Boşgezenyan
Diyarbakır	İstapan Çırakçıyan
Van	Viramyan
Sivas	Dr. Paşayan

1914 seçimlerinde ise Balkanlarda alınan yenilgi sonucunda ve Doğu Anadolu Islahat Planı çerçevesinde, Avrupalı Devletlere güvenen Ermenilerde, belirgin bir tavır değişikliği görülmüş ve kendi istedikleri mebus sayıları, gerçekleştirilen ittifakta sarsıntılar yaşanmasına neden olmuştur.

1.3. Birinci Dünya Savaşı: Sevk ve İskan Kanunu

Emperyalist devletler 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti’ni parçalama politikalarını uygulamaya koymuştu. Başlangıçta bu devletler, özellikle İngiltere olmak üzere, Osmanlı Devleti’nin çok uluslu yapısını hedef alarak ayrılıkçı hareketlerle huzursuzluk çıkartmış, “hasta adam” olarak tanımladıkları Osmanlı’nın siyasal varlığını sona erdirmeye yönelmişti. Ne var ki kendi aralarında da rekabet vardı.

Avrupalı devletler Dünya savaşı öncesi Osmanlı Devleti ile müttefiklik ilişkileri kurmuşlarsa da asıl amaçları devletin jeostratejik konumunu, pazar olanaklarını ve zengin doğal kaynaklarını kendi çıkarları için kullanmak olmuştur. Dönemin Amerikan elçisi Henry Morgenthau tarafından hükümetine çektiği telgrafta özetlemişti. Morgenthau; *“İngiltere’nin, Türkiye’ye daha çok borç vermek suretiyle, Mezopotamya’nın güney bölgesinde etkisini arttırmayı planladığını, ayrıca Almanya’nın da daha önce elde etmiş olduğu, demir yolu imtiyazını genişletmek niyetinde olduğunu”* bildiriyordu. Ayrıca

“Rusya ve Fransa’nın, Osmanlı Devleti’nden elde etmiş oldukları bazı imtiyazları arttırmak gayreti içinde olduklarını” da belirtiyordu¹⁴⁶.

Osmanlı Hükümeti de İngiltere, Fransa ve Rusya’nın bireysel çıkarlarının ortaklaşmasının kendisi için bir tehdit olacağını anlamıştı. Bu nedenle denge politikası gütmüştü. Ancak Balkanlarda ve Avrupa’da yaşanan gerginliklerin artması, bunun bir savaşa dönüşeceği gerçeği karşısında ittifak arayışını da başlatmıştı. Yönünü önce İngiltere ve Fransa’ya çevirmiş ve olası dünya savaşı karşısında onlarla uzlaşmak istemişti. Ancak Rusya’nın Osmanlı Devleti üzerindeki emelleri bu devletlerle arzu edilen ittifakın yapılmasına engel olmuştu. Osmanlı Devleti’nin ittifak girişimlerine başlangıçta sıcak bakmayan Almanya ise, savaşın Avrupa’da başlamasının hemen ertesi gününde, 2 Ağustos 1914’te, Osmanlı Devleti ile masaya oturmuştu.

Osmanlı Devleti başlangıçta tarafsız olmasına karşın 1 Ağustos 1914’te¹⁴⁷ seferberlik ilan etmiş ve İstanbul ve taşrada bulunan Müslim ve gayrimüslim tebaayı silahaltına çağırmıştı. Ayrıca İngiltere, Rusya, Fransa elçileri hükümetlerinden aldığı talimatı Osmanlı hükümetine bildirmişti. Buna göre, Osmanlı Devleti tarafsızlığını sürdürdüğü takdirde *Osman topraklarının bütünlüğü bugünkü savaştan faydalanmaya çalışan düşmana karşı* garanti edilecekti¹⁴⁸.

İngiltere, Osmanlı Devleti’nin kendisinden ısmarlayıp son taksitleri bile ödenen Sultan Osman ve Reşadiye gemilerine ilan edilen seferberliği gerekçe göstererek el koymuştu. Bu durum ve Cebeli Tarık’ta İngiltere ile mücadele eden Alman filosunun lehine olmuştu. Böylece Akdeniz’de tutunamayan Amiral Souchon komutasındaki Goben ve Breslav gemileri yapılan ittifaka güvenerek Osmanlı Devleti’ne sığınmıştı. 11 Ağustos 1914’te boğazdan geçen gemiler tarafsızlık ilkesine göre 24 saat içerisinde bütün silahlarından arındırılarak Türk sularından çıkarılması gerekirken yapılmamıştı. Fakat bir yandan da Almanya tehditleri karşısında Osmanlı hükümeti bu iki gemiyi satın alarak Goben’e “Yavuz”, Breslav’a “Midilli” adını vermişti. Bu iki geminin de içinde bulunduğu Osmanlı donanması Enver ve Cemal Paşa’nın emiyle 27 Ekim 1914’te

¹⁴⁶K. Çelik (1999). *Milli Mücadele’de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, Ankara: TTK, s.25.

¹⁴⁷Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı [BOADA]. (2013). *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, C. I, İstanbul, s. 40.

¹⁴⁸S. Çetinkaya (1995). *Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’na Girişi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, s.44.

Karadeniz’e açılmış, 29 Ekim 1914 tarihinde de Rus limanlarını bombalamıştı. Sonuçta 11 Kasım 1914’te Osmanlı Devleti resmen savaşa katılmıştı¹⁴⁹.

İtilaf devletleri, Osmanlı Devleti’nin çok milletli yapısını kullanarak yeni bir savaş stratejisi belirlemişti. Buna çerçevede Ermenilerle kendi ordularında gönüllü olarak yer alması için gizli görüşmeler yapılmış ve Anadolu Ermenileri silahlandırılmaya başlanmıştı. Ermeni komiteleri de boş durmamış Amerika, Mısır, Fransa, İngiltere ve İtalya’da bulunan Ermenilerin acilen Kafkasya’da birleşerek gönüllü Ermeni alayları oluşturmalarını istemişti¹⁵⁰.

Fransa’nın devreye girmesi de Boghos Nubar aracılığıyla olmuştu. Osmanlı Devleti’nin “paşalık” rütbesini alan Boghos Nubar’ın Fransa Dışişleri Bakanlığı’na çektiği telgrafla, Adana ve Mersin’deki Ermenilerin, İtilaf devletlerinin İskenderun çıkarmasına destek vereceğini bildirmişti. Fransa Musa Dağı Ermenilerini Kıbrıs’a naklederek Fransız üniformasıyla askeri eğitimler vermeye başladı. Alman istihbarat kaynaklarına göre, Şubat 1915 itibarıyla 592’si Anadolu Ermeni’si olmak üzere toplam 12.446 Ermeni Fransız ordusuna alınmıştı.

Rusya ise Doğu Anadolu’daki emelleri doğrultusunda Ermenilere Osmanlı Devleti’nin yanında olmamaları çağrısını yapmıştı. Nitekim Osmanlı ordusunda görev alan Ermeni askerler bu çağrı ve yönergelerle ordudan kaçmaya başlamıştı. Ruslarla işbirliği yapan bir kısım Ermeni mebusta Rusya’ya kaçarak orada kurulan çetelere katılmıştı¹⁵¹. 26 Şubat 1918’te Paris’te yapılan müttefikler arası görüşmelerde ise 1914’ten 1917’e kadar Rus ordusunda onlarla omuz omuza savaşan Ermeni gönüllü sayısının 180.000’den fazla olduğu açıklanmıştı. İngiliz Mareşali Allenby¹⁵² de 1917’deki Filistin cephesindeki savaşları sırasında yanında 8000 kişilik Ermeni kuvvetinin bulunduğundan söz etmişti¹⁵³.

¹⁴⁹BOADA, a.g.k., 2013, s.90.

¹⁵⁰Ziya Şakir (2014). *İttihat Terakki – III Nasıl öldü?*. İstanbul: Akılfikir Yayınları, s.185.

¹⁵¹Y. Halaçoğlu (2001). *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*. Ankara: TTK Yayınları, s.34.

¹⁵²Britanyalı Mareşal Edmund Allenby, I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’ne karşı Filistin Suriye cephesinde Yeni Zelendalı ve Ermeni birlikleriyle takviyeli Fransız ordusuna komutanlık etmişti. Mondros Mütarekesinden sonra işgal edilen İskenderun’u teslim alan Suriye’deki İngiliz Başkomutanı Allenby, Adana’nın işgal edilmesiyle de şehrin yönetiminin ele geçirerek genel valiliğe Ermenistan şefi görevindeki Albay Bremond’u olarak atamıştı.

¹⁵³Y. Halaçoğlu (2008). *Sürgünden soykırıma Ermeni iddiaları*. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, s.28-32.

Osmanlı Ermenilerinin saf değiştirme girişimleri üzerine Dahiliye Nazırı Talat Paşa, 28 Eylöl 1914 tarihinde Van, Bitlis, Mamuret'öl Aziz, Diyarbakır, Sivas, Adana Vilayetlerine telgraf çekerek Ruslar tarafından bağımsızlık vaadiyle kışkırtılan Ermenilerin çeteleşmelerine karşı soruşturma açılarak önlem alınmasını istemiřti¹⁵⁴.

Osmanlı ordusunu cephe gerisinde oldukça zor duruma dūřüren Van isyanının ilk hareketleri de bu dönemde ortaya çıkmaya başlamıştı. Van Vekili Cevdet Bey 1 Aralık 1914'teki telgrafında Dahiliye Nezaretine, Rusların ilerlemesinden cesaret bulan Ermenilerin saldırılarını şiddetlendirdiğini bildirmiřti¹⁵⁵. Bitlis Valisi de 21 Aralık'ta Haksef nahiyesindeki Ermenilerin isyan ettiğini, Muř merkez kazasının Siranun köyünde Osmanlı askerlerine ateř açıldığını, Akan bucağına bağlı Kümes köyünde jandarma ile çarpışmalar yaşadığını Dahiliye Nezaretine bildirmiřti¹⁵⁶.

Van'da isyan hareketleri Reşadiye ve Karıkan'da telgraf tellerinin tahrip edilmesiyle başlamıştı. 15 Aralık'ta ise İran bölgesinde Salmas'tan gelen ve Van'dan kaçarak Rus ordusuna katılan Ermeniler, Saray kasabasındaki halka saldırarak elli beş kişiye öldürmüştü. 22 Aralık 1914'te başlayan Sarıkamış harekâtı öncesinde ise Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin savaş hazırlıklarına karşı terör girişimlerinde bulunmuştu. Sarıkamış harekâtı sırasında ise, Ermeniler Muş'tan Sason'a giden üç jandarmayı şehit etmişti. 28 Aralık'tan sonra da Van'ın Gevaş ve çatak ilçelerindeki Ermeni köyleri ayaklanmıştı. Osmanlı Devleti'nin Sarıkamış'taki yenilgisinden Çanakale savaşlarına kadar geçen sürede Ermeni hareketliliği kısmen duraksamıřtı¹⁵⁷. Mart ayında Rusların Azerbaycan'a ilerlemesi ve Osmanlı Devleti'nin de Çanakale'deki mücadelesi onları yeniden harekete geçirmişti. Rusya'nın sağladığı cephane desteğiyle 15 Nisan 1915'te Van ve çevresinde büyük baskınlar yapan Ermeniler, ardındansa çatak ve Bitlis'te ayaklanmıřtı¹⁵⁸. Bölgede birçok memur ve jandarmayı öldüren, Türklerin evlerine saldırıan, resmi binaları yakan Ermeniler 16/17 Mayıs 1915'te Van'ın Rusların eline geçmesinde de baş aktör olmuřtu¹⁵⁹. Anadolu'daki Ermenilerin Osmanlı ordusunun ikmal bağlantılarını kesmesi

¹⁵⁴BOA. (H. 8.11.1332). *DH. şFR*, K.45, G.115.

¹⁵⁵ATASE (Ekim 1985). *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S.85, Belge No. 1996.

¹⁵⁶Günay, **a.g.k.**, 1985,, s.204.

¹⁵⁷Bařbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı [BOADA]. (2016) *Arşiv belgelerine göre tehciye giden yol*. İstanbul, s. 24-25.

¹⁵⁸ATASE (Ekim 1985). *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S.85, Belge No: 2005.

¹⁵⁹E. Açıkses ve S. Özdağ (2018). 20. Yüzyılın Başlarında Bitlis ve çevresinde Ermeni Komiteleri Tarafından Yapılan Katliamlar. (Editörler: R. Doğanay, A. elik ve F. Özçelik), *Rıfat Özdemir'e Armağan*, İstanbul: Hiperlink Yayınları, s. 370.

bunun sonucunda askere yiyecek ve cephane sağlanamaması orduyu zor durumda bırakmış; Erzurum, Bitlis ve Trabzon Rusların eline geçmişti. Bu tarihten sonra da Ermeniler yalnızca Doğu Anadolu’da Muş, Diyarbakır, Urfa, Elazığ’ı da değil Adana, Kayseri, Trabzon, Ankara, Bursa, İzmit, Adapazarı gibi Anadolu’nun dört bir yanında eylem ve katliamlara yönelmişti¹⁶⁰. Böylesi bir ortamda hükümet Ermenilerin çıkardığı olayları önlemek amacıyla öncelikle yerel önlemler almakla yetinmişti. Örneğin Adana Valisi Hakkı Bey, Dahiliye Nezaretine yazdığı telgrafta, nüfus yoğunlukları yüksek olan Haçin ve Dört Yol Ermenilerini, nüfusları çoğunluk oluşturmayacak şekilde Adana’da başka bir yere sevk edilmesinin faydalı olacağı görüşünü belirtmişti¹⁶¹. 8 Nisan 1915’te de Cemal Paşa, Dahiliye Nezareti’ne Zeytun Ermenilerinin nüfusunun yarısından fazlasını Konya’nın ovalık bölgelerine, yerlerine de Rumeli’nin dağlık kesimindeki muhacirlerin yerleştirilmesinin uygun olduğunu iletmişti¹⁶². Ancak Zeytun Ermenilerinin bu bölgede yeniden birleşmeleri olasılığını dikkate alan Emniyet Müdürlüğü 24 Nisan 1915’te Cemal Paşa’dan, Konya’ya sevkini durdurulmasını istemiş, İskenderun, Dört Yol, Adana, Haçin ve Sis’ten çıkarılan Ermenilerin Halep’in güneydoğusu Zor ve Urfa’ya sevklerinin uygun olacağını bildirmişti¹⁶³. Bu bildirim Sevk ve İskân Kanunu’nun temeli olacaktı.

Alınan önlemlere karşın hükümet Ermeni çetelerin faaliyetlerini sürdürdüğünü, asayiş ve güvenlik alanında görev yapan Ermeni memurların hükümetin çeteleri izleme çalışmalarını zorlaştırdığını saptadı. Bunun üzerine önce olaylara karışan Ermeni memurları başka vilayetlere gönderme kararı aldı. Ardından 24 Nisan 1915 tarihinde vilayetlere ve mutasarrıflıklara “acele ve gizli” olarak gönderdiği yönerge ile Ermeni merkezlerinin kapatılmasını, evraklarına el konulmasını ve komite elebaşlarının tutuklanmasını istedi. Bu çerçevede tutuklanan 2345 kişi Ankara ve Çankırı’ya yerleştirilirken, 26 Nisan tarihli geçici yasayla ile gayrimüslimlerin özellikle Ermenilerin silahlarına el konulmasını istedi¹⁶⁴. Osmanlı yönetimi Anadolu Ermenilerinin dinsel

¹⁶⁰Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler* s.40.

¹⁶¹BOA (R.19.01.1331). *DH. ŞFR.*, K.466, G.125.

¹⁶²BOA (R.19.01.1331). *DH. ŞFR.*, K.466, G.127.

¹⁶³BOA (H. 09. 06. 1333). *DH. ŞFR.*, K.52, G.93.

¹⁶⁴Halaçoğlu, *a.g.k.* (2001), s.44-45.

olarak Rusya ile bağıını da kesme kararı aldı ve Anadolu Ermenilerinin ruhani merkezinin Emçiyazin Katagigosluğu¹⁶⁵ değil Sis Katagikosluğu olduğunu açıkladı¹⁶⁶.

Ne var ki bütün bu önlemler Ermenilerin Osmanlı ordusunu çökertme ve asayiş sorunları yaratmalarını önleyemedi. Hatta 27 Nisan 1915'te Van Seyyar Jandarma Tümen Komutanı Kazım Bey Rusların Ermenilerin isyanını fırsat bilerek Kotor'u işgal ettiğini, Van'da isyan eden Ermenilerin yardımıyla İran'daki Ermeni çetelerin de bölgeye gireceklerini ve önlem alınması gerektiğini bildirilmişti¹⁶⁷. Van'daki isyanın sona ermemesi ve sınırı geçmeye çalışan Ermeni çetelerinin Rus askerleri tarafından korunması üzerine¹⁶⁸ ve Almanların yönlendirmesiyle, Ermenilerin savaş alanı dışında bulunan Suriye'ye nakledilmesi kararı alındı¹⁶⁹.

Dahiliye Nazırı Talat Paşa 23 Mayıs 1915'te, 4. Ordu Komutanlığı'na, Erzurum, Van, Bitlis, Musul vilayetlerine ve Urfa, Zor mutasarrıflıklarına çektiği telgrafla onlardan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da terör eylemlerinde bulunan Ermenilerin yerlerinin değiştirilmelerini istedi. Böylece Erzurum, Van, Bitlis vilayetleri; Halep vilayetinin merkez kazası hariç İskenderun, Beylan, Cisir-i Şugur, Antakya kazaları; Maraş şehir merkezi hariç olmak üzere Maraş sancağı; Adana, Kozan, Mersin şehir merkezleri hariç Adana, Mersin, Kozan, Cebel-i Bereket sancaklarındaki Ermenilerin göç ettirilmesi kararlaştırıldı. Bu çerçevede Erzurum, Van, Bitlis vilayetlerindeki Ermeniler, Musul vilayetinin güneyine ile Zor sancağına ve merkez hariç Urfa sancağına; Adana, Halep, Maraş'taki Ermeniler Suriye vilayetinin Doğu kısmı ile Halep vilayetinin Doğu ve Güneydoğusuna nakledilecekti. Ermenileri; belirlenen bölgelerdeki köylere yerleştirilecek, köyün bulunmaması halinde hükümet tarafından yeni bir köy kurulacaktı. Köylerin Bağdat demiryolundan en az yirmi beş kilometre uzakta bulunması da kararlaştırılmıştı¹⁷⁰. Yerleri değiştirilen Ermenilerin gittikleri bölgelerde yeniden "fesat yuvaları" oluşturmamaları için de önlem alınmıştı. Buna göre, Ermenilerin gittikleri

¹⁶⁵Emçiyazin Katagigosluğu, Gregoryen Ermenilerinin en eski ruhani merkezi olup, Osmanlı Devleti 1583'te Revan'ı ele geçirmesiyle bu dini merkezi de Osmanlı yönetimine girmişti. 1828 Türkmen Çayı Antlaşmasıyla Revan Rus yönetimine geçmesiyle birlikte Emçiyazin Katagigosluğu için yeni bir dönem başlamış ve 1836'da katagigosu tayin etme yetkisi Osmanlı Devleti'nden Rus Çarlığına geçmişti. Böylece Güney Kafkasya'nın egemenliğini elinde bulunduran Rusya, Emçiyazin Katagigosluğu aracılığı ile de İstanbul Ermeni Patrikliği ve Anadolu Ermenilerini nüfuzları altına almaya çalışmışlardı.

¹⁶⁶ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı [BOADA]. (2007). *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı (1878-1920)*, Ankara, s. 136-137.

¹⁶⁷ATASE (Ekim 1985). *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S.85, Belge No: 2005.

¹⁶⁸BOADA. **a.g.k.**, (2016). s.260.

¹⁶⁹Halaçoğlu, **a.g.k.** (2008), s.35.

¹⁷⁰Halaçoğlu, **a.g.k.** (2001), s.48-49; BOADA, **a.g.k.**, (2016), s. 277 – 279.

bölgedeki nüfusu Müslüman nüfusunun %10'unu geçmeyecekti, kurulacak Ermeni köylerinde en fazla elli ev olacak, Ermeni göçmenler hiçbir şekilde ev değiştirmeyecekti. Alınan bu ilk kararların ardından 27 Mayıs 1915 tarihinde “Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında” geçici yasa çıkarıldı. 10 Haziran 1915'te ise tehciire tabi tutulan Ermenilerin can güvenliklerini sağlamak, kurulan “Emval-i Metruke Komisyonu” aracılığıyla da malları üzerindeki haklarını korumak için yönetmelikler çıkarıldı¹⁷¹. Ermenilere ayrılan yerlerin yeterli olmaması üzerine 5 Temmuz 1915'te Adana, Erzurum, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Mamuret'ül Aziz, Musul vilayetlerine, Zor, Maraş, Canik, Kayseri ve İzmir mutasarrıflıklarına yapılan bildirimlerle iskan bölgelerinin genişletilmesi istendi¹⁷².

Tehcir tabi olan Ermenilerin taşınabilir mallarını yanlarında götürme hakları vardı. Ancak hükümet, Ermenilerin taşınmaz mallarını da koruma altına almak için 27 Haziran 1915'te Sivas, Trabzon, Mamuret'ül Aziz vilayetiyle Canik mutasarrıflığına talimat vermişti¹⁷³. 7 Temmuz 1915'te ise Ermenilerin mallarını bedeli karşılığında Müslüman halka satabilmesine izin vermişti¹⁷⁴. Ancak satışlar sırasında dedikoduların çıkması üzerine hükümet, usulsüzlüklerin önüne geçmek için yeni bir önlem daha aldı. 11 Ağustos 1915'te bütün vilayetlere gönderdiği ucuza satılan malların satışı feshedilerek gerçek değerinin belirlenmesini kararlaştırdı. Bozulabilecek olan eşyalar mecburi satılacak aksi durumda sahipleri için saklanacak ve sevke bağlı Ermeniler mallarını Türklere satabilecekti¹⁷⁵.

Günümüzde halen tartışılan sevk ve iskân kanunu Anadolu'daki tüm Ermenileri kapsamamıştı. Kanun fesat çıkarıcıları ya da Ermeni örgütleriyle ilişkisi olanları hedef almış, göçe tabi tutmuştu. Yabancı devletlere ait kurumlarda çalışan, olaylara fiilen karışmamış Katolik ve Protestan mezhebinde olan, devlet kurumlarında hizmet veren

¹⁷¹Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı [ATASE]. (2005). *Arşiv Belgeleriyle Ermeni faaliyetleri 1914-1918*, C. 1, Ankara, s. 433-438.

¹⁷²Ermenilerin Kerkük sancağının İran sınırına seksen kilometre mesafede bulunan köy ve kasabalar dâhil olmak üzere Musul Vilayetinin doğu ve güney doğusu; Diyarbakır sınırından yirmi beş kilometre içeride, Habur ve Fırat vadilerindeki yerleşim yerleri dahil, Zor sancağının batısı ve güneyi; Halep vilayetinin kuzeyi hariç doğu, güney ve güney batısında bulunan bütün köy ve kasabalarla, Havran ve Kerek sancakları dahil olmak üzere, demiryolu güzergahlarından yirmi beş kilometre uzaklıkta bulunan yerleşim yerlerinde, Müslüman nüfusunun %10'unu aşmamak kaydıyla iskan edilmesi kararı alındı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Celalettin Hocaoglu (2014). 1915 Ermeni Tehcirinde Kullanılan Güzergahlar. *Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, S.60, C. 4, s. 2960.

¹⁷³BOA. (H.14.08.1333). *DH. ŞFR., K.54, G.202*.

¹⁷⁴BOA. (H. 24.08.1333). *DH. ŞFR., K.54, G.346*.

¹⁷⁵Halaçoğlu, **a.g.k.**, (2001), s.69.

Ermeniler tehcir kapsamına alınmamıştı. Talat Paşa, 29 Ağustos 1915'te tehcir dahilindeki mutasarrıflıklara gönderdiği telgrafla kanunun amacına da açıklık getirmişti. Ermenilerin hükümet aleyhindeki faaliyetlerine karşı koymak ve milli emellerine engel olmak maksadıyla çıkarıldığını vurguladığı bu yazısında kanunun, imha maksadını taşımadığı da belirtilmişti. Sevkiyat sırasında mutasarrıflıklardan Ermenilerin güvenliklerinin sağlanması konusunda titiz davranmasını istemişti¹⁷⁶.

Tehcir sırasında gerek dünya savaşının yaşanması gerek mevsim şartlarından dolayı zaman zaman sevkiyatı durdurma kararı alınmıştı¹⁷⁷. 25 Kasım 1915'te Mamuret'ül Aziz Valisi Sabit Bey'den ağır kış şartlarından dolayı kimsesiz Ermeni çocuk ve kadınların tehcirlerinin durdurulması istenmişti¹⁷⁸. Bununla birlikte 15 Mart 1916 tarihinde görülen askeri ve idari lüzum üzerine sevkiyatın durdurulması kararı alınmıştı¹⁷⁹. Dünya savaşının sonuna gelindiğinde ise 21 Ekim 1918'de başka yerlere nakledilen Ermenilerden dönmek isteyenlerin dönebileceği ancak iâşe yetersizliğinden dolayı gelmeden önce bölge ile haberleşmeleri gerektiği açıklanmıştı. 23 Ekim 1918'de Dahiliye Nezareti güvenlik içinde eve dönüşlerin sağlanmasını ilgili vilayetlere bildirmişti¹⁸⁰. Mondros Mütarekesi'nin ardından 31 Aralık 1918'de hükümetin hazırladığı eve dönüş kararnamesinde ise, sadece isteyenlerin geri dönebileceği, geri dönecek olanların emlaklarının teslim edileceği, muhtaç olanların sevk ve iâşe masraflarının Harbiye Nezareti tarafından karşılanacağı duyurulmuştu. Buna karşın tehcir kapsamı dışında Osmanlı topraklarını terk edenlerin arasında dönmek isteyen Ermenilerin yeni bir emre kadar kabul edilmeyeceği bildirilmişti¹⁸¹.

¹⁷⁶Halaçoğlu, **a.g.k.**, (2001), s. 55.

¹⁷⁷İskanın kalabalık kabileler ile yapılması nedeniyle tifüs, sıtma, dizanteri gibi bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkması toplu ölümlerin yaşanmasına sebep olmuştu. Öyle ki Hama'da bulunan 20.000 muhacirden günde 70-80 kişinin öldüğü, Ereğli de ise 200 Ermeni'nin 50'sinin ağır olmak üzere çoğunluğunun hasta olduğu ve tedbir alınması gerektiği bildirilmişti. Bunun yanı sıra Arap ve Kürt aşiretlerinin Ermeni kabilelerine saldırılarının sonucunda ise birçok Ermeni'nin öldürüldüğü belgelerden anlaşılmaktadır. Diyarbakır'da 2.000 Ermeni öldürülmüş, Erzurum'dan sevk edilen Ermeniler Dersim eşkiyası tarafından katledilmiş olması dolayısıyla hükümetin sorumluların derhal cezalandırılmasını istemişti. Bkz. BOA. (H. 08.12.1333). *DH. ŞFR.*, K.57, G.51.; BOA. (H. 29.12.1333). *DH. ŞFR.*, K.57, G.337; BOA. (H. 29.08.1333). *DH. ŞFR.*, K.54, G.406; BOA. (H. 13.08.1333). *DH. ŞFR.*, K.54, G.162,

¹⁷⁸BOADA, **a.g.k.**, (2007), s.321.

¹⁷⁹BOADA, **a.g.k.**, (2007), s.356.

¹⁸⁰BOADA, **a.g.k.**, (2007), s.395-397.

¹⁸¹Halaçoğlu, **a.g.k.**, (2001), s.84.

1.3.1. Tehcir Kanununun Uygulanması ve Çukurova'ya Yansıması

Talat Paşa, Sevk ve İskân Kanunu'na göre Erzurum, Van Bitlis vilayetleri ile İskenderun, Belen, Cisir-i Şungur ve Antakya kazaları, Maraş şehir merkezi hariç Maraş sancağı ve Adana, Kozan ve Mersin şehir merkezleri hariç Adana, Kozan, Cebel-i Bereket ve Mersin sancaklarındaki Ermenilerin tahliye edilmesi istemişti¹⁸². Ermeni kabileleri de iskân yerlerine dağıtılmak üzere yol kavşaklarında bulunan Konya, Diyarbakır, Birecik, Halep, Cizre gibi merkezlerde toplanmışlardı. Buralardan başka Afyon, Ereğli, Harput, Malatya ve İzmit de ara durak olarak kullanılmıştı¹⁸³.

Rus sınırına yakın olması sebebiyle tehcir ilk olarak Erzurum Ermenilerine uygulanmıştı. Diyarbakır- Bingöl üzerinden Urfa'ya oradan da Musul'un güneyi ve Zor'a yerleştirilmişlerdi. Malatya'dan Musul'a sevk edilen Ermeniler de Urfa'da tehcire karşı ayaklanma olduğundan Diyarbakır üzerinden Musul'a sevk edilmişti. Ermenilere göç sırasında kimi Kürt eşkıyalarca saldırılarda bulunulunca hükümet önlem almıştı. Vilayetlere gönderdiği yönerge ile sorumluların en ağır şekilde cezalandırılmasını istemişti.

Orta Anadolu ve Karadeniz Ermenileri ise Sivas'tan önce Malatya'ya nakledilmişti. Daha sonra Trabzon, Canik ve Merzifon Ermenileri, Mamuret'ül Aziz – Diyarbakır yoluyla Musul vilayetleriyle ile Urfa ve Zor'a yerleştirilmişlerdi. Merzifon'da bulunan Amerikan Koleji'nin varlığı, tehcir uygulamasının Avrupa ve Amerikan basınında sıkça yer almasına neden olurken, hükümet ve yerel yönetimler Ermenilerin can güvenliği konusunda yine duyarlı davranmıştı. Öyle ki sevkیات sırasında kuduz köpek tarafından ısırılanlar İstanbul'da Dar'ül Kelb Hastanesine gönderilmişti. Ne var ki bu önlem Canik Ermenilerinin tehcirden kurtulmak için çare bulmasını sağlamış, sırf İstanbul'a gidebilmek için kendilerini köpeklere ısırtmıştı¹⁸⁴.

Zeytun Ermenileri Konya'ya önce iskan ettirilmiş fakat bölgede nüfus oranı yükselince geri kalanlar da Zor'a gönderilmişti. Trakya'dan ve Batı Anadolu'dan iskân edilen Ermeniler ise, trenle Konya'ya oradan da Adana üzerinden Halep'e nakledilmişlerdi. Trakya Ermenileri, İstanbul içinde oluşabilecek kargaşanın önüne

¹⁸²Halaçoğlu, a.g.k., (2001), s.48-49.

¹⁸³Hocaoğlu, a.g.k., (2014), s.2961.

¹⁸⁴Hocaoğlu, a.g.k., (2014), s.2965.

geçebilmek adına deniz yolu ile İzmit'e sonrasında da Eskişehir, Kütahya yolu ile Konya'ya aktarılmıştı.

Tehcir kapsamında yerleştirilen Ermenilerin, bölgedeki Müslüman nüfusun %10'unu geçmemesi şartına karşılık Adana, Erzurum, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Sivas, Mamuret'ül Aziz, Urfa, Kayseri, Canik, İzmit Vilayet ve Mutasarrıflıklarına gönderilen telgraf ile Zor Sancağında yeterli nüfusa ulaşıldığı için yeni iskanların Halep'in güneyi, Suriye'nin doğusu ve Kerkük livasına yapılması bildirilmişti¹⁸⁵. Bundan dolayı Urfa Ermenileri, Rakka'ya; Antep Ermenileri Suriye'nin güneyi olan Horan'a yerleştirilmişti.

Çukurova'da Tehcirin Uygulanması

Çukurova'da yaşayan ve komitelerle ilişkisi olan Gregoryan Ermenileri, Nefs-i Adana, Nefs-i Kozan, Nefs-i Sis hariç olmak üzere Adana, Mersin, Kozan, Cebel-i Bereket ve Maraş sancaklarından demiryolu ile Suriye vilayetinin doğusuna, Halep vilayetinin doğusu ve güneydoğusuna¹⁸⁶ Zeytun komitacıları ise Konya'ya yerleştirilmişti. 1914 sayımına göre Adana vilayetinin tamamında 58.027¹⁸⁷ nüfusa sahip olan Ermeniler, tehcirin yapıldığı dönem 44.435¹⁸⁸ mevcuda sahipti. Tehcir kapsamında iskan edilen nüfus 14.000 kadar olup vilayetin genelinde Ermeni 15.000-16.000¹⁸⁹ kalmıştı. Adana Valisi Hakkı Bey'in Dahiliye Nezareti'ne çektiği telgrafa göre Mersin ve Tarsus Ermenileri Osmaniye'ye; Feke, Haçin, Kars kazalarındaki Ermenileri ise Cebel-i Bereket'e gönderilmişti. Adana'da askeriye iş yapan fabrikalarda çalışan Ermenilerse yerinde bırakılmış, bu çerçevede tehcir sonrası vilayette 15 bin Ermeni kalmıştı¹⁹⁰.

Adana vilayeti yalnızca tehcirin uygulandığı bir bölge olmamış aynı zamanda sevkiyat merkezi olarak da kullanılmıştı. Örneğin İzmir'den Zor'a sevk edilecek olan 256 komiteci Adana'da muhafaza edilmiş¹⁹¹. Bu durum asayiş sorunları yaratmış olmalı ki Adana Valisi Hakkı Bey, Dahiliye Nezareti'nin dikkatini kentteki Ermeni nüfusuna çekmişti. Buna göre kentte henüz daha iskân edilmemiş on beş on altı bin Ermeni'nin

¹⁸⁵BOA. (H.29.08.1333). DH. ŞFR., K.54, G.413.

¹⁸⁶BOA, (H.09.07.1333). DH. ŞFR., K.52, G.93.

¹⁸⁷Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I, s. 657. 1914 Nüfus sayımına göre elde edilen bu sayı içerisinde Protestan nüfusta bulunmaktadır. Ancak Protestan nüfusun ne kadarının Ermenilerden oluştuğu bilinmemektedir. Ayrıca Yusuf Halaçoğlu eserinde 1914 nüfusunu 57.686 olarak vermektedir. Bkz, Halaçoğlu, a.g.k., (2008), s.45.

¹⁸⁸ATASE, a.g.k., (2005), s. 147.

¹⁸⁹Halaçoğlu, a.g.k., (2001), s.74.

¹⁹⁰BOA, (H. 09.11.1333). DH. EUM. 2.Şb. K.68, G.77.

¹⁹¹BOA, (H.17.01.1335). DH. ŞFR., K.69, G.262

yanı sıra İzmit ve Kayseri'den Osmaniye'ye gelen on bin, Gülek Boğazı'nda on bin Ermeni vardı. Anadolu'dan Adana'ya sevkıyatın sürdüğüne işaret eden Vali, daha fazla Ermeni'nin gönderilmemesini dilemişti¹⁹². Anlaşıldığına göre 1916 Ocak ayı başında Adana'da göç ettirilmemiş 15 bin Ermeni'nin yanı sıra çevre bölgelere gerek demiryolu gerekse karayolu ile sevk için getirilen yaklaşık 40 bin Ermeni bulunmaktaydı.

Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden Ermeni tehcirine tabi olan nüfus 422.758 olup sonrasında Adana'da kalan 16.000 Ermeni'nin de Halep'e sevk edilmesiyle toplam nüfus 438.758'e ulaşmıştı. Ancak tehcir bölgesine 382.148 kişinin ulaştığı görülmektedir¹⁹³. Aradaki 50.000 kişilik fark ise savaş durumunda olmanın ve dönemin şartlarının zorunlu sonucu olarak görülmelidir. Örneğin Dahiliye Nazırlığından Muhacirin Müdürlüğüne çekilen telgrafta, açlıktan telef olunmasını engellemek için gönderilen paranın yeterli olup olmadığı sorulmuştu¹⁹⁴.

Hükümet tehcir sırasında Ermenilerin gereksinimi belirlemek ve karşılamak için oldukça hassas davranmıştı. Kuşkusuz bunda Avrupalı devletlerin ilgisinin de etkisi vardı. Bu nedenle hükümet İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyetine verdiği emirlerle tehcirin, devletin güvenlik tedbiri olduğunu göstermek istemişti. Şükrü Bey'in yetkisi dahilinde olan Müdüriyet, sevkıyat giderleri olarak, Konya'ya 400.000, İzmit Sancağına 150.000, Eskişehir sancağına 200.000, Adana vilayetine 300.000, Musul vilayetine de 500.000 kuruş olmak üzere toplam 2.250.000 kuruş ayırmıştı¹⁹⁵. Bunun dışında Hükümet, Halep, Adana, Musul Diyarbakır vilayetlerinde başta Amerikalılar olmak üzere yabancı tüccar ve misyonerlerin özellikle komitacı olan Ermenilerle görüşmesini, para yardımıyla bulunmasını önleyecek önlemler almaya çalıştı. Ne var ki başarılı olamayınca misyonerlerin faaliyetlerine göz yummak zorunda kaldı¹⁹⁶.

Mondros Mütarekesi'nin ardından İtilaf devletlerinin desteğiyle pek çok Ermeni Osman ülkesine geri döndü. Millî Mücadele günlerde Ermeniler bir yandan İtilaf Devletlerinin işgallerine taşeronluk yaparken diğer yandan Anadolu'da nüfus çoğunluğunu oluşturma amacını taşıdı. Ermeniler Fransız-İngiliz ortak yapımı olan

¹⁹²BOA, (H. 09.11.1333). *DH. EUM.* 2.Şb, K.68, G.77.

¹⁹³Halaçoğlu, **a.g.k.**, (2001), s.75-77.

¹⁹⁴BOA, (H. 17.12.1333). *DH. ŞFR.*, K.57, G.110.

¹⁹⁵Halaçoğlu, **a.g.k.**, (2001), s.67.

¹⁹⁶Hocaoğlu, **a.g.k.**, (2014), s.2967.

“Ermeni lejyonu” ile Çukurova’ya işgalci olarak geldi. Amerika’dan Sivas’a olduğu gibi Adana’ya da ve Ermeni göçü yaşandı¹⁹⁷.

Böylece Osmanlı Devleti bir yandan Birinci Dünya Savaşı’nda var olma mücadelesi verirken diğer yandan tebaası olan Ermenilerin düşmanla yaptığı iş birliği yüzünden iki ateş arasında kalmıştı. Bu nedenle Osmanlı hükümeti sadece mecburi güvenlik tedbiri olarak komiteci Ermenileri, yine kendi ülkesi sınırlarına ama savaş alanından uzak bölgelere yerleştirmeyi en barışçıl çözüm olarak uygulamaya koymuştu.

Tablo 1.10. *İskana tabi olan Ermenilerin İkame Tablosu*¹⁹⁸

NEREDEN	NEREYE
Van Bitlis Erzurum	Urfa (Merkez Hariç), Musul’un güneyi
Nefs-i Adana, Nefs-i Sis ve Nefs-i Mersin hariç olmak üzere Adana, Mersin, Kozan, Cebel-i Bereket livaları, İskenderun, Bilan, Cısr-i Sugur, Antakya kazaları, merkez hariç Maraş sancağı	Suriye vilayetinin doğusu, Halep vilayetinin doğu ve güneydoğusuna, Maraş komitecileri Konya’ya
Kayseri Küçük İncesu	Konya Aksaray gibi Ermenisiz bir yere
Trabzon, Mamuret-ül Aziz, Sivas, Diyarbakır, Canik	Musul vilayetleriyle Urfa ve Zor’a (Daha sonra bu karar Sivas, Diyarbakır, Mamuret’ül Aziz ve Musul olarak değiştirilmişti.)
Karesi	Hüdavendigâr vilayetine
Zeytun	Konya Sultaniyye’ye (Karapınar)
İzmit, Eskişehir	Halep’e
Diyarbakır, Mardin	Musul’a
Ankara	Diyarbakır, Halep ve Zor’a
İzmir	Musul ve Zor’a
Balıkesir	Konya’ya
İstanbul (suçlular)	Zor’a

¹⁹⁷BOADA, a.g.k., (2007), s.500.

¹⁹⁸BOA. (H.15.07.1333). MV., K.198, G.24; Hocaoglu, a.g.k., (2014), s. 2973.

Sonuç olarak 24 Nisan 1915'te güvenlik kararnamesiyle başlayan ve savaş durumundan olan Osmanlı Devleti'nde asayışı bozan Ermenilerin bulundukları bölgeden çoğunluk oluşturmalarını önleyerek başka yerlere nakledilmelerini sağlayan iskân faaliyetlerinin düzenli ve disiplinli olması için hükümet elinden geleni yapmış, insan hakların gözetilerek yapılan tüm nakiller kayıt altına alınmıştır.

1.4. Gizli Antlaşmalarda Doğu Çukurova

Emperyalist devletler Dünya savaşı sürecinde Osmanlı topraklarını üleşmek amacıyla dört gizli antlaşma yaptılar. Bunlar İstanbul, Londra, Sykes-Picot, Saint Jean De Maurienne antlaşmalarıydı.

İlk gizli antlaşma İtilaf Devletleri'nin Gelibolu'da hezimete uğratıldığı dönemde, 4 Mart – 10 Nisan 1915 tarihlerinde İngiltere, Fransa ve Rusya arasında karşılıklı nota alışverişleriyle yapılan İstanbul Antlaşması idi.

İstanbul Antlaşması, tek bir metin olmasından ziyade beş hafta boyunca karşılıklı verilen notaların bütünüdür. Mart ayı öncesinde İngiltere, Rusya'nın boğazlarda hakimiyet kurma arzusuna sözlü olarak onay vermişti. Ancak İngiliz-Fransız donanmasının Çanakkale'ye çıkarma yapmasından sonra Rusya verilen sözlerin yazılı hale gelmesini isteyerek tarihi emellerini güvence altına almak istemişti. Mart ayında başlanan yazılı görüşmeler İtilaf kuvvetlerinin Çanakkale'de galibiyet kazanacağı varsayımı üzerine yapılmıştı. Buna göre verilen ilk nota Rusya'dan İngiltere'ye verildi. Rusya, Gökçeada ve Bozcaada ile birlikte İstanbul'daki adalar ve Boğazların her iki yakasının tamamen kendi egemenliğine bırakılmasını istedi. İngiltere ise savaş süresince Rusya'nın barış antlaşması yapmasından çekindiği için Rusya'nın teklifini bazı şartlar dahilinde kabul etmişti. İngiltere de İstanbul'a karşılık Bağdat Demiryolunun son noktası olan İskenderun limanını ve İran paylaşımının kendi lehine genişletilmesini istemişti. Ayrıca İngiltere, Boğazların tüm ulusların ticaret gemilerine açık olması ve Arap toprakları ile Kutsal yerlerin Müslümanlarda kalması şartını da sunmuştu. Rusya, İngiltere'nin teklifini kabul etti ve iki devlet arasında verilen sözler yazılı hale geldi¹⁹⁹. Rusya, İngiltere ile yaptığı yazılı antlaşmadan sonra, Boğazların kendi adına güvenliği

¹⁹⁹İ. Köse (İlkbahar 2019). I. Dünya Savaşı'nın İlk Gizli Antlaşması: İstanbul ve Boğazlar'ın Rus Çarlığı'na Bırakılması (Mart-Nisan 1915). *Bilig*, S. 89, s.17.

sağlamak amacıyla aynı sözü Fransa'dan da almak istemişti. Bu nedenle Fransa ile yapılan görüşmeler sonrasında Fransa'da İstanbul Antlaşması'nın kabulü için İskenderun körfezi dahil Kilikya'nın ve Filistin'in dahil olduğu Suriye'yi kendisine bırakılmasını istedi²⁰⁰. Rusya, Fransa'nın teklifini kabul ederek Fransa ile de bir yazılı bir antlaşma yapılmış oldu. Böylece Gökçeada, Bozcaada ve İstanbul'daki adalar ile tüm ulusların ticaret gemilerine açık olması şartıyla İstanbul Boğazı Rusya'ya; İskenderun Limanı İngiltere'ye, Kilikya ve Suriye de Fransa'ya bırakıldı.

İstanbul Antlaşması'ndan sonra İtilaf Devletleri, tarafsız olan İtalya'yı kendi yanlarına çekebilmek için onunla 26 Nisan 1915'te Londra Antlaşması'nı imzaladı. Bu antlaşmaya göre, Rodos, On iki Ada ile Osmanlı'nın Derne ve Bingazi'deki hakimiyeti İtalya'ya bırakılmıştı. Anadolu'nun tümüyle paylaşılması durumunda ise İtalya'nın Antalya iline yakın olan Akdeniz bölgesinde adil bir hisse alması genel olarak kabul edildi²⁰¹.

İtalya'ya pay vererek onu savaşa dahil eden İngiltere, Fransa ve Rusya bu kez de İtalya'yı saf dışı bırakarak, kendi aralarında Sykes – Picot Antlaşması'nı imzalamıştı. Gizli antlaşmalar arasında Adana ve çevresini en çok ilgilendiren paylaşım projesi 25 Kasım 1915'te İngiltere ile Fransa arasında gerçekleşen görüşmelerle başlamıştı. Amaç İngiltere ve Fransa'nın Ortadoğu'daki çıkarlarını korumaktı. Antlaşma ile Fransa; Suriye, Lübnan, Adana ve Mersin'e sahip olmuş; İngiltere, Bağdat – Basra arasındaki Irak toprakları ile Akdeniz'e açılan Hayfe Limanı'nı almıştı²⁰². Musul ve Ürdün'de kuracakları Büyük Arap Krallığı'nın koruyuculuğunu bu iki devlet üstlenirken, Filistin'de uluslararası bir yönetimin kurulması kararı alınmıştı. Rusya'nın onayı ise Mart 1916'da Petrograd (Leningrad) Protokolü'nün görüşmeleriyle sağlanmıştı. Böylece Rusya, Sykes – Picot'u kabul etmesine karşılık, Boğazlar bölgesine ek olarak Trabzon'a kadar Doğu Karadeniz kıyıları ile Erzurum, Van ve Bitlis'i egemenliğine katma hakları elde etmişti²⁰³.

İtalya Sykes – Picot antlaşmasından haberdar olunca yeni bir anlaşma ile paylaşım o da ortak edildi. 19 Nisan 1917'de İngiltere, Fransa ve İtalya arasında Saint-

²⁰⁰Köse, **a.g.k.**, (İlkbahar 2019), s.19.

²⁰¹R. Uçarol (2013). *Siyasi Tarih (1789 – 2012)*. İstanbul: Der Yayınları, s.611.

²⁰²A. Özcan (1999). Osmanlı mülkünü paylaşım planları üzerine düşünceler, *İslami Araştırmalar Dergisi*, C.12, S.3-4, s. 299.

²⁰³Uçarol, **a.g.k.**, (2013), s.612.

Jean de Maurienne Antlaşması yapıldı. Bu antlaşma ile İtalya Skyes – Picot antlaşmasını kabul ederken, Antalya, Konya, Aydın, İzmir şehirlerine ve Mersin, İskenderun, Hayfa ve Akka'da serbest limanlara sahip oluyordu. Anlaşmanın geçerliliği için Rusya'nın da onaylamasına bağlanmıştı. Ne var ki ihtilal nedeniyle Rusya anlaşmayı onaylayamayacak, İngiltere ve Fransa Paris Konferansı'nda bu durumu kendi lehlerine kullanacaktı²⁰⁴.

Adana'nın pamuğu, Ergani'nin bakırı ile İran ticaretinin en kısa yolu üzerindeki İskenderun Limanı, İtilaf Devletleri için değerli bir alan olarak görülmüştü. Bu nedenle, söz konusu devletler birbirleriyle yeri geldiğinde gizlice yeri geldiğinde çekişmeli toplantılar yaparak gizli antlaşmalarda bulunmuştu. İtilaf devletleri tarafından planlanan bu paylaşımlar, Osmanlı Devleti'ni parçalayarak, toprak bütünlüğüne ve siyasi varlığına son vermek amacıyla olduklarını açıkça göstermişti. Boğazları Rusya'nın, Ege kıyılarını İtalya'nın, Çukurova ve Halep-Şam-Musul üçgenini Fransa'nın ve Güney Mezopotamya'yı İngiltere'nin paylaştığı bu gizli antlaşmalar Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ile uygulamaya konacaktı.

1.5. Mondros Mütarekesine Giden Süreç ve Mütarekede Doğu Çukurova

1918 yılı başında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu İttifak devletleri için durum pek iç açıcı değildi. Batı cephesine kilitlenen Almanlar için yenilginin kaçınılmaz olması, Bulgarların Fransız taarruzlarına karşı direniş gösterememeleri I. Dünya Savaşı'nın sonunu hızlandırmıştı. Aynı yılın ocak ayında ABD Başkanı Wilson'un 14 ilkesini açıklaması ise İttifak devletleri içindeki Bulgaristan ve Avusturya Macaristan'da büyük bir yankı bulmuş ve bu devletler Mütareke imzalayarak savaştan çekilmişti. Bulgaristan'ın çekilmesiyle Osmanlı Devleti'nin Almanya ile olan bağlantısının kesilmesi savaşın gidişi konusunda Osmanlı yöneticilerini ve kamuoyunu endişelendirmişti. Bunun üzerine Wilson İlkeleri'nin Türklerin çoğunlukta olduğu yerlerde Türk hakimiyetinin tanınmasını öngören 12. maddesi Türk kamuoyunda da iyimserlik yaratmıştı. İşte bu iki başat nedenlerle Osmanlı Devleti de Mütareke imzalayarak savaşı sonlandırma kararı aldı.

İttihatçı Talat Paşa'nın kabinesinin istifasının ardından 14 Ekim 1918'de iktidara gelen Ahmet İzzet Paşa Hükümeti konuyu Meclis-i Mebusana taşımış ve Wilson

²⁰⁴ Uçarol, **a.g.k.**, (2013), s.613.

Prensiplerine dayanarak acilen mütareke imzalanması gerektiğini açıklamıştı. Yoğun çabaların ardından İtilaf devletleri tarafından mütareke görüşmeleri için onay alındı. İstanbul Hükümeti Rauf, Sadullah ve Reşat Hikmet beyleri mütareke yapması için görevlendirdi.

24 Ekim 1918'de Mondros'a gitmek için İstanbul'dan ayrılan Türk delegeleri, 3 gün sonra Amiral Calthorpe ile Agamemnon zırhlısında resmi görüşmelere başlamıştı. Amiral önceden hazırlanmış mütareke taslağını Rauf Bey'e sunmuştu. 28 Ekim'de Rauf Bey yönergeyi telgrafla İstanbul'a bildirerek, çok ağır olan antlaşma maddeleri kabul edilmeyecek olursa İngilizlerle olası bir savaş sonucunda Türklerin bağımsızlıklarını da kaybedebileceğini aktarmıştı. Bu nedenle söz konusu antlaşma metninde İngilizlerin "samimi" tavrına güvenilmesi gerektiğini eklemişti²⁰⁵. Hükümet ise heyetinden, İstanbul'un işgal edilmemesi, Boğazların işgalinde Yunan ve İtalyan askerlerin bulunmaması, Kars, Ardahan, Batum'un Türklerde kalması, Sis, Haçin ve Ayıntab'ın işgaline engel olunması ve "Vilayet-i Sitte" ile ilgili maddelerin gizli tutulması konusunda heyetine yönerge verdi²⁰⁶. Ancak Türk heyetinin istekleri kabul edilmedi. Ayrıca İtilaf Devletleri Osmanlı ülkesini işgal konusunda kararlı tutumunu sürdürdü. Üstelik mütareke metninde "Kilikya, Mezopotamya, Boğazlar Bölgesi" gibi kavramlar kullanarak işgal sınırını da olabildiğince genişletecek alt yapıyı hazırladılar²⁰⁷.

Mütareke metni 30 Ekim 1918'de Osmanlı delegelerine sunarken de acilen imzalanması gerektiğini bildirdiler. Rauf Bey'in, İstanbul'dan talimat almasını bile bekleme gereği duymadılar²⁰⁸. Böylece Türk milletinin kaderini etkileyen, bir imparatorluğun sonu aynı zamanda yeni bir devletin başlangıcı olan Mondros Mütarekesi tarihteki yerini aldı.

1.5.1. Mondros Mütarekesi'nin uygulanması

²⁰⁵Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları [ATASE]. (1999). *Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, , Ankara, s.38.

²⁰⁶Ş. Turan (2008). *Türk Devrim Tarihi*. C. 1, İstanbul: Bilgi Yayınları, s.75.

²⁰⁷Mustafa Kemal Paşa, Mondros Mütarekesi'nin maddelerini gördüğünde İtilaf Devletlerinin amacını anlamış gerekli önlemlerin alınması için Erkan-ı Harp Riyaseti ile telgraf görüşmeleri yaptı. İlk olarak 3 Kasım 1918'de, 10. maddede geçen "Toros Tünelleri"nin hangi tünelleri kapsadığını ve işgal içeriğini sormuştu. Bkz. M. K. Atatürk (2006). *Atatürk'ün Tamimi Telgraf ve Beyannameleri IV*, Ankara: ATAM Yayınları, s.14. Mustafa Kemal Paşa 5 Kasım 1918'de çektiği telgrafta ise İngiltere'nin Adana vilayeti yerine tarihi "Kilikya" ismini bilerek kullandığını ve sınırları genişleterek Maraş ve Suriye'ye de ulaşmak olduğunu açıkladı. Bkz. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları [ATASE] (Haziran 1959). *Harp Tarihi Vesikaları Tarihi Dergisi [HTVTD]*, S. 28, Vesika No:715.

²⁰⁸ Mondros Mütarekesi'nin imzalanma süreci için ayrıntılı bilgi Bkz; S. Tansel (1973), *Mondros'tan Mudanya'ya*, C.1, Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları.

Mondros Mütarekesi görüşmeleri sürerken İngiliz kuvvetleri Musul'a doğru ilerlemeye başlamış, Musul'da bulunan 6. Ordu da geri çekilmeye başlamıştı. Mondros Mütarekesi'nin yürürlüğe girdiği 31 Ekim 1918'de ise 6. Ordu komutanı Ali İhsan Paşa geri çekilmeyi durdururken A.T. Wilson, Musul'un ele geçirilmesinin İngiltere için zorunluluk olduğunu ve anlaşmanın buna engel olamayacağını açıkladı²⁰⁹.

İngiltere gizli anlaşmalarla amaçladığı petrol sahasına egemen olmak için General Marshall 1 Kasım 1918'de Ali İhsan Paşa'ya Mütarekenin 7. ve 16. maddesini²¹⁰ işaret ederek Musul'u işgal edeceğini bildirdi. 2 Kasım günü de General Cassel, Yarbay Leachman aracılığıyla Ali İhsan Paşa'ya Musul'u işgal etmek için emir aldığını söyleyerek 6. Ordu'nun kentin 5 mil kuzeyine çekilmesini istedi²¹¹. Ali İhsan Paşa üstlerine haber vermesi gerektiğini ve İngilizlerin istediklerinde boşaltılan Musul tepelerini işgal edebileceği cevabını verdi. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'da anlaşmaya göre Musul'u işgal etme hakkı bulunmayan İngilizlere karşı konulmamasını ve ısrar edildiği takdirde protesto ederek ordunun kuzeye çekilmesini istedi²¹².

Osmanlı ordusunun verdiği cevaba karşılık General Cassel komutasındaki İngiliz birlikleri Musul'u işgal etmek için harekete geçmiş ve General, Mütarekenin 16. maddesine dayanarak Irak sınırında bulunan tüm garnizonların silah ve mühimmatlarıyla birlikte teslim edilmesini istedi. Ali İhsan Paşa, kentteki Alman konsolosluğuna yerleşen General Cassel'e, Musul'un Irak'ta olmadığını, 6. Ordu'nun garnizon sayılamayacağını ve Mütarekeden sonraki girişimlerin askerlerin değil diplomatların görevi olduğunu; General Marshall'a ise 7. maddeyi uygulamaya koyacak bir nedenin bulunmadığını söylemişse de Musul'un işgaline engel olamadı²¹³.

İngiliz Irak Ordusu komutanı General Marshall, Musul işgalini bir an önce tamamlamak için kente gelerek Ali İhsan Paşa ve İngiliz Siyasi temsilcisi A.T. Wilson'la birlikte 7 Kasım 1918'de toplantı yaptı. Görüşmede Marshall Osmanlı subayına ultimatov vererek Musul'un hemen boşaltılmasını, tüm silahların İngiliz ordusuna teslim edilmesi ve İngiliz ve Hintli savaş esirlerinin serbest bırakılmasını istedi. Ali İhsan Paşa

²⁰⁹İ. Ş. Kaymaz (2014). *Musul Sorunu Emperyalizm ve Kürtler*. İstanbul: Kaynak Yayınları, s. 75.

²¹⁰7. Madde; İtilaf devletlerinin güvenliklerini tehdit edebilecek herhangi bir stratejik noktayı işgal etme hakkının bulunması. 16. Madde; Hicaz, Asir, Yemen, Suriye ve Irak'ta bütün garnizonların İtilaf devletleri komutanlıklarına teslim olması.

²¹¹ATASE, a.g.k., (1999), s.111-112.

²¹²Kaymaz, a.g.k., (2014), s.76.

²¹³ATASE, a.g.k., (1999), s.115-117.

bu isteklerin Mütareke şartlarına uygun olmadığını dile getirmişse Marshall karşı çıkıldığında barışı bozanın kendileri olacağını söyledi. Bunun üzerine Ali İhsan Paşa, yeniden savaşın çıkmasını istemediği ve protesto ederek birliklerini geri çekeceğini bildirdi. Marshall aynı gün ikinci bir ultimatoma vererek bu kez Musul'daki tüm Osmanlı memurlarının İngilizlere sorumlu olmasını istedi. Ali İhsan bu istekleri hükümete bildirmiş ve Harbiye Nezareti'nden istifasını istedi²¹⁴.

Ali İhsan Paşa'nın görevinden çekilmesi üzerine henüz Osmanlı birlikleri kenti boşaltmadan 8 Kasım 1918 sabahı İngiliz birlikleri hükümet konağındaki Osmanlı bayrağını indirerek İngiliz bayrağı çekti ve Musul'u işgal etti. Ayrıca Osmanlı memurlarına ve Ordu komutanlarına "General Marshall'ın emirlerini" duyurulmaya başlandı. Bu gelişmeler üzerine Osmanlı ordusu da 8-15 Kasım tarihleri arasında Musul'u tahliye etti²¹⁵. İngilizlerin istediği silahların bir kısmı kurtararak güney cephesine gönderildi.

İskenderun'un işgal edilme süreci ise 3 Kasım 1918'de Fransız torpidosunun Mütarekenin 2. maddesine²¹⁶ dayanarak İskenderun Limanı'nda mayın taraması yapma ve karaya asker çıkarma isteğiyle başladı. Aynı gün Bahriye Müfrezeleri Komutanı Ahmet Halit, İtilaf devletlerinin talebini 2. Ordu Kumandanlığına bildirerek Yıldırım Orduları Grup Komutanı'ndan emirlerini beklediğini iletti²¹⁷. Mustafa Kemal Paşa da verdiği yanıtta Mütarekenin 2. maddesini açıklayarak karaya asker çıkarma hükmünün bulunmadığını belirtti²¹⁸. Bunun üzerine Sadrazam ve Başkumandan olan Ahmet İzzet Paşa Mustafa Kemal Paşa'dan, Mütarekeye göre İtilaf devletlerinin İskenderun'u işgal etme hakkının olmadığını ancak işgalde ısrarcı olduklarında, Osmanlı ordusunun üzerine ateş açılrsa bile protesto edilerek şehrin teslim edilmesini istedi²¹⁹.

Ahmet İzzet Paşa'nın emri üzerine 4 Kasım 1918'de İskenderun Limanı İtilaf devletlerinin gemileri tarafından taranmaya başladı. 5 Kasım'da Fransız gemilerinin torpil taramasında gerekli kolaylıkları gösterse de 41. Tümen Kumandanı Hüseyin Hüsnü İngiliz Binbaşısına, askerlerin karaya çıkmasına izin veremeyeceklerini söyledi. Hatta

²¹⁴Kaymaz, **a.g.k.**, (2014), s.78-79.

²¹⁵ATASE, **a.g.k.**, (1999), s.123.

²¹⁶Mondros Mütarekesi'nin 2. maddesi, Osmanlı sularında tüm torpil tarlaları ile torpido ve kovan mevzileri ve diğer engellerin yeri gösterilecek ve müttefik devletlerin isteği halinde bunları taramak ve temizlemek için yardımda bulunulacaktır.

²¹⁷HTVTD (Haziran 1959), S. 28, Vesika No:719.

²¹⁸HTVTD (Haziran 1959), **a.g.k.**, Vesika No:716.

²¹⁹HTVTD (Haziran 1959), **a.g.k.**, Vesika No:721.

Hüseyin Hüsnü Bey, İskenderun Halep yolunu tamir etmedeki asıl amaçlarının bölgeyi işgal etmek olduğunu bu nedenle de asker çıkarılmasına şiddetle karşı konulacağını belirtti²²⁰.

İskenderun'dan gelen bu telgraf üzerine Ahmet İzzet Paşa 5 Kasım 1918'de Yıldırım Ordular Grubu Komutanı Mustafa Kemal Paşa'ya, Mütareke hükümlerine göre İtilaf kuvvetlerinin Musul, Irak ve İskenderun'u işgal etme yetkilerinin bulunmadığını Amiral Calthorpe'ye yazdığı bildirerek Londra'dan cevap gelinceye kadar herhangi bir harekette bulunulmamasını istedi²²¹. Ahmet İzzet Paşa aynı gün yazdığı başka bir telgrafında da İngilizlerin İskenderun'u işgal etmek istemeleri haksız olsa bile İskenderun'dan yararlanma isteklerinin haklı olduğunu bu nedenle İngiliz kuvvetlerine Yunanistan'ın saha faaliyetine çıkarılmaması şartıyla, limandan Halep civarındaki ordularına erzak nakliyatı yapmalarına ve İskenderun- Halep yolunu tamir etmelerine izin verdiğini söyledi²²².

Mustafa Kemal Paşa'nın, Ahmet İzzet Paşa'ya verdiği 6 Kasım 1918 tarihli cevabında, İngilizlerin İskenderun Limanı'nı kullanmaktaki amacının Halep'teki askerlerinin iâşesini sağlamak olmadığını asıl amaçlarının İskenderun'u işgal ederek Kırıkkhan-Katma yolundan ilerlemek ve Musul'da olduğu gibi 7. Ordu'yu da teslim olmaya mecbur bırakmak olduğunu bildirdi. İngilizlerin İslahiye'de Ermenileri harekete geçirmeleri de bu düşüncenin kanıtı olduğunu söyledi²²³. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın Ahmet İzzet Paşa'ya verdiği başka bir raporunda ise 6 Kasım 1918 tarihli raporunda ise 6. Ordu'dan kalan silahların İngilizlere sezdirilmeden İslâhiye'ye taşınabilmesi için İskenderun'un işgaline engel olunmasına ve gerekirse ateşle karşılık verilmesine dair 41. Tümen Kumandanlığına emir verdiğini bildirdi²²⁴.

Mustafa Kemal Paşa'nın öngördüğü gibi Çukurova'nın işgaline hazırlanan İngilizler, 7 Kasım 1918'de Ahmet İzzet Paşa'ya, Mütarekenin 7. 10. ve 16. maddeleri gereğince İskenderun komutanının General Allenby'nin kendisine bildirilecek süre zarfında şehri teslim etmesini, aksi takdirde generalin şehri zorla işgal edeceğini söyledi. Sadrazam, Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığına mektubu ilettikten sonra İngilizlerin

²²⁰HTVTD (Haziran 1959), **a.g.k.**, Vesika No:733.

²²¹HTVTD (Haziran 1959), **a.g.k.**, Vesika No:739.

²²²HTVTD (Haziran 1959), **a.g.k.**, Vesika No:740.

²²³HTVTD (Haziran 1959), **a.g.k.**, Vesika No:743.

²²⁴HTVTD (Haziran 1959), **a.g.k.**, Vesika No:735.

şehri işgal yetkileri olmasa dahi İskenderun için Mütarekenin feshedilmeyeceğinden, gerektiğinde şehrin teslim edilmesini emretti²²⁵.

Ahmet İzzet Paşa, iki gün önce İskenderun işgalini haksız işgal olarak nitelerken, sonrasında İngilizlerin bölgeyi işgal etmesine herhangi bir direnç göstermemiş ve İskenderun'un 9 Kasım'da 15 kişilik küçük bir İngiliz müfrezesi ile işgal edilmesini Osmanlı subaylarının İngilizlere sert ve soğuk davranışlarının sonucu olarak yorumladı²²⁶.

İskenderun'un işgalinden sonra İngiltere, Osmanlı Devleti'ne herhangi askeri müdahale olmaksızın baskı ile isteklerini yaptırabileceğini gördü. General Wilson 22 Kasım'da Harbiye Nezareti'ne "Hezimetin sonuçlarından kaçınmak kaygısıyla harekette devam olunduğu takdirde, İngiliz Hükümeti'nin yeniden çarpışmaya girişmekte tereddüt etmeyeceğini" bildiren tehditkâr bir nota verdi. Bunun üzerine Tevfik Paşa Hükümeti 22 Kasım'da, Pozantı'ya kadar olan Adana ve çevresinin tahliye edilmesini istemiş ve Harbiye Nazırı Abdullah Paşa'da 23 Kasım 1918'de, hükümetin kararını bildiren telgrafi²²⁷ ordulara göndermişti.²²⁸

Fransa Sykes-Picot Antlaşması ile Urfa, Antep, Maraş'ın yanı sıra göre Musul'u kendi işgal sahasını içine almıştı. Ancak İngiltere, petrol sahası olan Musul'u Fransa'dan geri almak için stratejik bir hamleye karar verdi. Buna göre Arap kuvvetleriyle işgal edeceği Kilis, Birecik, Urfa, Maraş ve Antep ile Fransa'ya askeri üstünlük kuracaktı. Arap güçleriyle zafer kazanamayan İngilizler kendi müfrezeleriyle işgal hareketlerine başlamıştı. Mütarekenin 7. maddesi gerekçe gösterilerek 1 Ocak 1919'da Antep'i, 3 Ocak 1919'da Cerablus'a İngiliz askerleri çıkartılmıştı. Haksız işgal Harbiye Nezareti'ne bildirilmişse de Mustafa Reşit Paşa, keyfiyetin sadarete bildirildiği ve İngilizlere karşı dostça davranılmasını tavsiye etmişti²²⁹. Sonuç olarak İngilizler 22 Şubat 1919'da Maraş'ı, 24 Mart 1919'da da Urfa'yı işgal ederek bölgede Ekim 1919²³⁰ tarihine kadar hakimiyetlerini sürdürecekti.

²²⁵ATASE, **a.g.k.**, (2009), s.51.

²²⁶ATASE, **a.g.k.**, (1999), s.77.

²²⁷HTVTD (Mart 1960). S.31, Vesika No:785.

²²⁸Çelik, **a.g.k.**, (1999), s.46.

²²⁹ATASE, **a.g.k.**, (1999), s.105-106.

²³⁰Suriye İtilafnamesi ile bölgeyi Fransızlar işgal etmiştir ve ayrıntılı bilgi ilgili bölümde verilecektir.

Avrupalı devletlerin 19. yy'dan beri egemenlik altına almak istedikleri Boğazlar bölgesi, dünya savaşında da sıcak çatışmalara sahne olmuştu. İtilaf devletleri Çanakkale Savaşı'nda ele geçiremediği Boğazları Mondros Mütarekesi'nin 1 ve 2. maddelerine dayanarak işgale yöneldi. Hükümetin emirleriyle İngilizler 1 Kasım 1919'da Bozcaada'dan Çanakkale Boğazı'na kadar olan bölgedeki mayınları, 2 ve 3 Kasım'da da boğaz girişindeki mayınları toplamaya başladı²³¹.

6 Kasım 1918'de ise İngiliz General Fuller ile Müstahkem Mevki Komutanı Selahattin Adil Bey arasında Boğazların, Osmanlı ordusu tarafından boşaltılması ve İngilizler tarafından işgali için protokol yapıldı. Böylece 9-12 Kasım arasında İtilaf devletleri Çanakkale Boğazından İstanbul'a doğru yöneldi. 12 Kasım 1918 akşamında ise aralarında bir Yunan zırhlısı ve dört Yunan muhribi²³² olmak üzere 61 parçadan oluşan İtilaf filosu, İstanbul limanına demirledi. 13 Kasım 1918 günü filoya 12 savaş gemisi daha eklendi²³³. Aynı günlerde Batı Anadolu'nun da işgali başlamıştı.

24 Kasım'da İtalyanlar Marmaris ve İzmir'e, 29 Kasım'da İngilizler Foça'ya, 1 Aralık'ta Fransızlar İzmir'e savaş gemileriyle gelmişti. İzmir'de ise İtalyan – Yunan çekişmeleri başlamıştı²³⁴. Böylece İtalya, İzmir'de kaybettiği hammadde ihtiyacını Batı ve Güneybatı Anadolu'dan karşılamayı amaçlamıştı. Bu nedenle 29 Aralık 1918'de Marmaris'e keşif amaçlı çıkarma yapan İtalyanlar, 4 Ocak 1919'ta mutasarrıflığa bölgede kömür deposu kurmak istediğini bildirdi. Ancak İtalyanların bu isteği kabul edilmemişti.

İzmir'de İtilaf filosunun varlığı ise bölgedeki Rumların kontrol altına alınmasını güçleştirirken ve Yunanların egemenlik iddialarını güçlendiren etki olmuştu. İngiltere ve Fransa'nın da, bölgede İtalyanlara karşılık kendilerine bağımlı bir Yunanistan'ın etkin olmasını istemesi İtalyanları harekete geçirmiş, İzmir ve çevresinde Yunan egemenliğine karşı direnen İtalyanlar Osmanlı Hükümeti ile diplomatik ilişkiler kurmaya yönelmişti. İzmir Valisi Nurettin Paşa'nın Harbiye Nezaretine yazdığı 23 Şubat 1919 tarihli telgrafa göre İtalyan temsilci Cavaliero Monfredi, Rum nüfusundan dolayı Yunanların Batı Anadolu'ya yardımda bulunmak istediğini, İngiltere ve Fransa'nın da bu görüşü

²³¹ATASE, **a.g.k.**, (1999), s.164.

²³²İstanbul'a demirleyen gemiler arasında Yunan savaş gemisinin de olması üzerine Osmanlı Hükümeti Amiral Calthorpe'a, Mütareke imzalanırken Yunanlıların İstanbul ve İzmir limanına girmeyeceklerine dair verdiği sözü hatırlatmış ancak Calthorpe, hükümetinin emri olduğunu sadece Yunan gemilerini arka safta düzenlenmesinin sağlayabileceği yanıtını vermişti. Bkz. Tansel, **a.g.k.**, (1973) s. 62.

²³³ATASE, **a.g.k.**, (1999), s.167-170.

²³⁴ATASE, **a.g.k.**, (1999), s.194-195.

desteklediğini açıklayarak Osmanlı Devleti'nin son sözünü söylemesi gerektiğini belirtmişti. Nurettin Paşa ise Yunanistan'ın yardımının kabul edilemez olduğunu söylemekle yetinmişti²³⁵.

Paris Barış Konferansı'nda İzmir ve çevresinin kendilerinden alınacağından emin olan İtalyanlar, Anadolu'ya Yunanlılardan önce çıkmayı amaçlamıştı. Bu nedenle Mütarekenin 7 ve 8. maddelerini gerekçe göstererek 28 Mart 1919'da Antalya işgal ettiler²³⁶. İşgal üzerine 17. Kolordu Komutanlığı ve bölge halkı, İzmir'deki İtilaf Devletleri temsilcilerine, işgalin haksız olduğunu bildiren protesto telgrafları gönderdi.

Osmanlı Devleti'nin Ege bölgesinde de askeri gücünü yitirmesiyle Yunanlar Urla, Söke, Ayvalık'ta kurdukları teşkilatlar aracılığıyla Osmanlı polisine saldırılara girişmişti. Amaç bölgedeki asayiş sorunu yaşandığı izlenimi vermektir. Böylece işgalin alt yapısı oluşturulmak istenmişti. Nitekim 17 Nisan 1919'da Yunan Averoff zırhlı kruvazörü Yunan devriyesi olarak karaya çıkmıştı. Yunan birlikleri 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal ederken katliama da başlamıştı. St. Jean Maurienne antlaşmasıyla aldığı İzmir ve çevresini, Yunanlara kaptıran İtalya ise tepkisini işgallerle ortaya koymuştu.

Marmaris'te kömür deposu kurmak isteyen İtalya, 23 Nisan 1919'da depo inşaatına başlamışlardı. 25 Nisan'da ise Konya'nın demiryolu ve istasyon kontrolünü sağlamak için İngilizlerle birlikte bölgeye asker çıkarmışlardı²³⁷. Paris'teki barış görüşmelerinde ise İngiliz ve Fransızlar, İtalya'yı dışlayarak 6 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanlarca işgaline onay vermesi üzerine İtalyanlar 11 Mayıs'ta Fethiye ve Bodrum'u, 12 Mayıs'ta ise Marmaris'i işgal etmişti. İşgal alanlarını genişletmek isteyen İtalyanlar, yoksul halka yiyecek ve ilaç yardımında bulunmuş, Antalya üzerinden Burdur'a kadar demiryolu inşasına başlamıştı. Böylece İtalya Mondros Mütarekesine aykırı olarak gerçekleştirdiği işgallerini, dostluk ve yardım adı altında meşrulaştırarak bölgede tutunmayı amaçlamıştı²³⁸. İtalya Anadolu'da son olarak 14 Mayıs'ta Kuşadası ve Selçuk'u işgal etmişti. Yunan birlikleri 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal ederken katliama da başlamıştı. Yunan birlikleri de 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal ederken katliama da başlamıştı.

²³⁵HTVTD (Aralık 1962). S. 42, Vesika No:991.

²³⁶HTVTD (Mart 1962). S. 39, Vesika No:929

²³⁷ATASE, a.g.k., (1999), s.218.

²³⁸ATASE, a.g.k., (1999), s.218.

Güney ve Batı Anadolu’da işgaller sürerken Doğu Anadolu ve Kafkaslarda da İngilizler kendi çıkarları doğrultusunda işgallerine devam etmişti. İtilaf devletleri Brest Litovsk Antlaşmasını geçersiz saymış ve Osmanlı yönetiminden Kars, Ardahan ve Batum’un boşaltılmasını istemişti²³⁹. IX. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa’nın boşaltma işlemlerini ağırdan alması üzerine de İngilizler Mondros Mütarekesi’nin 15. maddesine göre 24 Aralık 1918’de Batum’u işgal etmişti. 12 Ocak 1919’da ise işgal Kars’a uzanmış, İngilizler önce bölgenin idaresinin Ermenilere teslim edilmesini, 25 Ocak’ta ise “Üç Sancak”ın tamamen boşaltılmasını bildirmişti²⁴⁰. Böylece söz konusu bölgeler savaşın ve mevsimin ağır şartlarına rağmen İngilizlerin istediği tarihte tüm askeri malzemelerle birlikte boşaltıldı.

1.5.2. Mondros Mütarekesi ve Doğu Çukurova’ya Yansıması

Nüfusunun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Doğu Çukurova, yaklaşık yüzyıldır yabancı devletlerin planlarının içinde olmasına rağmen dünya savaşına kadar işgale uğramamıştı. Bölgede Türklerden sonra en çok nüfusa sahip olan Ermeniler, şehirlerde esnaf ve sanatkarlıkla uğraşmayı sürdürmüştü. Dünya savaşı sırasında Adana ve çevresinden Ermenilerin göç ettirilmesi ticareti olumsuz etkilemişti. Bu nedenle halk, Mütarekenin imzalandığını duyunca artık refah ve asayişin geleceğine inanarak büyük bir ferahlama yaşamıştı. Gazetelerin Mütareke şartlarının nispeten hafif olduğuna dair haberler yapması, topluma yenilgiye rağmen yeniden inanma ve tutunma imkanı vermişti. Halbuki 30 Ekim 1918’de İngiliz Amiral Calthorpe’nin yazdırdığı Mondros Mütarekesi hiç umut verici değildi. 25 maddeden oluşan Mondros Mütarekesi’nin 5, 7, 10, 16. hükümlerinin doğrudan ya da dolaylı olarak Adana ile ilgili olması, Adana halkı için yeni bir dönemin başladığını göstermekteydi. Mondros Mütarekesi’nin bölgeyi ilgilendiren maddelerinde şöyle söyleniyordu:

Madde – 5: Sınırların güvenliği ve ülke içi asayişin sağlanması için gerekli askerden fazlası terhis edilecektir. (Miktarı Osmanlı Devleti ile İtilaf hükümetleri arasında yapılan görüşmeler ile belirlenecektir.)

Madde – 7: Müttefikler emniyetlerinin tehdit altında olduğu bir durumda herhangi bir stratejik noktayı işgal hakkına sahiptir.

²³⁹Tansel, **a.g.k.**, (1973), s.58.

²⁴⁰Tansel, **a.g.k.**, (1973), s.60.

Madde – 10: Toros tünelleri müttefikler tarafından işgal edilecektir.

Madde – 16: Hicaz’da, Asir’de, Yemen’de, Suriye’de ve Irak’ta bulunan Osmanlı muhafız askeri birlikleri en yakın İtilaf kumandanına teslim olacaktır ve Kilikya’daki kuvvetlerin düzenini korumak için gerekli olandan fazla olan kuvvetler beşinci maddeye göre geri çekilecektir²⁴¹.

Kuşkusuz bu hükümler ülkenin kaderi kadar Doğu Çukurova’nın geleceğini de şekillendirmeye yönelikti. İşgal kaçınılmazdı. Üstelik işgalin sınırlarının nereye varacağı da belirsizdi. Mustafa Kemal Paşa’da o günlerde bu belirsizliğe işaret ederek Mütareke hükümlerine karşı çıkmıştı.

Osmanlı Devleti’nin Dünya Savaşı içindeki son galibiyeti Mustafa Kemal tarafından Suriye cephesinde İngiliz ve Araplara karşı alınmıştı. Katma zaferinden kısa bir süre sonra Ahmet İzzet Paşa 30 Ekim 1918’de Mustafa Kemal Paşa’ya, Yıldırım Orduları Komutanlığına atandığını ve Adana’ya hareket etmesini bildirmişti. 7. Ordu Komutanlığı’nı Ali Fuat Paşa’ya bırakan Mustafa Kemal Paşa Mütarekenin imzalandığını Adana’da 31 Ekim’de öğrenirken, Ahmet İzzet 3 Kasım 1918’de Mütareke metnini kendisine göndermişti²⁴².

Mustafa Kemal Paşa, Mütareke metnini alır almaz, aynı tarihte Adana’dan Erkan-ı Harbiye Başkanlığına “acele şifreli” olarak çektiği telgrafta, Toros tünellerinin işgali maddesinde hangi tünellerin işgal edileceğini, ayrı bir grup oluşturan Amanos Tünelleri’nin de bu işgal içerisinde olup olmadığını ve işgal kuvvetlerinin sayısı ile nereden geleceğini sormuştu. Üstelik Kilikya çevresi olarak anılan yerlerin Adana vilayetinin de önemli bir kısmını içerdiğine dikkat çekerek Kilikya’nın sınırlarını

²⁴¹İngilizlerin ilk olarak sunduğu Mütareke metni ile Osmanlı Hükümeti’nin teklifiyle kabul edilen Mütareke metni arasında ufak değişiklikler bulunmaktadır. Buna göre 5. madde de, terhisten sonra bölgede kalacak Osmanlı birliklerinin mevcudunun belirlenmesinde ve yerlerinin tespitinde Osmanlı hükümetinin de görüşünün alınması sağlanmıştı. 7. maddedeki “önemli stratejik noktalar işgal olunacaktır” ibaresi “herhangi bir strateji noktası” olarak değiştirilmişti. İngiliz temsilci 7. madde ile Toros tünellerinin işgaline dair olan 10. maddenin olduğu gibi kabulü şartıyla 16. maddeye “Kilikya’daki kuvvetlerin asayışı için gerekli miktardan başkası, beşinci maddeye göre belirlenecek” ifadesinin eklenmesini istemişti. Osmanlı Devleti’nde vilayet-i sitte adıyla anılan altı vilayetin İngilizler tarafından Ermenilere verildiğini gösteren yirmi dördüncü madde ile Sis, Ayıntab, Zeytin ve Haçin’in işgaline dair fıkra çıkarılmıştı. Ayrıca İngiliz temsilcisi yapılan ön görüşmelerde, 16. maddede yer alan “Kilikya” bölgesiyle Adana’nın kast edildiğini ve bu bölgeyi istemediklerini söyleyen Amiral Carthorpe, Osmanlı memurları haricindeki tüm kuvvetlerin bölgeden geri çekilmesini istemişti. Bkz: ATASE, **a.g.k.**, (1999), s.35-40; N. Erim (1953). *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Metinleri*. C.1, Ankara: TTK Basımevi, s.520-522.

²⁴²“Düvel-i İtilafiye ile akdettiğimiz Mütareke name şeraiti berveç-i zirdir. Malumat husulü ile her ordunun kendisine ait hususâtı derhal tatbiki lazımdır. Bu babta lüzum gördükçe izahat ve talimat verilecektir.” ATASE, **a.g.k.**, (1999), s.64.

açıklamak gerektiğini de bildirmişti. Ayrıca fazla olan askeri malzemelerin Toros tünellerinin kuzeyine nakledilmesi ve olası tahribatı önleyecek tedbirler alınmasını da önermişti²⁴³.

Ahmet İzzet Paşa da Mustafa Kemal Paşa'ya 4 Kasım 1918'de yanıt vermişti. Toros tünellerinin işgalinin sadece güvenlik maksadıyla yapıldığına işaret ettiği yanıtında, Amonos Tünelleri'nin işgal edilmesi durumunda Mütareke metnine aykırı olduğu gerekçesiyle işgal edilmemesi için İtilaf devletlerine ısrar edilmesini ve uygulamanın genel karargâha da bildirilmesini söylemekle yetinmişti. İşgal kuvvetlerinin sayısının ise İngilizler tarafından belirleneceğine ve Kilikya sınırının da "icabederse bildirileceği"ne dikkat çekerek Mustafa Kemal Paşa'yı geçiştirmişti²⁴⁴.

Mustafa Kemal Paşa ise ısrarını sürdürmüştü. 5 Kasım 1918'de Başkomutanlığa yazdığı cevabi telgrafta, İngilizlerin belirleyeceği askeri kuvvet bütün Anadolu'yu doldursa dahi kabul edilip edilmeyeceğini sormuş, "İcabederse bildirilecek" olan Kilikya sınırını sormaktaki maksadının hükümetin İngiliz planlarını göz önünde bulundurup bulundurmadığını anlamak olduğunu bildirmişti. Mustafa Kemal Paşa, İngilizlerin Adana ismi yerine Kilikya isminin kullanmasının geniş işgal planlarının sonucu olduğunu da açıklama gereğini duymuştu²⁴⁵.

Adana ve İstanbul arasındaki yazışmalar 8 Kasım 1918 günü de sürmüş ve Mustafa Kemal Paşa, Ahmet İzzet Paşa'yı İngilizlerin Mütareke şartlarına uymamalarının tehlikeli sonuçları hakkında uyarmış, hükümetin takındığı tavır dolayısıyla İngilizlerin işgallerini genişletebileceğine dikkat çekmişti. Hatta bu tutumun sürdürülmesi halinde İngilizlerin, Osmanlı hükümetini tespit bile edebileceğini belirtmişti²⁴⁶.

Mustafa Kemal'in öngörülleri doğrulanmış ve Mondros hükümlerinde Kilikya bölgesinin işgal edilmesine dair bir söylem olmamasına rağmen İtilaf devletleri, antlaşmanın ikinci maddesine²⁴⁷ dayanarak İskenderun'u işgal etmek istemişti. Buna göre, Fransız torpidosu Mondros Mütarekesi'ne dayanarak 3 Kasım 1918 tarihinde Mevki

²⁴³HTVTD (Mart 1959). Sayı 27, Vesika No:714.

²⁴⁴ATASE, **a.g.k.**, (1999), s.66; Çelik, **a.g.k.**, (1999), s.26.

²⁴⁵HTVTD, **a.g.k.**, (Mart 1960), Vesika No:736..

²⁴⁶S. Ural, (2000). Mustafa Kemal Paşa'nın Mondros Mütarekesi Hakkındaki Görüş ve Düşünceleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Dergisi*, S. 15, s.312.

²⁴⁷Mondros Mütarekesi'nin 2. Maddesi "Osmanlı sularındaki bütün torpil tarlaları, torpito ve kovan yerleri ve diğer engellerin yerleri gösterilecek, bunları taramak ve kaldırmak için istenildiği zaman yardım edilecektir." şeklindedir.

Kumandanına torpilleri tarayacağını, bu nedenle torpillerin yerinin gösterilmesini ve torpiller tarandıktan sonra da şehre bir askeri müfreze çıkaracağını bildirmişti. Yıldırım Orduları Grup Komutanı Mustafa Kemal Paşa, İngilizlerin isteklerinin Mütarekeye aykırı olduğu gerekçesiyle kabul etmemişti. Çünkü her ne kadar İngilizler Halep'te bulunan kuvvetlerine erzak yardımı yapacağına, Fransızlar da torpil tarayacağına dikkati çekmişse de asıl amaçları İskenderun ve Kilikya'yı işgal etmekti. Osmanlı hükümeti ise İskenderun'a asker çıkarmak isteyen İtilaf askerlerine ateşle karşılık verilmemesini, şehre girmelerine izin verilmesini ve sorunun İngiliz Başkomutanlığı'na protesto edilerek çözümlenmesini istemişti.²⁴⁸.

Bölgede bu gelişmeler yaşanırken, hükümet ise protestodan öteye gitmeyen tavrını sürdürmüştü. Mustafa Kemal Paşa, 7. Ordu Komutanlığına vekalet eden Ali Fuat Cebesoy ile Adana'da görüşmüştü. Bu görüşmelerde Mustafa Kemal Paşa, artık milletin kendi hakkını araması gerektiği ve halka hakkını ararken gerekli desteğin verilmesini istemişti²⁴⁹. Bölgenin ileri gelenlerini bir araya toplayarak yaptığı toplantıda ise İtilaf devletlerinin Mütareke şartlarını bahane ederek milleti ezeceklerini, buna karşı gelinmesini hazırlık yapılabilmesi için de teşkilat kurulup uygun yerlere siperler kazılarak silahların temin edilmesinin zorunluluğunu anlatmıştı²⁵⁰.

7 Kasım 1918 tarihinde Yıldırım Orduları Grubu ile 7. Ordu Karargahı lağvedilmiş, Mustafa Kemal Paşa da Harbiye Nezareti'nin emrine çekilmişti²⁵¹. İrade-i Seniyye ile Yıldırım Orduları ve 7. Ordu Komutanlığı'nın tüm yetkileri 2. Ordu kumandanı Nihat Paşa'ya devredilmiş ve Mustafa Kemal Paşa da 10 Kasım 1918'de Adana'dan ayrılarak 13 Kasım'da İstanbul'a gelmişti²⁵². Bununla birlikte Mustafa Kemal Paşa, Adana'dan ayrılmadan önce bölgede Milli Mücadele'yi başlatacak önemli adımlar atmıştı. Ali Fuat Paşa'ya bölgedeki teşkilatlanma hareketlerinden kendisinin sorumlu olduğunu belirtmesi ilk direniş teşkilatını Kilikya'da oluşturulmasının temeli olmuştu. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, ayrıca jandarmalar mevcudunun güçlendirilmesi; askeri birliklerde fazla olan ağır ve hafif silahların Anadolu'ya ve Afyon bölgesine

²⁴⁸ATASE, **a.g.k.**, (2009), s.50.

²⁴⁹A.F. Cebesoy (2017). *Millî Mücadele Hatıraları*. İstanbul: Temel Yayınları, s.29.

²⁵⁰Arıkoğlu, **a.g.k.**, 1961, s.71.

²⁵¹HTVTD (Mart 1961). Sayı 29, Ankara Vesika No:756.

²⁵²HTVTD, **a.g.k.**, Mart 1961, Vesika No:759.

taşınması; güney bölgesinde özellikle dağ köylerinde bol silah ve cephane saklanması ve güvenilir kişilere dağıtılması konusunda da girişimlerde bulunmuştu²⁵³.

Mustafa Kemal'in İstanbul'a çağırılmasından sonra Nihat Paşa da, Mustafa Kemal'in izinden ilerleyerek Mütareke hükümlerine aykırı olan uygulamalara karşı çıkmış ve örgütlenme çabasını sürdürmüştü. Örneğin İngilizlerin Adana'nın boşaltılmasını istemesi üzerine ordusuna Pozantı sınırını geçmek isteyen düşman askerine ateş açılması emrini vermişti. Adana'yı boşaltmak zorunda kaldığında ise Türk askerinin geri çekilmesini oldukça geciktirmişti. Ayrıca jandarma kuvvetlerini takviye etmiş ve Ermenilerin tehciri sırasında görevli olan Polis memurlarının yerlerini değiştirmişti. 15 Aralık 1918'de Harbiye Nezareti 2. Ordu lağvetmiş ve istifa eden Vali Nazım Bey'in yerine Nihat Paşa'yı Adana Vali yardımcılığına atamıştı. Bu atama İngilizlerin tepkisine neden olmuştu. 2 Ocak 1919'da ise İngiliz Yüksek Komiserliği, hükümetten Nihat Paşa'nın Türk halkını silahlandırıp teşkilatlandığı gerekçesiyle görevinden alınmasını istemişti. Osmanlı yönetimi ise işgalin askeri nitelikte olduğunu mülki idarenin Osmanlı Devleti'nde kalacağını düşünerek Nihat Paşa'nın yerine 2. Ordu Komutanlığına Cemal Paşa'yı getirmişti²⁵⁴.

1.5.3. Paris Barış Konferansı'nda ve Sevr'de Doğu Çukurova

18 Ocak 1919'da Birinci Dünya Savaşı'ndan kalma sorunları çözümlmek amacıyla savaşın galip ülkelerinin delegeleri tarafından toplanan Paris Barış Konferansı XX. yüzyılın yenedünya düzenini oluşturmuştu. Otuz iki devletin doğrudan temsil edildiği bu konferansta asıl söz sahibi Onlar Konseyi denilen İngiltere, Amerika, Fransa, İtalya ve Japonya devletlerinin başbakanı ve dışişleri bakanlarıydı. Ancak Şark meselesi ile başlayan Osmanlı Devleti'nin topraklarının parçalama siyasetinde, paylaşım konusunda çıkar çatışmaları yaşanmıştı. Beş yüzü aşkın gazetecinin bulunduğu konferanstan çıkacak olan sonucu sabırsızla bekleyen topluluklar arasında Osmanlı idaresinde yaşayan Rum, Ermeni, Kürt, Arap milletleri de bulunmaktaydı.

Konferansta Osmanlı Devleti ile ilgili görüşülmesi gereken en önemli konuların başında, Avrupa ticaretini sağlayan tarihi değeri olan İstanbul'un ve Boğazların hakimiyetinin nasıl oluşturulması gerektiği gelmekteydi. Bu konu başta İngiltere olmak üzere Onlar konseyinin tüm üyelerini uzun süre meşgul etmişti. Avrupalı devletlerinin,

²⁵³Çelik, a.g.k, 1999, s,31-32.

²⁵⁴S. Selek (1987). *Anadolu İhtilali*. İstanbul: Kastaş Yayınları, s.175-176.

Osmanlı Devleti içindeki Müslüman ve gayrimüslim azınlıkların siyasi statülerini biçimlendirme çalışmaları hem Osmanlı hükümetini köşeye sıkıştırmakta, hem de söz konusu azınlıkları istedikleri yönde hareket ettirmektedir.

Müttefiklerin bütün bu siyasi hesaplarının dışında İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Mütareke uygulamalarının ne tür amaçlara hizmet edileceği, Barış Konferansı'nda hangi hedeflerin güdüleceği noktasında 1919 yılı Ocak ayının ilk günlerinde Amiral Calthorpe'ye bir yazı göndermişti. 12 maddeden oluşan uzun yazıda kısaca; İstanbul, Boğazlar ve Trakya topraklarının Osmanlı kontrolünden alınması, Anadolu'daki Türk nüfusunun çoğunlukta olduğu yerlerin uluslararası denetime alınması ve Suriye, Filistin, Mezopotamya, Arabistan, Ermenistan ve Musul'un hiçbir surette Türk egemenliğinde olmaması gerektiği belirtilmişti. Ayrıca kurulması planlanan Ermeni Devleti'ni himaye edenin Fransa olması tercih edilecekti²⁵⁵.

Mağlup devletlerin toprak paylaşımının yapıldığı konferansının meşruiyet ilkeleri, Wilson ilkelerine ve açık diplomasi ile self-determinasyon prensibine dayanmaktaydı. Uluslararası sorunların bir kurumda görüşülerek çözülmesi olan açık diplomasi ve çoğunluk halinde olan toplumların kendi kendini yönetmesi anlamına gelen self-determinasyon ile manda yönetiminin kurulması kararlaştırılmıştı²⁵⁶. Buna göre İngiltere, Fransa, İtalya ve ABD'nin çıkar sahaları birbirinden farklıydı. İngiltere, Hindistan ticaret yolunun güzergahında bulunan deniz ve karayollarının denetimini elinde tutmayı amaçladığından İstanbul ve Boğazların güvenliğinin uluslararası bir yönetime bırakılmasını ve İzmir'in Yunanistan'a verilmesini savunmuştu. Fransa'nın ise bir yandan Sykes-Picot'ta kendisine taahhüt edilen Suriye, Çukurova ve Musul topraklarına sahip olmayı isterken diğer yandan Osmanlı Devleti'ndeki yatırımlarını korumak istiyordu. İtalya, gizli antlaşmaların uygulanmasını ve Akdeniz'deki güçler dengesinin bozulmamasını istemekteydi. Ancak İtalya konferanstan istediği sonucu alamayacak ve tepkisini hızla işgale koyularak gösterecekti. Amerika Birleşik Devletleri ise, İngiltere ile benzer amaçlar doğrultusunda, İstanbul'un, Boğazların ve Arap topraklarının Osmanlı egemenliğinden çıkarılmasını ve bir Ermeni Devleti'nin kurulmasını istemekteydi.

²⁵⁵R. Yavuz (2016). *Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan Sevr Barış Antlaşması'na giden süreçte Türk diplomasisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlke ve İlkeleri Enstitüsü. s.253-254.

²⁵⁶M. Budak (2020). Osmanlı Devleti'nin Paris Barış Konferansı'na davet edilmesi ve muhtıralar sunması ile ilgili tartışmalar. *Turkish Journal of History*, S. 71, s.446.

Paris Barış Konferansı'nda kazanan devletlerin yanında ayrıca Osmanlı Devleti'ndeki Rum, Kürt, Arap, Ermeni azınlıkların temsilcileri de bulunmaktaydı. Rumların isteklerini Yunanistan başbakanı Venizelos dile getirmişti. On iki ada ve tüm Ege adalarını, Marmara Denizini ve Batı Trakya'yı kendisine isteyen Yunanistan, Türklerin Avrupa'dan tamamen kovulmasını istemişti²⁵⁷. Kürtleri ise Paris'te iki heyet temsil etmişti. İngiliz mandasında özerklik isteyen Şeyh Abdülkadir başkanlığındaki Kürt heyeti, Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Musul, Sivas, Ankara, Konya, Adana ve Halep bölgesinde yaşadıklarını öne sürerek bir ülke verilmesini talep etmişti. Ermenilerin muhtıralarını sunması ve İngilizlerin Ermenilerin isteklerine daha çok önem vermesi üzerine Kürtler, konferansa Osmanlı Stockholm eski büyükelçisi Şerif Paşa başkanlığında bir heyet göndererek planladıkları Kürdistan sınırının İran'a kadar genişletilmesini istemişti²⁵⁸. Araplar ise Emir Faysal başkanlığındaki heyetle Paris'e gelerek İngiltere'den Filistin hariç Yemen ve Necd bölgesinde birleşik Arap Krallığının kurulmasını istemişti.

Ermeniler de Paris'e iki farklı heyet göndermişti. Birincisi Bogos Nubar Paşa'nın başkanlık ettiği Ermeni Milli Heyeti, diğeri ise Taşnak lideri ve Ermeni Milli Meclisi Başkanı Avedis Aharonian başkanlığındaki Erivan'dan gelen heyetti. Ancak bu iki heyetin görüşlerinde fikir birliği yoktu. Avedis Aharonian heyeti; Erivan, Gümrü ve Kars'ın da içinde bulunduğu "Büyük Ermenistan" adına Doğu Anadolu'dan altı vilayet (Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum) ile Karadeniz'e (Trabzon vilayeti) bir çıkış noktası istemişti. Nubar Paşa ise önce Ermenilerin savaş süresince İtilaf devletleriyle birlikte savaşın sorumluluğunu yüklendiğini, çok acılar çektiklerini ve savaşın kazanılmasındaki Ermeni fedakarlıklarını dillendirmiş ardından Erivan Heyeti'nin isteklerine ek olarak Akdeniz'e çıkışı sağlayacak Çukurova (Maraş, Kozan, Cebel-i Bereket/Osmaniye, Adana ve Antakya)'nın da Büyük Ermenistan topraklarına katılmasını istemişti. Sonunda her iki heyet, Bogos Nubar Paşa'nın istekleri doğrultusunda anlaşmış ve 12 Şubat 1919'da hazırlanan ortak bir muhtırayı 26 Şubat'ta konferansa sunulmuştu²⁵⁹.

²⁵⁷İ. Köse (Nisan 2014). Paris Barış Konferansı tutanakları ve Başkan Woodrow Wilson'un Türk algısı, *History Studies*, Şerafettin Turan Özel Sayısı, C.6, S.3, s. 219.

²⁵⁸Budak, **a.g.k.**, (2020), s.448-449.

²⁵⁹Budak, **a.g.k.**, (2020), s.448.

Ermeni istekleri Onlar Konseyi tarafından aşırı bulunmuştu. Ayrıca konferansta bulunan delegeler Ermenilerin talepleri doğrultusunda kurulacak olan devletin siyasi, ekonomik ve askeri desteğe ihtiyacı olduğunu kanısına varmıştı. ABD temsilcileri de Ermenistan'ın işgal edilememiş olan kısmını işgal etmek için Ermenilere 50.000 silah, Ermenilerin geri dönmesi içinde 60.000 kişilik bir kuvvet ve mandaterliğini sağlamak için de yıllarca en az 30.000 kişilik kuvvet bulundurulmasının gerekeceğine işaret etmişti. Çukurova'yı da kapsayan Ermeni Devleti'nin kurulması için hangi devletin destek vereceği de konferansta tartışma konusu olmuştu. Zira hedefi Mezopotamya olan İngilizler ve savaş sonunda istediğini alamayan İtalya, Anadolu'da kuvvet bulunduramayacağını söylemiş sadece Fransızlar 12.000 kişilik kuvvet verebileceklerini açıklamıştı²⁶⁰. Hiçbir devletin sorumluluğu tek başına almaması üzerine İngiltere, sınırları Dörtler konseyi (ABD, İngiltere, Fransa ve İtalya) tarafından belirlenecek Ermenistan'ın manda yönetimine alınmasını teklif etmişti. Erivan'daki Ermeni hükümeti, İngiltere'nin mandaterlik teklifiyle cesaretlenerek Büyük Ermenistan Cumhuriyeti'ni ilan etmişti²⁶¹.

Dünya savaşından yenik çıkan Osmanlı Devleti, Paris'te toplanan konferansı barışı yeniden oluşturmak için bir fırsat olarak görmüştü. Bunun için de 30 Ocak 1919'da Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa başkanlığında İstihzarat-ı Sulhiyye Komisyonu kurularak devletin barış şartları hazırlanmıştı²⁶². Ancak Osmanlı Devleti dinlenmemiş üstelik Paris'te Osmanlı hükümeti yerine azınlıkların temsilcileri boy göstermişti. Bunu üzerine Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa, 12 Şubat 1919'da İtilaf devletleri temsilcilerine, Wilson Prensipleri çerçevesinde barış antlaşmasının hazırlanması gerektiğini bildirmiş, Ermenilerin hiçbir yerde çoğunluğu sağlayamadıklarını da eklemişti²⁶³. Öneri konferansta reddedilirken emperyalistler Yunanların İzmir'i işgaline izin vermişti. İşgalin ertesinde Anadolu'nun genelinde mitinglerin yapılması üzerine Dörtler Konseyi (ABD, İngiltere, Fransa, İtalya), Osmanlı Devleti'ni 30 Mayıs 1919'da Paris'e

²⁶⁰Tansel, **a.g.k.**,(1973), s.128; M. S. Dilek, (2009). Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Sorunu. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 16-17, s. 91.

²⁶¹Budak, **a.g.k.**, (2020), s.448.

²⁶²Komisyonun diğer üyelerinden bazıları ise Erkan-ı Harp Miralayı İsmet Bey, Meclis-i Ayan Başkanı Çürüksulu Mahmut Paşa, Ayan üyesi Damat Ferit Paşa, Temyiz Mahkemesi eski Başkanı Osman Bey, Hariciye eski Nazırı Safa Bey, Urbanizade Cemil Molla, Washington Büyükelçisi Münir Bey ve Muhasebe-i Maliye Müdürü Berberyan'dır. Bkz. N. Çavdar, (2011). Tevfik Paşa Hükümetinin Sulh Hazırlıkları. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, S.6, C.1, s. 23.

²⁶³Çavdar, **a.g.k.**, (2011), s.28-29.

çağırılmıştı²⁶⁴. Çağrı üzerine o günlerde Havza'da bulunan Mustafa Kemal Paşa da harekete geçmiş, 3 Haziran 1919'da Anadolu'daki kolordu komutanlarına çektiği telgrafla haksız yapılan işgallere milletçe direnildiği müddetçe İtilaf devletlerinin Türk ulusunu saymaya mecbur kalacağını söyleyerek konferansta ulusun tam bağımsızlığı düşüncesinden vazgeçilmemesini ve çoğunluğun azınlığa feda edilmeyeceğini hükümet yetkililerine bildirilmesini istemişti²⁶⁵.

Anadolu'nun isteğine karşın Paris'e Sadrazam Damat Ferit başkanlığında, eski Sadrazam Tevfik Paşa, Maliye Nazırı Tevfik Bey ve Devlet Şurası Başkanı Rıza Tevfik Bey ile Reşit Hilmi Bey'den oluşan heyetin gitmesine karar verilmişti²⁶⁶. Tevfik Paşa'dan önce Paris'e ulaşan Damat Ferit Paşa, 17 Haziran'da konferansta sunduğu muhtırada savaşta Hristiyan halka yapılan baskılarda herhangi bir bağnazlık aranmamasını, çok sayıda Müslümanın da öldüğünü, barışın sağlanmasına rağmen işgalin sürdüğünü belirtmişti. Trakya'da ve Toroslarda nüfus çoğunluğunun Türklerden oluşması sebebiyle bu bölgelerin ayrılamayacağını, Doğu Anadolu'daki bölünmenin bölge dengesini alt üst edeceğini açıklamıştı. Ayrıca savaşın sorumlularının kendi hükümetlerinin değil ihtilalci komite olan İttihat Terakki olduğunu savunmuştu. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'nin parçalanmamasını talep ederek sınırların savaş öncesi durumuna çekilmesini istemiş fakat Osmanlı talepleri reddedilmişti. Bunun üzerine Damat Ferit Paşa 23 Haziran'da ikinci bir muhtıra sunarak Osmanlı Devleti'nin çağdaşlaşma başarılarına değinmişti. Ardından Batı Trakya'nın ve doğu sınırlarının savaş öncesine çekilmesini, sahile yakın adaların Osmanlı Devleti'ne bırakılmasını istemiş Erivan'da Ermenistan kurulursa Doğu Anadolu'daki Ermenilerin için mübadele yapılmasını önermişti²⁶⁷.

İtilaf devletleri Damat Ferit'in dillendirdiği Osmanlı isteklerini 25 Haziran'da Lord Balfour tarafından kaleme alınmış²⁶⁸ bir mektupla yanıtlamış fakat mektup Fransız temsilci Clemenceau tarafından bildirilmişti. Buna göre savaşın sorumluluğunun Osmanlı hükümetinde olmadığı görüşü reddediliyor, yenik bir devletin toprak bütünlüğünün korunmasının mümkün olmadığı, Türklerin yabancı milletleri yönetmede yeteneksiz

²⁶⁴Budak, **a.g.k.**, (2020), s.452-455.

²⁶⁵M. K. Atatürk (2010). *Nutuk*, C.1, Ankara: TTK Yayınları, s.39.

²⁶⁶Köse, **a.g.k.**, (2014), s.232.

²⁶⁷Köse, **a.g.k.**, (2014), s.233.

²⁶⁸Oldukça ağır olan ve yalnızca Osmanlı hükümetini karşı değil Türk Milletini de aşağı çeken bu cevap metnini ayrıntılı görmek için bkz. K. Karabekir (2008). *İstiklal Harbimiz*. C.1. İstanbul: YKY Yayınları. s.84.

olduğu vurgulanarak Türk milleti aşağılanıyordu²⁶⁹. 29 Haziran 1919'daki yanıtta ise Osmanlı delegelerinin Paris'te bulunmasına gerek olmadığı bildirilerek adeta konferanstan kovulmuştu. Böylece İstanbul'a dönen Osmanlı heyeti bir yandan Anadolu'da ortaya çıkan Millî Mücadele hareketinin önüne geçmeye çalışırken diğer yandan konferanstan çıkacak barış antlaşmasını beklemeye başlamıştı.

Sadrazam Damat Ferit Paşa İstanbul'a döndüğünde İzmir Yunanlılar tarafından işgal edilmiş, Mustafa Kemal Paşa Amasya Genelgesi ile Milli Mücadele hareketini başlatmıştı. Bununla birlikte Osmanlı heyetinin, Paris'te başarı elde edememesinden dolayı hükümet kamuoyu tarafından sorgulanmaya başlamıştı. Hükümete karşı muhalefetin önüne geçebilmek amacıyla Sadrazam vekili Şeyhülislam Mustafa Sabri, Paris'teki Müttefik Yüksek Konsey'e Yunanlıların İzmir'de yaptığı mezalimin araştırılması için telgraf çekmişti. Bunun üzerine oluşturulan tahkikat komisyonu 12 Ağustos-6 Ekim 1919 tarihleri arasında Batı Anadolu'da incelemeler yaptıktan sonra Amerika Yüksek Komiseri Amiral Bristol konseye, işgallerin gerekçesiz olduğu ve self determinasyonun uygulanmasını rapor etmişti. Ancak ABD, Ermeni Devleti'nin kurulmasında ısrar ettiğinden General Harbord başkanlığındaki heyeti Türk-Ermeni ilişkilerinin belirlenmesi ve Doğu Anadolu'daki durumun tespiti için Osmanlı Devleti'ne göndermişti. Sivas Kongresi'nin devam ettiği günlerde incelemelere başlayan General Harbord, Mustafa Kemal Paşa ile de görüşmüştü. Görüşmede Mustafa Kemal Paşa, Türkler ile Ermenilerin yüzyıllardır bir arada yaşadıklarını ve yaşayabileceklerini, Doğu Anadolu'da mezalime uğrayanların Türkler olduğunu, soykırım peşinde olmadıklarını yalnızca bağımsızlık için savaştıklarını General Harbord'a anlatmıştı. Ayrıca rapora göre Amerika'nın bu bölgeye yapacağı mandaterliğin büyük mali sorumlulukları da beraberinde getireceğini bildirmekteydi Bunun üzerine ABD ve diğer galip devletler Ermeni Devleti'nin sorumluluğunu almaktan çekinmiş ve Başkan Wilson'un kongreye sunduğu mandaterlik teklifi reddedilmişti²⁷⁰.

ABD'nin Monroe doktrini çerçevesinde İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'nin toprakları üzerinde yeni bir siyaset geliştirmek zorunda kalmıştı. Bu iki devlet, bir yandan İstanbul ve Boğazların statüsü, kurulması planlanan Ermeni ve Kürt devletlerinin geleceği ve Anadolu topraklarındaki işgal paylarının yeniden düzenlenmesi konusunda

²⁶⁹Budak, **a.g.k.**, (2020),s.466.

²⁷⁰Çelik, **a.g.k.**, 1999, s.90.

yeni görüşmelere koyuldu²⁷¹. Bu çerçevede Sevr Antlaşması'na kılavuz olacak olan Londra Konferansı 12 Şubat 1920'de toplandı.

Müzakerelerde müttefikler, Anadolu topraklarının nüfuz bölgeleri hakkında konferans boyunca adeta yarışmıştı. İngiltere Başbakanı Lloyd George konferansı, Türklerin Avrupa'dan atılması için bir fırsat olarak görmüştü²⁷². Bağımsız bir Ermeni devleti kurulması ve Çukurova Ermenilerinin korunması konusunda İtilaf devletleri fikir birliğinde bulunmuştu. Ayrıca İngiltere, Fransa'nın Çukurova'dan çekildiğinde oradaki Ermenilerin haklarını koruma yükümlülüğüne girmesini de istemişti²⁷³. Bunun dışında Suriye, Fransız mandasına; Mısır ve Süveyş Kanalı'nın denizcilik hakları İngiltere'ye; İzmir ise Yunanistan'a bırakıldı.

İtilaf devletleri, Paris ve Londra'da Osmanlı Devleti'nin paylaşımı konusunda kesin bir çözüme ulaşamadı. 18 Nisan 1920'de bu kez San Remo'da yeniden bir araya geldiler. Konferansta İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya temsilcileri bulunurken, parçalanması planlanan toprakların muhatabı olan Osmanlı Devleti San Remo'ya davet bile edilmemişti. Konferansın ilk gündem maddesi Kürt meselesi üzerine olmuştu. Ancak Paris'te yapılan toplantılardan itibaren Ermeni meselesinin çözüme ulaştırılmaması, Kürt meselesinin çözümü konusunu da olumsuz etkilemişti. Sonuçta Kürtlere özerklik verilerek geçici bir süreliğine Osmanlı yönetiminde kalmasında uzlaşılmıştı. San Remo'da İzmir ve Trakya'nın Yunanistan'a; Aydın'ın bir kısmı ve Antalya'nın İtalya'ya; Adana ve çevresinin Fransa'ya bırakılması kararlaştırıldı. Ayrıca Erzurum'un da dahil olduğu Ermenistan'a Karadeniz'e açılması için bir kapı verilmesi kararı alındı. Manda yönetimleri de bu konferansta kesin olarak belirlendi. Buna göre, Fransa Suriye'de; İngiltere ise Filistin ve Musul'da kendi manda yönetimlerini kuracaktı²⁷⁴. Böylece San Remo Konferansı ile müttefiklerin çıkar alanları belirlenmiş ve sıra alınan kararların Osmanlı Devleti'ne kabul ettirilmesine gelmişti.

İtilaf Devletleri hazırlanan barış antlaşmasını imzalaması için Osmanlı Devleti'ni Paris'in Sevr şehrine çağırmişti. Osmanlı delegelerine 11 Mayıs 1920'de antlaşma metni bildirilmiş ve imzalanması için 26 Haziran'a kadar süre verilmişti. Tevfik Paşa antlaşma

²⁷¹S. Tansel (1991). *Mondros'tan Mudanya'ya*. 3. İstanbul: MEB Yayınları, s.6.

²⁷²Ş. Uluhan (Bahar 2009). Şark Meselesi'nden Sevr'e Türkiye. *ÇTTAD*, C.8, S.18, s.239.

²⁷³M. S. Dilek (Yaz 2013). Londra Konferansı'nda Ermeni Sorunu ve İngiltere'nin Tutumu (12 Şubat 1920-10 Nisan 1920). *Turkish Studies*, C.8 S.7, s.810.

²⁷⁴Ö. O Umar ve M.Yenisu (Bahar 2020). Gizli antlaşmalar çerçevesinde San Remo Konferansı'nda Ortadoğu'yu şekillendirme çabaları. *ATAM Dergisi*, (101), 29-70. s. 58.

hükümlerinin devletin varlığını ortadan kaldırdığını görünce imzalamamış ve Paris'ten ayrılmıştı. Bunun üzerine Damat Ferit Paşa antlaşmanın imzalanması için Hadi Paşa, Rıza Tevfik ve Reşat Halis Bey'i görevlendirmişti²⁷⁵. Tarihimize Sevr Antlaşması olarak geçen Osmanlı Devleti'ni parçalama projesi bu heyet tarafından 10 Ağustos 1920'de imzalandı. Türkleri Avrupa'dan atan, Türk devletini Anadolu da sömürge haline getiren Sevr, Saltanat Şurası'nda da onaylandı. Anlaşma, Doğu Çukurova'yı İngiliz işgaline bırakıyorsa da İngilizlerin Musul hesabı bölgedeki işgallerini Fransa ile anlaşmasına, Fransa'nın işgalde Ermenileri öne sürmesi ise yeni katliamlara kapı aralayacaktı.

1.5.4. İşgallere Karşı İstanbul Hükümetinin Tavrı ve Bölge Halkının Tepkisi

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin hükümleri kamuoyunda farklı yankı bulmuştu. Rauf Bey başkanlığındaki heyet üyeleri Mütarekeyi bir başarı olarak görüyordu. Hatta Rauf Bey 1 Kasım 1918'de basına verdiği demeçte “Devletimizin istiklali, saltanatımızın hukuku tamamıyla kurtarılmıştır. Bu Mütareke galip ile mağlup arasında yapılmış bir mütareke değil, savaş halinden çıkmak isteyen denk iki kuvvetin aralarındaki düşmanlığı durdurmaları hali gibi bir şeydir” demiş ve İngilizlerin İstanbul'u ve Adana'yı işgal etmeyeceğine inandığını belirtmişti²⁷⁶.

Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'da Mütarekeden memnundu. Amiral Calthorpe'a gönderdiği telgrafta “Ekselans, delegelerimizin İstanbul'a vasıl oldukları şu anda nezdinizde gördükleri dostane kabulden dolayı, ekselansınıza en samimi teşekkürleri ifade etmeyi bir vazife addediyorum. Akdedilmiş bulunan Mütarekenin İngiltere ile Türkiye arasında gerekli bir sulhun başlangıcı olacağına kani bulunmaktayım. İstikbalde iki memleket arasındaki dostane münasebetleri ve ahengi bir daha hiçbir hadisenin bozmaması için Cenab-ı Hakk'a niyaz ederim” demişti²⁷⁷. Buna karşın Osmanlı Meclis-i Mebusan üyeleri tepkiliydi. Daha Osmanlı heyeti Mondros'tan ayrılmamışken, mebuslar mütareke hükümlerine yönelik endişelerini bağımsızlığın ortadan kaldırılacağı düşüncesiyle mecliste dile getirmeye başlamıştı.

Bu karşı çıkışlar Ahmet İzzet Paşa hükümetinin yerine 8 Kasım 1918'te kurulan Tevfik Paşa hükümetinin program görüşmesinde de sürmüştü. Divaniye mebusu Fuat Bey, felaketlerin milletlerin uyanışına sebep olduğunu, Osmanlı Devleti'nin galip

²⁷⁵ Uluhan, a.g.k., 2009,, s.242.

²⁷⁶ “Rauf Beyle Mülakat” (2 Teşrinisani 1334). *Anadolu'da Yenigün*, s.1; Tansel, a.g.k., 1991, s.33; ATASE, a.g.k.,1999, s.50.

²⁷⁷ C. Bayar (1997). *Ben de Yazdım*, C.1, İstanbul: Sabah Kitapları, s.61.

devletlerin şerefine güvenerek Mütarekeyi imza ettiğini, ancak İtilaf Devletleri'nin şartları çiğneyip istila ve ilhak görüntüsü verdiğini dillendirmişti. Oysa Maarif Nazırı Rıza Tevfik Bey ise, onun gibi düşünmüyordu. Savaşa girme ve Mütarekeyi imzalama sorumluluğunu bir önceki hükümete yüklemeyi yeğleyen Rıza Tevfik hükümlerin yoruma açık olduğunu kabul ediyor ama işgallerin²⁷⁸ 7. maddeye dayanılarak yapıldığına işaret ederek hukuki buluyordu. En acısı da hükmün galip devletlerde olduğunu savunması olmuştu²⁷⁹.

25 Kasım 1918'de ise Karesi Mebusu Hüseyin Kadri Bey, barışı kurmak için meydana getirilen Wilson Prensiplerinin, Türkler varlığı inkar edildikçe yaşamını sürdüremeyeceğini dikkat çekmişti. İtilaf devletlerinin Mütareke hükümlerine aykırı hareketlerini, hükümetten ayrı olarak, medeni devletlerin meclislerinde protesto edilmesinin zorunlu olduğunu vurgulamıştı. Başkan vekili Hüseyin Cahit Bey ise meclisin hükümetle ortak hareket etmesi gerektiğini belirterek hükümetin henüz işgalleri haksız bulmadığını açıklamıştı. Devamında ise hükümetin resmi kanallarla protesto etmesini ve söz konusu devletlerinde yaptıklarını kabul etmesi gerektiği söylemişti²⁸⁰.

Meclis-i Mebusan'da Adana'nın işgali söylentileri de gündeme gelmişti. 25 Kasım'da Maraş Mebusu Abdullah Hadi ile İçel Mebusu Mehmet Hilmi'nin verdiği önerge 7 Aralık 1918'de meclisin gündemine gelmiş, mebuslar hükümetten, İtilaf devletlerinin Adana'yı işgal etmeyi düşündüklerine dair bir duyum aldıklarını ve Mütareke şartlarına aykırı olan bu duyumun doğruluğunu sorgulamışlardı. Onları Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa yanıtlamış, Mütarekenin 16. maddesinde yer alan Adana'nın da içinde olduğu Kilikya'nın tahliyesi ifadesine göre o bölgelerin tahliyesinin istendiği belirterek işgali doğrulamıştı. Bölgenin idari yönetiminin hükümette olduğunu ve gerekli askeri kuvvetin hazır olduğunu ekleme gereği duymuştu²⁸¹.

Meclisteki gayrimüslim mebuslar da mağlup Osmanlı Devleti'nden kendilerine pay koparmaya ve Mütarekenin ağır şartlarını yeterli görmeyip eskiden kalma hesaplarını kapatmaya çalışmaktaydı. Buna göre, Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Tehcir

²⁷⁸3 Kasım'da İngilizlerin Musul'u, 4 Kasım'da Fransızların Uzunköprü-Sirkeci demiryolunu, 9 Kasım'da İngilizlerin İskenderun'u, 13 Kasım'da İtilaf Devletleri filosunun İstanbul'a demir atması, 15 Kasım 1918'de Fransızların Belen'i işgal etmesine atıf yapılmıştır.

²⁷⁹A. S. Öncü (2013). Tevfik Paşa Hükümeti'nin programı ve Meclis-i Mebusan'daki müzakereleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.49, s.266-267.; *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*. 18 Teşrinisani 1334, s.139-140..

²⁸⁰*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*. 25 Teşrinisani 1334, s.194-195.

²⁸¹*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 7 Kanunuevvel 1334., s.242-244.

Kanunu'nu işaret ederek hükümetten kanunu çıkaran başta İttihat ve Terakki Partisi olmak üzere sorumluluğu olan herkesin yargılanmasını, Ermenilerin mağduriyetlerinin giderilmesini istemiş, aksi takdirde bu sorun sulh konferansında çözülecektir diyerek tehdit etmişti. Aydın Mebusu Emanuel Emanuelidi Efendi ise Rum arkadaşları adına da yaptığı konuşmada, geçmişte Rumlara ait olan birçok emlakın ellerinden alındığını hatırlatarak hükümetin bu durumu düzetmesini ancak bu şekilde Rumların asayışı bozacak davranışlarda bulunmayacaklarını söylemişti²⁸². Nasıl bir tesadüftür ki, Osmanlı Devleti'ndeki azınlıkların “koruyucusu” olan İtilaf devletlerinin işgal ettiği Osmanlı topraklarında uyguladıkları politikada Osmanlı meclisinde görev yapan gayrimüslim mebusların istekleriyle aynı yönde olmuştu. İşgal edilen bölgelerin halkı ise tedirgin, hareketsiz, geleceklerinden endişeliydi.

İskenderun'a Fransız ve İngiliz kuvvetlerinin asker çıkarması, Fransızların bölgede İskenderun Kaymakamı ve kasabadaki bazı kimseleri tutuklamalarda bulunması²⁸³, Adana halkının korku ve telaş duymasına sebep olmuştu. Mustafa Kemal Paşa, daha Mütarekenin ilk günlerinden itibaren sanki geleceği görür gibi ağır olan şartlar altında bölgenin ileri gelenlerine memleketin ezileceğini, büyük bir felakete uğranılacağını, işgal kuvvetlerine karşı koyarak teşkilatlanmak gerektiğini söylemişse de bölge halkı ilk günlerde bu yönde adımlar atmamıştı. Damar Arıkoğlu, O günlerin koşullarını ve halkın ruh hallerini şöyle özetlemişti: “Kimsenin doğru sözü dinleyecek kuvveti yoktu, yüreği maddi, manevi ıstıraplarla dolu, canından bıkmış bu kütleyi harekete geçirmek kolay değildi. Anadolu'nun geçit yeri ve yol uğrağı olan Çukurova, Suriye'nin, Filistin'in, Irak'ın, Kanal Seferlerinin bütün ağırlığını harp boyunca omzunda taşımıştı. Bölgenin her gün İtalyanlar tarafından işgal edileceği havadisi, İngiliz tayyarelerin şehirde rahatsız edici uçuşları ve harpte şehit veren ailelerin matemli halleri halkın maneviyatını bozmuş ve canından bezdirmişti. Bu durum içinde hiç kimse de memleketin müdafaasını düşünecek takat yoktu”²⁸⁴. Halkın yılgınlığına karşı Adana ve çevresinde uyanış da başlamıştı.

Osmanlı kuvvetlerinin 26 Aralık 1918 tarihinde Pozantı'ya çekilmesi nedeniyle halkta endişe artarken Adana'nın aydın gençleri, şehrin ileri gelenleri, vilayette gelişen olayları görüşmek üzere 23 Kasım 1918'de, Tevfik Kadri Ramazanoğlu'nun

²⁸²Öncü, **a.g.k.**, 2013., s.268-269.

²⁸³HTVTD, **a.g.k.**, Mart 1960, Vesika No:773.

²⁸⁴Arıkoğlu, **a.g.k.** 1961, s.72.

Tepebağ'daki büyük evinde toplanmışlardı. Haksız işgalleri protesto etmek ve birlikte hareket etmek amacıyla yapılan toplantı sonucunda alınan kararlar 11 Aralık'ta İstanbul hükümetinin yetkili makamlarına gönderilmişti. Ayrıca Feryatname adıyla anılan bildiri, Hadisat gazetesinde 13 Aralık'ta "Adanalıların Bir Feryad-ı Muhakkı"²⁸⁵ adıyla yayınlanmıştı. İstanbul'a gönderilen Tevfik Kadri Ramazanoğlu'nun adının geçtiği bu telgrafta Mütareke görüşmelerinde Adana vilayetinin işgalinden vazgeçilmesinin, bölge halkına teselli olduğunu ancak daha sonra vilayetin tahliye edilmesinin halkı çok üzdüğü belirtilmişti. Çoğunluğunu Türk ve Müslüman halkın oluşturduğu Adana'nın tahliyesi edilmesinin sebebi sorulmuş, ortak tarihe ve geleneklere sahip olan vilayetin kurtuluşu için birlikte mücadele edilmesi gerektiği vurgulanmıştı. Ayrıca bölgenin işgali karşısında pasif kalmanın milli hakları tehlikeye düşüreceğine işaret ederek yalnızca Mütareke şartlarına göre hareket edilmesi gerektiği ifade etmişti²⁸⁶.

Adana halkı seslerini duyurabilmek için basını da etkin olarak kullanmaya başlamıştı. Basın aracılığıyla Türk ve Müslümanlara yapılan haksızlıklar duyurulurken örgütlenmenin de temelleri atılmıştı. Ne var ki padişahın ve hükümetin işgalcilere karşı gösterdiği teslimiyetçi tavır, bölge halkının kaderini İtilaf devletlerinin insafına bırakmıştı. Söz konusu devletler de galibiyetin verdiği güçle Türk milletinin haklarını çiğneyerek emellerini gerçekleştirme hedefindeydi. Bu nedenle bölgedeki genç ve aydın kesim, olası bir işgal karşısında Türk halkının haklarını korumak için ülkede ve kendi bölgelerinde bulunan istilacılardan kurtarıncaya kadar faaliyetlerde bulunmak için örgütlenmişti.

Adana'da ilk bilinen ve "Gizli Teşkilat" adıyla anılan yapılanmanın, ne zaman kurulduğu hakkında net bir bilgi yoktur. Teşkilatın kurucularından sayılan ve gerekli desteği sağlamak için görevlendirilen kişiler arasında bulunan eczacı Basri ve Doktor Ali Hikmet, şehrin ileri gelenlerinden Adana mebusu Suphi Paşa ile 2 Kasım 1919'da göreve başlayan Adana Valisi Celal Bey'i de teşkilata dahil etmişti. Fransızların güçlü istihbarat ağı olmasına rağmen, teşkilat Adana'daki gelişen olayları İstanbul'daki mücadele taraftarı kimselere ve Mustafa Kemal'in emriyle Konya'daki Fahrettin Paşa'ya iletmekteydi. Özellikle Suphi Paşa Telgrafçı Hasan ve gezici posta memuru Rüştü Bey aracılığıyla gerçekleşen gizli haberleşmeler üç farklı şekilde sağlanıyordu. En sık

²⁸⁵“Adanalılar'ın Bir Feryad-ı Muhakkı”, 13 Kanunuevvel 1334, *Hadisat*, s.1.

²⁸⁶Ayrıntılı telgraf metnini görmek için bkz. K. Ener (1996). *Çukurova'da Kurtuluş Savaşı'nda Adana Cephesi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 3-4.

kullanılan yöntem telgraf bildirilerinin elbiselerin yamalarına saklayıp telgraf çekilince de bu kağıtların yok edilmesi idi. Bir başka yöntem ise telgraf veya mektupların kıymetli posta izlenimiyle gizlenmesi olmuştu. Posta arabacısı Şükrü Bey evine getirdiği mektupları posta torbasının içine yerleştirip işgalcilerden kıymetli paket izlenimi vererek gizliyordu. Daha sonra bunları da Konya'daki Fahrettin Paşa'ya veriyordu. Diğer bir yöntem ise kâğıdı suda ıslatarak bir cam üzerine koyup, üstüne ikinci bir kuru kağıt eklenerek kurşun kalemle istenilen yazıyı yazmaktı. Yaş kâğıt kuruduktan sonra ıslanmadıkça yazı görülmüyordu²⁸⁷. Fransızlar Türkler arasında örgütlenmeyi hissetmekle birlikte kesin olarak açığa çıkaramamıştı. Bundan dolayı Fransız İşgal Komutanı Bremond'un başkatipliğini yapan Kemal El Yafi, Suphi Paşa'ya babadan oğula geçecek "Kilikya Prensliği"ni teklif etmişse de Paşa hiç düşünmeden reddetmişti²⁸⁸.

Adana'nın kurtulduğu güne kadar milli kuvvetlere destek sağlamış ve faaliyetlerini oldukça gizli yürüten teşkilat işgalcilere karşı silahlı direnişten ziyade Osmanlı Hükümetine, basınına ve büyük devletlere telgraflar çekerek bölgede gerçekleşen haksız işgalleri duyurmayı amaçlamışlardı.

Milli kuvvetler Andırın'ı ve Karaisalı'yı düşman işgalinden kurtardıktan sonra gizli teşkilatın üyeleri müjdeli haberi bölge halkına yaymak istemişti. Ancak o sırada Fransız işgal güçleri Türklerin cesaretini kırmak maksadıyla açığa çıkan "gizli teşkilat"ın üyelerini sürgün etmiş ve tutuklamıştı.²⁸⁹

Adana'daki haksız işgallere karşı İstanbul'da yaşayan Adanalı ileri gelenleri tarafından Kilikyahılar Cemiyeti kurulmuştur. Cemiyetin kuruluş tarihi hakkında farklı görüşler mevcuttur. Cemiyetin tarihini Taha Toros 1 Aralık 1918 olarak vermişti. Kronoloji çalışmaları ise Dahiliye Nezareti'ne verilen kuruluş dilekçesini temel alarak 21 Aralık 1918 tarihini esas almışlardı. İstanbul'daki Adanalılar 20 Kasım 1918'den itibaren bir araya gelerek yeni bir cemiyet kurmayı planlamışlardır²⁹⁰. Konya ve Amasya'daki ordu müfettişliklerine gönderilen Haziran 1919 tarihli telgraflarda ise, Adana'nın büyük

²⁸⁷Ener, **a.g.k.**, 1996, s.21-2

²⁸⁸A. R. Yüreğir 28.01.1953. Millî Mücadele'de Çukurova. *Yeni Adana*, s.2.

²⁸⁹Ener, **a.g.k.**, 1996, s.100-104.

²⁹⁰S. Hatipoğlu. (2001). *Türk Fransız İlişkileri (Orta Toros Geçitleri 1915-1923)*. Ankara: ATAM Yayınları, s.65; Ener, **a.g.k.**, 1996, s.7.

kasabalarında Ermeni ve Fransız işgalcilerinin faaliyetlerine engel olmak amacıyla Kilikya adı altında bir teşkilat kurulduğu bilgisi yer almaktadır²⁹¹.

Cemiyetin ismi ise Dahiliye Nezareti'ne gönderilen dilekçede "Kilikyalılar Cemiyeti Nizamnamesi Esasisi" olarak geçmekte iken cemiyete ayrıca Kilikyalılar Derneği, Adana Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı da verilmişti. İstanbul basınında cemiyet için ortak bir söylem olmamış, Kilikyalılar Cemiyeti'nin yanı sıra Adanalılar Cemiyeti ifadesi de kullanılmıştı.²⁹²

Şimdiki divan yolunda bulunan Sağlık Müzesi olan bina cemiyet merkezi olarak kullanılmaktaydı. Cemiyetin başkanı Menemenci aşiretinden Rıfat Bey'di. Yardımcılığını Şurayı Devlet üyesi Tarsuslu Seyfettin Bey'in üstlenmişti. Eski Nafia Nazırı Ali Münif Bey, eski Hariciye Nazırı Nabi Bey, eski Antep Vekili Ali Cenani Bey, eski İçel Vekili Hafız Mehmet Emin, eski Maraş Vekili Abdülkadir, Temyiz Mahkemesi Hukuk Dairesi Başkanı Hacı Evliya Bey ve Beyoğlu Belediyesi Daire Müdürü Saffet Bey²⁹³ ise cemiyetin üyelikleri arasında yer almıştı²⁹⁴. Cemiyetin koruyucu üyesi ise Osmanlı Devleti'nin Washington Büyükelçisi Polonya kökenli Alfred Rüstem Bey'di²⁹⁵

Kilikyalılar Cemiyeti'nin altı maddeden oluşan bir tüzüğü vardı. Cemiyetin kuruluş nedeni ve amacını birinci maddede açıklanmıştı: Buna göre eski ismi Kilikya olan Adana ve çevresi ile İçel, Maraş sancaklarında ve yakınındaki Antep sancağı, Antakya, İskenderun, Beylan ve Reyhaniye kazalarında nüfusun %90'ından fazlasını Türkler oluşturmaktaydı. Buradaki Türkleri temsil etmek ve eskiden olduğu gibi bağılıklarını Osmanlı Devleti'ne bildirmek için ülke içinde ve dışında gerekli girişimlerde bulunarak yayınlar yapmak üzere İstanbul'da Kilikyalılar Cemiyeti adıyla bir cemiyet kurulmuştur. Bu tüzükte, cemiyetin örgütleneceği yerler de: "Birinci maddede adı geçen vilayet ve sancaklar merkezinde birer şubesi bulunacak..." şeklinde açıklanmıştı²⁹⁶. Cemiyet Adana, Antakya, Maraş ve Antep illerini kapsayan geniş bir çalışma alanına sahipti. Ayrıca yaptığı yayınlarla silahlı direnişten çok yayın ve propaganda yoluyla bölgede nüfus çoğunluğunun Türklerde olduğunu kanıtlamaya çalışırken Türklerin haklılığını

²⁹¹ATASE. 15.06.1335. K.1, G.11.

²⁹²İ. Öztoprak (Kasım 1991). Adana ve Çevresinde Müdafaa-i Hukuk Çalışmaları. *ATAM Dergisi*, C.8, S.22, s.121. .

²⁹³Çelik, **a.g.k.**, 1999, s.107.

²⁹⁴Kurucu üyelerinden İsmail Safa Bey koyu bit ittihatçı olması ve 1909 Adana'da kanlı olaylara karışması sebebiyle cemiyet içinde faal olamamış hatta kısa süre sonra İstanbul'dan ayrılmıştı.

²⁹⁵Toros, T. (2001). *Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları., s.96-97.

²⁹⁶Öztoprak, **a.g.k.** 1991, s.123.

savunmayı da amaçlamıştı. Bu çerçevede cemiyet, bir taraftan İstanbul gazeteleri aracılığıyla işgallerin haksızlığı konusunda kamuoyu oluşturmaya öte yandan İstanbul'daki yüksek komiserliklere verdiği notalarla işgalleri tanımadığını göstermeye çalıştı. Cemiyet Mustafa Kemal Paşa'dan da destek görecekti.

1.5.5. Yerelden Ulusala Milli Mücadele'nin Örgütlenmesi ve Doğu Çukurova

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra bir yandan halk tarafından yerel protesto girişimlerinde bulunurken diğer yandan Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'dan Anadolu'ya geçerek ulusal direnişi örgütlemeye başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa, Samsun ve çevresinde "Türkler" tarafından gerçekleştirilen asayiş sorunlarını çözmek üzere İngilizlerin isteği ve Padişah'ın emriyle 9. Ordu Müfettişi olarak atanmıştı. Ancak Mustafa Kemal, verilen görevinin aksine, bölgedeki güvenlik sorunlarının Rumlardan kaynaklandığı tespit etmişti. Samsun'daki İngiliz temsilcilerle de görüşmelerde bulunmuş ve İngilizlere, Türklerin hiçbir yabancı hükümetin işgaline razı olmayacağını, gerekirse Türk milletin tek vücut birleşerek milli hakimiyet esasını hedef edineceğini vurgulamıştı²⁹⁷. Ardından da Samsun'daki İngiliz birliklerinin çalışmalarını engelleyeceğini düşünerek 25 Mayıs 1919'da daha güvenli yer olan Havza'ya geçmişti.

Mustafa Kemal, hükümetin işgaller karşısında kayıtsız kalması ve Yunanlıların İzmir'e yaptığı çıkarmadan sonra Manisa ve Aydın işgalinin halka duyurularak milli tepkiyi uyandırmak istemişti. Bu nedenle 28 Mayıs 1919'da kendisine bağlı sivil ve askeri makamlardan haksız işgallerin yurt genelinde protesto edilmesini istemişti. Millet bilincini ortaya çıkarmak için yapılan bu çağrıdan sonra başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun hemen her yerinde miting ve gösteri yapılmıştı²⁹⁸. Havza Genelgesi ile ilk kez resmi yetkilerinin dışına çıkan Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'a çağrılmışsa da Paşa 12 Haziran 1919'da Amasya'ya geçmiş ve halkı örgütleme çalışmalarını sürdürmüştü.

Refet Bey, Rauf Bey, Ali Fuat Paşa ile birlikte ihtilal beyannamesi olarak tarihe geçecek olan Amasya Genelgesi'ni hazırlamış, 15. Kolordu Komutan Kazım Paşa ile Konya'daki Cemal Paşa telgraf ile onayı alındıktan sonra 22 Haziran 1919'da imzalanan genelge duyurulmuştu. Belge ile Millî Mücadele'nin amaç, yöntem ve gerekçesi açıklanmış ve milli irade vurgusu yapılmıştı. Ancak 8 Temmuz 1919'da padişahın

²⁹⁷C. Mutlu (2019). Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun Havza'daki faaliyetlerinin Milli Mücadele'deki yeri. *Cedrus*, S. 7, s.728.

²⁹⁸Ş.Turan (2008). *Türk Devrim Tarihi*. C.1, İstanbul: Bilgi Yayınları, s.185.

iradesiyle Mustafa Kemal'in resmi görevine son verilmişti. Saray başmabeyincisinden aldığı haber üzerine Mustafa Kemal kendisine resmi yazı gelmeden 8/9 Temmuz gecesi yalnızca resmi görevinden değil askerlik mesleğinden de istifa ederek sineyi millete dönmüştü²⁹⁹. Ardından önce Erzurum'da sonra Sivas'ta kongreler yapılarak vatanın sınırları belirlenmiş, bölünmezliği vurgulanmıştı. Böylece 23 Temmuz 1919'da başlayan Erzurum Kongresi'nde Kuvayımilliye'yi etkin, milli iradeyi hakim kılmak istenirken açıkça cumhuriyete giden yol açılmıştı.

Amasya Genelgesi'nde belirtilen “bütün sancaklardan halkın güvenini kazanmış üç temsilcinin” Sivas Kongresi'ne katılması kararlaştırılmasıyla Sivas Kongresi 4 Eylül 1919'da açılmıştı. Oy çokluğu ile Mustafa Kemal'in başkan seçildiği kongrede Erzurum kongresinde alınan kararlar onaylanmıştı. Ayrıca bütün Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında birleştirilerek ülke içindeki cemiyetler particilikten uzak tutulmuştur. Meclisin yokluğunda kongreler meclis gibi çalıştırılırken kongrede alınan kararları uygulamak için de yürütme kurulu olarak “Heyet-i Temsiliye” oluşturulmuştu.

Fransız ve Ermeniler Adana'yı işgal etmiş, bölge halkı da haksız işgallere karşı örgütlenmeye başlamıştı. Ülke genelinde ulusal direniş faaliyetlerinin gerçekleşmesi Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ve Kuva-yı Milliye'nin oluşumunun genişleyerek güçlenmesini sağlamıştı. Fakat cemiyetin kuruluşunu anlatmadan önce eşgüdümlü kurulan ve faaliyetlerini sürdüren Kilikya Kuva-yı Milliye teşkilatına kısaca değinmek gerekmektedir³⁰⁰. Kozan'dan kaçarak Kayseri'nin Develi ilçesine sığınan Kurtoğlu Hulusi, Dava Vekili Mustafa (Üstün) ve Topaloğlu Halil, 30 Ekim 1919'a Sivas'a gelmişlerdi. Kozan heyeti, Heyet-i Temsiliye'ye Fransızlara karşı koymak istediklerini ancak silah ve cephanelerinin olmadığını buna karşılık her türlü yardımdan çekinmeyeceğini bildirmesi üzerine Sivas'ta memnurluk yaratmış ve bölgede teşkilat kurulması kararlaştırılmıştı.³⁰¹

Kimi belgelerde Adana Vilayeti Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adıyla geçen Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluş süreci hakkında farklı yorumlar yapılmaktadır. Heyet-i Temsiliye'nin 2 Kasım 1919 tarihli kararında “Adana Müdafaa-i Hukuk

²⁹⁹Turan, a.g.k., 2008, s.202.

³⁰⁰Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi çalışmanın üçüncü bölümünde verilecektir.

³⁰¹ATASE, a.g.k.,2009, s. 78.

Cemiyeti'nin Kayseri'de kurulduğunu Boğazlıyan'da Adana Türkgücü Başkanı Ahmet Bey'e cevaben yazıldı" denilmektedir. Bu karar, 27 Kasım 1919'daki başka bir Heyet-i Temsiliye kararında da yenilenerek "Kayseri'ye gelecek olan Ali Fuat Paşa Hazretleri 11. Tümen Kumandanı Mümtaz Bey ile görüşmesi Kayseri'de Adana Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurmak isteyen Adana Türkgücü Başkanı Ahmet Remzi Bey'e cevaben yazıldı" ibaresinin yer alması cemiyetin Kasım 1919'da Kayseri'de olduğunu göstermektedir³⁰².

Kuvayımilliye için görev dağılımları yapıldıktan sonra 4 Aralık 1919'da Mustafa Kemal'in talimatıyla 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Cebesoy, Kayseri'de yaptığı toplantıda, Niğde'de bulunan 11. Tümen Kumandanı Mümtaz Bey'e kendi bölgesindeki ulusal örgütlenmenin genişletilmesine ilişkin çalışmanın başlatılmasını istemişti. Ahmet Remzi'de bu Kayseri görüşmesinde Mustafa Kemal'in "Ali Fuat Paşa Hazretleri ve 11. Tümen Komutanı Mümtaz Bey ile kararlaştırdığınız tarzda icrası münasip görülmüştür" cevabını verdiğini söylemesi³⁰³, cemiyetin aralık ayında Niğde'ye nakledilerek faaliyetlerini buradan sürdürdüğünü göstermektedir.

Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulduğunda yörenin işgalini ve işlenen cinayetleri protesto eden ilk bildiri, 18 Aralık 1919'da Kayseri'deki "Erciyes" gazetesinde yayınlanmıştı. Ardından cemiyet, Kilikya'da işgalden beri adalet ve asayişin görülmediğini; Ermenilerin, Türklerin mallarına ve canlarına saldırdığını ve Fransızların da olaylara müdahale etmediğini ifade eden bu bildiriye, İstanbul hükümetine ve ABD ile Avrupa temsilciliklerine göndermişti³⁰⁴. Cemiyet yalnızca protesto telgrafları çekmemiş aynı zamanda Adana'da meydana gelen olayları Mustafa Kemal'e rapor ederek O'nun direktifleri doğrultusunda hareket etmişti. Bunun dışında bölgedeki Kuva-yı Milliye birliklerinin gereksinimleri karşılanmaya çalışılmış, özellikle iâşe konusunda büyük çaba sarfedilmişti³⁰⁵. Milli kuvvetlerin ihtiyacı olan malzemeler Adanalı zengin kişilerden bazen nakdi olarak bazen koyun celebleri veya otomobil gibi eşyalarla karşılanmıştı.³⁰⁶

Karaisalı'nın Kuvayımilliye tarafından kurtarılmasından sonra, 1 Nisan 1920'de, bu ilçeye taşınan ve çalışmalarını orada sürdüren cemiyetin yönetim kurulunda Ahmet

³⁰²Öztoprak, **a.g.k.**, 1991, s.130.

³⁰³Ener, **a.g.k.**,1996, s.27.

³⁰⁴Çelik, **a.g.k.**, (1999), s.110.

³⁰⁵Öztoprak, **a.g.k.**, 1991,,s.131.

³⁰⁶Arıkoğlu, **a.g.k.** 1961, s100.

Remzi (Yüreğir), Sinan (Tekelioğlu) Bey, Şeyh Saadettin Efendi (Karaisalı Kaymakamı), Kethüdazade İbrahim Bey, Manisalı Ali Bey ve Zamir Bey (Damar Arıkoğlu) bulunmaktaydı. Çevre teşkilatlardan katılan seçilmiş üyelerle teşkilatlanma genişletilmiş ve giderek güçlendirilmişti. Bunun yanında, Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Karaisalı'dan Pozantı'ya naklinden sonra seçimler yapılmış ve yönetiminde değişiklikler yaşanmıştı. Buna göre Ahmet Remzi, Saadettin Bey, Karaisalı Müftüsü Hacı Mehmet Efendi, Adil (Menemencioğlu) Kınıklı'dan Süleyman Bey, Karaisalı Belediye Başkanı Mustafa (Akdağ), Karaisalı Jandarma Kumandanı Hasan Akıncı ve Kozan'dan Cevdet (Çamurdan) beyler yeni yönetim görev alan kişiler olmuştur. Böylece Pozantı gerçek bir vilayet merkezi konumuna gelmişti. Hatta Kuvayimilliyeye subaylarıyla, ihtiyaç sahibi kişilerin maaş ve iaselerini cemiyet sağlamaktaydı³⁰⁷.

Cemiyetin Mustafa Kemal ile yazışmalarına bakıldığında bunların daha çok Adana ve çevresindeki bölgelerde meydana gelen olaylarla ilgili ayrıntılı raporlar düzenleyerek bilgilendirme içerikli olduğu görülmektedir. Aralık 1919 tarihinde başlayan yazışmaların sağlıklı yürütülebilmesi için cemiyetin merkezi Karaisalı'ya alındığında Sinan Bey (Tekelioğlu) iş birliğine gidilmiş, cemiyet tarafından bir casus şebekesi de kurulmuştu³⁰⁸.

1.5.6. İşgalin El Değişimi: Suriye İtilafnamesi ve Bölgede Yankısı

Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere-Fransa arasında gizlice imzalanmış olan Sykes-Picot Antlaşması gereğince Osmanlı Devleti'nin hakimiyetindeki Basra Körfezi'nden Musul'a kadar olan bölge İngiliz nüfuzu altına girmişti. Ayrıca bu antlaşmaya göre Adana, Mersin, Antep, Maraş, Musul vilayetleri ile Suriye toprakları Fransa hakimiyetine verilmişti. Hatırlanacağı gibi bu paylaşım Çarlık Rusya tarafından da onaylanmıştı. Ne var ki 1917 Ekim devriminin ardından Rusya'nın savaştan çekilmesi dengeleri değiştirmişti. Zira artık Rusya, Hindistan'a giden sömürge yolları açısından İngiltere için tehdit olmaktan çıkmıştı. İngiltere işgal politikasını yenileyerek Rusya'ya tampon bölge olması için Fransa'ya bıraktığı zengin petrol yataklarına sahip olan Musul'u kendi hakimiyetine almak istemişti. Bunun için de İngiltere savaş sonunda stratejisini değiştirerek tampon bölgenin sınırını daha kuzeye doğru çekmek ve

³⁰⁷Çelik, a.g.k., (1999),s.111.

³⁰⁸Öztoprak, a.g.k., 1991, s133.

genişletmek istiyordu. O, bu planını gerçekleştirmek gayesiyle de bölgede Kürtçülük faaliyetlerine giriřmiřti³⁰⁹.

İngiltere, Fransa'dan Musul'u geri alabilmek için Çukurova'yı işgal etmeyi uygun bulmuştu. Fransa, İngiltere'nin bu politikasını kabul etmeyip sert bir dille eleştirse de İngiltere'nin stratejik hamleleri Fransa'yı kendi politikasına çekmişti. Savaşın Ortadoğu'daki mali ve askeri ağırlığını taşıyan İngiltere'de işgal ettiği bölgeden çekilmesi için Fransa'nın, Filistin'deki İngiliz nüfuzunu tanımasını ve Musul'u kendisine bırakmasını şart koşmuştu. Bu gelişmeler zerine Aralık 1918 yılında Fransa Başbakanı Clemenceau, Lloyd George ile görüşüp şark meselesi konusunda anlaşmaya varmak istemişlerdi. Lloyd George, Filistin zerindeki İngiliz himayesinin tanınması ve Fransa'nın Musul bölgesindeki haklarından feragat etmesi karşılığında İngiltere'nin de Almanya'nın Türk petrolleri şirketi payından yüzde yirmi beşini Fransa'ya devredebileceğini belirtmiřti³¹⁰.

9 şubat 1919'da Fransa, Musul ve Suriye'deki haklarının tanınmasını isterken, 7 Mart 1919'da Clemenceau, Suriye'nin tamamını ve Kilikya'daki manda isteklerini dile getirmişti. İngiltere, Fransa'nın bu isteklerine karşı çıkmış ve kararı ileri bir tarihe ertelemişti. Fakat o sırada bölgedeki Fransız kuvvetlerinin az olmasını bir tehdit unsuru olarak kullanan İngiltere, kendi askerlerini geri çekeceğini bildirmişti. Bölgede yalnız kalma tehdidine karşılık Fransa, İngiltere ile bir uzlaşıya varmak zorunda kalmıştı. Bunun dışında İngiltere ve Fransa, 26 Nisan 1919'da Long-Berenger Petrol Antlaşması'nı³¹¹ imzalayarak Mezopotamya'daki petrol sahalarını yeniden düzenlemiş ve İngiltere, Alman Türk petrolleri şirketindeki payının yüzde yirmi beşini Fransa'ya devretmiřti³¹².

Bu antlaşmadan sonra Fransa ile İngiltere aralarında Orta Doğu'nun geleceği hakkında görüşmelere başlamıştı. Bu toplantılar sonunda Fransa, Filistin ve Musul dahil tüm Mezopotamya'nın İngiliz hakimiyetinde olmasını kabul etmiş; İngiltere ise Fransa'nın Çukurova Ermenilerini koruması şartıyla Fransız birliklerinin Kilikya'ya

³⁰⁹Yavuz, **a.g.t.**,2016, s.335-336; Budak, **a.g.k.**, (2020), s.467.

³¹⁰S. Hatipoğlu (25-27 Aralık 2013). Milli Mücadele'de Suriye İtilafnamesinin Yeri. *Milli Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu*, Ankara: ATAM Yayınları s. 195-209 s.197.

³¹¹Dnya savaşının galip ülkeleri olan İngiltere ve Fransa, Paris Bariş Konferansı'ndan sonra Osmanlı Devleti'ndeki petrol imtiyazlarını netleştirmek için Nisan 1919'da Long-Berenger antlaşmasını imzalamıştı. Musul petrolleri üzerine yapılan bu antlaşma ile Fransa Musul'u İngiltere'ye bırakmak şartıyla bölge petrollerinin %25'ine sahip olmuştu. Petrol boru hattıyla İşkenderun limanına taşınacaktı. Bkz. İhsan ř. Kaymaz (2014). *Musul Sorunu*, İstanbul: Kaynak Yayınları, s.218.

³¹²ATASE, **a.g.k.**,2009 s. 60.

girmesi ilke olarak kabul etmişti³¹³. Sonuç olarak İngiltere, Suriye ve Çukurova'daki sorumluluklarını Arap ve Fransız kuvvetlerine devredeceklerdi. Filistin, Musul dahil Mezopotamya, İngiltere hakimiyetine girecekti.

İki ülkenin uzlaşmaya varmasının ardından Fransa, işgal bölgesindeki kuvvetlere ek olarak Beyrut'ta bulunan General Gouraud kuvvetlerinden 412. piyade alayının iki taburunu 12 Temmuz 1919'da karaya çıkararak Adana'ya sevk etmişti. İlerleyen günlerde üç taburu da sevk ederek Dörtyol tarafına geçmişti. Böylece Çukurova'da Fransız işgali de başlamış oldu. Bu işgalden sonra taraflar 15 Eylül'de "Suriye İtilafnamesi" olarak bilinen İngiliz-Fransız antlaşmasını imzalamıştı. 1 Kasım 1919'dan itibaren de İngilizler Çukurova'daki tüm birliklerini çekmeye başlayacaktı. İmzalanan bu antlaşmayı İstanbul hükümeti de haber almıştı. Hükümet Harbiye Nazırı Cemal Paşa aracılığıyla Kolordu Komutanlıklarına çektiği telgrafla anlaşma içeriği şöyle bildirmişti.

1) Doğuda, Fransız nüfuzuna dahil olacak olan saha iki mıntıkaya ayrılmıştır. Bunlardan biri, şimdiye kadar mevcut bulunan İngiliz kıtaları yerine, Fransız kuvvetlerinin geçeceği mıntika, diğeri de Fransa tarafından tahliye edilecek mıntikadır. İtilafname, bu mıntikalardan birincisini "Mavi Mıntika", ikincisini ise "A Mıntıkası" adı ile isimlendirmiştir.

2) Bu mıntikalardan bizi ilgilendiren Mavi Mıntikadır. Söz konusu alan Beyrut'un güneyinden başlayarak doğuya ve sonra kuzeye doğru yönelir. Kilikya'yı, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun bir kısmını ve Suriye'nin sahil bölümünü içermektedir. Şam, Hama, Humus ve Halep şehirleri hariç Urfa, Malatya, Harput şehirlerini içine alarak, Sivas'a gider. Bu şehri de içine alarak, doğru bir hat olarak güneye yönelir ve Mersin' in biraz batısında denize kavuşur.

3) Mavi Mıntıkada, Fransız memurları, kurulacak bir mahalli hükümetle arzu ettikleri gibi bir kontrol hakkına, doğrudan ve dolaylı yönetim yetkisine sahip olacaktır.

4) İkinci A Mıntıkası ise, Halep, Humus, Hama ve Şam şehirlerini içermektedir. Burada Fransızlar, müstakil bir Arap Hükümeti'ni tanımaya mecbur olacaktır. A Mıntıkasında, Fransa'nın mali ve iktisadi menfaatleri gizli tutulacak, Arap Hükümeti, yabancı müşavir veya öğretmen çağırmaya gerek duyarsa, bunları Fransa'dan getirecektir.

³¹³Hatipoğlu, **a.g.k.**, 25-27 Aralık 2013, s.198.

5) Musul ve çevresi, şimdilik yine İngilizler' in işgali altında kalacaktır.

6) Mavi mıntıkada yer alan bütün Fransız kıtaları, Beyrut'ta bulunacak olan Fransız Generali Gouraud'nun emrinde olacaktır.

7) 29 Teşrin-i evvel (Ekim) tarihli Maten gazetesinde, Fransızların mavi mıntıkada, savaşçı kabilelerden oluşan Senegalli ve Cezayirli yaklaşık 30 bin askerinin yerleşim yerlerini işgal etmek için yeterli olduğunu ve bu askerlerin Kuvayımilliye merkezine yaklaştıkça tehlikenin artacağı yazılmıştır

8) General Allenby Fransız yönetimine, Türklerin Araplarla bir ittifak yapma ihtimalinde çetin çarpışmaların yaşanabileceğini bu nedenle işgal esnasında Araplarla anlaşmalarını tavsiye etmektedir.

9) Bu itilafname Emir Faysal'ın son defa Suriye'den Marsilva'ya ulaşmasından bir gün önce imzalanmış ve Faysal bunu düzeltmemiştir. Bu itilafnamenin bizim kadar belki bizden daha fazla Arapları rahatsız ettiği bir gerçektir. Bu nedenle Emir Faysal geçenlerde Paris gazetelerine verdiği beyanda başka hiçbir ümitleri kalmazsa haklarını korumak için acele edecekleri açıklamıştı. Lloyd George'un son nutku ve Arapların İngilizler tarafından sürekli silahlandırılarak hazırlandığı dikkat çekicidir.

İngiltere 1 Kasım'dan sonra askerlerini Çukurova'dan tamamen çekmiş ve bölgenin idari ve askeri sorumluluğu Fransız kuvvetlerine bırakılmıştı. Fransızlar da eline geçirdiği bu bölgede siyasi, askeri, ekonomik hatta psikolojik egemenlik kurmak için gerekli adımları hızla atmaya koyulmuştu. Bunun için işbirlikçilerini idari makamlara yerleştirmiş, mutasarrıflıklara ise "Kaymakam Yardımcısı" unvanı vererek Fransız subayları atamıştı.

Suriye İtilafnamesi gereğince Fransızlar tarafından Çukurova'nın işgal edilmesi Mustafa Kemal Paşa'yı da harekete geçirmişti. Mustafa Kemal Paşa yayınladığı genelgede Milli Mücadele'nin gerekçelerini belirtmişti. Buna göre İtilaf Devletleri'nin Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti'nin kurulamayacağını anlaması üzerine Adana, Maraş, Antep ve Urfa'nın işgal edildiğini ve bölge halkının tepki göstermediği takdirde Fransızların cesareti artacağından bu bölgelerde gizli teşkilatların kurulması gerekliliğinden bahsetmiştir. Mustafa Kemal ayrıca İstanbul hükümetini de bir yazıyla uarmıştı. Söz konusu bölgelerin Mütarekeye aykırı şekilde işgal edildiği, Fransızların bu sebeple protesto edilmesi gerektiği, yapılan protestolara itibar edilmediği takdirde

milletin bütün varlığıyla işgale karşı koyacağını belirtmişti³¹⁴. İşgalin el değıştirmesi ise bölge halkını ve yetkililerini işgalin kalıcı olduğu gerçeğı ile yüz yüze getirecek, bu yüzleşme ise Millî Mücadelenin bu bölgede hızla örgütlenmesini sağlayacaktı.

³¹⁴ Çelik, a.g.k., (1999), s. 94.

İKİNCİ BÖLÜM

2. DOĞU ÇUKUROVA'DA FRANSIZ İŞGAL YÖNETİMİ

30 Ekim 1918 Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra İtilaf devletleri, gerek Sykes-Picot Antlaşması'nı gerek Mütareke kararlarını bahane ederek Çukurova'yı işgal etmeye başlamıştı. İngiltere Mondros Mütarekesi'nin 2. maddesi uyarınca 4 Kasım 1918'de İtilaf gemileriyle birlikte İskenderun limanına girmiş ve limandaki mayınlarını temizlemişti. Fransızlar da 14 Kasım 1918'de Ermeni kuvvetlerini³¹⁵ içeren birliği İskenderun'a çıkarmıştı. İngilizler ise Mütareke maddelerine aykırı isteklerini sürdürerek bölgeye, İskenderun-Halep şosesini onarmak, bölgeyi Halep'teki kuvvetlerine erzak sevkini gerçekleştirmek için İskenderun'dan faydalanmak istediğini duyurmuştu³¹⁶. Mustafa Kemal Paşa, İngilizlerin bu isteğini reddetmişse de³¹⁷ İstanbul hükümetinin teslimiyetçi politikasından ötürü İngilizler, 9 Kasım 1918'de İskenderun'u işgal etmiş³¹⁸ ve 19 Kasım 1918 tarihli bildirisinde de Osmanlı hükümetinden "Türk askerlerinin 15 Aralık'a kadar Pozantı'nın batısına çekilmesini" istemişti³¹⁹.

Harbiye Nezareti, bir yandan İngiliz hükümeti ile Kilikya'nın tahliyesi sırasında Antep ve Adana'da küçük bir tabur bırakılması isteği ile ilgili görüşmeler sürdürürken diğer yandan İkinci Ordu Kumandanı Nihat Paşa'dan, tedbir olarak bölgedeki cephanelerin Pozantı'nın kuzeyine ve Konya'ya nakledilmesini istemişti³²⁰. Bunun üzerine Nihat Paşa ise cephaneleri taşımak için gerekli süreyi kazanmak için oyalama taktiği uygulamış, 24 Kasım 1918'de Suriye İngiliz Ordusu Başkomutanlığına çekilmenin 12 gün sonra gerçekleşebileceğini bildirmişti³²¹. İngilizler bu talebi kabul etmişse de kötü hava şartları nedeniyle cephanenin çoğu Konya'ya nakledilememiş, İngilizlere teslim edilmek zorunda kalınmıştı³²².

Türk ordusu çekilirken işgal sürmüştü. İngilizler İskenderun'dan sonra Payas'a doğru ilerleyip ve Pozantı'ya kadar bölgeyi askerden arındırmış Fransa'da bunu fırsat olarak görmüştü. Fransa Ermenilerle; İngilizler de Hint Müslümanlarıyla birlikte 11

³¹⁵Fransız-Ermeni İşbirliği: Ermeni Lejyonu'nun kurulması başlığı altında ayrıntılı olarak yer verilecektir.

³¹⁶Atatürk, **a.g.k.**, 2006, s. 18; Tansel, **a.g.k.**, C.1, s.46.

³¹⁷Mustafa Kemal Paşa'nın İngilizlerin İskenderun'u işgal etme taleplerine karşı duruşu, çalışmanın "Mondros Mütarekesi'nin Uygulanması" başlıklı bölümünde 62. sayfada yer almaktadır.

³¹⁸ATASE, **a.g.k.**, 1999, s.81.

³¹⁹HTVTD, **a.g.k.**, Mart 1960, Vesika No:780.

³²⁰HTVTD, **a.g.k.**, Mart 1960, Vesika No:783-785.

³²¹Tansel, **a.g.k.**, 1973, C.1, s.55.

³²²Çelik, **a.g.k.**, 1999, s. 52.

Aralık 1918’de Dörtyol’u işgal etmişti. Ardından Fransızlar, 17 Aralık’ta Mersin’e; 19 Aralık’ta Tarsus’a; 21 Aralık’ta Adana’ya asker çıkarmıştı. 26 Aralık 1918’de Pozanti’ya kadar bölgenin Türklerce tümüyle boşaltılması ile de Çukurova tamamen savunmasız kalmıştı.

2.1. Fransa’nın Çukurova’yı İşgal Gerekçeleri

Fransa’nın Anadolu coğrafyasında bulunan Osmanlı Devleti’nden iktisadi çıkarlar elde etmesi ilk kez 1535 yılında verilen kapitülasyonlar aracılığı ile gerçekleşmişti. Osmanlı Devleti’nin ilk başlarda Avrupalı devletlere verdiği imtiyaz hakkı, sınırlar dahilindeki transit ticareti güçlendirerek devlet ekonomisini kalkındırma amacı taşımaktaydı. Ancak devletin siyasi ve ekonomik istikrarı bozulmaya başlayınca, yani 18. yüzyılda, Fransa Osmanlı Devleti’nden, Rusya ile yapılan Belgrat Antlaşması’ndaki arabuluculuğu karşılığında kapitülasyonlarının süresiz olmasını istemişti. Böylece Fransa, dünya savaşına kadar Osmanlı Devleti’nin ekonomisini, coğrafi avantajlarını kendi devletinin çıkarlarına uygun olarak kullanmıştı.

Fransa, Yedi Yıl savaşlarından sonraki kayıplarını telafi etmek ve Doğu Akdeniz’deki çıkarlarını sürdürebilmek için önce 1830’da Cezayir’i işgal etmiş sonrasında da süresiz hale gelen kapitülasyonların sınırlarını genişletmek için, tıpkı İngiltere gibi, 1838’de Ticaret Antlaşması’nı imzalayarak Osmanlı Devleti’nin koruyucu ekonomi politikalarını işlemez hale getirmişti. 1854 Kırım Savaşı ise Fransa’ya da borçlanılmasının yolunu açmıştı. Gerek borçlanmalar gerekse verilen imtiyazlar; demiryolları, su, gaz, telefon alanlarında yabancı sermayenin özellikle Fransız şirketlerinin Osmanlı’da yerleşmesini sağlamıştı³²³. Böylece Fransa Anadolu’nun birçok yerinde imtiyazına aldığı şirketlerini işletirken Çukurova’nın pamuk, buğday, arpa, tütün ve pirinç üretimi de Avrupa ve Amerika pazarlarına sürülmüştü. Coğrafi konumu nedeniyle verimli topraklara sahip olan Anadolu, Fransa için hem iyi bir pazar hem de iyi bir ham madde kaynağı olduğu için Fransa’nın Osmanlı Devleti ile ilişkilerine bu devletin çıkarları yön verdi. Fransa, Berlin Antlaşması’ndan sonra bir yandan “Ermeni Sorunu”nu destekleyerek elçilikler ve misyonerler aracılığıyla Katolik Ermenileri himayesine almaya çalışırken öte yandan Anadolu’nun dört bir yanında iktisadi egemenlik kurmaya yönelmişti. Birinci Dünya savaşı sırasında imzalanan gizli antlaşmalarda İtilaf Devletleri, Osmanlı topraklarını kendi aralarında paylaşıırken, Fransa’da savaş öncesi çıkarlarını

³²³Yavuz, a.g.k., Bahar 2003, s.151.

kaybetmemek için Çukurova üzerinde hak iddia etmişti. Hatta Fransa hükümeti, Mondros Mütarekesi imzalanmadan hemen önce 11 Ekim 1918’de Osmanlı Devleti’nde faaliyet gösteren Fransız sanayi temsilcileriyle Osmanlı Bankası’nda yapılan toplantıda “Osmanlı İmparatorluğu’nda Fransız Çıkarları Topluluğu” adında bir grup kurmuştu. Bu topluluk savaştan sonra Osmanlı ile Fransa arasındaki mali işler, demiryolları, limanlar ve sanayi konularında oluşabilecek sorunları incelemek için görevlendirilmişti³²⁴.

Yeni Fransa, savaş sonrasında da Anadolu’daki egemenliğini sürdürme niyetindeydi. İngiltere ile imzaladığı Suriye İtilafnamesi’nden sonra, Albay Bremond’un deyimiyle “Alp Dağları’na sahip bir Mısır”³²⁵ olan Çukurova’da tam hakimiyet sağlamıştı. Nitekim bölgeden elde edeceği vergilerle önemli bir kazanç sağlamayı, bölgenin tarımsal zenginlikleriyle savaştan çıkan ülkesini mali açıdan rahatlatmayı umuyordu. Bölgenin jeostratejik konumu ise Fransa’nın hem Çukurova’daki hem de hinterlandındaki siyasi ve ekonomik çıkarları açısından değerini arttırmış bu ise işgalini genişletmesine neden olmuştu. Fransızlar için Toros Tünellerinin işgal edilmesi, Suriye ile Anadolu’nun bağlantısını oluşturan Bağdat Demiryolunun kontrolünü sağlamıştı. Suriye’nin güvenliğini sağlamak için de doğal bir engel olan Torosların arkasındaki Gülek Boğazını işgal etmişti³²⁶. Fransa, Suriye’nin askeri olarak savunmasını kolaylaştırmak amacını gütmüş, Ermenileri de bu amaca ortak etmişti. Son noktadaki amacı ise Çukurova’da Fransa’ya bağımlı, Anadolu’daki Müslüman Türkler ile Suriye’deki Müslüman Arapların birleşmesine engel olmak için tampon bir Ermeni Devleti kurmaktı³²⁷. Bu amaçları gerçekleştirmek ve ekonomik nüfuz bölgesindeki egemenliğini perçinlemek için de oldukça sert bir işgal politikası benimseyecekti.

2.2. Fransa’nın Uyguladığı İşgal Politikası

Fransa’nın işgal politikasında Ermeniler başat rol oynamıştı. Adana ve çevresinin ilk işgal komutanı Yarbay Romieu, 21 Aralık 1918’de Adana’yı Ermeni lejyonlarıyla birlikte işgal etmişti. Fransızlardan güç alan Ermeniler de bölge halkına baskı ve şiddet uygulamaya yönelmişti. Bu gelişmeler üzerine Adana Valisi Nazım Bey görevinden istifa etmiş ve bölge halkını sakin olması için tembihlemişti³²⁸. Harbiye Nezareti de

³²⁴Yavuz, a.g.k., 2003, s.154.

³²⁵Çelik, a.g.k., 1999, s.11.

³²⁶S. Hatipoğlu (2002). Çukurova’da Fransız-Ermeni İşbirliği (1918-1921). *Belleten*, C.66, S.247, s.944.

³²⁷M. K. Atatürk (2010). *Nutuk*, C.1, Ankara: TTK Yayınları, s.327.

³²⁸Ener, a.g.k.,1996, s.31.

hükümetten Mütarekeye aykırı olan Adana işgaline engel olunmasını istemişti. Ancak hükümet, işgallere karşı gelmenin boş bir çaba olduğunu, İtilaf devletlerinin Mütarekeyi savaşın devamı olarak gördüğünü ve yapılan başvuruları önemsemediklerini ifade etmişti. Osmanlı hükümetinin teslimiyetçi duruşu karşısında sahipsiz kalan yöre halkı, çareyi Konya, Kayseri gibi Orta Anadolu şehirlerine kaçmakta bulmuştu³²⁹.

Halk bölgeyi terk ederken Fransız ve Osmanlı yöneticiler “Toros Tünellerinin İşgali” maddesinin nasıl uygulanacağını belirlemek için toplanıp karar vermişti. 22 Aralık 1918’de Fransız Suriye Kuvvetleri Komutanı General Hamelin, Adana İşgal Kuvvetleri Komutanı Yarbay Romieu, Adana İrtibat Subayı Tevfik Bey ve Menzil Müfettişi Albay Bahattin Bey Pozantı’ya gelmişti. Bahattin Bey General Hamelin’e, Hacıkirı’ndan başlayıp Beledik’te biten bu tünellerin, kara yolu üzerindeki Kadirhan ile tünellerin dışında kalan Pozantı’nın Mütareke kararlarına göre Osmanlı yönetiminde kalması gerektiğini söylemişti. Ancak Hamelin verdiği cevapta, Pozantı’nın Gülek Geçidi’nin ulaşımı için stratejik bir öneme sahip olduğunu bu nedenle bölgenin Mütarekenin 7. maddesine dayanarak İtilaf kuvvetleri tarafından işgal edileceğini açıklamıştı. İşgal tarihi ise 26 Aralık 1918’de olduğunu belirten Hamelin, söz konusu tarihten sonra Pozantı’nın kuzeyle irtibatının tamamen kesileceğini ve taşınamayan cephanelerin de müsadere edileceğini bildirmişti³³⁰. Mustafa Kemal Paşa’nın Mondros Mütarekesi ile ilgili endişe ve görüşlerinin doğruluğu bir kez daha ortaya çıkarken Fransa bölgede kendisine bağımlı bir yönetim kurmaya çoktan başlamıştı.

Adana’nın işgalinden sonra istifa eden Adana Valisi Nazım Bey’in yerine Osmanlı hükümeti, 2. Ordu Komutanı Nihat Paşa’yı Vali vekilliğine atamıştı. Ancak bu atamaya İngiliz ve Fransızlar karşı çıkmıştı. Zira Nihat Paşa Pozantı’nın boşaltılması sırasında silahları Anadolu’ya taşıyan isimdi. Nihat Paşa da Fransız üniforması giyen birçok Ermeni’nin bölge halkına tacizde bulunduğu duyumunu aldığından Adana’ya gitmek için 23 Aralık 1918’de yola çıkmıştı. Ancak Nihat Paşa’nın Pozantı’ya geçişine işgal yöneticileri tarafından izin verilmemiş ve kendisine işgal komutanı tarafından “27 Aralık’tan sonra Adana-Tarsus’un güneyinde bulunan tüm askerlerin savaş esiri sayılarak tutuklanacağı” ifade edildiğinden Adana’ya ulaşamamıştı. Bundan dolayı Nihat Paşa, Harbiye Nezareti’ne, daha güvenli bölge olan Ulukışla’ya geçeceğini bildirerek asker bir

³²⁹ATASE, a.g.k., 1999, s.92-93.

³³⁰Çelik, a.g.k., 1999,s.62.

valinin işgal güçlerinin dikkatini çekeceğinden Nazım Bey'in valilik görevine devam etmesinin daha uygun olacağını söylemişti³³¹. 2. Ordu Müfettişi Nihat Paşa'nın 26 Aralık 1918'de³³² Harbiye Nezareti ile yaptığı yazışmaları, bölgeden çıkarılan mühimmat konusuna da açıklık getirmişti.

Nihat Paşa Harbiye Nezareti'ne çektiği 25-26 Aralık 1918 tarihli telgrafında, Pozantı'ya kadar Adana'nın tahliyesi için verilen sürede Pozantı'ya sadece bozuk 120 araba ve bir miktar boş benzin vagonun taşınabildiği bilgisini vermişti. Kelebek'te kalan 30 vagon kadar piyade topçu cephanelerini, 15 vagon benzinini, 2 deniz uçağını, birkaç yüz ton erzakı nakletmeye çalıştığını ve bunun için savaş esiri olarak tutuklanmalarını göze alarak bölgeye 10 silahlı asker ve jandarma bıraktığını bildirmişti³³³. 1 Şubat 1919'a kadar cephanelerin Pozantı ve Kelebek'te askeri birlik olmaksızın bölgede kalmasına izin verilmesine karşın Türk askerleri Fransızların baskı ve taşkınlıkları sonucu silahları taşıyamamıştı. Bunun sonucunda ise Fransızlar yüz yirmi altı vagon silah, malzeme ve erzaka el koyarak Adana'ya nakletmişti³³⁴. Nihat Paşa ile Harbiye Nezareti arasında gerçekleşen bu yazışmalar sonucunda Nihat Paşa, 2. Ordu Müfettişi olarak Konya'ya atanmıştı.

Fransızlar Mondros Mütarekesi'ne aykırı olarak Pozantı'dan sonra 3 Şubat 1919'da altı kilometre kuzeyde bulunan Konya vilayetine bağlı Çiftehan'ı ve Akköprü'yü işgal etmişti. Fransızların Çiftehan'ı işgali Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa tarafından protesto edilmiş, bölgede bulunan Türk askeri birliği ise üç kilometre doğudaki bir hana çekilmişti. İtilaf kuvvetlerinin Çiftehan'daki erzaka el koyması üzerine Türk askerleri Ulukışla'daki cephaneleri Konya, Niğde, Afyon ve Karaman depolarına nakletmişti³³⁵.

Fransızların İskenderun, Dörtyol ve Adana'yı Ermeni lejyonlar ile birlikte işgal etmeleri, halka karşı kötü muamele yapmaları Türklerin de örgütlenmesine neden olmuştu. Fransız işgal sahasındaki asayişin bozulması üzerine İngiliz İşgal Komutanı General Allenby³³⁶, Fransız işgal bölgelerini ikiye ayırarak mülki yönetimi Fransızlara,

³³¹Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı [ATASE](Eylül 1960). *Harp Tarihi Vesikaları Tarihi Dergisi [HTVTD]*, Sayı 33, Vesika No:831.

³³²ATASE, **a.g.k.**, 1999, s.99.

³³³HTVTD, **a.g.k.**, Eylül 1960, Vesika No:834.

³³⁴Çelik, **a.g.k.**, 1999, s.64.

³³⁵ATASE, **a.g.k.**, 1999, s.100.

³³⁶Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı [BOADA] (2003). *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri* (1920-1922), C.3, Ankara, s.235-243.

askeri yönetimi ise İngilizlere bırakmıştı. Böylece Çukurova bölgesinde Ocak 1919'dan 15 Eylül 1919'a kadar ortak işgal dönemi başlamıştı³³⁷.

Fransızlara mülki idarenin yönetimini verildikten sonra İngiliz işgal yönetiminin yaptığı ilk uygulama, “Ermenistan Şefi” unvanını taşıyan Albay Bremond'u, 23 Ocak 1919'da Adana Genel Valiliğine atamak olmuştur. Ermenilere Kilikya vaadinde bulunmak için “Ermenistan Fransız İdarecileri” unvanını taşıyan Bremond, Ermenilerin koruyuculuğunu yaparak Türklerin direncini kırmayı amaçlamıştı. 2 Şubat 1919'da Genel Vali sıfatıyla Adana'ya gelen Albay Bremond, hükümet binasında Adana Valisi Nazım Bey ile tanışmış, daha sonra ise hükümet binasını askeri ve idari merkez haline getirerek kendisine yardımcı olması için Fransız subaylar atamıştı³³⁸.

Albay Bremond göreve başladığında Adana Polis Müdürlüğü'nü kaldırmış, yetkilerini Adana valiliğine³³⁹ bağlı olan Adana Sancağı Polis Müdürlüğü'ne devretmişti. Böylece vilayet içindeki her bir sancak için ayrı bir polis teşkilatı oluşturmuş ve her birimin birbirinden bağımsız olması sağlanmıştı. Ayrıca Albay Bremond'un 18 Şubat 1919 tarihli kararında Adana'da askeri bir mahkeme kurulduğu ve orduyla ilgili suç işleyenlere verilecek olan kararda askeri mutasarrıfların, yani işgal yönetiminin, yetkili olduğunu bildirilmişti³⁴⁰.

Bremond'un Adana'ya gelmesi Türklerin hayatını daha da zorlaştırmıştı. Adana'nın genel yöneticisi konumunda olan Bremond bir yandan Ermenileri şehrin asayişinde kullanırken diğer yandan Türk milli kimliğini hiçe saymaktaydı. Şehirdeki idari binalara Fransız bayrağı çekilmiş, asker ve polis işleri Fransızca yürütülmüş ve polis kıyafetlerindeki ay-yıldız sökülüştü. Ayrıca Türk okulları kapatılarak yerine Fransız-Arap okulları açılmıştı. Türklerin kamu işlerine girmeleri yasaklanırken çalışanların da maaşına el konulmuştu. Fransızlar çocuk yaşlı demeden herkesi yüksek para cezalarına çarptırarak Türklerin tüm mallarına sahip olmuştu³⁴¹. Böylece Adana, Türklere karşı intikam duygusu içinde olan Ermeniler ve dünya savaşının maddi ve manevi zararını gidermek isteyen Fransızlar için keyfi davranışlarını uygulama sahası haline gelmişti.

³³⁷B. Sukan (2011). Milli Mücadele döneminde Türk Fransız ilişkileri. *90. Yılında Milli Mücadele Sempozyumları Bildiriler*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Ankara: ATAM Yayınları, s.153-154.

³³⁸Çelik, a.g.k., (1999), s.68.

³³⁹Askeri komutan ve kaymakam yetkisine sahip olan kişilere valilik unvanı kullanılmıştır.

³⁴⁰BOADA, a.g.k., 2003, s.236.

³⁴¹BOADA, a.g.k., 2003, s.157-159.

2.2.1. Fransız – Ermeni işbirliği: Ermeni Lejyonu’nun kurulması

Osmanlı Devleti’nin 29 Ekim 1914’te dünya savaşına fiilen katılmasıyla İtilaf devletleri ve ülke içindeki azınlıklar, imparatorluğu parçalama girişimlerine meşru bir zemin ortamı yaratmıştı. Savaş sırasında Avrupalı devletler kendi aralarında Osmanlı Devleti’nin paylaşılması için antlaşmalar yapmış, 17. yüzyılın ortalarına kadar “millet-i sadıka” olan Ermeniler, önce Kafkas Cephesinde Rusların yanında daha sonra da Suriye-Filistin Cephesi’nde İngilizlerin yanında yer alarak Osmanlı ordusuna karşı savaşmıştı. Osmanlı milleti olan Ermeniler savaş çıktığında devleti zayıflatmak ve kendi devletlerini kurabilmek için Rusya’ya firar etmiş ve savaşta Osmanlı Devleti’nin düşmanı olarak yer almıştı. Rusya’da kendi ordusunu güçlendirmek için Ermenilere bağımsızlık vaadinde bulunarak savaşın ilk dönemlerinden Bolşevik İhtilaline kadar varlığını devam ettirecek olan 60 bin Kafkasyalı Ermeni’den bir “gönüllü” ordusu oluşturmuştu³⁴².

İngilizlerin savaşta Ermenileri silahlı kuvvet olarak kullanma düşüncesi ise Türk Ermenilerinin lideri Bogos Nubar Paşa’nın, 12 Kasım 1914’te Kahire’deki İngiliz temsilci Milne Cheetham’a yazdığı mektupla ortaya çıkmıştı. Bogos Nubar, Kilikya Ermenilerinin İskenderun, Mersin veya Adana’ya yapılacak askeri bir hareket için hazır olduklarını, cephane sağlanırsa dağlık bölgedeki Ermenilerin Türklere karşı ayaklanabileceğini hatta Mısır’daki Ermenilerin de destek verebileceğini yazmıştı³⁴³.

Bu gelişmeler üzerine İngiliz yöneticiler arasında “Doğu Lejyonu” fikri ortaya çıkmıştı. Bu amaç doğrultusunda Mısır’da bulunan İngiliz Kuvvetleri Komutanı General John Maxwell 4 Aralık 1914’te Londra’ya çektiği telgrafta, İskenderun körfezinde olası bir çıkarmada bu bölgedeki Ermenilerin kullanılabileceğini işaret etmiş ve Ermenilerin iyi dövüştüğüne dikkati çekerek onlara silah temin edilerek İngiliz kuvvetlerinde yer almasını önermişti³⁴⁴. Ermeniler de bu düşüncüyü sahiplenmiş görünüyordu. 23 Mart 1915’te Amerika’daki Ulusal Ermeni Komitesi Başkanı Miran Seraslan, Edward Grey’e gönderdiği mektupta, Adana ve çevresinde isyan çıkarmaları için Ermeni gönülleri sevk

³⁴²G. Çaykiran, (2021). Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusundaki Ermeni Askerler ile Rus ve Fransız Ordularındaki Ermeni Gönüllü Birlikleri. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, C. 70, s.123.

³⁴³U. Keser (25-27 Aralık 2013). Doğu Lejyonu (Legion d’Orient) ve Güney bölgesindeki Ermeni faaliyetleri, *Milli Mücadelede Güney Bölgesi Sempozyumu*, Ankara: ATAM Yayınları s.88.

³⁴⁴E. İltar (1995). Türkiye’de Sosyalist Ermeniler ve silahlanma faaliyetleri (1890-1923). İstanbul: Turan Yayıncılık. s. 98.

etme hazırlıkları yaptıklarını ve Toroslardan Akdeniz'e kadar bir savaş bölgesinin kurulacağını anlatmıştı³⁴⁵.

Ermenileri silahlı eylemlerde kullanmayı İngiltere kadar Fransa da kendi çıkarları için uygun bulmuştu. Ancak Fransa, silahlı ve düzensiz olan Ermenileri kontrol altında tutmanın zorluğundan ve himaye edilen Ermenilerin mali yükümlülüğünden dolayı tedirgindi. Fransızların duraksamasını Ermeniler tarafından çıkarılan Musa Dağı isyanı giderdi. Fransa, Musa Dağı³⁴⁶ isyanından kaçan 4200³⁴⁷ Ermeni'yi kendi donanmasıyla Saint – Porte limanına götürerek stratejik öneme sahip İskenderun'a yapılacak olan harekatlarda, Osmanlı Devleti'ni maddi ve manevi yıpratmak olan Ermenileri, kullanma kararı aldı. Fransa aldığı bu kararla Mısır'daki İngiltere üssüne Ermeniler için ödediği parayı, Ermenilerin askeri gücünü kullanarak çıkarmayı da amaçlamıştı³⁴⁸. Silahlı Ermenileri bir araya toplayarak Fransız çıkarları için kullanılması fikri ise Fransız elçisinden gelmişti. 4 Temmuz 1916'da Fransız Büyükelçisi Monsieur Paul Cambon, Fransız Dışişleri Bakanı Aristide Briand'a mektup göndermişti. Büyükelçi, Sykes-Picot antlaşmasına göre Ermenistan yurdunun büyük bir kısmı Fransız sömürgelerine bırakıldığına göre, eli silah tutabilen Ermenilerin Kıbrıs'taki askeri bir kampta toplanmasını teklif etmişti³⁴⁹.

Bu gelişmeler üzerine Bogos Nubar Paşa da Mısır'da Ermeni gönülleri toplamaya başlamıştı. Nihayet Fransa da 15 Kasım 1916'da Albay Bremond komutasında yeni bir askeri güç oluşturmaya karar vermişti. Bu amaçla Bremond, yaklaşık 3000 Ermeni gönüllüsü toplamış ve Mısır'da Fransız Albay Louis Romieu'ye komutasında Legion d'Orient (Doğu Lejyonu) kurulmuştu³⁵⁰.

8 Ağustos 1916'da Fransa hükümeti General Hamelin'den, komutanların denetimde Anadolu hareketinde kullanılmak üzere yaklaşık 5000 Ermeni'den oluşan bir ordunun Kıbrıs'ta kurulmasını istemişti. İngiltere de Fransa'nın görüşünü desteklemiş ve İngiliz olan Kıbrıs Valisi, bölgede yaşayan Türklerle gelecek olan Ermenilerin

³⁴⁵Çaykırın, **a.g.k.**, 2021, s.126.

³⁴⁶Musa Dağı, İskenderun'un Samandağı ilçesinde Asi Nehrinin döküldüğü yerin kuzeyindedir. Bu dağ asi nehrinin ve Suriye – Lübnan yolunun kontrolünü sağladığı için stratejik öneme sahiptir. Dünya savaşı sırasında Samandağı'ndaki Ermenilerin vergi vermeyerek Musa Dağı'na çıkmasıyla başlayan isyanda Osmanlı kuvvetleri 12 Eylül 1915'te karşı taaruzla geçmişti. Ancak cephanesi biten Ermeniler 14 Eylül'de Fransız donanmasıyla kaçmıştır.

³⁴⁷ATASE, **a.g.k.**, 2009, s. 46.

³⁴⁸İlter, **a.g.k.**, 1995, s.100.

³⁴⁹Keser, **a.g.k.**, 2013, s.89.

³⁵⁰Çaykırın, **a.g.k.**, 2021, s.127.

haberleşmelerini en aza indirmek için Kıbrıs'ın kuzeyine ve batısına kamp kurulmasını tavsiye etmişti. Bunun üzerine 4 Eylül 1916'da Albay Louis Romieu, Kıbrıs'ta İngiliz yetkililerle görüşme yapmış ve Ermenilerin Kıbrıs'a yerleştirilmeleri kesinleşmişti.

Osmanlı Ermenilerinin yaşadığı Hicaz, Suriye, Mezopotamya bölgeleriyle haberleşme hatlarının bulunması ve Ermeni isyanlarında silahların taşınmasında Magusa-Dört Yol hattının müsait olması, Osmanlı Devleti'ni tedirgin edeceğinden kamp alanı olarak Magusa'nın Monarga bölgesi seçilmişti.

Monarga'da yer olan ve daha önce Mısır'da görev alan Doğu lejyonunda; Suriye Filistin cephesinden ve Musa Dağı'ndan firar edenler, Rus Ordusu'nda görev yapanlar, ABD'den gönderilen gönüllüler³⁵¹, Osmanlı ordusundayken İtilaf devletlerine esir düşenler, tehcirden dönenler ve Suriyeli Ermeniler katılmıştı. Ayrıca Amerika'daki Ermeniler, Adana ve Urfa Ermenilerini mektupla kışkırtarak Musul ve Halep'te bulunan İngiliz ve Fransız askeri birliklerine kayıt olmalarını istemişti³⁵². Sayıları 5000-6000 olan Fransız üniforması giymiş ve Türkler tarafından "Ermeni İntikam Alayı" olarak anılan Osmanlı Ermenilerinin birliği, başlangıçta bir Suriye bölüğü, üç Ermeni taburu, bir makineli tüfek bölüğü ve yarım 37 mmlik top bölüğünden oluşmaktaydı³⁵³.

Kampın resmi ismi Monarga Legion d'Orient idi. Amacı Ermenilere insanı yardım yapma olarak belirlenen Ermeni lejyonu 1918'e kadar Doğu Lejyonu ismiyle anılmıştı. Fransız komutanlar tarafından sıkı bir eğitimden geçen birlikler alay düzeni esas alınarak düzenlenmişti. Monarga kampı, Fransız - Suriye Doğu Kuvvetleri Filo Komutanlığına bağlanmıştı. Ayrıca Alevkaya'daki bir Ermeni manastırı da Ermeni lejyon kampına dönüştürülmüştü. Fransızlar yalnızca Ermeni askerlerinin kullanmamışlar aynı zamanda sömürgelerindeki Tunus, Senegal ve Cezayirli Müslümanlardan da yararlanmışlardı. Ancak kamp içinde Müslümanlarla Ermeniler arasında sürekli huzursuzlukların çıkması üzerine Fransızlar, Arap militanları Lefkoşa'nın kuzeybatısında kurulan "Arap Ahmet" askeri kampına yerleştirilmişti³⁵⁴. Kampta askeri eğitimin dışında askerlere maddi destek sağlanmış, din adamları ve nüfuzlu kişilerin yaptığı konuşmalarla

³⁵¹Fransız Binbaşı Romieu, 1917'de Paris'e yolladığı raporunda ABD'ye giden gönüllü toplamak için giden Ermenilerin adlarını bildirmişti. İltis, **a.g.k.**, 1995, s.100.

³⁵²ATASE, K.24, G.20, 02.09.1335.

³⁵³Keser, **a.g.k.**, 2013, s.99; Çaykırın, **a.g.k.**, 2021, s.128.

³⁵⁴ATASE, **a.g.k.**, 2009, s. 46-47.

kamptakilere intikam duygusu aşılarmaya çalışılarak propaganda faaliyetleri yürütölmüştü.

Ermeni lejyonerleri ilk olarak Suriye Filistin cephesinde Eylül 1918'deki muharebelere katılmıştı. Nablus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ni Fransızlarla birlikte yenilgiye uğratan Ermeniler Türklere karşı daha da cesaretlenmiş ve onların bu ruh durumu Milli Mücadele'ye ve Doğu Çukurova'ya yansıyacaktı. Bu tarihten sonra adeta gözlerini kan bürümüştü.

Mondros Mütarekesi imzalanmasından sonra İngiltere ardından da Fransa, antlaşmanın 7. maddesine göre Adana'yı işgal etmişti. Ermeni lejyonlarıyla Fransa'nın şehre girmesinden sonra İngiltere İşgal Komutanı General Allenby, hem bölgedeki Hristiyan nüfusu arttırmak hem de Ermenileri Kilikya'nın "Ermeni Yurdu" olacağına inandırmak için Suriye ve Filistin'den işgal bölgelerine 100.000-150.000 Ermeni yerleştirmişti³⁵⁵. Ancak Mardin'deki Ermeni papazları ve Halep Ermeni cemaati, Ermenilerin Adana'ya göç ettirilmesinden memnun olmamıştı. Ermenilerin oradan oraya sürüklenerek perişan edildiğini söyleyerek İngiltere ve Fransa'yı protesto etmişti³⁵⁶. İtilaf devletleri 1919 yılında da Patrik Vekillerine verdiği emirle Maraş, Sivas, Konya, Karaman³⁵⁷, Antalya³⁵⁸, İzmir, Uşak, Akşehir, Balıkesir, Afyon, Kayseri, Yozgat, Ankara gibi Osmanlı Devleti'nin her yerinden Ermeni'nin göç amacıyla Adana'ya yerleşmesini istemişti³⁵⁹. Ayrıca İngiliz ve Fransızlar Ermenice Perger Gazetesi aracılığıyla propaganda yaparak Ermenileri Adana'ya toplanmaya davet etmişti³⁶⁰ 28 Eylül 1920'de esir edilen Fransız güçlerine bağı Rum Jandarmanın ifadesine göre, Fransız kuvvetlerinde 2000'i Cezayirli olmak üzere 10.000 bin Fransız, Ermeni, Cezayir askeri bulunmaktaydı³⁶¹.

³⁵⁵Çaykırın, **a.g.k.**, 2021, ,s.130.

³⁵⁶ATASE, (22.10.1335). K.200, G.90.

³⁵⁷Karaman'dan çeşitli nedenlerle Adana'ya 294 Ermeni gelmişti. Bkz. ATASE, (15.11.1335). K.324, G.180,

³⁵⁸Teke Mutasarrıflığı, 20. Kolordu Kumandanlığı'na Çukurova'ya da 4 Ermeni'nin yerleştiğini bildirilmişti. Bkz. ATASE, (22.11.1335). K.324, G.200.

³⁵⁹Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı (Ocak 1997). *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi* [ATBD], S.103, s.55.

³⁶⁰ATASE, (27.10.1335). K.560, G.67.

³⁶¹ATASE, (14.10.1336). K.531, G.5.

Tablo 2.1. 1920 yılında Doğu Çukurova’da bulunan Ermeni Lejyoner Mevcudu³⁶²

Haçın	1500
Şar	350
Kozan	300
Osmaniye Haruniye, Bahçe Islahiye	1000
Toplam³⁶³	3150

Fransızların Anadolu işgalleriyle birlikte Doğu Lejyonu ikiye ayrılarak Suriye’ye yerleştirilenler Suriye Lejyonu, Anadolu’da görevlendirilenler de Ermeni Lejyonu olarak adlandırılmıştı. General Allenby, Ermeni lejyonerleri “hakkın ve medeniyetin savunucuları ile birlikte cephelerde dövüşerek Bağımsız Ermenistan’ın kapısını açmak için” Çukurova’ya göndermişti³⁶⁴. İngiltere ve Fransa’dan cesaret alan Ermeniler, İskenderun’a girer girmez vahşetlerine başlamıştı. Savaş sırasında Türkler tarafından kaçırılan Ermeni kızları arama bahanesiyle Müslüman köylerini basmışlar, Türk kızlarını Ermeni kızı diyerek kaçırmışlardı. Bunların dışında Ermeniler, Türklerden öç alma amacıyla bölge halkını, bilinmeyen yerlerde kapalı tutmuş, işkence yapmış ya da vahşice öldürmüştü.

Ermenilere Türklerin de karşılık vermesi, Ermenilerin disiplinsizliği ve kontrol edilemez oluşu bölgede asayişin iyice bozulmasına sebep olmuş, İtilaf devletinin komutanları da Kıbrıs’tan beri huzursuzluk çıkaran Ermenileri, bölgedeki kargaşanın sorumlusu olarak görmeye başlamıştı. Fransız kuvvetlerinin başına buyruk Ermenileri yakalamak için askeri operasyon düzenlemesinin ardından Ermeniler, Fransız askerine karşı da silah kullanmıştı. Anadolu’da yaşanan bu gelişmeler Ermenilerin Fransızlara düşmanlık beslemesine ve genel bir ayaklanma yapılacağı düşüncesine neden olmuştu. Bu durum karşısında Fransız yönetimi Şubat 1919’da 4. Ermeni lejyonunu dağıtarak askeri mahkeme kurmuştu. Mahkeme sonucunda asker olan Ermeniler, 5 yıldan 15 yıla

³⁶²ATASE, a.g.k.,2009, s. 49.

³⁶³Tabloda yer alan verilen dışında, Antep’te 2500, Maraş’ta 2000, Urfa’da 1000, Zeytin’de 500, Adana ve Mersin’de 1000 Ermeni Lejyonuna ait kuvvet bulunmaktadır.

³⁶⁴İlter, a.g.k., 1995, s.101.

kadar kürek cezası; sivil olanlar ise çeşitli hapis cezaları almıştı³⁶⁵. İngiltere İşgal komutanı ise 3 piyade, 1 Hint ve 1 İngiliz Alayını olaylara müdahale için görevlendirerek 3 Mart 1919'da tüm Ermeni Lejyonlarının dağıtılarak Fas'a gönderilmesini teklif etmişti³⁶⁶.

Ermeni lejyonlarının dağıtılması fikri uygulama alanı bulamadığı gibi yeni sorunların da ortaya çıkmasına sebep olmuştu. İtilaf devletleri tarafından kontrol edilmeye çalışılan Ermeni askerleri, lejyonlarından kaçarak dağa saklanmıştı. Böylece bölgedeki çetelerle birleşen bu Ermeniler, daha vahşice davranmaya başlamış, Fransızların başına daha büyük bela olmuştu. Ermenilere karşı alınan önlemlerin bir diğeri ise 10. ve 12. bölüklerdeki Ermenilerin silahları alınarak depo ve menzil bölüğüne kaydırılmış olmasıydı. Bu durum ise Ermenilerin Fransızlara karşı hırslanmasına neden olmuştu. Bağımsızlığın Türklerle yapılacak kanlı mücadelelerle sağlanacağını savunan Ermeni komiteleri şimdi Ermenileri Fransızlara karşı kışkırtmaktaydı. Çukurova'daki olayların durulmaması üzerine Fransızlar, Mayıs 1919'da yeniden askeri mahkeme kurarak iki Ermeni'yi idam etmiş ve lejyondaki askerleri jandarma bölüğü haline çevirmişti. Ancak Ermenilerin saldırgan davranışlarına engel olunamamış hatta General Gouraund'un Adana'ya gelmesiyle Ermeniler daha saldırgan ve başına buyruk davranmaya başlamıştı³⁶⁷. Ancak Fransa'nın TBMM hükümeti ile yaptığı Ankara Antlaşması'na kadar Ermeniler Fransa kuvvetlerinde yer almaya devam etmişti. Antlaşmanın imzalanmasından sonra Fransa, Çukurova'daki Ermenileri Suriye'ye naklederek³⁶⁸ bölgeyi tahliye etmeye başlamış³⁶⁹ ve 21 Kasım 1921'de de Monarga'daki Ermeni kampları kapatılmıştı³⁷⁰.

2.2.2. Dünün ve Bugünün Hesabı: Tesviye-i Mesalih Komisyonları

³⁶⁵Çaykırın, **a.g.k.**, 2021, s.13.

³⁶⁶Keser, **a.g.k.**, 2013, s.104.

³⁶⁷ATASE, (25.12.1335). K.326, G.127,

³⁶⁸ATASE, (30.12.1337). K.1731, G.23,

³⁶⁹Adana'nın tahliyesinden sonra İstanbul'a gelen Ermenilerin bir kısmı Taşnak komitesine üye olmuşlardır. Komite de üyelerinin zarar ve ziyanlarını kayıt etmişti. Bkz. ATASE, (07.01.1338). K.1719, G.130.

³⁷⁰Çukurova'nın düşman işgalinden kurtarılmasının ardından Ermeni komiteler, Yunan komitelerle işbirliği yaparak İzmir'deki Ermeni General Torkum'un emriyle Murat adıyla bilinen Hemptarsum(?) Boyacıyan, Pandohat Sivacıyan, Taka Dorhanacıyan, Ehakin ve ailesi İzmir ve çevresi ile İstanbul'daki Ermenilerin İzmir'e davet edilmesini istemişti. Bkz. TİTEA, (18.04.1338). K.59, G.95; TİTEA, (19.04.1338). K.52, G.138.

Fransızlar işgal sahalarında Türklere karşı birçok hukuk dışı yaptırımlarda bulunmuş veya Ermenilerin keyfi tüm davranışlarına göz yummuştu. Bu uygulamalardan biri ise Tesviye-i Mesalih Komisyonlarıdır. Bu komisyonlar Fransız işgalindeki birçok yerde kurulduğu gibi Doğu Çukurova bölgesinde de Kozan ve Kadirli kazalarında bulunmaktaydı.

Adana Valisi Bremond'un Türkleri maddi manevi ezmek ve Ermenileri bölgede nüfuz sahibi yapmak amacıyla ortaya çıkardığı Tesviye-i Mesalih Komisyonlarının Kozan'daki uygulamaları, Taillardat'ın yönlendirmeleriyle gerçekleşmişti. Fransız işgal yönetimine göre komisyonların vazifesi Ermenilerin, tehcir sırasında Türklere sattıkları taşınır-taşınmaz mallarını veya canlı hayvanlarını, talepleri üzerine yeni sahiplerinden alabilmelerini sağlamaktı. Satılan mallar herhangi bir sebepten bulunmuyor ise, o zaman da komisyonun belirleyeceği bedel, Ermenilere derhal ödenecekti³⁷¹. Kozan Tesviye-yi Mesalih Komisyonu'nun kurulma tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte işgalin ilk günlerinde meydana getirilmişti. Başkanı Kozan Jandarma Tabur Komutanı Binbaşı Arap Haşim Bey'di. Başkan yardımcılığı Fransız işgal yönetimi tarafından Katogigos Yağışe Efendi'ye verilmişti. Üyeleri ise Halil Ağazade Hacı Ağa, Akçalızade Kamil Efendi ve Paşabezcan Kirkor Efendi'den oluşuyordu. Komisyonların kurulma amacı, tehcir sırasında haksız yere Türklerin eline geçtiği iddiasıyla Ermeni mallarının geri alınmak istenmesi olarak açıklanmıştı. Komisyon kurulur kurulmaz çalışmalarına başlamıştı. Yalancı iki Ermeni'nin şahitliğinde, bir iki asır önce Ermeni malı olarak rivayet edilen arsaları, temyiz hakkı olmaksızın Türklerden alarak hak talep eden Ermenilere vermişti³⁷². Böylece Ermeniler, bu komisyonlar aracılığıyla Müslüman halkın emlak ve hayvanlarını, jandarma gücüyle gasp ederek bölgede nüfuz sahibi olmuştu³⁷³. Hatta Taillardat'ın emriyle hareket ettiği için komisyona itiraz etmek mümkün olmadığı gibi Müslüman halkın ev eşyaları dahi nüfuz sahibi Ermenilere verilmişti³⁷⁴. Böylece Fransızlar, Kozan'da Ermeniler aracılığıyla Türklere birçok işkence yapmış, Türkleri maddi manevi yok etmeye çalışmıştı

Fransızlardan güç alan Ermeniler, Türklerden istediği her malı iftira yoluyla ele geçirmeye yönelmişti. O kadar ki yollarda Türklerin sürüleriyle birlikte geçmesini

³⁷¹A. C. Çamurdan (1969). *Kurtuluş Savaşında Doğu Kilikya Olayları*. Adana. s. 175.

³⁷²A. S. Ursavaş (1988). *Çukurova Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluşu*, İstanbul: Kastaş Yayınları, s.21.

³⁷³ATASE, (09.05.1336). K.628, G.74.

³⁷⁴ATASE, (9.5.1336). K.621, G.54.

bekleyen Ermeniler, beğendikleri hayvanları sahiplenmek amacıyla komisyona iade edilmesi ve tazminatının ödenmesi için başvurarak dava açmıştı³⁷⁵. Keyfilik o kadar yaygın olmuştu ki sürgüne gitmeyen Ermenilerin bile Türklerin mallarında söz sahibi olmak istemesi, komisyonun Ermeni üyelerini de şaşırtmıştı. Bunun en tipik örneği tay konusunda yaşanmıştı. Şöyle ki Karabet Efendi masrafından dolayı tayını Reji Müdürü Vedat Bey'e, Vedat Bey'de bakımını karşılayamadığından Helvacızade Şakir Bey'e satmıştı. Komisyon çalışmalarına devam ederken Karabet Efendi, büyümüş olan tayını geri vermesi için Vedat Bey'i dava etmişti. Komisyonun başkan yardımcısı Yağışe Efendi ise Karabet'e, kendisinin sürgüne gitmediğini ve verdiği de tayının çok küçük olduğunu söyleyerek karşı Karabet'in talebini reddetmişti. Ancak Ermenilerin yalancı şahitliği üzerine Komisyon Başkanı Haşim Bey, davayı Karabet lehine sonuçlandırmıştı³⁷⁶.

Doğu Çukurova'da, Kadirli'de de Tesviye-i Mesalih Komisyonu kurulmuştu. Olağanüstü yetkilere sahip olan bu komisyonun başkanlığına kaza kaymakamı, üyeliklerine ise iki Türk ve iki Ermeni getirilmişti. Fransız baskısı altında olan Türkler, komisyondan çıkan kararları onaylamasalar bile karşı çıkacak güçte değildi. Bundan dolayı Türkler kendi aralarında toplantı yaparak kaymakamın istifa etmesine karar vermişti³⁷⁷. Kaymakamın istifasından sonra, Fransız İşgal yönetimi komisyon başkanlığına, dava kararlarına karşı duyulan şüpheyi ortadan kaldırmak için Türk ve Ermeniler tarafından saygı duyulan Müftü Osman Nuri Efendi'yi yeni komisyon başkanlığına getirmişti. Fransızların komisyonun üyeliklerine dilediği kimseleri alabileceği sözünü vermesi üzerine Müftü Osman Nuri Efendi başkanlığı kabul etmişti. Müftü Osman Nuri Efendi'nin üyeliklere de iki yaşlı Ermeni'yi ve vatansever kimliği ile tanınan Tevfik Coşkun Bey ve Kozanlı İsmail Efendi'yi üye yapmıştı. Böylece Türkler komisyonda etkin bir güce sahip olmuştu³⁷⁸. Osman Nuri Efendi'nin Fransız yöneticilerinden reddi hakim durumunda, komisyonun davaya bakamayacağını öğrenmesi ise Türklerin kendi aralarında örgütlenerek komisyonu işlemez hale

³⁷⁵R. Dalkır (1969). *Yiğitlik Günleri: Milli Mücadelede Çukurova*, İstanbul: T.T. Postası Matbaası, s.22.

³⁷⁶C. Yurtsever (2002). *Kozanlı Milli Mücahit Halil Topaloğlu'nun Hatıraları*, Adana: Ekrem Matbaacılık, s.22.

³⁷⁷Çamurdan, **a.g.k.** 1969,,s.295.

³⁷⁸Çelik, **a.g.k.**, 1999, s.172.

getirmesini sağlamıştı³⁷⁹. Böylece Kadirli halkı bölgede yaşayan Ermenilerin haksız isteklerine karşı savunmasız kalmasını engellemiş oldu.

2.3. Doğu Çukurova'nın İşgali

2.3.1. Osmaniye – Bahçe ve Ceyhan kazalarının işgali ve yaşananlar

Adana'nın Cebel-i Bereket sancağına bağlı olan Bahçe ve Osmaniye kazaları, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Ermeni nüfusunun az olduğu bölgelerden biriydi. Bununla beraber bölgedeki Ermeniler tehcir sırasında Suriye ve Lübnan'a iskan ettirilmişti.

Cebel-i Bereket sancağı da Ceyhan'da olduğu gibi önce İngilizler, daha sonra 25 Aralık 1918'de Fransızlar tarafından işgal edilmişti. Bölgeye Fransız kuvvetlerinin yanında iskana tabi tutulan Ermeniler de geri dönmüştü. Fransızlar Ermenilerin oturdukları yerlere Ermeni jandarma eri ve komutanı yerleştirmiş ve Ermenilere silah dağıtmıştı.³⁸⁰ Böylece Ermeniler Fransızların desteğini alarak geçmişin intikamı bahanesiyle Türklere eziyet etmeye yönelmişti. 11 Nisan 1919'da trenle Osmaniye'ye giden üç Türk, Fransız kıyafeti giymiş iki Ermeni tarafından bıçakla saldırıya uğramıştı. Türklerden biri yaralanarak hayatını kaybederken diğerini Ermeniler trenden aşağı atmıştı³⁸¹. Develi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Cebel-i Bereket'teki Ermeni zulmünün ancak General Bremond, Yüzbaşı Taillardat ve Yüzbaşı Andre'nin görevden alınmasıyla sağlanacağını Harbiye Nezaretine iletilmek üzere Sivas'taki Heyet-i Temsiliye'ye bildirmişti³⁸². Fakat Osmanlı hükümeti, Adana yaşanan zulmün önüne geçememiş ve Türkler bölgede Kuva-yı Milliye egemen oluncaya değin Ermenilerin ve Fransızların zulmüne maruz kalmıştı.

Türkler uğradığı baskı ve eziyetler karşısında kasaba ve köylerde kurdukları küçük silahlı birliklerle kendilerini savunmaya çalışmıştı. Osmaniye'de Fransız ve Ermeni işgal ve kötülüklerine karşı ilk hareket, Fransızların 28 Mayıs 1919'da cami meydanına toplanan halka sebepsiz ateş etmesi sonucu Gavur Ali ve arkadaşlarının karşı

³⁷⁹Çamurdan, **a.g.k.** 1969, s.295.

³⁸⁰BOADA, **a.g.k.**, 2003, s.128.

³⁸¹BOADA, **a.g.k.**, 2003, s.124.

³⁸²ATASE (13.12.1335). K.270. G.95.

ateş açması sonucu başlamıştı³⁸³. Ancak Binbaşı Kemal Bey'in bölgeye gelmesine kadar düzenli birlikler kurulamamıştı.

İngilizler İskenderun'u işgal ettikten sonra batıya doğru yönelmişler ve Adana'nın merkezindeki Ceyhan'ın tren istasyonlarına asker çıkarmaya başlamıştı. 17 Aralık 1918'de İngilizlerin asker çıkardığı Ceyhan'daki birliğin içinde Mecusi ve Müslüman Hintli askerlerde bulunmaktaydı³⁸⁴. Hintli askerler bölge halkına zarar vermemesine rağmen bölge halkı farklı görünüşlerinden dolayı Mecusi ve Müslüman Hintlilerini korkuyla karşılamıştı³⁸⁵. İngiliz askerleri, Ceyhan'a geldiklerinde hükümet binasından Türk bayrağını indirerek İngiliz bayrağını asmıştı. Ayrıca işgal güçleri dönemin Belediye Başkanı'nın evi işgal komutanının ikametine ayrılmıştı. Hastane ise de karargah binası yapılmıştı.

1919 Mart ayının başlarında Fransız işgal güçleri de demiryolu ile Fransız Komutan Arrigi Ceyhan'ı işgal etmişti. Fransız işgal güçleri Ermenilerin yanında, İngilizler gibi, Tunus, Fas, Cezayir sömürgelerinden oluşturduğu Müslüman kuvvetlerini de Ceyhan'a getirmişti. Fransız kuvvetinde bulunan Afrika Müslümanlarının, Anadolu Müslümanlarına karşı düşmanlıkları yoktu. Ancak Fransız askerleri Ceyhan'a geldiklerinde Türk bayraklarını indirmişler, ezanı susturmuşlardı. Türklere karşı uyguladıkları baskı ve zorbalıkla köylerin denetimini sağlamaya hakimiyeti ellerinde bulundurmaya çalışmıştı³⁸⁶. Hatta Adana Vali Yardımcısı Normand'ın emriyle herhangi bir mahkeme kurulmaksızın Ceyhan'da yedi kişi Kürt Yusuf çetesine yardım ettiği gerekçesiyle kurşuna dizilmişti. Bunun dışında evinin balkonunda oynayan küçük bir çocuk, Madam Bremond'un arabasına tükürdüğü gerekçesiyle babasından 5.000 lira alınmıştı. Fransızların uyguladığı para cezaları haraç niteliğindeydi. Çiftliğinde eşkıyayı saklayan şahsa önce idam cezası verilmiş sonrasında cezası 10.000 liraya çevrilmişti. Ardından yapılan pazarlıkla para cezası 3.200 liraya indirilerek serbest bırakılmıştı³⁸⁷.

Ceyhan Kurtkulağı'nda iki Fransız askerinin kaybolması üzerine civarda bulunan on beş Türk tutuklanmıştı. Fakat aralarında sadece iki kişinin olayla ilgili olduğu

³⁸³ATASE, a.g.k.,2009, s.82.

³⁸⁴ATASE, (18.03.1335). K.257, G.1.

³⁸⁵Çelik, a.g.k., (1999), s. 65.

³⁸⁶C. Yurtsever (2013). *Ceyhan Sevgisi. Adana: Çukurova Yayınları.* s.82.

³⁸⁷BOADA, a.g.k., 2003, s.55.

bilinmesine rağmen hepsine para cezasına verilmişti. General Dufieux bile Vali Bremond'u uyarmışsa da her bir Türk'ten 15 bin lira istenmişti³⁸⁸.

2.3.2. Kozan sancağında işgalle birlikte yaşananlar

Fransızların Mart 1919 tarihinden itibaren uygulamaya başladıkları Doğu Çukurova işgalinde askeri kuvvetlerinin arasında sadece iskan kanunu ile Suriye'ye gönderilmiş Ermeniler bulunmuyordu. Anadolu'dan Adana'ya göç ettirilmiş, Mısır'da kurulan lejyonda eğitilmiş veya tehcir kapsamına alınmayarak Çukurova'da yaşamını sürdüren Ermeniler de işgal kuvvetlerinin arasına katılmıştı. Fransızlar ise bölgenin asayişini sağlamak bahanesiyle jandarma kadrosuna Ermenileri yerleştirmişti. Böylece Kozan sancağı, Fransız kuvvetlerinden önce Ermeni askerlerinin işgaline sahne olmuştu.

2.3.2.1. Kozan (Sis) kazasının işgali ve yaşananlar

Kozan sancağının dört kazasından biri olup merkez kaza statüsüne sahip olan Kozan (Sis) kazasının 7 Mart 1919'da Fransızlar tarafından işgali, guvernör olarak Yüzbaşı Taillardat'ın Sis'e gelmesiyle başlamıştı. Yardımcısı Üsteğmen Suby ile birlikte Ermeni ve Fransız bayrakları ile donatılmış zafer takının altından geçerek Ermeniler tarafından "mutasarrıflık makamına" götürülmüştü. Taillardat göreve başladığında Türkleri sindirmeye çalışmış ve milliyetçi Türklerin yerine Ermenileri veya Fransızlara yakın kimseleri memurluklara atamıştı³⁸⁹.

Sis'i, Fransızlarla birlikte Ermeniler de işgal etmişti. Bu Ermeniler, Albay Bremond'un emrinde Suriye'de eğitilip Adana'ya getirilenlerin yanı sıra Rusya ordusunda çalışmış, öldürmeyi meslek haline getirmiş kimselerden oluşmaktaydı. Bunların Türklere yaptığı akıl almaz işkenceleri Yüzbaşı Taillardat görmezlikten gelmiş, çoğu zaman Türklere hapis cezası vererek onları sindirmeye çalışmış, serbest bırakmak için de para cezaları uygulamıştı. Müslümanlara işkence eden yalnız Fransızlar veya Ermeniler değildi. Kozan Jandarma Komutanı Yüzbaşı Ali Saib, işgal bölgesinde oldukça nüfuzlu, acımasız ve geniş haberleşme ağına sahip olduğundan işgalcilerden daha tehlikeli olmuştu. Hatta Ali Saib, Fransızlara kendisini Türk düşmanı "Revandızlı bir Kürt" olarak tanıtmış ve Türklerle çatışmaya girdiğinden kanını Fransızlar uğruna akıtan bir kahraman olarak kabul ettirmişti³⁹⁰. Ali Saib, Ermeni çeteleriyle birlikte çalışmış,

³⁸⁸ATASE, (01.05.1336). K.946, G.161.

³⁸⁹Çelik, a.g.k., 1999, s.79.

³⁹⁰Ursavaş, a.g.k., 1988, s.47.

Türklere karşı olan Çerkes ve Kürtleri, gönüllü asker olarak emrine almıştı. Ali Saib ise Ermeni subayının öldüğü başka bir olay sonrası dört Türk gencini bizzat idam etmişti³⁹¹. Kozan'daki memuriyetlerde de değişiklik yaparak işgalcilere karşı çıkanları görevden aldırılmıştı. Fransız taraftarı olan Kozan Jandarma Komutanı Ali Saib, Jandarma Tabur Komutanı Binbaşı Arap Haşim ve Türklere at nalı çaktırmakla ünlü Yüzbaşı Kürt Mirza³⁹², Müslüman halka türlü işkenceleri yapmaktan çekinmemişti³⁹³. Hatta Kürt Mirza, Bozat Gedigi olayının faillerini bulmak için bastığı Türk köylerini yakmış, halkını iki gün boyunca sorgulamış, Fransızların bölge halkını kurşuna dizmesine müsaade etmişti.

Fransa idaresinde bulunan Kozan'da halkın para ve eşyasının zorla gasp edildiğine dair şikayetler üzerine Fransa Yüksek Komiserliği, Fransız Teğmen De Broussy ile Kont Debois'i 9 Kasım 1919'da şikayetleri Adana Valisi Bremond'a iletmesi ve soruşturma başlatması için vilayete göndermişti. Fakat Bremond yapılacak olan soruşturmanın, olayların asıl sorumlusu Kozan Kaymakamı Yüzbaşı Taillardat ile birlikte yapılmasını emretmişti. Taillardat sorumluluğunda Ermeni bir memur da araştırmaya dahil edilmişti. Bu durum ise Fransızların tahkikatı istedikleri yöne çevirmelerine neden olmuş ve Fransız ve Ermenilerin işlediği suçtan Kozan Polis Komiseri Hamdi Bey sorumlu tutulmuştu³⁹⁴.

Fransızların Ermenilerden oluşturduğu zabıta ve istihbarat teşkilatında yer alanlar da yakaladıkları Türkleri öldürmüştü. Öyle ki Taillardat'ın emrindeki Ermeniler Türk köylerini soymuşlar, yollar üzerinde çapulculuk yaptıklarından dağlarda ve yollarda parçalanarak öldürülmüş yüz kırk Türk'ün cesedi bulunmuştu³⁹⁵. Artan Fransız baskısı karşısında Türk halkı sabaha kadar evlerinin önünde nöbet tutmaya başlamış, silah ve cephane temin etmeye çalışmıştı³⁹⁶. Nüfuz sahibi veya zengin olan, öldürülmesinde sakınca görülen Türkler ise mallarına el konularak Kozan'dan sürülmüştü³⁹⁷. Kozan'dan

³⁹¹O. Tufan, (1998). *Kilikya Doğu Bölgesinde Milli Hareketler ve Kozan Sancağı ile Mülhakatın Kurtuluş Hatıraları*. İstanbul: Arma Yayınları., s.23-24.

³⁹²ATASE, (16.09.1335). K.97, G.115.

³⁹³Çelik, **a.g.k.**, 1999, s.159.

³⁹⁴BOADA, **a.g.k.**, 2003, s.59-60.

³⁹⁵Ursavaş, **a.g.k.**, 1988, s.23.

³⁹⁶A. R. Yüreğir 6 Ocak 1953. Milli Mücadele'de Çukurova. *Yeni Adana*, s.2.

³⁹⁷Ursavaş, **a.g.k.**, 1988, s.16-23.

çıkarılanlar arasında Ermeni Kirkor Yaver Efendinin ölümünden sorumlu tutulan Silikzade Hasan, Kurtzade Hulusi ve Topalzade Halil Efendiler³⁹⁸ de bulunmaktaydı³⁹⁹.

Kozan ve çevresinde Ermeni fedailerinin, kadın çocuk fark etmeksizin kalkıştıkları tecavüz girişimleri, Türk halkına karşı duydukları kinin büyüklüğünü göstermekteydi. Kazada yaşanan felaketler karşısında kaçmak zorunda kalan Türklerin bazılarını Ermeniler yakalayarak öldürmüş, bazılarına ise tecavüz etmişti. Ermeniler için hiçbir Türk'ün yaşama hakkı yoktu. Cemal Çavuş'un on üç yaşındaki oğlu annesinin yanından alınarak kasaba kenarındaki ormana götürülmüş, tecavüz edilmiş sonrasında annesiyle birlikte öldürülmüştü⁴⁰⁰.

İşgal yönetiminin olaylar karşısındaki sessizliği Ermenilerin daha da şımarmasına neden olmuştu. Kafkas Ermenilerinin Sis'e gelerek Fransız kuvvetlerine katılmaları Müslüman halkın çaresizliğini arttırmıştı. Bu nedenle kaçmaya fırsat bulanlar dağlara çıkarak çeteler kurmaya başlayacaktı.

2.3.2.2. Feke kazasının işgali ve yaşananlar

Kozan sancağının kazalarından biri olan Feke, Kozan ve Haçin kazalarının arasında coğrafi olarak dağlık bölgede yer almaktaydı. Varsak Türkmenlerinin çoğunlukta olduğu kasabanın Dikme, Karaköy ve Yerebakan köylerinde onar - yirmişer hane olmak üzere 100-200 Hristiyan ve Rum köyü bulunmaktaydı⁴⁰¹.

Feke 7 Mart 1919 günü işgal edilmişti. Ancak işgal hazırlıkları Mart başında başlamıştı. Nitekim Develi Kaymakamı Atıf Bey, Temsil Heyeti Başkanlığına çektiği 1 Mart 1920 tarihli telgrafında Feke'nin seksen kadar Ermeni tarafından kuşatıldığına ve telgraf tellerinin kesildiğine dikkat çekiyordu⁴⁰².

Ermeniler tarafından işgal edilen Feke'de Türk nüfusunun çoğunlukta olması sebebiyle Ermeni jandarmaları sayıca üstünlük kuramamıştı. Feke'nin idaresinde de Türkler bulunuyordu. Bununla birlikte Türkler arasında düşünce birliği yoktu. Türkler işgale karşı çıkan ve işgali destekleyenler olmak üzere iki gruba bölünmüştü. Feke'nin işgal edildiğinden kurtuluşuna kadar kaymakamlık görevini milliyetçi kimseler

³⁹⁸Söz konusu kişiler Kozan'dan sürgün edilmeleri sonucu Develi'ye gitmiş buradan da Sivas'a geçerek Kozan'da milli bir teşkilat kurulması için Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüştü.

³⁹⁹ATASE, (9.5.1336). K. 628, G.74,

⁴⁰⁰ATASE, (09.05.1336). K. 621, G. 54,

⁴⁰¹Çelik, **a.g.k.**, 1999, s.181.

⁴⁰²ATASE, K.25, G.23, 01.03.1336.

yürütmüştü. 1919'da Feke Kaymakamı olan Maraşlı Şerafettin Bey'den sonra Haçin'in kurtuluşu için kahramanlıklar gösteren ve daha sonra Haçin kazasına ismi verilen, Saim Bey Mayıs – Haziran 1920'de kazanın idaresine geçmişti. Feke Jandarma Komutanlığı'nda Cenaze Ali lakaplı vatansever Ali Rıza bulunmaktaydı. . Feke'nin Belediye Başkanlığı'nda ise işgalin ilk günlerinde Fransız hayranı olan ve Fransız işgal komutanı Taillardat'a hediyeler göndererek güvenini kazanan Cezmi (Çetinel) Bey bulunmaktaydı. Fransız taraftarı olan Cezmi Bey, sahip olduğu güçlü istihbarat ağı sayesinde Fransızlara bilgi de sağlamıştı. Örneğin Develi'deki oluşturulmaya başlanan Kuva-yı Milliye teşkilatı ile ilgili tüm bilgileri Fransızlara iletmışti⁴⁰³. Ayrıca Kozan işgal bölgesinde güçlü bağlantılara sahip Yüzbaşı Ali Saib ile de arası oldukça iyiydi. Bu nedenle Gizik Duran ve çetesi, Yüzbaşı Ali Saib ile birlikte Cezmi Bey'i de öldürmek istemişti. Nedeni ise Kozan Jandarma Komutan Vekili Kürt Mirza'nın Bozat Gediği'ni⁴⁰⁴ araştırırken Türklere yaptığı zulümden Cezmi Bey ve Ali Saib'i sorumlu tutmasıydı. Ancak Bozat Gediği olayından sonra Ali Saib kurtulmuş fakat suikast endişesi yaşamaya başlamıştı. Üstelik Kuva-yı Milliye'de gün geçtikçe güç kazanmaktaydı. Bundan dolayı Ali Saib ve Cezmi Bey Aralık 1919'da Develi Kaymakamı Atıf, Develi Belediye Başkanı Kamberlizade Osman ve Aydınoğlu Osman Beyler ile Gümüşören'de yapılan toplantılar sonucu milli kuvvetlere katılmıştı. Cezmi Bey, Ruhi⁴⁰⁵; Ali Saib Bey ise Namık ismini alarak Milli kuvvetlere faydalı hizmetlerde bulunmuştu. Ayrıca Cezmi ve Ali Saib Beyler Fransızlara karşı ikili oynayarak işgal bölgesinde gizlice Mustafa Kemal propagandası yapmıştı⁴⁰⁶.

Ermeniler tarafından işgal edilen Feke'de telgraf hatları kesilmiş bölgenin çevresiyle haberleşmesine engel olunmuştu. Böylece Ermeniler Türklerin çoğunlukta olduğu yörenin nüfusunu değiştirmeye çalışmakla birlikte işkencelere maruz kalan

⁴⁰³Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, s.18.

⁴⁰⁴Ayrıntılı bilgi ilgili bölümde verilecektir.

⁴⁰⁵Çelik, **a.g.k.**, 1999, s.159-164.

⁴⁰⁶Kozan savcısı Yusuf'un Adliye Vekaletine gönderdiği 8 Ocak 1921 tarihli telgrafında; Fransız işgali sırasında Cezmi Bey'in Ermeni ve Rum halkın mallarını gasp ettiğinden, eski kaymakam Şeref Bey'i hapis ettiğinden, Fransız temsilcisi sıfatıyla Müslümanlara eziyet edip iki Müslümanı öldürdüğünden dolayı kendisine henüz soruşturma açılmadığını bildirmişti. Bunun üzerine açılan soruşturmada eski Kilikya Kuva-yı Milliye kumandanlarından Tufan Bey'in görüşü alınmıştı. Tufan Bey'de, Cezmi Bey'in tüm yaptıklarından haberdar olmadığını ancak işgal altındaki Feke'de Fransız taraftarlığı için neredeyse bir yarış olduğunu ve Cezmi Bey'in de bu yarışta oldukça ileri gittiğini söylemişti. Bununla birlikte Kuva-yı Milliye'nin Sivas çevresine gelmesiyle Cezmi Bey'in de vatanseverlere katıldığını ve büyük hizmetlerde bulunduğunu anlatmıştı. İşgalden sonra Fransız yönetimi altında idaresiz kalan Feke'nin memurlarını da Fransızların atadığından suç sayılamayacağı bu nedenle Cezmi Bey'in kişisel kin uğruna feda edilmemesini bildirmişti. Bkz. *TİTEA*, (08.01.1337). K.100, G.45.

Müslümanları çaresiz bırakmayı amaçlamıştı. Ancak yine de 500'e yakın Müslüman Türk çevre kazalardan Feke'ye gelmişti⁴⁰⁷. Bölgede yaşanan Ermeni mezaliminden Rum nahiyesi de rahatsız olmuş ve Temsil Kurulu'na bildirilmek üzere Binbaşı Kemal'i Ermeni kiliselerinin örgütlenmelerinden haberdar etmişti⁴⁰⁸. Ayrıca Kemal Bey, Ali Fuat Paşa'ya telgraf çekerek Rum nahiyesi Sergis Efendi'nin bölgedeki Müslüman halka baskı uyguladığını belirterek, bölgedeki yirmi beş köyün yirmisinin Müslüman olduğunu bu nedenle Rum nahiyesine Müslüman birinin atanması gerektiğini söylemişti⁴⁰⁹.

Mustafa Kemal Paşa, 4 Mart 1920'de, Feke halkının gördüğü işkencelerden dolayı kaza dışına kaçtığını, korku ve endişe içinde olduğunu Sivas Valisi Reşit Bey'e bildirerek meşru müdafaadan meydana gelebilecek olaylarda kimlerin sorumluluk alacağını belirlenmesi istemişti⁴¹⁰. Mustafa Kemal Paşa'nın öngörüsü doğru çıkmış ve bölge halkı maruz kaldığı işkencelere dayanamayarak işgal yönetimine başkaldırmıştı. 3. Kolordu Komutanı Selahattin Bey'in 7 Mart 1920'de Harbiye Nezareti'ne çektiği telgrafta, Feke'deki Ermenilerin Kozan'a çekildiğini ve Kozan halkına eziyet ettiklerini bildirerek Müslüman halka yapılan düşmanlığa son verilmesi için yol gösterilmesini istemişti. Selahattin Bey'in bilgilendirmesinden sonra Hariciye Nezareti, Fransa Yüksek Komiserliğinden Kozan, Feke ve Haçin'de camilere doldurulup canlı canlı yakılan Müslümanlar için Fransız askeri yetkililerinin yardım etmesini talep etmişti⁴¹¹. Sonrasında 8 Mart 1920'de Niğde'den 20. Kolordu Komutanlığı'na gönderilen yazıda, Feke ve Kozan köylerindeki Türklerin Fransız işgaline isyan ettiğini, Yerebakan, Karaköy ve Kovaderesi'nde bulunan Ermeni çetelerinin Haçin'e kaçtığını, bölge halkına Develi'den silah temin edildiğini ifade edilmişti⁴¹².

Feke coğrafi olarak dağlık bir bölgeye ve bölgenin çoğunluğunda Türk nüfusuna sahipti. Ayrıca Feke'nin Maraş ve Kayseri vilayetleri ile de komşu olması, kaza yönetimindeki idarecilerin zamanla milli harekete katılmasına sebep olmuştu. Ermeni mezalimi bölge halkının isyan etmesi sonucunu doğurmuş ve Ermeniler Feke'de uzun süre tutunamamıştı. Böylece Feke milli kuvvetler gelmeden önce işgalden kurtarılmış

⁴⁰⁷BOADA, **a.g.k.**, 2003 , s.189-190.

⁴⁰⁸ATASE, K.272, G.7, (02.01.1336).

⁴⁰⁹ATASE, (13.01.1336). K. 272, G.26,

⁴¹⁰TİTEA, (04.03.1336). K.20, G.35.

⁴¹¹BOADA, **a.g.k.**, 2003, s.198-200.

⁴¹²ATASE, (5.3.1336). K.25, G.28.

2.3.2.4. Haçin (Saimbeyli) Kazasının işgali ve yaşananlar

Kozan sancağının kazalarından biri olan Haçin, Seyhan Nehrinin kollarından Göksu Irmağı ile Zamantı Çayı arasındaki dar bir vadi olan Çatak (Haçin) Suyu ve Kirkok Deresi arasında yer almaktadır. Coğrafi olarak aşılması güç kayalar ile çevrili yüksek düzlüktür. Haçin’de ulaşım yalnızca Develi üzerinden ve yaya olarak kullanılmak üzere kuzey ve batı yönlü geçitlerle sağlanmaktaydı. Kuzey geçidi, Doğanbeyli (Rumlu) yolu üzerinden Zamantı Çayı ile Göksu Irmağı arasında bulunan Gezbel Geçidi; batı geçidi ise Sarıpınar deresi üzerinden Zamantı Vadisi ile Göksu Vadisini birbirine bağlayan Kefenbeli Geçidi’ydi⁴¹⁸. Ayrıca Maraş ve Kayseri ile sınırı bulunan kaza, Kozan’ın kuzeydoğusunda bulunmaktaydı.

Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu Haçin’in Şar nahiyesi tamamen Ermeni nüfusa sahipken adı daha sonra Tufanbeyli olarak değiştirilecek olan Mağara nahiyesi ise Fransız işgalinden sonra Ermenilerin yerleştirildiği ve Ermeni zulmünün görüldüğü yerlerden biri olmuştu.

Haçin’in işgal edildiği tarih kesin olarak bilinmemektedir. Çünkü Fransızlar bölgeyi kendi kuvvetleriyle işgal etmek yerine Ermeniler aracılığıyla hakimiyet kurmuştu. İki Ermeni arasında yapılan ancak tarihi belli olmayan mektuplaşmaya bakıldığında, Haçin’in Ermeniler tarafından Feke yönünden kuşatıldığı görülmektedir. Ayrıca bu iki Ermeni, Fransızların bölgeye 1200 asker göndereceğinin sözünü verdiği ve Kozan kazasında 950 Ermeni askerinin Haçin’e gönderilmek üzere bulunduğunu söyleyerek Fransa ile İngiltere’ye güvendiğini belirtmişti⁴¹⁹. Haçin’de yaşayan ve dünya savaşından sonra sürgünden dönen sekiz bin Ermeni’nin yanı sıra Fransa’nın Kafkasya’dan veya Ermeni lejyonundan alınan iki bin kişilik bir kuvveti de Haçin’e göndermesiyle bölgedeki toplam Ermeni nüfusu 5 bin silahlı olmak üzere toplam 15 bine ulaşmıştı⁴²⁰. Ermeniler Osmanlı Devleti’ne dönerken yanlarındaki kendi silahları dışında Fransızlar da 8 adet makineli tüfek ve birçok bomba da vermişti. Ermenilerin bine yakın süvarisi Haçin kışlasının önünde ve Fransızlar tarafından dağıtılan silahlarla⁴²¹ Feke taraflarında askeri eğitim almıştı. Kirkor Efendi’de Şar nahiyesine Amanos Dağlarından

⁴¹⁸Osman Tufan, a.g.k., 1998, s.112.

⁴¹⁹TİTEA, K.106, G.33, Tarihsiz.

⁴²⁰ATASE, K.316, G.417, 08.03.1336; Çelik, a.g.k., (1999),s.225.

⁴²¹BOADA, a.g.k., 2003, s.173-175..

iki yüz kişilik bir kuvvet getirmiş ve bunlar otuz Türk askerini esir etmişti⁴²². Ayrıca diğer kazalarda olduğu gibi Haçin’de Türk jandarmaların yerine Ermeniler getirilmişti.

8 Ocak 1920’de Haçin Müftüsü Abuzer Hayrettin’in, Askeri Mutasarrıflığa çektiği telgrafta, Ermenilerin amacının halkı birbirine karşı kışkırtarak Kilikya Ermeni Devleti’ni kurmak olduğunu vurgulamış ve Fransız hükümetinden eşitlik ilkesi uyarınca Ermeni fedailerinin elindeki silahların toplatılmasını ve Ermeni olan katillerin devlete teslim edilmesini istemişti. Söz konusu önlemlerin alınmaması durumunda ise Müslümanlara yapılan saldırılarının devamının geleceğine dikkati çekmişti⁴²³.

Haçin Ermenileri, sürgünün intikamı bahanesi ve çoğunluk oluşunun özgüveniyle Türk halkına, Ermenilerin bile sessiz kalamadığı işkenceler yapmaya yönelmişti. Ermeni olan Haçin Kaymakamı Arminek, Osmanlı Devleti’nin bir memuru olması dolayısıyla Müslümanlara yapılan aşağılanmalara duyarsız kalamamış ve Ermeni halkının kanun dışı hareketlerine müsaade etmeyeceğini duyurmuştu. Kaymakamın, Ermeni zulmünü engellemeye çalışması ise Fransız yöneticilerin ve Ermenilerin tepkisine neden olmuştu.

Ankara’dan Harbiye Nezaretine 22 Ocak 1920 tarihinde çekilen şifreli telgrafta ise, Haçin kaymakamı ve müftüsünün iki Ermeni tarafından saldırıya uğradığı bildirilmişti. Müftünün yaralanarak, kaymakamın da firar ederek kurtulduğu bu olaydan sonra Haçin, Feke ve Kozan sancaklarındaki halkın ayaklandığını ve Fransızların da çıkan olayları bastırmak için halkı bombaladığı anlatılmıştı⁴²⁴. Bunun üzerine Yüzbaşı Taillardat, Arminek’i görevden alarak yerine 1909 Adana olaylarının sorumlusu olan Çalyan Karabet’i, Haçin kaymakamlığına atamıştı. Kaymakam 19 Şubat 1920’de göreve başladığında, milis güçleri toplayarak Ermeni Lejyonunu genişletmiş, lejyona askeri ve tıbbi teçhizatlar dağıtmıştı⁴²⁵.

Sivas’tan Harbiye Nezareti’ne gelen bir telgrafta Haçin Jandarma Takım Komutanı Kirkor Efendi, Mağara nahiyesinde otuz Ermeni süvarisiyle birlikte Müslüman halkın silahlarını topladığı⁴²⁶, nahiye ahalisinin can ve mallarına saldırıda bulunulduğu;

⁴²²ATASE, K.316, G.417, 08.03.1336

⁴²³TİTEA, K.103, G.7, 08.01.1336.

⁴²⁴ATASE, (22.01.1335). K.18, G.54,

⁴²⁵Çelik, a.g.k., 1999, ,s.226.

⁴²⁶ATASE, (20.02.1336). K.26, G.45,

Şar'da da jandarma kıyafeti giymiş Ermeni çetelerinin Türklere işkence yaparak eskiden düşmanlık beslediği kişileri bilinmeyen yerlere götürdüğü bildirilmişti⁴²⁷.

2.4. “Kilikya” Katogikosluğu’nun Kurulması ve İşgaldeki Rolü.

Ermeniler tarih sahnesine çıktıklarında İran kültürünün etkisiyle aya, toprağa, güneşe taparak Zerdüştlük inancının özelliklerini benimsemişti. İbadetlerini herhangi bir tapınağa gereksinim duymadan yüzlerini doğuya dönerek açık bir şekilde yapmışlardı⁴²⁸.

Ermenilerin Hristiyanlığı kabul etmeleri ise 301 yılında Prens Tridates’in dönemin olmuş ve alfabeyi ise 406 yılında Ermeni kilisesinin din adamı Mesrop Mashtotz icat etmişti⁴²⁹.

Sasani ve Bizans Devletleri arasındaki savaş sonucu ikiye bölünen Ermenilerin batı kolu Bizans’ın hakimiyetine girince İstanbul’a, Grek Kilisesine, bağlanmıştı. Ermenilerin doğudaki kolu ise Ermeni Kilisesi adı altında Sasani yönetiminde altında kalmayı sürdürmüştü⁴³⁰.

Ermeni Kilisesi, Prens Tridates’in Hristiyanlığı benimsemesinde etkili olan Gregoire Lusaroviç’e, İznik konsiline katıldığında “Katogikos (Milletin temsilcisi)” unvanı vermişti. Böylece Ermenileri temsil etmeye başlayan Katogikoslara, dini liderlik yanında siyasi liderlik vasfı da eklenmişti⁴³¹. Katogikosluk ilk dönemlerde Gregoire’nin soyundan devam etmişse de daha sonraları Ermeni toplumunun çeşitli coğrafyalara dağılmaları, farklı devletlerin hakimiyetine girmeleri, kilise merkezlerinin çoğalmasına ve katogikos seçimlerinin farklılık göstermesine sebep olmuştu⁴³².

Bizans, Ermenileri kilise aracılığıyla hakimiyet altına almak istemiş ve bunun için bazı Katogikoları İstanbul’da tutmuştu. Ermeni kilisesi de Rum kilisesinin toplantılarına katılmakla birlikte birleşme taraftarı değildi. 451 yılında yapılan Chalcedoine (Kadıköy) Konsülü’nden sonra da Ermeni ve Rum kilisesi arasındaki görüş ayrılıkları kesinleşmişti. Ermeniler bu konsülde kabul edilen İsa’nın, hem Tanrı hem insan olma özelliğini reddederek Tanrısallık özelliğine sahip İsa’nın, baba ile aynı nitelik ve öze sahip

⁴²⁷BOADA, **a.g.k.**, 2003, s.198.

⁴²⁸Uras, **a.g.k.**, 1976, s.116-117.

⁴²⁹Gürun, **a.g.k.**, 1985, s.4.

⁴³⁰Gürun, **a.g.k.**, 1985, s.30.

⁴³¹S. Kocaş (1967). *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni ilişkileri*. Ankara: Altınok Matbaası Kuran,

⁴³²C. Seyfeli (6-8 Mayıs 2004). Ermeni Kilisesi’nde Katoğikosluk: Sis (Kozan) Katoğikosu Maraşlı Kefsizyan (1871-1894). *I. Kahramanmaraş Sempozyumu*, s.619.

olduğunu savunmuştu⁴³³. Bundan dolayı Ermeniler, Bizans kilisesinden ayrılarak kiliselerinin ilk Katogikosluk merkezini Ermenistan'a 25 km uzaklıktaki Vagarşabat köyünün yakınlarındaki Eçmiyazin'e kurmuştu. V. yüzyılda Eçmiyazin Piskoposluğu ayrılmış ve Piskoposluk, ruhani genel başkanlığı statüsüne sahip olan Katogikosluğa çevrilerek bir çeşit Papalığa dönüştürülmüştü⁴³⁴. Böylece Ermeni Kilisesi fiili olarak hem Roma kilisesinden hem de Bizans kilisesinden ayrılmıştı. Ancak bu ayrılık Ermeni milletinden çok Ermeni kilisesinin işine yaramıştı.

Eçmiyazin'de yaşanan Moğol istilası sonucunda kilise ve katogikosluk 485 yılında Dwin⁴³⁵'e taşınmıştı. Müslümanların Dwin'i kuşatmasından sonra Katogikosluk 931-944 yılları arasında Akdamar'a, daha sonra 944-992 yıllarında Ani taraflarında bir köy olan Arkina'ya taşınmıştı. 992-1019 yıllarında ise katogikosluk Ani'de kaldıktan sonra 1147'de de Rumkale (Kilikya)'ya yerleşmişti⁴³⁶.

Rumkale'deki katogikosluk 1292 yılına kadar faaliyetlerini sürdürmüştü⁴³⁷. 1293'te Sis'e yerleşen 7. Grigor, bölgeyi katogikosluğun merkezi haline getirmiş ve 1441 Memlukların Sis'i işgal etmesiyle katogikosluk Eçmiyazin'e taşınmıştı⁴³⁸. Kilisenin sürekli yer değiştirdiği dönem Akdamar Kilisesi, Katogikosluğunu ilan etmiş ve dünya savaşı sırasında Osmanlı Devleti katogikosluğu kapatıncaya kadar çalışmalarına devam etmişti

Ermeni Gregoryen Kilisesi, 1441'de Eçmiyazin'e taşınmasından sonra kilise Eçmiyazin, Akdamar ve Sis olmak üzere üç ayrı katogikosluk merkezi olarak faaliyetlerine devam etmişti. Eçmiyazin Katogikosluğu Revan, Erzurum ve çevresi, Kars, Beyazıt faaliyetinde bulunurken Rus misyonierlerin faaliyetleriyle 17. yüzyılın sonlarından itibaren İstanbul Ermenilerinin de dini temsilcisi olmuştu. Akdamar Katogikosluğu, Van ve çevresinde; Sis Katogikosluğu Kozan, Adana, Maraş, Zeytun, Urfa, Rumkale, Birecik, Nizip, Antep, Malatya, Antakya, Halep ve Lazkiye bölgesindeki Ermenilerinin ruhani

⁴³³Uras, **a.g.k.**, 1976, s.123-126.

⁴³⁴A. Arslan (2014). Ermeni Kilisesi'nin Ermenilerin hayat ve ideallerindeki yeri ve büyük güçlerin Ermeni Kilisesine nüfusu. *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C. 9, s.14.

⁴³⁵Kars ilinin yakınlarında bulunan Dwin kenti, Ermenistan'ın Ararat bölgesinde yer almaktadır.

⁴³⁶Seyfeli, **a.g.k.**, 2004, s.619.

⁴³⁷Gürun, **a.g.k.**, 1985, s.33.

⁴³⁸Seyfeli, **a.g.k.**, 2004, s.625.

merkezleri olarak devam etmekteydi. 15 yüzyıldan itibaren Eçmiyazin katogikosları seçimle, diğer merkezlerdeki katogikoslar miras yoluyla iş başına geçmişti⁴³⁹.

Ermeni toplumunda katogikosluk en yüksek ruhani mertebeyken Osmanlı Devleti, Ermeni milletin temsilcisi olarak Fatih döneminde açılan İstanbul Ermeni Patrikliği'ni tanıyordu. Bu nedenle imparatorluk sınırları içindeki Sis ve Akdamar Katogikoslukları siyasi ilişkilerini Patrikhane üzerinden sürdürmekteydi. Bu durum katogikosların nüfuzunu arttırmasına ve Ermeni kilisesinin kendi içinde güç mücadelesine girişmesine neden olmuştu. Sis Katogikosluğu, kendi varlığının İstanbul Patrikhanesi'nden önce olduğunu ve İstanbul'a Sis'ten göç edildiğini savunarak Patrikliğin kendine bağlı olmasını istemişti. Eçmiyazin Katogikosluğu da aynı düşünceyle kendini tüm ruhani merkezlerden üstün görmekteydi. Ermeni kilisesi içindeki bu çatışma, dini merkezlerin kendi coğrafyalarında yaşayan veya oradan göç edenlerin temsilciliğini üstlenmesiyle çözülmeye çalışılmıştı. Ancak bu çözüm eskiden olduğu gibi toplumun doğulu veya batılı olarak ayrışmasına neden olmuştu.

Ermeni Kilisesi'nde yaşanan nüfuz mücadelelerinin yanında diğer Hristiyan mezheplerde Ermenileri kendi cemaatine katmayı amaçlamıştı. Bizans (Ortodoks) kilisesi, 6. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar Ermenilerle birleşmek için birçok girişimde bulunmuş, ancak özellikle Doğu Ermenileri tarafından kabul edilmemişti. Latin (Katolik) Kilisesi'nin Ermeni Kilisesi ile ilk görüşmeleri, Sis'e yerleşen 7. Grigor zamanında gerçekleşmişti. Yapılan görüşmeler sonrası siyasi çıkarlarında etkisiyle katogikosluk görüşmelere devam etmişti. Bunun üzerine cemaatin, katogikosluğa güveni sarsılmış ve Sis'teki Ermenilerin bir kısmı Ani kilisesine sığınmıştı⁴⁴⁰. Sis'te kalan diğer Ermeniler ise, Papa tarafından I. Pier Abraham unvanı ile Sis Katogikosluğuna getirilen Abraham Ardvzan ile birlikte Katolikliğe geçmiş ve Katolik olarak kalmıştı⁴⁴¹.

XVII. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupalı Devletler, Osmanlı Devleti'nin askeri ve siyasi konumunu fırsat bilerek Ermenileri kendi nüfuzlarına almaya çalışmıştı. Fransa'nın desteklediği Katolik misyonerler, ilk önce 1641 yılında Patrikhane'nin Samatya'dan Kumkapı'ya taşınmasından sonra Gregoryen Ermenileri arasında propaganda yapmaya başlamıştı.. Bu tarihten sonra Ermeniler arasında Katolik mezhebi

⁴³⁹Arslan, a.g.k., 2004, s.14.

⁴⁴⁰Kocaş, a.g.k.,1967, s.51.

⁴⁴¹Ş. Kantarcı (2014). Katolik Ermenilerin Anadolu'daki faaliyetleri. *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C.9, s.65.

yayılmış ve II. Mahmut 1830'da Katolik Ermenileri resmen bir cemaat olarak tanımıştı. 1831 yılına gelindiğinde ise Hagopos Çukuryan, Ermeni Katolik Patriği olarak atanmıştı. Böylece Adana'daki Katolik Ermeniler, ilk Patriklik makamına sahip olarak Doğu'da Katolikliğin koruyucusu durumuna gelmişti⁴⁴². Protestan olan İngiltere ve Amerika da, misyonerleri aracılığıyla Ermenileri himaye etmeyi amaçlamıştı. Bu nedenle Osmanlı Devleti'ne Ermeniler hakkında baskı oluşturmuş ve 1850 yılında çıkarılan bir fermanla Protestan Ermenileri tanınmıştı. 1860 Ermeni Nizamnamesi, Ermeni Kilise için önemli bir dönüm noktası olmuştu. Bu nizamname ile Ermenilere iç yönetimde ayrıcalıklar verilerek, Patrikliğin millet üzerindeki mutlak idaresine son verilmiş ve sivillerin de yönetime dahil olması sağlanmıştı. Rusya ise Ermenileri himaye etmek için, diğer Avrupalı ülkelerden farklı olarak, doğrudan misyonerleri kullanmamıştı. Çar I. Petro öncelikle 1719'da Ortodokslara tanınan ayrıcalıkları ülkesindeki Ermenilere vermişti. Böylece Ermenilerin dikkatini çeken Rusya ile Eçmiyazın Katogikosluğu arasında, Osmanlı Devleti'ne karşı ortak sözler verilmişti. Güney Kafkasya, İran ve Anadolu'da yaşayan Ermenileri Revan'da toplayarak genişlemek isteyen Rusya, Ermenilere kendi idaresinde bir Ermenistan sözü vermişti⁴⁴³. Rusya, 1828 yılında İran ile yaptığı Tükmençay Antlaşmasıyla, Vagarşabat kasabasını sınırları içine dahil etmiş ve böylece Eçmiyazın Katogikosluğuna kendi kontrolü altına almıştı.

Osmanlı Devleti'nde Avrupalı Devletler tarafından ortaya atılan "Ermeni Sorunu"ndan sonra iskan kanuna kadar ülke içinde yaşanan isyan hareketlerinin çoğunluğu Rusların tahrikiyle Eçmiyazın Katogikosluğu tarafından çıkarılmıştı. Bunun dışında Fransızlar tarafından himaye edilen Sis Katogikosluğu cemaatinin Katolik Ermenileri de Osmanlı Devleti'nde ayrılıkçı terör olaylarına karışmıştı. Ancak Fransız İhtilali'nin etkisiyle Fransa'da 1647-1877 yıllarında, Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler, hayali Ermenistan hakkında iki yüz civarı kitap veya makale yayınlanmıştı⁴⁴⁴. 1895 Ermeni olaylarında silahlı Katolik ve Protestan Ermeniler, Bitlis'te namaz sırasında Cami'ye girmiş ve Müslüman halka saldırmıştı⁴⁴⁵. 1909 Adana olaylarının ise Sis Katogikosluğu'nun yönetimindeki coğrafyada çıkması ve 1830 nizamnamesinden 20.

⁴⁴²Kantarıcı, a.g.k. 2014, s.69.

⁴⁴³Arslan, a.g.k., 2004, s.19.

⁴⁴⁴Yavuz, a.g.k., 2003, s.147.

⁴⁴⁵Kantarıcı, a.g.k. 2014, s.70.

yüzyılın başlarına kadar katogikosluktan Patrikliğin sorumlu olduğu düşünüldüğünde katoliklerin Adana olaylarıyla ilgili olduğu söylenebilir.

Dünya savaşı dönemine gelindiğinde Musa Dağı olayından sonra Çukurova Ermenileri isyandan sonra Fransa'ya sığınmıştı. Dünya savaşı sırasında Osmanlı Devleti, sınırlarındaki Ermenilerin sebep olduğu düzensizliğe engel olmak için, sevk ve iskan kanuna çıkarmıştı. Bu kanuna tabi olmayanların arasına Protestan ve Katolik Ermenileri de dahil etmişti. Ruslarla birlikte hareket edip devlete karşı silah doğrulttuğu için Eçmiyazin Katogikosluğunun isminin kiliselerde anılmasını yasaklamıştı⁴⁴⁶. Talat Paşa, 1916 yılında Halep'e çektiği telgrafında, Halep'te Maraş Katoliklerinin sevk olunmasını, gidenlerin ise geri gönderilmesini istemişti⁴⁴⁷. 10 Ağustos 1916 tarihinde Takvim-i Vekayi gazetesinde yayınlanan bir nizamnameye göre Osmanlı Devleti Eçmiyazin Katogikosluğu ile ilişkisi kesilmişti. Ayrıca Sis ve Akdamar Katogikosları bileştirilerek katogikosluğun merkezi Kudüs'e alınarak İstanbul Patrikliğinin bu Katogikosluğa bağlanarak bunda sonra İstanbul Patrikliğinin sadece mezhepler aracılığıyla Kudüs ile temas kurabileceği kararı alınmıştı⁴⁴⁸.

Mondros Mütarekesi imzalandığında ise tehcir sırasında gönderilenler veya savaş sırasında Avrupa'ya kaçan Kilikya Ermenileri, gerek Doğu Lejyonu gerekse gönüllü asker olarak Fransa'nın himayesinde Çukurova'da terör estirerek Müslüman halkı katletmişti. Ermeni halkı, Anadolu'daki olaylarına müstakil veya özerk bir devlet arzusunu bahane ederek herhangi bir Avrupalı devletin yanında yer almıştı. Fakat Ermeni dinin gelişimine bakıldığında bir güce ihtiyacı olanın Ermeni kilisesi olduğunu ve bunun için cemaatini kışkırttığı görülecektir. Yani Ermeni devleti düşüncesini ortaya çıkaran Ermeni milleti değil, Ermeni kilisesi olmuştur.

2.5. Fransızların Yerel Yöneticilerle İşbirliği ve Bölge Halkına Etkisi

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra İtilaf Devletleri hiç zaman kaybetmeden Çukurova'yı işgal etme hazırlıklarına başlamıştı. Adana işgalinin süreci 9 Kasım 1918'de İskenderun'a çıkarılan asker ile başlamış Mart 1919'da Kozan'ın kuşatılması ile tamamlanmıştı. Fransız Yarbay Romieu komutasında Adana'ya gelen Ermeni Lejyonunun Müslümanlara yaptığı acımasızca saldırıları ile Türk halkının

⁴⁴⁶BOA, (H. 10.10.1334). *DH.EUM.KLH*, K.2, G.26.

⁴⁴⁷Kantarıcı, **a.g.k.** 2014. s.70.

⁴⁴⁸Gürun, **a.g.k.**, 1985, s.229.

maneviyatı çöktürmek istenmişti. Genel Vali Albay Bremond ise askeri ve mali kontrolü elinde tutmak için sancaklara, kaymakam yardımcısı unvanı ile askerleri ataması, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki tüm varlığına son vermeyi amaçlamıştı.

Mütarekeye göre sancaklardaki idari yönetimde Fransız temsilciler gözlemci müşavir olarak yer alması gerekirken, Türk memurların üstü olarak görev yapmıştı⁴⁴⁹. Buna göre Albay Bremond, Adana Vali Yardımcılığına Yarbay Normand, Kozan Askeri Komutan ve Kaymakamlığına Yüzbaşı Taillardat, Ceyhan Askeri Komutan ve Kaymakamlığına Yüzbaşı Arrikhi, Osmaniye Askeri Komutan ve Kaymakamlığına Yüzbaşı Andre'yi atamıştı. Bunun dışında Ermenileri polis, jandarma, tercümanlık gibi memurluklarda görevlendirmişti. General Allenby verdiği talimata göre ise Türk memurlukları ile ilgili kararlar Fransız komutanlarına bırakılacak ve askeri yardımların gerekliliği Kilikya İşgal Komutanlığı'nın sorumluluğuna verilecekti⁴⁵⁰. Böylece “Suriye Yüksek Komiseri” unvanını taşıyan Mülki ve Askeri Başkomutan General Gouraud'un Aralık 1920'de yaptığı açıklamada Fransızların, Ermenilerin askeri harekatta kullanılmasını ve Kilikya'nın idari yönden Ermenileştirilmesini amaçladığı anlaşılmaktadır.

Albay Bremond, Mütarekeye aykırı olarak sadece sancaklara komutan atamamış bunun yanı sıra bölgenin adli, sosyal alanlarına da müdahale etmiş Türk halkının milli değerlerini hiçe saymıştı. Keyfi olarak jandarma sayılarını değiştirmiş, İstanbul Hükümeti'nin atadığı askerleri kabul etmeyerek geri göndermişti. Bir yandan Anadolu'daki Ermenilerin Adana'da toplanmasını sağlarken diğer yandan Türklerin silahları toplatılmış, Ermeniler silahlandırılmıştı. Türkler hukuka aykırı olarak yargılanmış veya yargılanmadan cezaya çarptırılmıştı. Temyiz mahkemeleri de Beyrut'ta olduğundan itiraz edilememekteydi. Posta pullarına “Kilikya” başlığı atılmış, Türk üniformalarındaki ay yıldız kaldırılmıştı. Eğitim dili Fransızca yapılmış, resmi binalara Fransız bayrağı, diğer cemaatlerinde kendi bayrakları çekilmişti⁴⁵¹. Hatta Bremond, Adana Erkek Lisesi Müdürü Niyazi Ramazan Bey'den Türk bayrağının indirilmesini emretmiş ancak Niyazi Bey reddetmişti. Bunun üzerine Niyazi Bey şehirden sürülmüş ve

⁴⁴⁹ATASE, a.g.k.,2009, s. 19.

⁴⁵⁰ATASE, a.g.k., 1999, s.92-93.

⁴⁵¹Çelik, a.g.k., 1999, s.70-71.

Bremond, Ermenilerin Türk bayrağı gördüğünde heyecanlanmasına önlem olarak Türk bayrağının hiçbir yerde asılmamasını istemişti⁴⁵².

Ermenilerin Türk halkına uyguladığı zulme Adana ve çevresi İşgal Kumandanı Albay Romieu'nun göz yumması üzerine General Allenby, komutanı görevden alarak yerine Şubat 1919'da General Leslie'i getirmişti. Leslie, Ermeni komitelerinin tacizlerine bir süre engel olmuş ve Adana halkının bir dönem huzurunu sağlamıştı. Ancak Leslie; işgalden sonra Adana'ya gelerek halkın maneviyatını yükseltmeye çalışan, gizli bir telgraf hattıyla Adana halkına yapılan işkenceyi İstanbul'a duyuran Yarbay Haşim Bey'i 3 Mart 1919'da Suriye'deki esir kamplarına göndermişti⁴⁵³.

Fransız ve Ermenilerin Çukurova'daki keyfi mezalimi karşısında bölgenin Türk yöneticileri Osmanlı Devleti'nin kendilerine yardım etmelerini istiyordu. Adana Valisi Celal Bey, Dahiliye Nezaretine; Fransızların Maraş ve Urfa'da olduğu gibi Adana'da da silahlandırılan Ermenilerin Müslümanların üstüne salındığını daha sonra araya giren Fransız yönetimi Ermeni haklarını koruma gerekçesiyle Müslüman halkı öldürdüklerini bildirmişti. Vali Bey telgrafın devamında, Fransızlar bölgede Ermeni haklarını korumak için bulunduğunu söylese de aslında Adana'daki kaos ortamını kendilerinin yarattığını ve Fransızların bölgeden çıkmasıyla hiçbir Ermeni'nin burnunun dahi kanamayacağını güvencesini vermişti⁴⁵⁴.

Albay Bremond 28 Nisan 1919'da genelge yayınlayarak, Türklerin evlerindeki silahlarını 24 saat içinde belirtilen yerlere teslim etmesini aksi takdirde silahı olan kişilerin idam edileceğini duyurmuştu. Bunun üzerine Türkler, elindeki silahları ya Seyhan Nehri'ne atmış veya toprağa gömmüştü. 24 saat dolduğunda Fransız askerleri silah arama bahanesiyle evlere girmiş ve kıymetli olan ne varsa almıştı. Tevfik Kadri Ramazanoğlu'nun evinde yapılan aramada, kendilerinin koyduğu mermileri sanki yeni bulmuşçasına Tevfik Bey'i tutuklamıştılar. Türklere ibret olması için cezalandırılan Tevfik Bey, hemen çarmıh gibi tahtaya gerilerek sırtı morarınca kadar kırbaçlanmıştı⁴⁵⁵.

Daha önce bahsedildiği gibi, Fransa Çukurova'yı kendi ülkesi için önemli bir hammadde kaynağı olarak görmekteydi. Ekim alanı oldukça geniş olan bu bölgede başta

⁴⁵²Arıkoğlu, **a.g.k.** 1961, s.77.

⁴⁵³Ursavaş, **a.g.k.**, 1988, s.17.

⁴⁵⁴ATASE, (29.03.1336), K.819, G.165.

⁴⁵⁵Arıkoğlu, **a.g.k.** 1961, s.78.

pamuk olmak üzere tahıl, pirinç, tütün üretimi yapılmaktaydı. Bu nedenle zengin rezervlere sahip Adana'yı elde tutmak için, işgalin ilk günlerinde, bölgede az sayıda kalan Türk memur ve jandarmalarla iyi geçinme siyaseti gütmüştü. Bu amaç doğrultusunda memurların maaşına yüzde yüz zam yapılmıştı. Ancak verilen zamlar şehrin zengin ileri gelenlerinden yol, su masrafı aldı altında keyfi alınan paralarla karşılanmıştı. Böylece memurlar aracılığıyla bölgede tutunmayı hedefleyen Fransız politikası, zengin toprak sahiplerini karşına almasıyla sonuçlanmıştı. Bu uygulamadan sonra Fransızlar türlü bahanelerle Türk halkından para toplamaya devam etmişti. Tesviye-i Mesalih Komisyonları ile Türklere ait mallara el konulmuş Ermenilere dağıtılmıştı. Bunun dışında Fransız işgal yönetimi Temmuz 1919'da şehrin mali idare kadrosunu Beyrut'tan atadığı memurlarla değiştirerek, halktan aşar vergisini kendisi toplamaya başlamıştı⁴⁵⁶. Ayrıca bütün taahhüt işlerini Fransızlar üzerine alarak subaylarına resmi işlerden binlerce lira kazandırmıştı⁴⁵⁷. Taillardat, Müslümanları korkutarak ya para almış veya tehdit ile şehir dışına göndererek tüm mal varlığını Ermenilere dağıtmıştı⁴⁵⁸. Sonuç olarak Çukurova halkı, Fransız ve Ermenilerin taciz ve saldırılarına maruz kalırken aynı zamanda işgalcilerin yaptığı soygunlara da boyun eğmişti.

Adana Genel Valisi Bremond'un bölgeyi kanuna aykırı idare etmesi üzerine Hariciye Nezareti 18 Şubat 1920'de Bremond'a nota göndermişti. Buna göre, işgal güçlerinin sancak yönetiminde kontrolör unvanı ile görev almasının Osmanlı memurlarının görevlerini sona erdirebileceğini, Vali'nin memurları atama veya görevden alma yetkisinin Osmanlı kanunlarında yer almadığını bildirmişti. Ayrıca Türk bayrağının indirilmesi, şapkalardaki ay-yıldız sembolünün kaldırılması, Türk okullarının kapatılması uygulamalarının sona erdirilmesini istemişti. Bremond ise verdiği yanıtta, ülkenin Osmanlı kanunlarına göre yönetilmediğini, Mütareke döneminde işgal kumandanının belirttiği sınırlar içinde görevini yaptığını açıklamıştı⁴⁵⁹.

Fransızlar, yürüttükleri işgal politikasında açıkça Türk kimliğine tahammül edemediklerini göstermiş, korku ve baskı ile halkı milli kimliklerinden vazgeçirmeye çalışmıştı. Fransa ayrıca Ermenileri jandarma gücü olarak kullanmıştı. Ermeniler Fransız

⁴⁵⁶Ö. Yaktı (2013). Amerikan iç savaşı ve Adana: Pamuk tarımının Adana'nın modernleşme sürecine etkisi. *Atatürk Yolu Dergisi*, (54), s. 288-289.

⁴⁵⁷Çelik, **a.g.k.**, 1999, s.71.

⁴⁵⁸ATASE, (23.10.1335). K.97, G.120, Kozan'da Ekim 1919 tarihine kadar Taillardat'ın 40 kişiden 4700 adet altın, 49500 lira da para toplamıştı. Ayrıca 27 kişiyi de para vermedikleri için ikamet yasağı getirmişti. Bkz. ATASE, (02.11.1335). K.97, G.124.

⁴⁵⁹BOADA, **a.g.k.**, 2003, s.157-159.

komutanlardan aldığı yetki ile Türk köylerini basmış, eski husumeti olan kişileri keyfi olarak yargılamıştı. Fransızlarda bölgede Türklerin azınlık olmasını amaçladığından Ermenilerin bu davranışları Fransızların işine gelmişti. Hatta Fransızlar, Ermeni nüfusunun azınlıklıkta olmasını kabul ederek jandarmanın adil davranması(!) için yeni yol bulmuştu. Buna göre, Binbaşı Osman Nuri'nin vekilliğini yapan Kozan Jandarma Tabur Kumandanı Binbaşı Arap Haşim, Kadirli Jandarma Kumandanlığına bir yazı göndererek, Jandarma kadrosunun yarısının Türklerden, yarısının Ermenilerden oluşacağını haber vermişti. Oluşturulan yeni jandarma kadrosuna, beyaz kalpaklı, kamalı, çifte tabancalı Kafkasya'dan gelen Ermeniler yerleştirilmişti⁴⁶⁰.

Fransa'nın Adana'yı işgal ettiğinde bölge hakimiyetini sağlamak için Türk subay ve memurlarıyla da işbirliğinde bulunmuştu. Mondros Mütarekesi imzalanmasından hemen sonra Kadirli Jandarma Komutanlığı'nda, Adana'nın işgaliyle de Kozan Jandarma Komutanlığı'nda görev alan Yüzbaşı Ali Saib ile yine Kozan jandarmasında vekaleten komutanlık yapan Yüzbaşı Kürt Mirza ve Binbaşı Arap Haşim Türklere karşı işgalcilerden daha canice davranmıştı. Yüzbaşı Ali Saib Kuva-yı Milliye tarafına geçmeden önce, kendini Revandızlı Türk düşmanı olarak tanıtarak isteğine uygun davranmayan memurları işten attıracak kadar Fransız dostuydu. Kürt Mirza, Türklere yapılan eziyetlerde Ermenilerle yarışırçasına akla gelmeyecek işkenceler yapmıştı. Kozan Tesviye-yi Mesalih Komisyonları'nın başkanlığını yapan Binbaşı Arap Haşim'in de, Kozan Askeri Mutasarrıfı olan Taillardat ve Ermenilerle yakın bir ilişkisi bulunmaktaydı. Ali Saib'in milli güçlerle birlikte Urfa'da görev almasından sonra yerine Binbaşı Arap Haşim atanmıştı. Bir süre sonra Yüzbaşı Kürt Mirza'da Kadirli'de Kuva-yı Milliye'ye katılmışsa da Türklere zulümler yaptığı, Fransız askeri şapkası ve apoletini taktığı için, kendisine bir görev verilmemişti⁴⁶¹. Binbaşı Arap Haşim de daha sonra Fransız ve Ermenilerden kaçarak Kadirli'de Aydınoglu Tufan Bey'e katılmış ardından memleketi Şam'a gitmişti⁴⁶². Bunların dışında Feke Belediye Başkanı Cezmi Bey'de Türklerin ajanlığını yaparak Develi'den Fransızlara istihabarat toplamıştı. İşgalci güçlerin yanında saf tutup Türklere yapılan mezalime göz yuman Cezmi Bey, Ali Saib ile birlikte milli harekete katılmıştı.

⁴⁶⁰Ursavaş, **a.g.k.**, 1988, ,s.18.

⁴⁶¹*TİTEA*, (21.12.1335). K.313, G.86.

⁴⁶²Çelik, **a.g.k.**, (1999), s.207.

İşgalin sonuna kadar Fransız güçlerinin yanında yer alan Vali Yardımcısı Bağdadizade Abdurrahman Bey (Paksoy), Mütarekenin imzalanmasının ilk günlerinde Ahmet Remzi Bey'in evine giderek, Fransız mandaterliğini kabul ettiğini bildiren kağıdı imzalamasını istemişti⁴⁶³. Vali Vekili Abdurrahman, halkı Kuva-yı Milliye'ye karşı kışkırtmak ve Adana ahalisini kandırmak için bölgeye Lukas ve Vasil adlarında iki Hristiyan göndermişti. Bölgedeki ağalarda bu Hristiyanlarla işbirliği yaparak Kuva-yı Milliye'den vazgeçildiği takdirde Fransız ve Ermenilerin halka karşı her türlü rahatlığı sağlayacağını duyuran mektupları dağıtmıştı⁴⁶⁴. Ayrıca Adana halkını Kuva-yı Milliye'ye karşı kışkırtmak için Antalya vapurundaki yolcularının birinin üzerinde Adana Vali Vekili Abdurrahman imzasıyla hazırlanmış bir beyanname de ele geçirilmişti. Beyannameye göre, Milli teşkilat ve vatanperverlik adı altında işsiz güçsüz asiler, Adana halkını perişan etmekteydi. Bunlar yüzünden Adanalılar ne zirai ne de ticari faaliyetlerini sürdürebilmekteydi. Padişahın Fransızlarla anlaşma yaptığını bu nedenle Fransızların dostumuz olduğunu, Fransızların yalnızca Türklerin iyiliğini istediğinden savaşmak için ortada bir neden olmadığını savunmuştu. Barış anlaşmasında Adana'nın Osmanlı Devleti'ne bırakıldığını ve Fransızların asayiş kurmak için bölgede olduğunu belirtmişti. Göç eden Türkleri tekrar geri dönmelerini isteyen Vali Vekili, Fransızların asker ve memur görevlendirmelerinde eşit davranacağı konusunda kendisine güvenilmesini istemişti. Son olarak ise Fransız hükümeti tarafından çeteler hariç herkesin affedildiğini, tüm Osmanlıların Ankara ve Konya vilayetleriyle Silifke sancağındaki Kemalist adı altında ortaya çıkan çetecilere karşı savaş ilan ettiğini bildirerek Kuva-yı Milliye'ye destek veren bölge halkının gözünü korkutmaya ve mücadeleden çekilmeye zorlamıştı⁴⁶⁵. Yine Vali Vekili Abdurrahman milli kuvvetlerin olası bir başarısında Fransızların Adana'yı terkedeceği endişesiyle Türk, Arap, Ermeni, Rum milletlerinden oluşan Kilikya Cumhuriyeti kurmak istemişti⁴⁶⁶. Ancak bu fikri hiçbir milletten taraftar bulamamıştı.

Fransızlar Türklerin kurtuluşa olan inancını yok etmek ve maneviyatını bozmak için basını propaganda aracı olarak kullanmaktaydı. Fanizade Ali İlmi'nin sahipliğini ve başyazarlığını yaptığı Ferda ile Giritli İlhami'nin çıkardığı Adana Postası işgalcilerin lehine yayın yaparak hizmetlerinin karşılığını almaktaydı. Ali İlmi, Meşrutiyet'in

⁴⁶³A. R. Yüreğir 5 Mayıs 1953.Milli Mücadele'de Çukurova, *Yeni Adana*, s.4.

⁴⁶⁴ATASE, (07.08.1336). K.1059, G.784.

⁴⁶⁵ATASE, (05.11.1336). K.1070, G.49,

⁴⁶⁶ATASE, (23.12.1336). K.885, G.7.

ilanından sonra her durumda Ermeni taraftarı tavır takınmıştı. 1909 Adana olaylarında Ermenilerden yana olmuş, 1912 seçimlerindeyse Hürriyet ve İtilaf Partisi'nden Kozan mebusu seçilmişti. Meclis kapatıldığında taşra teşkilatında görev alarak, İttihat ve Terakki hükümeti aleyhinde davranışlarda bulunmuştu. Mondros Mütarekesi imzalandığında Teali İslam Cemiyeti'ne üye olarak Hürriyet ve İtilaf Partisi'nden yana tutup sergilemiş ve işgalcileri desteklemişti. Adana işgal edildiği dönemde de Fransız işgalcilerinde aldığı para ile 5 Aralık 1918'de Ferda gazetesini açmıştı. Fransız mandasını savunan, milli hareketi akılsızlık olarak niteleyen ve Adana'daki felaketlerinin sorumluluğunu söz dinlemeyen halka mal eden Ferda gazetesi, 13 Mayıs 1920'de mühim başlığı ile verdiği haberde Fransız işgal yönetiminin Adana'ya yalnızca para ve istihbarat bahşettiğini yazmıştı⁴⁶⁷. Şeyhülislam Dürrizade'nin 11 Nisan'da Kuva-yı Miliyecileri kastederek vermiş olduğu "halifeye karşı gelenlerin idamının caiz olduğuna" fetvayı yayınlamış ve Fransız uçaklarıyla cephe karargahının üzerine atmıştı⁴⁶⁸. Ayrıca Ferda, Türklerin ve Milli kuvvetlerin moralini bozmak için 12 Eylül sayısında, Türk birliğinin elindeki toprakların Fransızlar tarafından ele geçirildiğini, diğer toprakların ise Avusturya ve Bulgar malı olduğunu yazarak milli direnişi kırmayı amaçlamıştı⁴⁶⁹.

Adana Postası ise Bağdadizade Abdurrahman Bey'e Fransızların çok miktarda para vermesiyle yayın hayatına başlamıştı. Böylece Adana Postası ve Giritli İlhami Bey, Fransız işgalini öven yaparak halkı etkilemeye çalışmıştı⁴⁷⁰. Rehber isimli gazeteyi çıkaran Selanikli Ata Derviş ise 2 Ocak 1920 tarihli nüshasında "Ermeni vatandaşlarımıza müjde! Adana tehirci sırasında Ermenilerin felaketine sebep olan Adana Jandarma Alayı Kumandanı Sabık Miralay Avni son Konya çarpışmasında Delibaş Mehmet tarafından idam edilmiştir. Çarşamba günü Delibaş ve kıymetli arkadaşları Konya'dan Adana'ya gelmiştir." haberini yaparak halkı ümitsizliğe düşürmek istemişti⁴⁷¹. Fransızların propaganda aracı olarak kullandığı diğer gazetelerse Ermenice olan Toros, Kilikya, Hayistan, Azadamard, Davros, Haygagan Tsayn, Art, Sakank, Ararat, Nor Aşharn, Kilikya Surhantay, Nor Serunt gazeteleri olmuştu.⁴⁷² Türk yöneticiler Adana'ya

⁴⁶⁷Ş. Halıcı (2021). *Yüzellilik Gazeteciler*. İstanbul: Cumhuriyet Yayınları., s.223-224.

⁴⁶⁸ATASE, (15.5.1336). K.1053, G.60, Ayrıca Bkz. Ener, **a.g.k.**,1996, s.112-127.

⁴⁶⁹A. R. Yüreğir 22 Haziran 1953. Milli Mücadele'de Çukurova, *Yeni Adana*, s.4.

⁴⁷⁰Y. Z. Bildirici (Yaz 2020). İstiklal Harbinde Çukurova'da Yıkıcı Faaliyetler. *Belgi*, S.20, s.2416

⁴⁷¹A. R. Yüreğir 23 Haziran 1953. Milli Mücadele'de Çukurova, *Yeni Adana*, s.2. Adana Postası'nın, Delibaş isyancılarının müjdesini verdiği yayınından sonra milli güçler çeteyi tutuklamıştır. Bkz. ATASE, K.814, G.114, 11.12.1336.

⁴⁷²Bildirici, **a.g.k.**,2020, s.2416.

girmeden önce işgalcilerle işbirliği yaparak vatana hainlik yapan, Belediye Başkanı Hafız Mahmut, Vali vekili Bağdadizade Abdurrahman, Fanizadelerden Ferda gazetesinin sahibi Ali İlmi, kardeşleri Selahattin ve Mesut, Savcı Zihni Koca, Belediye Başkanı Şeyhgalipzade Kemal de Ermenilerle birlikte kaçmıştı⁴⁷³.

2.6. Doğu Çukurova'nın İşgal Bilançosu

Mondros Mütarekesi'yle Adana'yı işgal eden Fransa, Suriye'nin Türklerle bağlantısını keserek bölgedeki hakimiyetini korumak için Ermenileri araç olarak kullanmıştı. Ermeniler de İstanbul Patrikliği ve Sis Katogikosluğu'nun verdiği destekle kendilerine vaat edilen Kilikya topraklarına sahip olmak için, Müslümanlara acımasızca zulmederek, bölgedeki Türk nüfusunu eritmeye çalışmıştı. 23 Ocak 1919 tarihine kadar Kilikya Ermenistan Şefi unvanını taşıyan Bremond'un Adana'ya vali olarak atanması ve tehciye tabi olan Doğu Lejyonun yeniden Çukurova'ya getirilmesinden sonra işgal dönemi Müslüman halk için çok sancılı geçmişti.

7 Mart 1919'da Kozan sancağının işgal edilmesinden bir gün sonra Albay Bremond, Yüzbaşı Taillardat'ı sancağa Askeri Mutasarrıf ve Kaymakam olarak atamıştı. Fransız işgaliyle birlikte Adana'daki Ermeni güçleri bölgeyi kuşatarak Türkleri sindirmeye başlamıştı. Bölgede Türk nüfusu üzerinde baskı kurmak amacıyla etnik ayrılıkları güçlendiren Taillardat, Türk memur ve jandarmaları azaltarak yerine Ermenileri getirmişti. Bunun yanı sıra Fransızlardan Ermenilerden hafife ve istihbarat teşkilatı kurmuştu. Teşkilattaki Ermeni fedailer ile Taillardat özel güvenlikçisi Ohannes Çavuş, silah arama bahanesiyle hemen her eve girerek Türkleri soymuş ve "Türkler, silahlarını almam için bana rüşvet verdiler" diyerek aldığı paraları adamlarıyla paylaşmıştı. Böylece Fransızların desteğinden dolayı şımaran Ermeniler, önlerine çıkan her Müslümanı vahşice katletmiş veya malını gasp etmişti. Tüm bunların sonucunda Kozan'ın işgali sırasında yollarda ve dağlarda parçalanarak öldürülmüş yüz kırk Türk'ün cesedi bulunmuştu. Türklerle daha fazla hakaret etmek isteyen Ermeniler, bazı kadınları öldürmeyerek gösterilerle Hristiyan yapmaya çalışmıştı⁴⁷⁴. Yüzbaşı Taillardat'ın ise Ermenilerin davranışlarını hoş görerek herhangi bir müdahalede bulunmaması Türkleri yok etme fikrinde olduğunu açıkça göstermekteydi.

⁴⁷³A. R. Yüreğir 26 Ağustos 1953. Milli Mücadele'de Çukurova, *Yeni Adana*, s.4.

⁴⁷⁴Ursavaş, **a.g.k.**, 1988, s.23.

Dahiliye Nezareti, işgal güçlerinin Kozan ve çevresinde oturan bazı kişilerin Develi'ye ikamete mecbur bırakıldığını, Kozan'a göç eden beş yüz kişinin ifadesine göre, Kozan eşrafından bazı Müslümanların öldürüldüğünü ve namuslarına tecavüz edildiğini Hariciye Nezareti'ne bildirerek çok tehlikeli hal almış olan bu saldırılara engel olunması için önlemler alınmasını istemişti⁴⁷⁵.

Yerleşim yeri dışındaki yollar da Türkler için güvenli değildi. Tahsildar Ali Efendi'nin, Akçalıuşağına giderken kendisini korumakla görevli olan Ermeniler tarafından parası çalınmış ve işkence edilerek öldürülmüştü. Kasabadan izinli ayrılan yüzün üzerindeki Türk kafilesine, elliye yakın Ermeni fedaisi saldırarak mallarını yağma etmiş ve öldürmüştü. Ayrıca Kozan'a gelen elli yedi Ermeni yol üstündeki köylere saldırarak katliam yapmıştı⁴⁷⁶.

Kozan civarındaki Haham Kurtoglu Çiftliği, Toklu'nun Çiftliği, Çolak Hasan Basri, Cani Mehmet Ağa ve Kabasakal köyleri Ermeniler tarafından yakılmış, köylerden bin yedi yüz elli kişi Ceyhan taraflarına ve bin beş yüz kişi de Karsantı civarına kaçmıştı. Haçın'deki Ermenileri kurtarma bahanesi ile Kozan'dan ayrılmışlarsa da Müslümanlara saldırmayı amaçlamıştılar. Ayrıca Türklere yapılan mezalim dayanamayan memurlar istifa edip işgal bölgesinden kaçmanın fırsatını aramaktaydı⁴⁷⁷.

Ermeniler, Türklere yaptıkları vahşette sınır tanımıyordu. Kozan'da (Sis) Muhasebeci Hamdi, Yazı İşleri Müdürü Ali Rıza, Kozanoğlu Mustafa, Emekli Yüzbaşı Mehmet'e saatlerce işkence yaptıktan sonra fırına atarak diri diri yakmışlardı. Kendilerini kaybeden Ermeniler, önüne gelene hatta köylüye hayvan nalı çaktırmayla ünlenen Yüzbaşı Kürt Mirza'ya bile saldırmışlardı. Ermeniler, istedikleri zaman istedikleri eve girip soygunlarını yapar sonra yaşayanları öldürmüştü. Bu kadar zulme Fransız kumandanı bile sessiz kalamamış ve iyilik için(!), Türkleri bir kenar mahalleye birkaç eve doldurarak öldürtmüştü⁴⁷⁸.

Kozan'da Ermeni mezalimine dayanamayan Müslüman halk, Milli kuvvetlere katılmak için kadın, erkek, çoluk çocuk ilçeden kaçmaya çalışmıştı. Ancak kaçışınlar

⁴⁷⁵BOADA, **a.g.k.**, 2003, s.188-189.

⁴⁷⁶A. R. Yüreğir 22.12.1977. Milli Mücadele'de Çukurova, *Yeni Adana*, s.4.

⁴⁷⁷ATASE, (29.03.1336). K.819, G.165.

⁴⁷⁸Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, s.71.

Kozan'ın batı kesiminde Ermeni çetelerce yakalanmış ve Kahyaoğlu Çiftliğine götürülerek 87-90 Türk şehit edilmişti⁴⁷⁹.

Kozan eşrafı namına Sıtkı Efendi, Develi'den Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta, Kozan Kaymakamı Taillardat'ın Müslümanlardan toplattığı silahları intikam amacıyla Kozan'a gelen Ermeni kamavurlara⁴⁸⁰ verdiğini, Ermenilerin de köy, kasaba, çarşı demeden yüzlerce Türk'ü öldürdüğünü ve on beş köyü yaktığını söylemişti. Ayrıca kadın erkek herkesin aranarak bütün mallarının gasp edildiğini, Kuran-ı Kerim'i parçalayarak sokaklara attıklarını bildirerek kendisinden yardım istemişti⁴⁸¹.

Ermeniler tarafından kuşatılıp telgraf telleri kesilen Feke'den, Kozan'a silah ve yardım istemek için gelenlerden öğrenildiğine göre, Kozan'da birçok kadına tecavüz edilmiş, bazı kimseler kiliseye kapatılmış ve bir daha haber alınamamıştı⁴⁸².

Kozan'da yaşanan Ermeni mezalimi, Ermenilerin neden olduğu katliamlar ve Türklerin çektiği eziyet için Temsilciler Kurulu Başkanı Mustafa Kemal Paşa bir bildiri hazırlamıştı. Kozan'da yaşananları tüm dünyaya duyurmak amacıyla bu bildiriye, 31 Mart 1920'de İtalyan haber ajansına verilmesi için Refet Bey'e göndermişti. Bildiride "Adana'nın durumu gün geçtikçe fenalaşmaktadır. Fransızlar Maraş ve Urfa'da yaptıkları gibi Adana'da da Ermenileri silahlandırmakta ve Müslümanlara saldırılarına neden olmaktadır. Kozan ve civarında Müslümanlardan toplanan silah ve hayvanlar, Ermenilere verilmektedir. Kurtoğlu ve Topaloğlu çiftliği, Hamam, Çolakhasan, Yassıçalı, Mehmet Ağa ve Kabasakal köyleri Ermeniler tarafından tahrip edilmiştir. Bu köylerden 1750 nüfus Ceyhan'a, 1500 nüfus Karsıntı'ya kaçarak hayatlarını kurtarmaya çalışmıştır. Bucak civarında da birkaç köyün yakıldığı haberi gelmiştir. Bir tek Müslüman jandarma bile kaydedilmezken yaşları müsait olan Ermeniler peş peşe silahlandırılmaktadır. Özellikle Kozan'daki Taillardat'ın meydana getirdiği veya müsamaha gösterdiği olayları anlatmak mümkün değildir. Adana'daki Türk memurlar bu şartlar altında görevlerine devam edemediklerinde istifa etmektedir. İstanbul'da işgal altında olduğundan yeni memurlar görevlendirilememekle birlikte görevlendirilse bile vazifelerine devam

⁴⁷⁹A. R. Yüreğir 28.12.1977. Milli Mücadele'de Çukurova, *Yeni Adana*, s.4.

⁴⁸⁰Kozan'daki Ermeni kamavurların eylem başkanlığını, 1895'teki Zeytun isyanındaki faaliyetlerinden dolayı 1896'da Adana'daki mahkemede idama mahkum edilen daha sonra Fransa'nın araya girmesiyle idamı müebbet kürek cezasına çevrilen Hınçak üyesi Karabet Gökdereliyandır. Detaylı bilgi için Bkz. C. Yurtsever (2010). *Kozan'ı Tanıyalım*. İstanbul: Çukurovalı Yayınları. s.292-293.

⁴⁸¹ATASE, (29.3.1336). K.273, G.166.

⁴⁸²ATASE, (1.3.1336). K.25, G.23.

edememektedir. Böylece Kilikya Kuva-yı İşgalıyesi, gözü altında bulunan Osmanlı memurlarından yararlanma fırsatını kaçırmayacaktır. Adana ve civarını işgal eden Fransızların amacı, Türklerle Ermeniler arasında karşılıklı kin ve intikam duygusunu yaratmak ve işgal kaldırıldığında bölge halkının birbirini boğazlayacağı iddia ederek işgalin devamını sağlamaktır⁴⁸³.

Kozan Müftüsü Hafız Osman (Çamurdan) 1 Nisan 1920’de Kuva-yı Milliye taraftarı Celal Bey’e ve onun aracılığıyla da Mustafa Kemal Paşa’ya telgraf çekerek, Kozan’ın işgal edildiği ilk günden itibaren Fransız askerleri ve Ermeni kamavurların gerçekleştirdiği katliamları ayrıntılarıyla anlatmıştı⁴⁸⁴. Buna göre;

- *Hiçbir sebep olmadan nüfuz sahibi Müslüman köylüden hapis ve işkenceyle, bazılarının ise konuşmasını engelleyerek ker kişiden 50 liradan 1500 liraya kadar nakit para cezası almıştır ki genel toplamı 100.000 lira kadardır.*
- *Sulh komisyonu adı altında kurulan komisyonun işleri zerre kadar barışla ilgili olmadığı gibi hiçbir delile dayanmaksızın Müslümanların zorla alarak Ermenilere dağıtmıştır. Komisyonun kararları kesin olduğu gibi Taillardat’ın emriyle hareket ettiğinden itiraz hakkı da bulunmamaktadır.*
- *Memleketlerini terk eden Adana’nın ileri gelenlerinden Sehlikzade Hasan, Kurtzade Hulusi, Topalzade Halil Efendilerin mallarının büyük kısmı Ermenilere verilmiş geri kalanları da yerli yersiz gasp edilmiş aileleri de Çukurova dışına sürülmüştür.*
- *Haçin’e posta götüren Teğmen Misak ve arkadaşlarının öldürülmesi üzerine sadece olay yerine yakın olduğu gerekçesiyle Feka’nın Bozat Köyü halkından Muhtar Hamza Kahya ve Musa yakalanarak mahkeme olmaksızın kurşuna dizilmiştir. Adı geçen köy halkının da evleri tamamen*

⁴⁸³Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı [ATASE](Eylül 1955). *Harp Tarihi Vesikaları Tarihi Dergisi [HTVTD]*, S.13, Vesika No:350.

⁴⁸⁴Yurtsever, **a.g.k.**, 2010, s.272-280.

yakılmış, ailelerinin yiyecek giyecekleri Taillardat'ın emriyle yağma edilmiş, oradan sürülmüştür.

- *Yüzbaşı Taillardat 1 Şubat 1920'de, Müslümanların elindeki tüm silahları toplayarak tüm Ermenileri silahlandırmıştır. Ayrıca 450 kamavuru Kozan'a getirterek bütün idareyi Ermeni komitesine vermiştir.*

- *Kozan İleri gelenlerinden Hacı Hasan Ağazade Ali Şadi Bey evi gece yarısı 7 silahlı Ermeni tarafından basılarak öldürülmeye çalışılmıştır. Ermenilerin elinden kurtulan Ali Şadi Bey Taillardat'tan sorumluların yakalanması isteği sonuçsuz kalmıştır.*

- *Kozan ileri gelenlerinden Ökkeş Ahmet, Mehmet Zahit, Mahmut, Lütfullah Kemal, Şükrü Efendiler ile Ümmet Çavuş, Usta Ethem, Mustafa Ağa adlarındaki on kişiyi neden olmaksızın manastırdaki zindana atmakla birlikte Mahmut Efendi'den 50 altın lira ve 285 kağıt para, Ahmet Efendi'den bizzat Taillardat 280 kağıt para ve 30 liralık gümüş para almıştır. Aynı gün Taillardat Komiser Haçik, Fransız çavuşlarından Kornik ve Ermeni fedailerin reisi Osep Efendi'yi, 8-10 jandarma ile birlikte Ökkeş Efendi'nin evine göndererek ailenin bütün eşyaları gasp edilmiş ve alınması için yapılan müracaatların itibara alınmamıştır.*

- *Belediye doktoru Nazif Ali Efendi 22/23 Şubat 1920 gecesi 16 Ermeni tarafından evinden alınarak 2,5 saat işkenceye maruz kalmış ve bütün parası ile kıymetli eşyaları gasp edilmiştir.*

- *Posta sürücüsü Hüseyin Uyuzpınarı mevkinde üç Ermeni tarafından paraları alınarak öldürülmüştür.*

- *Kasabaya 1 saat uzaklıkta bulunan Ispahalı köyüne gece yarısı saldıran Ermeniler köy halkını bir odaya kapatmış ve bütün paralarını aldıktan sonra üzerine ateş ederek 6 nefer İslam'ı katletmişti. Sabahleyin kasabaya ölenlerin aileleri*

ulaşmış ve katilleri teşhis etmişlerse de Yüzbaşı Taillardat, “yanlıştır, bunlar değildir” diyerek, gerçeğin kapanmasına neden olmuştur.

- Ümmet Çavuş zindandan tahliye edildikten 24 saat sonra kasabada çarşı içinde Fekeli Kesberoğlu Agop tarafından herkesin gözü önünde kurşunla öldürülmüş, olayın sorumluları cezalandırılmadığı gibi Ermeni komiteleri tarafından 300 lira para ile ödüllendirilmişti.

- Kasaba civarındaki bağ bekçilerinden ve Rumeli muhacirlerinden 4 Müslüman, 5 Ermeni tarafından kama ve kasatura ile saldırıya uğramış, 3’ü vahşice öldürülürken 1’i ağır yaralanmıştır.

- Kasaba civarındaki bağlarına gitmekte bulunan Topal Hacızade Ahmet ve Mustafa Efendiler ile Kürt Ahmet Çavuş'un feci şekilde öldürüldüğünün haberi alınmıştı. Bunun üzerine ölenlerin aileleri cesedini arama, cenazelerini kasabaya nakli için Yüzbaşı Taillardat ‘a birkaç kez başvuru yapmış olsa da, o civarda yüzlercesi bulunan İslam cenazelerinin ortaya çıkmaması için müracaatlar sonuçsuz kalmıştır.

- Rumlu Cemal Çavuş ve hanımı ve beraberindeki 13 yaşlı bir oğlan çocuğu olduğu halde kasaba kenarında ormana götürülerek kötü işler yapıldıktan sonra öldürülmesi

- Kasaba yakınında dolaşmakta olan Müslüman kadın ve erkeklerin gündüz herkesin gözü önünde, arama bahanesiyle paraları ve kıymetli eşyaları Ermeniler tarafından gasp edilmiştir.

- Ermenilerin İslam hanelerinin evlerine zorla girerek mallarını aleni şekilde yağma etmesinden sonra Taillardat gelen şikayetlere alaycı şekilde cevaplar vermektedir.

- Kasabaya bir saat mesafedeki çiftliğine gitmek üzereyken Hafız Osman Efendi ve ailesinin 1300 lira, kıymetli eşya ve 200 adet kağıt parası 3 Ermeni tarafından gasp edilmiştir.

- Mal almak üzere Hamam köyüne gitmiş olan kasap Çopurcuoğlu Hacı Artin ve yanındaki jandarma Haçik'in iki gündür geri dönmeleri üzerine Taillardat bölgeye 40 kadar silahlı Ermeni göndermişti. Bu Ermeniler köy civarında karşılaştıkları Hamam köyünden Ağa'nın oğlu Hacı İsmail, Sehveloğlu Çerkez ve Hasan oğlu İsmail Ağa'nın yaralanıp öldürüldüklerini gören köy halkı kendilerinin de öldürülecekleri korkusu ile bu Ermenilerin köye girmesini engellemeye çalışmıştır. Çıkan çatışma sonunda köy halkının kaçması üzerine Hamam köyü ve civarında bulunan 6 köyün tamamen yakılarak yüzlerce sığır, davar Ermeniler tarafından alınıp kasabaya getirilmiştir.

- Bu köylerin yakılmasından sonra kasabaya bir buçuk saat uzaklıkta bulunan Çukurören köyüne Ermeniler hücum etmiştir. Bütün kadınlar ve erkekler ayrı bir eve sokularak para ve kıymetli eşyaları gasp ettikten sonra bir Müslümanı öldürmüşlerdir. Ayrıca bir taraftan halkın evleri yakılmaya başlanmış, diğer taraftan da aile mensupları ile birlikte bombayla öldürmek için bomba fitilleri ateşlenmekte iken, Fransız teğmenlerinden Mösyö Suby emrinde 20 kadar Fransız askeri ile adı geçen köye yetişerek halkının hayatlarını kurtarmışsa da mallarının yağmalanmasına engel olamamıştır.

- Feke ve Haçin'den Kozan'a gelen Ermeniler uğradıkları Akkaya, Çulluuşağı, Düzağaç köylerinde çeşitli zulüm ve soygunculuk yaptıktan sonra Akkaya Köyü'nün bekçisi Hüseyin'i öldürüp, Düzağaçlı Aliş Ahmet'in hanımı ile Akkaya'daki iki kadına tecavüz etmiştir.

- Adana'ya hayvan satmak üzere giden Danacılı köyünden Hatipzade Abdülkadir Efendi ve dört arkadaşı,

Sarıçam'da, Kozan Ermeni Komite Başkanı Aziryan Misak'ın ailesini Adana'ya götürüp dönerken içlerinde Papazoğlu Samuel, Saçlıoğlu Arşevik, Kelkarabetoğlu Aşut'un da olduğu 6 Ermeni jandarması ile karşılaşarak feci şekilde öldürülmüştür. Öldürenler bilindiği halde tutuklanmamıştır.

- *Mahfezade Hacı Süleyman Efendi evindeyken, Kozanlı Kasaboğlu Sarkis ve Martaloğlu Minas yanlarında birkaç Ermeni fedaisi tarafından kasatura ile öldürülmeye çalışılmıştır. Süleyman Efendi'nin feryadını işiten Katogikos Vekili Yağışe Efendi kurtarmıştır.*

- *Kasabada bulunan bütün Müslümanların at ve beygirleri gasp edilerek malları kötülerine alet edilmiştir.*

- *Ermeni mezaliminden kaçmak isteyen 60 kadar olan aile, kasaba civarındaki bağlarda Ermeniler tarafından bir haneye doldurulup öldürülmek üzereyken, Ermenilerin kaçmaya çalışanlara ateş açmasını fırsat bilerek nöbetçi 19 Ermeni fedaisini yakalayıp hükümete teslim ettikleri halde bizzat Yüzbaşı Taillardat tarafından serbest bırakılmıştır.*

- *Vergi tahsilatı için Akçalıuşağı'na giden tahsildar Ali Efendi'yi yanında verilen Ermeni jandarmalar vahşice öldürüp, devlet malını gasp ettikleri halde, jandarmalar aleyhine bir tahkikat yapılmamıştır.*

- *Kasabadan çıkmalarına izin verilen birkaç yüz Müslüman aile, kasaba dışına çıktığında 40-50 Ermeni fedaisi tarafından malları yağmalanmış, bazıları öldürülmüş ve bazılarına ise tecavüz edilmiştir.*

- *Karaköy'den (Kadirli) Kozan'a gelen 57 silahlı Ermeni'nin güzergahına rastlayan köylülerin eşyaları gasp edildiği gibi birçokları da öldürülmüştür.*

- *Kasabaya beş dakika uzaklıktaki Akpınar'da iki Müslüman çocuğu öldürülmüş ve cenazelerin nakli için*

gönderilen Ermeni jandarmalar kanıt bırakmamak için cesetleri kaybetmiştir.

- *Son zamanlarda Kozan'da görülen yangın, yağma, cinayet, tecavüz olaylarından korkarak Üçhöyük'teki çiftliğinden diğer köye kaçmak için yola çıkan Kozan ulemasından Çamurdanzade Hacı Mustafa Efendi'nin eşi, bir çocuğu ve beraberindeki 6 Müslüman feci surette Adana'ya gitmekte bulunan Ermeniler tarafından boğazlanarak hayatlarına son verilmiştir.*

- *Yaşanan felaketlerden dolayı bütün malını mülkünü terk edip hayatlarını korumak amacıyla Kozan dışına çıkan 200'den fazla Müslüman, Ermeniler tarafından feci surette öldürülüp, birçokları kuyulara atılarak hayatlarını son verilmiştir. Bunlarında cesetleri bulunup defnetmek için birçok kez başvuru yapılmışsa da sonuçsuz kalmıştır.*

- *Ayırım yapmadan herkesin malları gasp edilmiş, saldırganlar hakkında hiçbir işlem yapılmamıştır. Bunun dışında her türlü yardımdan uzak olan çaresiz Müslümanlar, Ermeni mezalimine seyirci kalmıştır.*

- *Müslümanlar her fırsatta rencide edilerek ev ve iş yerleri tahrip edilerek, enkazından işe yarayanların alınmış, yaramayanlar yakılmıştır.*

Yukarıda belirtilen olaylar açıkça yaşanmış olup hiçbir milletin tarihinde görülmemiştir. Ermeniler, kendini savunamayan kadınları, anne kucağındaki masum çocukları vahşet duygularıyla zevk alarak öldürerek kimsenin hayal bile edemediği kötülükler yapmıştı

Ermeniler Türklerin milli, örfi değerlerine, haysiyetlerine de hakaret etmek için her türlü eziyeti yapıyordu. Buna göre Ermeniler, Feke kazasının Yerebakan Köyündeki Hasan'ın karısını, kumandanları Osep Çavuş ile evlendirilmiş ve zorla kiliseye götürmüştü. Bu olay üzerine Hasan, intikam almak için öküzünü satarak silah almıştı.

Aldığı silah ile Osep'i öldürmek istemiş denk getiremediği için dağa kaçmış sonrasında da çete kurmuştu⁴⁸⁵.

Haçin Jandarma Tabur Kumandanı Kirkor Efendi, otuz Ermeni süvarisi ile Yamanlı, Kabarcık, Kazıklı nahiyelerindeki Müslümanlara saldırmış ve hane başına bir silah istemişti. Kabarcıklı Hacı Kahya, Hacı Hüseyin Ağa, Molla Mehmet ve Molla Musa ise bilinmeyen bir yere götürülmüş ve orada öldürülmüştü⁴⁸⁶.

Haçin kazasında ise yaşları on bir civarındaki iki çocuk, Ermeniler tarafından boğazlanırken, bu olayı gören eşraftan İsmail Bey çocukların bağışlanmasını istemişti. Ancak İsmail Bey, çocukların ölmesine engel olamadığı gibi kendisi de burnu ve kulağı kesilip gözleri oyularak şehit edilmişti⁴⁸⁷.

Dahiliye Nezareti, Haçin'in Mağara Nahiyesinde Kan köyüne Ermeni çetelerinin gelmesi üzerine köy halkının Sarız köylüsünden yardım istediğini, Fransızlara güvenen Ermenilerin saldırılarının günden güne arttığını söyleyerek merkezi hükümetin ve Adana Vilayetin acil önlemler almasını istemişti⁴⁸⁸.

Haçin Ermeni işgali altındayken ne yazık ki bölgede yaşayan hiçbir Türk sağ kurtulamamıştı. Ermeniler Türkler mağaralara doldurmuş ya açlıktan öldürmüş veya her gün anne babalarının gözleri önünde çocukları işkenceyle öldürülmüştü. Bölgenin Türkler tarafından kuşatılması üzerine Ermeniler Türk askerinin maneviyatını bozmak için bir Türk gelinin beline Fransız bayrağı bağlayarak çok katlı mektep penceresinden günlerce asarak teşhir etmişti⁴⁸⁹.

Fransız ve Ermeni zulmü yalnızca bölge halkı üzerine değildi. Fransızlara esir düşen Türklerde, esir kampların da insanlık dışı muameleye maruz kalmıştı. Türklere esir düşen Fransız askerden alınan bilgilere göre işkenceleri Fransızlar değil Ermeniler yapmıştı. Ancak Fransız askerleri de Ermenilerin davranışlarına göz yummuştu. Ayrıca kamplardaki Türk esirlere de tuzlu su içirilmiş, kum taşıtılmış ve yemek neredeyse verilmemişti⁴⁹⁰.

⁴⁸⁵Ursavaş, **a.g.k.**, 1988, s.24.

⁴⁸⁶ATASE, (11.3.1336). K.119, G.84.

⁴⁸⁷Ursavaş, **a.g.k.**, 1988, s.21.

⁴⁸⁸BOADA, **a.g.k.**, 2003, s.208.

⁴⁸⁹Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, s.93-94.

⁴⁹⁰ ATASE, (17.01.1337). K.743, G.152.

Fransa yönetimi altındaki Çukurova'nın idari yönden Ermenileştirilmesi sonucunda Ermeni mezalimi gün geçtikçe şiddetlenmişti. Ermeni Fransız işbirliği ile ortaya çıkan Türk halkının yok edilmesi anlayışı ile Ermeniler, yıllarca aradığı fırsatı bulmuş ve müdahale olmaksızın Müslümanlara istediğini yapabilişti.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. DOĞU ÇUKUROVA’DA DİRENİŞ: MÜDAFAA-İ HUKUK’TAN KUVA-YI MİLLİYE’YE

Doğu Çukurova’da direnişin temelleri daha 1918 yılı sonunda Mustafa Kemal Paşa atmıştı. Hatırlanacağı gibi 5 Kasım 1918 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa’yı Katma’dan Adana’ya çağırarak, İngilizlerin baskısıyla Yıldırım Orduları Komutanlığı’nın dağıtılacağını bu nedenle Türk halkına destekte bulunulmasının kendi sorumluluğunda olacağını hatırlatmıştı. 7 Kasım’da ordunun kaldırılması ve Mustafa Kemal Paşa’nın İstanbul’a çağırılmasından sonra Ali Fuat Paşa, Mütarekeye göre sürekli görev başında kalabilecek jandarma teşkilatını Çukurova’da kurmuş ve stratejik noktalara “mukavemet yuvaları” hazırlatmıştı⁴⁹¹.

20 Aralık 1918’de İstanbul’a gelen Ali Fuat Paşa, Şişli’deki evde Adana’daki son durum hakkında bilgi vermişti.

Ülkenin içinde bulunduğu durum hiç parlak değildi. Buna göre Mustafa Kemal’in Adana’daki öngörülerini doğru çıkmış; İtilaf devletleri Mütareke hükümlerini kendi çıkarları doğrultusunda yorumlayarak ülkenin dört bir yanını işgal etmişti. Tersanelerine girilmiş, orduları terhis edilmiş ve toprakları işgal edilmiş olan devletin hükümeti yaşananlara kayıtsızdı. Ali Fuat ve Mustafa Kemal Paşa yapılan ev toplantısında Milli Mücadele’yi başlatmak için kararlar aldı. Buna göre, ordunun terhisi derhal durdurulmalı ve silah ve cephaneler düşmana verilmemeliydi. İstanbul’daki genç ve idealist komutanların Anadolu’ya gelmesi sağlanmalı, milli mücadele taraftarı idare amirlerinin yerlerini terketmesi engellenmeliydi. Ayrıca milli birliği oluşturmak için partililik düşüncelerine karşı çıkılmalı ve halkın maneviyatı yükseltilmeliydi⁴⁹².

Mustafa Kemal Paşa toplantıda alınan kararları gerçekleştirmek için görevde bulunan Dahiliye ve Harbiye Nazırlarını, milli mücadele taraftarı genç kimselerle değiştirmek istediysen de 13 Ocak 1919’tan sonra yeni kurulan hükümetle bu amacın kolaylıkla gerçekleşmeyeceği anlaşılmıştı. Bundan dolayı hükümette bulunan kimselerin milli direniş hareketine çekilmesine ve Anadolu’da derhal göreve başlanmasına karar

⁴⁹¹Cebesoy, a.g.k., 2017, s. 45-46.

⁴⁹²Cebesoy, a.g.k., 2017, s.53.

verildi. Ali Fuat Paşa izinli geldiği İstanbul'dan görevine; Konya'dan Ankara'ya taşınan 20. Kolordu Komutanlığına döndü. Kazım Karabekir Erzurum'da bulunan 15. Kolordu Komutanlığına atandı ve görevi devralmak için yola çıktı. Denizci olan Rauf Bey Anadolu'da görev alamayacağı için emekli oldu. Çerkezleri kararlaştırılan Milli Mücadele'ye ortak edebilmek için önce Batı Anadolu'ya geçti. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçişinde İngilizlerin işgal tehdidi etkili oldu ve Mustafa Kemal Paşa geniş yetkilerle 9. Ordu Müfettişi olarak Samsun'a çıktı.

3.1. Temsilciler Kurulu'nun Oluşumu ve Bölgeye Yönelik Politikaları

Mustafa Kemal Paşa Samsun'a geçtikten sonra Türk milletini işgallere karşı mücadeleye çağırmış ve Havza'dan başlamak üzere Anadolu'nun birçok yerinde örgütlenme hareketine başladı. 28 Mayıs 1919 tarihinde yayınlanan Havza Genelgesi'nde Türk Milleti'nden, İtilaf Devletlerinin işgallerinin yurt genelinde protesto edilmesi istenirken; 22 Haziran 1919'daki Amasya Genelgesi ile ilk defa Milli Mücadele'nin amaç, yöntem ve gerekçesi belirlendi. Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir diyerek milli hakimiyet vurgusu yapan, egemenlik anlayışını gökyüzünden yeryüzüne indiren genelge aynı zamanda ilk kez milli bir kurul oluşturulmasından ve bu amaçla Sivas'ta bir kongre yapılmasından da söz ediyordu. Karabekir'in önerisi ile bu yönde ilk adım Erzurum Kongresi'nde atılacaktı.

Amasya Genelgesi ile tüm yurtta mücadele çağrısı yapılırken Çukurova'nın teşkilat yapısı hakkında da önemli kararlar alındı. Zira İstanbul'daki Kilikyalılar Cemiyeti'nin dağıtılması üzerine 2. Kolordu Kumandanı Cemal Paşa 18 Haziran 1919'da, Amasya'daki 9. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekmişti. Cemal Paşa, Osmanlı Devleti temsilcilerinin Paris'te olumlu bir sonuç almaması durumunda Kilikyalılar Cemiyeti'nin Çukurova'da faal hale getirilmesini önermişti. Mustafa Kemal Paşa'da 22 Haziran'da verdiği yanıtta, cemiyet üyelerinden birkaç kişinin Amasya'ya geldiklerini, Sivas'a gelmelerinin önemli olduğu ve cemiyet teşkilatının Niğde'ye taşınması gerektiğini söylemişti⁴⁹³.

23 Temmuz 1919'da bölgesel kurtuluş amacıyla toplanan Erzurum Kongresi'nde Milli Mücadele'nin amaç ve yöntemi detaylandırılırken kongrede alınan kararları

⁴⁹³ATASE, (16.06.1335). K.7, G.11,

uygulamak üzere Temsilciler Kurulu da oluşturuldu⁴⁹⁴. Kongrenin 3. maddesi gereği geçici bir hükümet kuruluncaya kadar hükümet etme görevi Temsilciler Kurulu'na bırakıldığından heyet, ulusal bir kurul haline getirildi. Ancak 9 kişiden oluşan üyeler Doğu Anadolu'yu temsil ettiğinden bölgesel nitelikteydi. 4-11 Eylül 1919 günlerinde çalışmalarını yürüten Sivas Kongresi'nde ülkedeki tüm direniş örgütleri Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti çatısı altında bütünleştirildi ve ülkedeki Müdafaa-i Hukuk dernekleri bu cemiyetin şubesi yapıldı. Temsilciler Kurulu'na Anadolu ve Rumeli'yi temsil etmesi için kongre dışından da altı delege daha eklendi. Böylece on beş üyesi⁴⁹⁵ ile Temsilciler Kurulu ulusal niteliğe kavuşturulmuş, vatanın tamamını temsil edecek bir yürütme organı haline getirilmişti⁴⁹⁶.

Sivas Kongresi'nden sonra Milli Mücadele'nin yürütmesini Temsilciler Kurulu üstlendi ve kurul, ülkenin her tarafında olduğu gibi Adana ve çevresinde de Fransızlara karşı gerçekleştirilen direniş hareketlerine sadece askeri destek değil aynı zamanda idari ve sosyal destekte de sağladı. Örneğin, Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adına Adana Valisi Celal Bey'in 20. Kolordu'ya; 20. Kolordu'nun da Temsilciler Kurulu'na ilettiği telgrafta Fransız yönetiminin yaptığı usulsüzlükler anlatılmıştı. Bu yazışmalardan sonra, Temsilciler Kurulu Fransız bayrağı asmadığı gerekçesiyle para cezasına çarptırılan kişilerin şikayetlerini, General Dufieux'a iletmışti. Böylece paralar ve makbuzlar sahiplerine teslim edilmişti⁴⁹⁷.

3.1.1. Bölgedeki Mücadelenin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Çatısı Altında Birleşmesi

Sivas Kongresi'nde Fransız ve İngilizlerin, yabancı üniforması giyen Ermenilerin Türk Milletine yaptığı zulmü görmezden geldiği; Adana ve çevresine Ermeni göçünü destekleyerek bu bölgelerdeki Türklerin sosyal statülerinin düşürülerek Türklerin azınlık durumuna getirmek istediği belirlendi. Bundan dolayı kongrede Milli Mücadele'yi ulusal hale getirmek için Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyetleri "Anadolu ve Rumeli

⁴⁹⁴Erzurum Kongresi'nde belirlenen Temsilciler Kurulu'nun 9 üyesi şunlardır: Başkanı Mustafa Kemal Paşa idi. Üyeleri; Bahriye Nazırı Rauf Bey, Erzurum Mebusu Raif Bey, Trabzon Mebusu İzzet ve Servet Beyler, Bitlis Mebusu Sadullah Efendi, Beyrut Valisi Bekir Sami Bey, Erzincan'da Nakşi Şeyhi Şeyh Fevzi Efendi, Mutki Aşiret Başkanı Hacı Musa Bey'dir. Bkz. Atatürk, **a.g.k.**, 2010, s.91.

⁴⁹⁵Sivas Kongresi'ne katılan delegelerden 6 kişi daha Temsilciler Kurulu'na eklenerek kurulun toplam üye sayısı on beşe çıkartılmıştı. Bu kişiler; Antep'ten Kara Vasıf, Eskişehir'den Hüsrev Sami, Ankara'dan Ömer Mümtaz, Niğde'den Ratıpzade Mustafa, Denizli'den Hakkı Behiç Bey ve Hakkari'den Mazhar Müfit Beylerdir. Bkz. A. İlyas (2013). Heyet-i Temsiliye'nin siyasal yapılanması. *Tarihin Peşinde*, S.9, s.25.

⁴⁹⁶ Atatürk, **a.g.k.**, 2010, s.91-121.

⁴⁹⁷ATASE, (12.02.1336). K.334, G.170.

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” adı altında birleştirilerek ülkenin bütün sınırlarının savunulması kararlaştırıldı.

Sivas Kongresi’nde Fransa işgalinde olan ve Türk askerinin bulunmadığı Güney Anadolu için savunma amacıyla yeni teşkilatlanmaların ve milli ordu kurulması hakkında bir nizamname hazırlanarak başlatılması zorunlu olan milli mücadelenin gerekçeleri açıklanmıştı. Bu nizamnameye göre, Osmanlı Devleti Mütarekeden sonra Adana vilayeti ile Antep, Maraş ve Urfa sancaklarındaki askeri kuvvetlerini çıkartmış ve Ermeniler İtilaf Devletlerinin desteğiyle Türk varlığına her türlü hukuk dışı davranışlarda bulunmuştu. Ayrıca söz konusu bölgelere Ermeni Devleti kurmak amacıyla 100.000 üzerinde Ermeni yerleştirilmişti. Fransız ve İngiliz baskısı altında bulunan ve herhangi bir teşkilata dahil olmayan Türkler ise tek başına yaptıkları direnişlerin de cezalandırılmaktaydı. Bu nedenle Milli bağımsızlık ve bütünlük düşüncesi etrafında Türk vatanında yaşayan tüm Müslüman halk, bir inanç etrafında birleştirilerek Mütarekenin imzalandığı 30 Ekim 1918’de bayrağımız altındaki vatan parçaları her türlü saldırıya karşı sonuna kadar savunulacaktır. Nizamnamede, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin, geçici işgal bahanesiyle Türklerden alınmak istenen vatan topraklarına karşı sessiz kalamayacağı vurgulanmıştı. Bu bölgedeki gerek İtilaf devletlerinin işgallerini ve gerekse Ermenilerin isteklerini durdurmak ve çoğunluğu oluşturan Türk halkının haklarının koruyarak düşmanı Çukurova’dan atmak için kurulmak istenen milli teşkilatların 13, 3, 2 ve 12. Kolordular bölgesine bağlanması kararı alınmıştı⁴⁹⁸.

Bu amaçla 11 Eylül 1919 tarihinde Çukurova’daki milli kuvvetlerin güvenliğini sağlama ihtiyacından dolayı bölge kolordulara bölünmüştü. Develi, Niğde, Ulukışla, Lamas Çayı ile Bahçecik, Kozan, Osmaniye ve İskenderun hattı birinci bölge olarak adlandırılarak teşkilatlanması 20. Kolorduya ve bölgedeki Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine verilmişti. 20. Kolordu da güvenlik işlerini Niğde’de bulunan 11. Tümen ile sağlayacaktı. Ancak kolorduları görev alanı içindeki bölgelere uzak olduğundan yalnızca milli teşkilatlara yardımda bulunabiliyordu. Bundan dolayı da her kolordu kendisine ait bölgeyi şartlara uygun olarak ikinci dereceden bölgelere ayıracak ve her bölge için teşkilat merkezleri oluşturulacaktı. Bu merkezler ikmal yeri, cephanelerin deposu ve haberleşme için kullanılacaktı. Bunun dışında alış veriş Müslümanlar arasında yapılacak, Türkler milli birlik için her ne olursa olsun birleştirilecek, birlik hareketine

⁴⁹⁸ATASE, a.g.k.,2009, s. 74-75.

engel olanlar cezalandırılacaktı. Sancak ve kazalardaki asayiş görevlerinde mümkün olduğu kadar Müslümanın görev alması sağlanacaktı⁴⁹⁹.

Çukurova’da kurulması planlanan teşkilatın başarısı gizliliği ile aynı orandaydı. Bölgede bulunan Müslüman Türklerin bir araya gelmesiyle meydana getirilecek olan teşkilatta, cami veya mescidi bulunan her köy ve mahalle bir piyade takımı sayılarak takımın idaresi bölgenin din adamı sıfatındaki gönüllülere verilecekti. Takımlarda komutan yetkisine sahip kimselerin bulunmadığı durumlarda ise bölgede bulunan terhis edilmiş askerler bu görevi yerine getirecekti. Her nahiye merkezi bir bölük ve her vilayet ve sancak merkezleri de bir tabur heyeti teşkil edilecekti. Askerlik şube başkanları tabur komutanı, askerlik şubelerindeki subaylar da bölük komutanı olarak atanacaktı. Bu atamalar yapılırken aynı zamanda askerlik şubeleri depolarından silah tedariki yapılmaya başlanması ve kolordular da kendi bölgelerine göre birer plan hazırlaması da kararlaştırılmıştı⁵⁰⁰. Alınan bu kararlar Doğu Çukurova’daki örgütlenmenin de temeli oldu. Nitekim 28 Aralık 1919’da, Sis, Feke, Haçin, Tomarza hattının batısı 3. Kolordu’dan alınarak 20. Kolordu’ya bırakıldı ve yeni bir düzenlemeye gidildi⁵⁰¹.

Temsilciler Kurulu yalnızca bölgedeki Kuva-yı Milliye’nin direniş çalışmalarını yürütmedi aynı zamanda bölge halkı tarafından Fransız ve Ermenilere karşı istihbarat cemiyetlerinin oluşturulmasını da desteklemişti. Bu çerçevede Fransız işgaline ve Ermeni mezalimine karşı Kozan’da gençler tarafından örgütlenen İntibah (Uyanış) cemiyetine destek verdi. Cemiyet üyeleri Ali Şadi Bey, Hüseyin Efendi, Yarımzade Ahmet Efendi, Baytar Müfettişi Muzaffer Bey’dir⁵⁰². Direnişin ilk günlerinde Fransızlarla işbirliği yapan Ali Saib’de Milli Mücadele tarafında geçtiğinde cemiyete katıldı. Cemiyet Haçin, Feke, Kadirli’de taraftar bularak, milli direniş kuvvetleriyle uyumlu çalışma ortaya koyacaktı. Nitekim bu sayede Kozan’ın Fransız Askeri Mutasarrıfı olan Taillardat’ın tercümanı Ermeni Balyan değiştirilecek, onun yerine Veteriner Müfettişi Muzaffer Bey yerleştirilebilecekti⁵⁰³. Böylece Muzaffer Bey aracılığı ile elde edilen bilgiler Feke-Develi hattından Kayseri’ye, oradan da Sivas’a yani Mustafa

⁴⁹⁹Cebesoy, **a.g.k.**, 2017, s.293-294; ATASE, **a.g.k.**,2009, s. 76.

⁵⁰⁰Çelik, **a.g.k.**,1999, ,s.147-148.

⁵⁰¹Cebesoy, **a.g.k.**, 2017, s. 294.

⁵⁰²Ş. Yorulmaz (Mayıs-Kasım 2005). Çukurova’da Kuva-yı Milliye yapılanmasının temel özellikleri. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. 35-36, s.358.

⁵⁰³Hatipoğlu, **a.g.k.**, 2002, s.69; Ursavaş, **a.g.k.**, 1988, s.26.

Kemal Paşa'ya iletilecek böylece 1919 yılı sonundan itibaren bölgedeki Milli Mücadele, Temsilciler Kurulu ve Mustafa Kemal Paşa'nın yönlendirmesiyle sürecekti.

3.1.2. Kilikya Kuva-yı Milliye Umum Komutanlığı'nın kurulması

Doğu Çukurova'nın Fransız askerleri ve Ermeni gönüllüler tarafından işgal edilmesinden sonra gerek Kozan'ın ileri gelenleri gerekse Mustafa Kemal Paşa nezdinde Temsilciler Kurulu, Türk Milleti'ni yabancı mezaliminden kurtarmak için çalışmalara başladı. Bunun için İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiserliğine Çukurova'nın durumu bildirilmiş, görev alanı Doğu Çukurova bölgesi olan Niğde'deki 11. Tümen ile bilgi alışverişi yapılmış ve bölgede milli teşkilat oluşturulması için 11. Tümen Komutanı Yarbay Mehmet Arif Bey'de birçok girişimde bulunmuştu.

Kozan'ın işgal edilmesinden sonra Kurtoğlu Hulusi, Topaloğlu Halil, Belediye Katibi Ali, Dava vekili Mustafa Faik ve Sehlikoğlu Hasan Emeni Kirkor Yaver'in ölümünden sorumlu tutulacakları korkusundan ve Tesviye-yi Mesalih Komisyonlarınca mal-mülklerine el konulmasından dolayı Kozan'dan kaçarak önce Konya'ya daha sonra ise Develi'ye gelmişti⁵⁰⁴. Buradan Kurtoğlu Hulusi, Dava vekili Mustafa, Topaloğlu Halil ve Belediye Katibi Ali Beyler, Sivas'a, Mustafa Kemal Paşa'ya telgraf çekmişlerdi. Telgrafta, Kozan'ın işgaliyle bölge halkının zor duruma düştüğüne ve kurtuluş için her türlü hizmete hazır olduklarına dikkati çekmişlerdi. Sivas'a gelerek fikir almak istediklerini bildirmişler ve Kozan'dan gelen bu yakarışlarının geri çevrilmemesini dilemişlerdi. Mustafa Kemal Paşa onları 4 Ekim 1919'da yanıtlamıştı. Sivas'a kadar zahmet etmemelerini söyleyerek mücadele için yapılacak olan tebliğlerin Kayseri mutasarrıfının aracılığı ile gerçekleştirilebileceğini bildirmişti. Ancak yurtseverler ısrarcı olmuşlardı. 6 Ekim 1919'da Mustafa Kemal Paşa'ya Sivas'a gelmenin zahmet olmayacağını ve anlatacakları bilgilerin güvenliği için yüz yüze görüşmek istediklerini bildirmişti. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, 11 Ekim'de çektiği telgrafla kendilerini Sivas'a davet etmişti⁵⁰⁵.

Mustafa Kemal Paşa'nın 20 Ekim 1919'da İstanbul hükümeti ile Amasya'da görüşmeler yaptığı sırada Sivas'taki Temsil Heyeti, Mustafa Kemal Paşa'ya telgraf çekmişti. Telgrafta Mustafa Kemal Paşa'ya, hükümet yetkililerinin Adana'da yaşanan olayların İstanbul'daki Fransız temsilcilerine iletilmesi için girişimlerde bulunmasının

⁵⁰⁴Yurtsever, **a.g.k.**, 2002, s.23-30; Ursavaş, **a.g.k.**, 1988, s.20-21; Çelik, **a.g.k.**, 1999,, s149.

⁵⁰⁵ATASE, (04.10.1335). K.25, G.2.

uygun olacağı bildirilmişti⁵⁰⁶. Sivas'tan gelen telgraf üzerine Mustafa Kemal Paşa, Amasya'dan 23 Ekim 1919 tarihinde, yeni kurulan Ali Rıza Paşa hükümetinin Milli Mücadele yanlısı bakanı Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya, Adana'da silahlanan Ermenilerin ve İngilizlerin yerine geçen Fransızların Türk halkını tedirgin ettiğini ve İstanbul hükümetinin Çukurova için henüz bir şey yapmadığını belirtmişti. Ayrıca kendilerinin Osmanlı Hükümeti'nin İtilaf devletlerine karşı ne düşündüğünü sormuş ve Ermeni olan Pozantı telgraf müdürünün görevinden uzaklaştırılmasını istemişti⁵⁰⁷. Aynı günün gecesinde Mustafa Kemal Paşa Niğde'de bulunan 11. Tümen Komutanı Vekili Mümtaz Bey'e yazdığı yazıda; Adana'daki durumla ilgili hükümetin düşüncesinin sorulduğu ve cevap gelinceye kadar bölgede gerçekleşen olayların dikkatlice araştırılmasını istemişti. Ayrıca şimdiden Adana civarına geçmeyip Ulukışla'da teşkilatın takviye edilmesini ve beş yüz tüfeğin usulüne uygun dağıtılmasını istemişti⁵⁰⁸. Böylece ilk teşkilatlanma hareketlerinin işgal bölgelerinin sınırlarında gerçekleşmiş ve bu çalışmalar Doğu Çukurova'daki milli kuvvetlerin zeminini oluşturarak işgal edilen yerler Kuva-yı Milliye tarafından çevrelenmiş olacaktı.

Kozanlılar 24 Ekim 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın davetiyle Kozan'ın kurtuluş mücadelesinde Paşa'dan talimat almak için Sivas'a gelmişti. 30 Ekim 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa ile kongrenin yapıldığı Sivas Lisesi'nde görüşme fırsatı bulmuşlardı. Görüşmede Kozanlı heyet, Paşa'ya Ermeni ve Fransız zulmünün dayanılmaz olduğunu, Adana halkının dünya savaşından kalan silahlarını sakladığını, zengin olan kimselerin mücadeleyi destekleyeceğini söyleyerek, Sivas'tan askeri kuvvet değil yalnız emir ve talimatlarını beklediklerini bildirmişti⁵⁰⁹. Kozanlıları dikkatle dinleyerek değerlendirmesini yapan Mustafa Kemal Paşa, bölgede silahlı bir teşkilat kurulmasına karar vermiş ve bizzat Doğu Çukurova'nın mücadelesini başlatarak 1 Kasım 1919'da Kilikya Kuva-yı Milliye Komutanlığı adıyla bir komutanlık kurmuştu⁵¹⁰. Adana vilayeti ile Mersin bölgesini kapsayan komutanlık için Mustafa Kemal Paşa Binbaşı Kemal Bey ile Yüzbaşı Osman Nuri'yi görevlendirmiş ve mücadelenin yol haritasını belirlemek için bir talimatname hazırlamıştı. Mustafa Kemal Paşa, Doğu Çukurova'daki Milli Mücadele

⁵⁰⁶Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı [ATASE](Ocak 1997).*Askeri Tarih Belgeleri Dergisi* [ATBD], S.103, s.17.

⁵⁰⁷ATBD, **a.g.k.**, Ocak 1997, s.24.

⁵⁰⁸ATBD, **a.g.k.**, Ocak 1997, s.27.

⁵⁰⁹Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, s.13-14.

⁵¹⁰Çelik, **a.g.k.**, 1999, s.149.

için bölge halkının teşkilatı benimsemesi ve kalkındırması gerektiğini, oluşturulması beklenen Kuva-yı Milliye teşkilatının Sivas Kongresi'ndeki nizamnameye göre yapılmasını istemişti. Adana'daki düşmana karşı sorumluluğun Karaisalı'daki milli kuvvetlere ait olduğunu ve komutanların isim ve kıyafet değiştirerek gizlice Sivas'tan Adana'ya geçmelerini uygun bulmuştu⁵¹¹. Ayrıca Kilikya Kuva-yı Milliye Kumandanlığına Binbaşı Kemal, yardımcılığına da Yüzbaşı Osman Nuri getirilmişti. Sivas'a gelen üç Kozanlı şahsın da Develi'de Müdafaa-i Hukuk teşkilatını kurması istenmişti⁵¹². Ancak teşkilatın gizli tutulması amacıyla ve mücadeleyi halkın başlattığı izlenimini uyandırmak için Mustafa Kemal bölgenin tanınmış ailelerin oymak adlarına dayanarak Topçu Binbaşısı Kemal Bey'e Kozanoğlu Doğan; Piyade Yüzbaşısı Osman Nuri Bey'e de Aydınolu Tufan⁵¹³ takma isimlerini vermişti. Binbaşı Kemal Bey'i de yalnızca Adana bölgesinin teşkilatı için görevlendirilmişti⁵¹⁴.

Böylece Doğu Çukurova'nın Fransız ve Ermeni mezaliminden kurtulması ve bölgede milli teşkilatı oluşturmak için Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa'dan talimat alan Kozan halkı ve komutanlar Develi'ye (Kayseri) ulaşmak için yola çıkmıştı.

Öte yandan Mustafa Kemal Paşa yalnızca işgallere karşı halkı örgütleme çalışmalarında bulunmamış aynı zamanda milli mücadelenin haklılığını diplomasi yoluyla Avrupalı devletlerin hükümetlerine de anlatmaktan çekinmemişti.

Çukurova'da Türk halkının mücadeleye başlaması ve Fransız kuvvetlerinin Mustafa Kemal'in etkisinden çekinmesi üzerine Fransız hükümeti, Suriye'deki Yüksek Komiseri Picot'yu Temsilciler Kurulu ile görüşmesi için görevlendirmişti. Bunun üzerine Picot, Temsilciler Kurulu üyesi Bekir Sami Bey'e telgraf çekerek Sivas'a gelmek için izin istemişti. Memnuniyetle kabul edileceğini ancak seyahat sebebinin bildirilmesinin istenmesi üzerine Picot Kayseri'ye giderek 6 Aralık 1919'da 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Cebesoy ile görüşmüştü⁵¹⁵. Picot, yakında Fransız hükümetine Briand'ın geçeceğini; Fransa'nın, Orta Doğu'da Türk çoğunluğunun bulunduğu müstakil bir Türkiye

⁵¹¹Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, s.14.

⁵¹²*TİTEA*, (23.11.1335). K. 322, G. 47,

⁵¹³Kurtuluş Savaşı'nın güney ve batı cephelerinde büyük başarılarla sahip olan Binbaşı Kemal Bey, korgeneral olarak emekli olduktan sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Balıkesir milletvekili olarak görev yapmıştı. Osman Nuri Bey, Rauf Bey (Orbay) ile birlikte Heyet-i Temsiliye'de bulunmuş ayrıca Erzurum ve Sivas Kongrelerinde görev almıştı. Alay ve Tümen kumandanlığı yapan Osman Nuri Bey, Çukurova'nın kurtuluşunda büyük fedakarlıklar göstermiştir. Bkz. Cebesoy, **a.g.k.**, 2017, s.298.

⁵¹⁴*ATASE*, (15.11.1336). K.270, G.166.

⁵¹⁵Cebesoy, **a.g.k.**, 2017,,s.304.

Devleti'nden yana olduğu söylemiş, Çukurova'daki yaşanan kanlı olayların her iki tarafa zarar verdiğine dikkati çekmişti. Ardından Kayseri'den ayrılarak 8 Aralık 1919'da Sivas'a gelmiş ve Mustafa Kemal ile görüşmek istemişti⁵¹⁶.

Ne var ki bu görüşmeden önce Temsilciler Kurulu'na bıraktığı “Suriye Ermenistan Temsilcisi” yazılı kartvizitini gören Mustafa Kemal Paşa, Picot'a Fransa'nın Ermenistan temsilcisini kabul edemeyeceğini bildirerek itirazını ortaya koymuştu. Bunun üzerine Picot, kendisinin Erivan'daki Ermenistan'ın temsilcisi olduğunu ve Türkiye'de kurulması planlanan bir hükümetle hiçbir ilgisinin bulunmadığını söylemek zorunda kalmıştı. Görüşme de ancak bu açıklamadan sonra yapılmıştı⁵¹⁷. Mustafa Kemal Paşa görüşmede Çukurova'nın mütarekeye aykırı olarak işgal edildiği vurgulamış, bölge halkının Fransız ve Ermeni mezalimine uğradığına ve Türk halkının bağımsızlığı uğruna maddi manevi her türlü fedakarlığa hazır olduğuna dikkati çekmişti. Picot ise Ermenilere işgal ettikleri yerlerden çekilmeleri için emir verdiğini, Fransızların Osmanlı egemenliğini tanıdıklarını ve Adana'nın ekonomik hayatının devamı için Çukurova'nın Fransa tarafından boşaltılabileceği söylemişti. Ancak Fransız hükümetinin isteği Türklerin Fransa'ya karşı silahlı bir ayaklanmaya girişmemeleri ve milli orduların ileriye hareket etmemeleri idi⁵¹⁸. Mustafa Kemal Paşa'nın yanıtı net olmuştu. Türk milletinin kurtuluşu uğruna kanını dökmekten çekinmeyeceğine, Fransız hükümeti Çukurova'da Türklerin istiklalini elinden almak gibi bir niyeti olmadığını fiilen kanıtladığında Türk ordusunun da savaşı sürdüreceğini zannetmediğine dikkat çekmiş ve Çukurova'da herhangi bir olay gerçekleştiğinde sorumluluğun Fransa'da olacağını söylemişti⁵¹⁹. Böylece Mustafa Kemal Paşa, Doğu Çukurova'da Milli Mücadele'nin Türk halkının egemenliğinin ve bağımsızlığının sağlanması ile olacağını vurgulayarak, mücadelenin o güne değin süreceğine dikkati çekmişti. Zira bölge halkı çoktan bu amaç doğrultusunda mücadeleye başlamıştı.

3.2. Bölge Halkının İşgal Güçleri ve İşbirlikçilerle Mücadelesi

Doğu Çukurova'yı işgal eden Fransız ve Ermeni kuvvetlerinin bölge halkına hukuk dışı yaptırımlarının her geçen gün artarak devam etmesinden ve Kilikya Kuva-yı Milliye Komutanlığı'nın kurulmasından sonra Türk milletinin mücadelesi güç ve hız

⁵¹⁶S. Tansel (1991). *Mondros'tan Mudanya'ya*. C.3. İstanbul: MEB Yayınları, s.219.

⁵¹⁷Cebesoy, a.g.k., 2017, s.305.

⁵¹⁸Tansel, a.g.k., 1991, s.220.

⁵¹⁹Cebesoy, a.g.k., 2017, s.306.

kazanmıştı. Haksızlığa göz yummak istemeyen, “öleceksek bağımsızlık için ölelim” düşüncesine sahip olan yurtseverler öncesinde dağlara çıkarak çeteler kurmuş sonrasında ise Kuva-yı Milliye’ye katılmıştı. Türklerin yaptığı baskınlar sonucu işgalciler, kimi zaman ağır zayıat vermiş kimi zaman ise kervan yollarının güvenliğinden endişe duyarak korku ve panik yaşamaya başlamıştı. Feke Kaymakamı adına Feke Belediye Başkanı Cezmi Bey, Kozan Askeri Mutasarrıfı Taillardat’a 13 Ocak 1919’da telgraf çekerek Haçin’e giden Ermeni posta kervanının, 3 Türk tarafından yolunun kesildiğini ve arabacının, postanın ne zaman geçeceğine dair bilgi verdiği bildirilmişti. Devamında herhangi bir olay olmamasına rağmen Mülazım Atıf Efendi olası baskınlardan çekindiğinden karakoldaki tüm kuvvetleri yanına alarak Türklerin peşinden gitmişti⁵²⁰.

3.2.1. Bozat gediği olayı

Feke dağlarında ortaya çıkan bu olay hem işgalcilere hem de işgalcilerle işbirliği içinde olanlara bir gözdağıdır. 17 Ekim 1919⁵²¹ tarihinde Gizik Duran⁵²² ve Arap Ali’nin yer aldığı çete tarafından gerçekleştirilmişti.

Bozat Gediği olayının nedeni, Yüzbaşı Ali Saib’in Ermeni bir subayın öldürülmesinden sonra 4 Türk’ü idam etmesiydi. Arap Ali’nin çetesi olaydan üç-dört gün önce Develi’ye gelmiş ve 10’ar piyadeden oluşan iki silahlı grubunun iâşesini Bozat köyünde sağlamıştı⁵²³. Türklerin katledilmesinden ardından da Gizik Duran ve on üç kişiden oluşan çetesi Ali Saib’ten intikam almak istemişti. Bunun üzerine Develi dağlarını aşarak Bakırdağ, Gürümze üzerinden Feke’nin Akkaya yakınlarındaki Bozat gediğinde pusuya yatmıştı. Göksu karakolu yakınlarında pusu kuran Gizik Duran, Ali Saib’i hedef alıp beklemişse de onu bulamamıştı. Gizik Duran da Haçin’deki Fransız ve Ermeni memurlarının maaşlarının olduğu Fransız postasına saldırmıştı. Fransız arabasında bulunan Ermeni Teğmen Misak Efendi ve 4 kamavuru öldürmüştü⁵²⁴. Ardından Gizik

⁵²⁰*TİTEA*, (13.01.1335). K.103, G.81.

⁵²¹Yurtsever, **a.g.k.**, 2002, s.27.

⁵²²1897 yılında Saimbeyli’de doğan Gizik Duran, Dünya savaşı sırasında savaştan kaçarak dağlara sığındığımıştı. Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından sonra yargılanarak Kozan çevresindeki cezaevine konulsa da Fransız işgalinden sonra cezaevindeki diğer suçlularla birlikte kaçmasına göz yumulmuş ve yeniden dağlara kaçmıştı. Dağlarda uzun süre saklanmasından dolayı “Gizik” lakabını almıştı. Böylece Gizik Duran, bir yandan İşgalci güçler tarafından aranırken diğer yandan İstanbul hükümeti de yakalama emri çıkartmıştı. Bu nedenle işgal sahasının dışındaki Develi’de saklanan Gizik Duran, Kuvayı Milliye’nin kurulmasından sonra Milli Mücadele’ye önemli yararları da bulunmuştu. Bkz, M Onar (1987). *Kuruluşundan kurtuluşuna kadar bağlantıları ile Saimbeyli*. İstanbul: Ekin Yayıncılık., s.123; Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, s.24.

⁵²³*TİTEA*, (6.11.1335). K.103, G.14,

⁵²⁴*ATASE*, (18.11.1335). K.353, G.148.

Duran ve adamları Fransızlara ait para, silah, cephaneyi alarak Develi'ye geri dönmüştü⁵²⁵. Olay, yaralı olarak ellerinden kurtulup Göksu karakoluna sığınan Ermeni'nin anlatımıyla ortaya çıkmıştı⁵²⁶. Bunun üzerine işgalciler, olay yerine gitmiş ve önce Ermeni cenazelerini defnetmiş sonra hem Ermenileri yatıştırmak hem de Türkleri cezalandırmak için civardaki köylüleri sorgulamaya başlamıştı. Fransızlar, soruşturmanın yürütülmesi için Kürt Mirza'yı görevlendirilmişti. Kürt Mirza Bozat Gediği'nin çevresindeki köylüleri sorgulamış, köylerini yakarak içlerinde Muhtar Hamza ve kardeşi Musa'nın da bulunduğu 24 kişiyi Kozan'a getirip yargılamıştı. İçlerinden 22'si Kürt Mirza'ya verdikleri haraç sonrasında⁵²⁷ serbest bırakılarak Kozan Müftüsüne teslim edilmişti. Ancak Köy Muhtarı Hamza ve İbrahim Yüzbaşı Kürt Mirza'nın istediği haracı veremediklerinden dolayı çam ağacına bağlanarak diri diri yakılmıştı⁵²⁸.

Gizik Duran ve çetesi tarafından gerçekleştirilen Bozat Gediği olayı her ne kadar Fransızlara karşı bir başkaldırı hareketi değilse de Milli Mücadele tarihinde önemli bir yer edindi. Bu olaydan sonra işgalcilerle işbirliği yapan Osmanlı subaylarının ve Fransız askerlerinin Türklere uyguladığı baskı ve zulüm arttı. Bu zulme karşı ise Türkler kendilerini koruma refleksiyle silaha sarılmakla kalmadı, bölgede kurulan Kuva-yı Milliye teşkilatına katılarak işgalcilere maddi ve manevi darbe de vurmuşlardı. Nitekim Kilikya Kuva-yı Milliye Komutanlığı Gizik Duran'ın teşkilata katılmasını sağlamak için Osman Nuri Bey'i görevlendirdi. Osman Nuri Bey Gizik Duran'dan, Milli kuvvetlerle birlikte çalışacağına, namuslu olacağına ve eşkıyalık etmeyeceğine dair sözü aldıktan sonra onu ve 20-25 yaşlarındaki on beş kadar adamını Kuva-yı Milliye'ye dahil etti⁵²⁹. Bozat Gediği olayı sayesinde Fransız ve Ermeniler için Kozan-Feke-Haçin yolunun güvenliği ortadan kalkmış ve Haçin'in Kozan ile bağlantısı kesilmişti. Böylece Haçin Ermenileri Fransızlardan yeteri kadar cephane ve gıda temin edememiş, bu ise bölgede Fransız egemenliğini gölgelemişti. Bozat Gediği baskının bir diğer sonucu ise, Gizik Duran çetesinin, güçlü istihbarat ağına sahip olan ve Fransızların yanında yer alan Kozan Jandarma Tabur Komutanı Yüzbaşı Ali Saib'in Milli Mücadeleye katılmasını sağlamasıdır.

⁵²⁵Yurtsever, **a.g.k.**, 2002, s.28.

⁵²⁶*TİTEA*, (4.11.1335). K.103, G.17.

⁵²⁷Çelik, **a.g.k.**,1999, ,s. 160.

⁵²⁸Yurtsever, **a.g.k.**, 2002, s.28.

⁵²⁹Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, s. 25.

Şöyle ki Feke Belediye Başkanı Cezmi Bey, işgalin başlarında Ermeni tehciri sırasında Ermenilere yaptığı kötü muameleden korkarak Fransız işgalcileriyle iyi geçinmeye çalışmış hatta ajan olarak Fransızlara hizmet etmişti⁵³⁰. Ancak iki gelişme onun taraf değiştirmesini sağladı. İlki Kozan Askeri Komutan ve Kaymakamı Yüzbaşı Taillardat'ın Haçin Kaymakamı Armenek ile anlaşamamasıydı. İkincisi Bozat Gediğinde Ermenilerin pusuya düşürülmesi ve Kuva-yı Milliye'nin güçlendiği söylentilerinin yayılmasıydı. Sonuçta Cezmi Bey, milli harekete katılmakla kalmadı Ali Saib'i de yanına çekmeye çalıştı.

Bozat Gediği baskının asıl amacının Gizik Duran'ın Ali Saib'ten intikam almak olması, bölgedeki milli teşkilatın da Gizik Duran'ın intikam arzusunu dört bir yana yayması Ali Saib'i korkutmuştu. Sonunda Ali Saib, Cezmi Bey'den kendisi adına Kuva-yı Milliye ile görüşmesini istemişti. Kilikya Kuva-yı Milliye Kumandanı Binbaşı Kemal Bey başlangıçta Ali Saib'e güvenmediğinden planlanan görüşmeyi uygun bulmadı. Eski tanışı ve Temsilciler Kurulu üyesi olan Bekir Sami Bey'in görüşünü almak istedi. 16 Kasım 1919'da Sivas Askerli Şube Başkanlığına çektiği telgrafla, Kozan'da nüfuz sahibi olan Ali Saib ile milli kuvvetlerin temasta olduğunu bildirip nasıl davranması gerektiğini söyledi. 27 Kasım'da verilen cevapta ise Ali Saib'in “etkili, çalışkan ve dayanıklı” biri olduğu vurgulanıp bu nedenle “en yüksek biçimde” kendisinden faydalanılması gerektiği bildirildi⁵³¹. Bu bildirim üzerine görüşme yapıldı. Görüşmeye Ali Saib ile Cezmi Bey, Develi Kaymakamı Atıf Bey, Develi Belediye Başkanı Kamberlizade Osman Bey, Kozanlı temsilciler ve Kilikya Kuva-yı Milliye Kumandanlığında görevli Yüzbaşı Osman Nuri Bey katıldılar. Gizik Duran ve adamları da güvenliği sağlamak amacıyla görüşmelerde bulundu. Develi bölgesinde bulunan Zamantı Suyunun batısında, Köprü yakınındaki Fraktin Köyünde yapılan bu toplantı da⁵³² Ali Saib, Fransızlara ait askeri bilgileri paylaştı. Taraflar Milli Mücadele'nin nasıl gelişeceğine dair görüş alışverişinde bulundu. Ali Saib'in Kozan mıntıkasında teşkilat yapması kararlaştırıldı⁵³³. Ayrıca Ali Saib teşkilat ile haberleşmeyi “Namık” ismini kullanarak Cezmi Bey aracılığıyla yapacak, Cezmi Bey'de “Ruhi” takma ismini kullanacaktı.

⁵³⁰Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, s.18.

⁵³¹ATASE, (29.11.1335). K.270, G.205.

⁵³²Ali Saib, **a.g.k.**,s. 34-35; Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, s.26-27.

⁵³³ATASE, (13.12.1335). K.270, G.101.

Bozat Gediği baskını o güne değin Türkler arasında var olan ikiliği gidermesi, İstanbul hükümetinin etkisiyle Fransızlarla işbirliği yapan subayların Temsilciler Kurulu'nu tanınması ve Anadolu Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti çatısı altında örgütlenen Milli Mücadele'ye destek vermesi Çukurova'daki Kuva-yı Milliye'nin başarılarının başlangıcı olmuştı. Böylece en az işgalciler kadar Milli Kuvvetleri uğraştıracak olan Osmanlı memurları Bozat Baskını sayesinde Kuva-yı Milliye'ye katılmışlar ve Türkler için çok faydalı olmuşlardır.

3.2.2. Kargapazarı olayı

Bozat Gediği olayından sonra Ermeni ve Fransız kuvvetleri için Kozan – Haçin yolu tehlikeli hale gelmişti. Ayrıca Feke ve Haçin de Kuva-yı Milliye tarafından kuşatıldığından yardım bekleyen Haçin Ermenilerine Kozan'dan ulaşım imkanı kalmamıştı.

Kesin tarihi tam olarak bilinmemesine karşın Kuva-yı Milliye'nin Feke ve Haçin'i kurtarmasından önce, Fransızlar kuşatma altında olan Haçin Ermenilerine destek kuvvet göndermek zorunda kalmıştı. Bu amaçla Fransızlar, Feke Belediye Başkanı Cezmi Bey'den Haçin için en güvenli yol güzergahı için rapor istemişti. Kuva-yı Milliye'ye katılan Cezmi Bey, bir yandan Fransızlara Kozan için Taşlıgedik, Akçalıuşağı ve Tapan yolu olduğunu söylemiş diğer yandan ise Kozan – Tapan köylerinde nüfuzu bulunan Deli Hacı Ağa'ya⁵³⁴ da haber göndererek Fransızların silah ve yiyecek bulunan konvoyunun güzergahının da bilgisini vermiş ve bölgeye hakim olan Sıraelif mevkiine gözcüler yerleştirilmesini istemişti⁵³⁵. Akçalıuşağından Bayatoğlu Ahmet Çavuş kuvvetleri ile Karabucak köyünden Dağlıoğullarından Deli Hacı Ağa'nın kuvvetlerinden oluşan civar köy halkı düşman konvoyunu gözetlemeye başlamıştı. Fransız kuvvetlerine bağlı doksan iki Ermeni'den oluşan konvoy ise silah bomba, gaz yağı ve tuz taşıyordu. Ayrıca öncülük yapan on beş Ermeni ise orman yolundan Haçin'e doğru ilerlemeye koyulmuştu⁵³⁶. Ermeni konvoyu köylerden geçerken olaylar çıkarmaya başlamış ve köylüleri gasp etmişti. Ayrıca Aşağı Tokmanaklı mezarlığının başında Kara Hüseyin'in on üç yaşındaki kızı Fatma'nın başı kesilerek feci şekilde öldürülmüştü. Kafileyi gözetleyen köylülerin

⁵³⁴Osman Tufan yazdığı hatıratında Deli Hacı Ağa'yı Kuvayı Milliye'den gelen haber üzerine Fransızların kırk katırlık cephaneye pusula kurması için kendisinin görevlendirdiğini yazmaktadır. Bkz. Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, s.44.

⁵³⁵Çamurdan, **a.g.k.** 1969, s.237.

⁵³⁶Çelik, **a.g.k.**,1999, s.194.

sabrı bu olaydan sonra tükenmiş ve Kara Evliya Kısığı mevkiinde pusuya yatıp Ermeni konvoyunu beklemişlerdi. Ancak Ermeniler Kargapazarı'nda konaklamıştı. Bu sırada kuş avlayan İbo oğlu Şahbaz Mehmet ile Karabucak köyünden İshak adındaki köylüler karşılaştıkları Ermenilerle çatışmaya girmişti. Üç silahlı Ermeni'nin öldüğü çatışma ile yükselen silah sesleri üzerine civar köylerde bulunan erkekler de ellerine aldığı balta, sopa ve silahlarla bölgeye gelmişti. Sıkışan ve etrafının sarıldığını gören Ermeniler teslim olup olmama konusunda tartışırken direnişçi Bayatoğlu Ahmet Çavuş ile birlikte Türk jandarmaları Ermenilerden silahlarını bırakmalarını istemişti. Ne var ki de Ermeniler arasında bulunan Kazak Hasan adındaki işbirlikçi kılavuz, Ermenilerin teslim olmasını engelleyince çatışma başlamış, bir saat içinde savaş yerine dönen Kargapazarı'nda Ermenilerin çoğu imha edilmişti. Ayrıca 9 yük cephane, 28 silah ve 7.000 lira para ele geçirilmişti⁵³⁷. Ermenilerden alınan ganimet Türk köylüleri arasında paylaşılırken kaçmayı başaran Ermeniler ve Kazak Hasan, Kozan'a ulaşmıştı. Kargapazarı olayında ise 1 Türk şehit olmuştu⁵³⁸.

Bozat Gediği olayından sonra Kargapazarı'nda da Türkler Ermenilere önemli kayıp verdirmiş, bölge halkının maneviyatı yükseltmiş, Ermenilerin de cesaretini kırmıştı. Bu olaydan sonra Haçin'in Kozan ile kara bağlantısı tamamen kesilmiş ve Haçin Ermenileri kaderlerine terkedilmişti. Benzer durumun Kadirli'de de yaşanmasını önlemek isteyen Fransızlar bu bölgedeki Ermenileri ise Kozan'a nakletme kararı almıştı.

3.2.3. Hamam köyü olayı

Mart 1919'da Fransız askerleri ve Ermeni kamavurlar tarafından işgal edilen Kozan'da halk işgalcilerin keyfi zulmü ile yüz yüze kalmıştı.

Kozan Müftüsü Hafız Osman'ın, Adana Valisi Celal Bey'e ve Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği Kozan'daki Ermeni mezalimini ayrıntılarıyla belirttiği raporuna göre, Hamam Köyü olayı, Kasap Çopurcuoğlu Hacı Artin ve Jandarma Haçık'ın ortadan kaybolması ile başlamıştı. Hamam Köyü'ne giden bu iki Ermeni köyden dönmeyince Kozan Kaymakamı Taillardat akıbetlerini anlamak için köye 40'a yakın Ermeni jandarmasını göndermişti. Bu jandarmalar köye ulaştığında karşılarına çıkan Sehveloğlu Çerkez'i, Ağa'nın oğlu Hacı İsmail'i ve Hasan oğlu İsmail Ağa'yı öldürmüştü. Bu katliamın ardından Hamam köyü halkı ayaklanmış, Ermenilerin köye girmesini

⁵³⁷Yurtsever, a.g.k., 2002, s.81.

⁵³⁸Çamurdan, a.g.k. 1969, s.237-239.

engellemeye çalışmış, bu nedenle çatışma yaşanmıştı. Çatışmalar sırasında köylülerin kaçmasını fırsat bilen Ermeniler köye girmişti.

Ermenilerin Kozan'ın güneyinde, ovalık kesiminde yer alan Hamam köyüne Mart 1920'de girmesiyle zulüm artmıştı. Türklerin kamıştan yapılmış “Huğ” adı verilen evleri yakılmış, köy anında kül yığımına dönmüştü⁵³⁹. Ermenilerin taşkınlıklarına köy halkı tepki göstererek taraflar arasında yeniden çatışmalar başlamıştı. Ermeniler Türklerin silahlı direnişi karşısında çaresiz kalarak Kozan Kaymakamı Taillardat'a, köyün isyan ettiğini, üzerlerine ateş açıldığını ve takviye kuvvete ihtiyaçlarının olduğunu söylemişti. Taillardat Kozan'dan komutası Teğmen Halil Bey'in olduğu Ermeni jandarma birliğini göndermişti. Teğmen Halil Türklerle çatışmak istemediğinden yanına aldığı birkaç Ermeni ve beyaz bayrakla Türklerle konuşmaya gitmişti. Konuşma sonrası Teğmen Halil Türk köylülerin tarafına geçmiş ve silahını Ermenilere çevirmişti⁵⁴⁰. Olay Türklerin galibiyeti ile sonuçlanmış ve Ermeni jandarmalar Kozan'a kaçmıştı.

Bu olaydan sonra Türkler işgalcilere karşı birlikte mücadele sonuçlarını görerek kurtuluş için ümitlenmişti. Bununla birlikte Türk köylüleri baskının süreceğini göz önünde bulundurarak ovalık bölgede kurulan köylerini terk ederek ve güvenli dağlık bölgeye yerleşmişlerdi⁵⁴¹.

3.3.Doğu Çukurova'da Milli Teşkilat Yapılanması

Anadolu'nun güneyinde gerçekleşen Milli Mücadele sürecinde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ile Kuva-yı Milliye örgütlerinin kurulması ve yürütülmesi aynı zaman çizgisinde devam etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Kozan'ın ileri gelenleriyle görüşmesinden sonra Çukurova'da silahlı bir direniş organizasyonun kurulmasına karar verilmiş Binbaşı Kemal ve Yüzbaşı Osman Nuri Beyler söz konusu teşkilatların başına getirilmişti⁵⁴². Ayrıca teşkilatın hızlı ve güvenli kurulabilmesi için, Genelkurmay Başkanlığına, Fransız üniforması giyen Ermeni çetelerinden Türk köylerini koruma gerekçesi gösterilerek Ereğli'de bulunan 11. Tümen Kumandanlığı Ulukışla'ya nakledilmişti⁵⁴³.

⁵³⁹Dalkır, **a.g.k.**, 1969, s.47.

⁵⁴⁰Çamurdan, **a.g.k.** 1969,,s.235.

⁵⁴¹Çelik, **a.g.k.**,s.195.

⁵⁴²ATASE, (13.02.1336). K.272, G.56.

⁵⁴³ATASE, (25.11.1335). K.103, G.81.

5 Kasım 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Kayseri Askerlik Şubesi Başkanı Yarbay Emrullah Bey ile Topçu Binbaşı Kemal Bey'e gizli bir emir göndererek Adana ve çevresinde gerilla savaşı yapmalarını istemişti⁵⁴⁴. Öte yandan Mustafa Kemal Paşa, örgütlenmede görev alacak komutanların ve bölgede işgalcilere karşı mücadele verilmesini isteyenlerin Kayseri'de teşkilat hazırlıklarına başlanmasını da istemişti. Bunun üzerine Ahmet Remzi Yüreğir Kayseri'de Ali Fuat Paşa, Yarbay Mümtaz, Binbaşı Kemal ve Yüzbaşı Osman Nuri Bey ile bir araya gelmiş, böylece Kilikya Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı'nın kuruluş süreci başlamıştı⁵⁴⁵. Ahmet Remzi Yüreğir, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Başkanı Mustafa Kemal Paşa'dan aldığı emirle Kayseri'ye geçtiğini belirterek yapılan toplantıyı Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmişti. Ardından Ahmet Remzi Yüreğir, Sivas'tan "Ali Fuat Paşa hazretleri ve 11. Tümen Komutanı Yarbay Mümtaz ile kararlaştırdığımız tarzda icrası münasip görülmüştür" telgrafını aldıktan sonra yapılan toplantılar sonucu Ali Fuat Paşa'nın cemiyeti Niğde'ye taşınmayı uygun gördüğünü belirtmişti⁵⁴⁶. 28 Kasım 1919'da ise Kilikya Kuva-yı Milliye Kumandanı Kozanoğlu Doğan, Everek (Develi) Belediye Başkanı Kamberlizade Osman Bey'e gizli bir telgraf çekerek Adana'nın Merkez Kurulu'nun Niğde'de kurulmak üzere olduğunu ve Develi'de de Kozanlı Kurtoğlu Hulusi, Sehliskoğlu Hasan, Topaloğlu Halil ve Mustafa Emmi'nin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kozan merkez kurulunu kuracağını bildirmişti⁵⁴⁷. Böylece Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin, Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle Kasım 1919'da Kayseri'de kurulduğu ve Ali Fuat Paşa'nın tavsiyesiyle de 15 Ocak 1920'de Niğde'ye taşınmıştı⁵⁴⁸.

Sivas Kongresi'nden sonra 16 Kasım – 29 Kasım 1919 tarihleri arasında ülke içinde başlatılacak olan Milli Mücadele'nin planını yapmak amacıyla Sivas'ta Komutanlar Toplantısı⁵⁴⁹ yapılmıştı. Toplantıya Temsilciler Kurulu Başkanı Mustafa

⁵⁴⁴Öztoprak, **a.g.k.**, 1991, s.129.

⁵⁴⁵ATASE, (08.12.1335). K.270, G.80,

⁵⁴⁶Ener, **a.g.k.**, 1996, s.27. Ayrıca Ahmet Remzi Yüreğir hatıratında Kayseri toplantısını 3-4 Kasım 1919'da Ali Fuat Paşa'nın Ankara'ya geçişini de 5 Kasım 1919 olarak ifade etmiş ve tarihleme hatası yapmıştır. . Çünkü Kayseri'de yapılan toplantının 4 Aralık 1919'da, Ali Fuat Paşa'nın Ankara'ya geçişi de 5 Aralık 1919 tarihinde olduğu gerek Ali Fuat Cebesoy'un anılarında gerekse Kolordulara gönderilen telgraflarda görülmektedir. Bkz. *TİTEA*, (4.12.1335). K.313, G.38.

⁵⁴⁷Onar, **a.g.k.**, 1987, s.131.

⁵⁴⁸*TİTEA*, (14.01.1336). K.320, G.44,

⁵⁴⁹Komutanlar toplantısının çalışmalarını engellemek için Ali Rıza Paşa Hükümetinin talimatıyla içlerinde Fevzi (Çakmak) Paşa'nın da olduğu Cafer İlhami Bey'in heyeti Sivas'a gelmişti. Fevzi Paşa Kazım Paşa'ya, Mustafa Kemal'i yakalayıp İstanbul'a götürmek için geldiğini söylemiş ancak Kazım Paşa, Fevzi Paşa'yı Milli Mücadele için ikna etmişti. Ayrıntılı bilgi için Karabekir, **a.g.k.**, 2008, s.429-432.

Kemal Paşa, 12. Kolordu Kumandanı yerine Genelkurmay Başkanı Şemsettin Bey, 15. Kolordu Komutanı Kazım (Karabekir) Paşa ve 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa katılmıştı. Toplantıda alınan kararlar, Edirne’de Kolordu Kumandanı Miralay Cafer Tayyar Bey’e, Balıkesir 14. Kolordu Kumandanı olan Yusuf İzzet Paşa’ya, Bandırma’da 61. Tümen Kumandanı Bekir Sami Bey’e telgrafla bildirilmişti⁵⁵⁰. İki hafta süren Komutanlar Toplantısı’ndan sonra Milli Mücadele’nin teşkilat yapısı, cephane ve savunma hatlarının oluşturulması gibi askeri konularda önemli kararlar alınmıştı. Çukurova’nın işgalden kurtarılması görevi 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa’ya verilmiş ve Kilikya Kuva-yı Milliye Komutanlığı kendisine bağlanmıştı. Ali Fuat Paşa toplantıdan sonra karargah yeri olan Ankara’ya giderken Kayseri’ye uğramış ve orada bölge teşkilatlanması için komutanlar ile görüşmeler yapmıştı. 4 Aralık 1919’da Kayseri’ye ulaşan 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Cebesoy kolordu komutanlarıyla toplantı yapmış ve teşkilatlanma için gerekli olan önlemler konuşulmuştu. Ali Fuat Paşa ilk olarak 11. Tümen Kumandan Vekili Yarbay Mümtaz, Kayseri Askerlik Şubesi Başkanı Yarbay Emrullah ve Topçu Binbaşı Kemal (Kozanoğlu Doğan) Beylerle görüşmeler yapılarak Çukurova’nın kurtuluşu için ayrıntılı tespitlerde bulunulmuş ve görev paylaşımı yapılmıştı⁵⁵¹. Böylece Ali Fuat Paşa 12. Kolordu Komutanlığı’ndan, 11. Tümene 3 bin kadar saplı Alman bombasının verildiğinin bildirilmesini ve Adana civarında görevlendirilmek üzere olan gönüllü askerlerin de 11. Tümene gönderilmesini istemişti. Alınan kararlara göre⁵⁵²; 11. Tümen Kumandanı ile Kayseri Askerlik Şube Başkanı kendi mıntıklarındaki teşkilatın büyümesine çalışacak ve Milli kuvvetler işgal bölgesine girdiğinde harekate destek olacaktı. Cephanelerin belirlenen yerlere nakledilmesini sağlayacaktır. İşgal kuvvetleri milli kuvvetlerin girişimlerinin önüne geçtiğinde, bunların hareketleri engellenecekti. İskenderun – Osmaniye – Sis – Haçin hattı içinde olmak üzere batısındaki işgallerin kurtuluş hareketini doğrudan Topçu Binbaşı Kemal Bey idare edecekti. Kemal Bey’in yöneteceği bölge ikiye ayrılacak ve doğuda Yüzbaşı Osman Nuri, batıda da Yüzbaşı Ratip Beyler⁵⁵³ görevlendirilecek ve

⁵⁵⁰Cebesoy, **a.g.k.**, 2017, s.284.

⁵⁵¹*TİTEA*, (21.12.1335). K.313, G.86.

⁵⁵²*TİTEA*, (4.12.1335). K.313, G.38;; Cebesoy, **a.g.k.**, 2017, s.297-298;

⁵⁵³Osman Tufan Paşa (Yüzbaşı Osman Nuri) anılarında, toplantı sırasında Ali Fuat Paşa ve Binbaşı Kemal Bey aralarında işgal sahasına kimin girmesi gerektiği konusu tartışıldığında sıranın kendisinde olduğunu söylemişti. Ayrıca işgal sahasının genişliği dolayısıyla küçük mıntikalara bölünerek her bir yere farklı teşkilatlar kurulması gerektiğini belirtmişti. Bunun üzerine Osman Tufan Paşa milli gayreti bulunan ve o anda açığa alınmış olan Jandarma Yüzbaşısı Ratip Bey’i önermişti. Paşa’nın tavsiyesi kabul edildikten

emirlerine beş on gönüllü asker verilecekti. Mümtaz ve Emrullah Beyler kolordular tarafından belirlenen mıntikalarda çalışacak ve Kemal Bey'e en üst seviyede yardım edeceklerdi. Toplantıda koordinasyonun sağlanmasından Ali Fuat Paşa sorumlu tutulmuştu. Buna göre, 3. Ordu Topçu Alay Kumandanı olan Kemal Bey, 20. Kolordu Kumandanlığı emrine alınmıştı ve Temsilciler Kurulu'na rapor geçmesi için memur edilmiştir. Kurtuluş hareketine birden ve her tarafta başlayabilmek için yapılacak tüm hazırlıklar 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa'ya bildirilecektir. 12. Kolordu mıntikasına ait olan görev de 20. Kolordu Komutanlığına devredilmişti. Tüm Kolorduların hazırlayacakları milli teşkilat ve harekat Kuva-yı Milliye Umum Kumandanı olarak Ali Fuat Paşa tarafından idare edilecektir.

Toplantıda ayrıca Çukurova'da oluşturulması planlanan Kuva-yı Milliye hareketinin tüm esaslarını içeren bir protokol de imzalanmıştı. Buna çerçevede⁵⁵⁴;

Adana civarında yapılacak olan teşkilatın plan ve bölge ayrımları Temsilciler Kurulu tarafından düzenlenmiş olup gizli olan talimatların birer nüshası 11. Tümen Kumandanı Mümtaz Bey ile Kayseri Askerlik Şubesi Başkanı Emrullah ve Topçu Binbaşı Kemal Bey'e verilmiştir. Mümtaz Bey ile Emrullah Bey resmi görevlerinin dışında bölgelerindeki Kuva-yı Miliye'yi oluşturmasıyla birlikte İskenderun, Osmaniye, Sis, Feke, Haçin ve Tomarza hattının batısındaki 20. Kolorduya ait işgal bölgelerine en yüksek seviyede yardım etmesi ve belirlenecek olan cephaneleri hızlı bir şekilde cephelere ulaştıracaktır. Plan uygulanmadan önce Adana vilayetinin kuzeyi ve kuzeybatısı İtilaf devletleri tarafından işgal edilirse mevcut araçlarla bu işgali de onlar engelleyecekti.

Kemal Bey kendisine verilen bölgeyi ikiye ayıracaktır. Birinci Mıntika; Zamantı Suyu – Adana (hariç) – Yumurtalık hattı dahil olmak üzere, bölgenin doğusu Birinci Mıntikayı oluşturacak ve sorumluluk Yüzbaşı Osman Nuri Bey'e verilecekti. İkinci Mıntika; Zamantı Suyu – Adana (dahil) – Yumurtalık hattı hariç bu bölgenin batısını kapsıyordu ve Yüzbaşı Ratip Bey'in sorumluluğuna bırakılmıştı.

sonra Ratip Bey'e, Doğan ve Tufan takma isimlerine yakışır olan "Tekelioğlu Sinan" adı verilmişti. Bkz. Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, s.30.

⁵⁵⁴Mustafa Toker, *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşiv Belgelerinde Milli Mücadele'de Adana Cephesi (Feke, Kozan, Haçin) 20 Aralık 1919-15 Nisan 1920*, C.1, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2021, s.31-32.

Komutanlar planının mümkün olduğunca gizli tutularak uygulanmasında uzlaşılmıştı. Milli Mücadele'nin biran önce başlaması için ikinci derecedeki mıntika kumandanlarının işgal bölgelerine girmesi gerekli görülmüştü.

Bu nedenle Birinci Tali Mıntika olarak adlandırılan Doğu Çukurova Kumandanlığının çalışanlarını Emrullah ve Kemal Beyler, İkinci Tali ismi verilen Batı Çukurova Mıntika Kumandanlığının çalışanlarını da Mümtaz Bey belirleyecektir. Kaymakam Emrullah Bey, 713 adet değiştirilmiş Martin, 16 adet Alman, 16 adet Rus tüfeği ve yeterli miktarda cephaneyi Everek'e (Develi) nakledecek ve bu silahlar Doğu Çukurova mıntikasının karşılayacaktı. Batı Çukurova mıntikasındaki Mümtaz Bey ise 1.500 Alman tüfek ile cephanesini temin etmekle birlikte 500 adet Alman tüfeği ile cephanesini Everek'e Kemal Bey'in emrine gönderecekti.

İşgal bölgelerinde makineli tüfek ihtiyacını karşılama sorumluluğunu 20. Kolordu; bombaların ve gönüllü askerlerin sağlanması görevini de 12. Kolordu Komutanlığı üzerine alacaktır. Ayrıca 3.000 adet saplı Alman bombasının Niğde'ye nakledilmesi uygun görülmüştür.

Konya'da bulunan 12. Kolordu Komutanı Fahrettin (Altay) Paşa'da, 20. Kolordu Komutanlığı'na Adana'da yapılacak teşkilatlanma için görüşlerini bildirmişti. Fransızların Müslümanlara karşı uyguladığı işgal politikasını milli teşkilatın lehine çevrilebileceğini söyleyerek Milli Mücadele'nin yalnızca askerlerle devam etmesinin zorluğunu anlatmıştı. Bu nedenle bölge halkının da mücadeleye katılmasının da gerekli olduğunu bildirmişti. Ayrıca teşkilatın tek merkezden yürütülmesini, ilçelere işini ehli olan kaymakam ve memurların atanmasını istemişti⁵⁵⁵.

3.3.1. Develi Kuva-yı Milliye'sinin çalışmaları ve Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bildirisi

Kayseri'de Çukurova'nın kurtuluşu için görevlendirilen komutanların toplantısında işgal bölgesinde görevli komutanlarla ve Kozanlı temsilcilerin Adana'ya geçmesi üzerinde uzlaşılmıştı. Bundan dolayı Kozanoğlu Doğan ve Aydınoglu Tufan, Kayseri-Develi-Haçin-Kozan yolu üzerinden Adana ulaşmak için yola çıkmıştı. Ancak Kayseri'den Kilikya Kuva-yı Milliye Komutanlığı'nın karargahı olan Develi'ye beraber

⁵⁵⁵ATASE, (01.02.1336). K. 25,G.9.

geçmek için sözleştikleri Kozanlı Emmi Mustafa, Topaloğlu Halil ve Kurtoğlu Hulusi önceden Develi'ye geçmişti.

Gece yarısı Develi'ye gelen Kozanoğlu Doğan ve Aydınolu Tufan Beyler, Belediye Başkanı Kamberlizade Osman Bey'in evinde kalmışlardı. Ancak komutanlar Develi'deki görüş ayrılıklarından dolayı güvende değildi. Zira Develi halkı ikiye bölünmüştü. Bir kısmı işgalcilere karşı mücadeleyi destekliyordu. Diğerleri ise korktuğu için veya Kuva-yı Milliye'ye düşmanlık beslediği işgalcilerden yanaydı. Bunlar Ermeni ve Fransızların, işgal sınırı olan Zamantı suyunu aşarak kendi bölgelerini de işgal edilebileceği yönünde halkı provoke etmekteydi⁵⁵⁶. Ayrıca Develi'de, Kozanlı ileri gelenlerin Mustafa Kemal Paşa'ya var olduğunu söylediği silahlı bir teşkilat da henüz bulunmamaktaydı. Bunun üzerine bölgede teşkilatlanmayı baştan oluşturmaya çalışan Binbaşı Kemal ve Yüzbaşı Osman Nuri Beyler, Bakırdağı (Rum) nahiyeleri aracılığıyla Haçin, Feke, Kozan hakkında istihbarat toplamıştı⁵⁵⁷. Alınan bilgiler ışığında Kozanlı temsilciler teşkilatlanma için gerekli bilgileri toplaması için Kozan'a gönderilmek istendi. Ancak öldürülecekleri korkusuyla gitmemiştiler. Bunun üzerine Kurtoğlu Hulusi Bey Feke taraflarına, Sehlikzade Hasan Bey de Karaisalı taraflarında görevlendirilerek kendilerinden bilgi toplamaları istenmişti. Sınırdan girip bölgeye gitmişlerse de teşkilatlanma için önemli bir bilgi elde edilemedi. Çünkü yabancıyı kabul eden köyleri Fransızlar yaktığı için köylüler korkmuştu. Bu nedenle Kozanlılar istihbarat toplayamamıştı⁵⁵⁸. Buna rağmen Aydınolu Tufan bölgede örgütlemeyi gerçekleştirmek için elinden gelen tüm çabayı göstermişti.

Türklerin milli teşkilatlanma çalışmaları Ermeniler ve Fransızlar tarafından da duyulmuştu. Develi'de de yaşayan Ermeniler Türklerin direnişini kırmayı amaçlamıştı. Bunun için Kayseri Katogikosu günün belirli zamanlarında Ermenileri toplayarak konferanslar vermekteydi. Ermeni cemaatinde çok gizli yürütülen bu toplantılarda Aydınolu Tufan'ın bizzat yaptığı çalışmalardan bilgi elde edilemedi. Bunun üzerine Aydınolu Tufan, annesi Ermeni olan Topal Tevfik'i Türklere casusluk yapmaya ikna etti. O da elde ettiği bilgileri milli kuvvetlere taşıdı. Böylece Merkezi Paris'te bulunan Ermeni Fedakaran Cemiyeti, Kayseri Katogikosu sayesinde Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Develi'de de teşkilatlarını oluşturduğu, Fransızların korumasındaki Kozan -

⁵⁵⁶Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998,s.16; Onar, **a.g.k.**,s.118.

⁵⁵⁷Onar, **a.g.k.**, 1987,s.127.

⁵⁵⁸Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, s.16.

Haçin'den çağırılan Ermeni üyelerle yapılan kongrelere İngilizlerin emri doğrultusunda Osmanlı hükümeti kolaylık sağladığı bilgisini ulaştırdı. Kongrelerde Katogikos, Ermenistan devletini kurmak için Ermenileri silahlanmaya çağırmakta ve yabancı devletlerin yardım derecelerini anlatmıştı. Bu istihbarat üzerine gerekli tedbirlerin alınması için Kaymakam Atıf Bey ile görüşülmüştü⁵⁵⁹. Atıf Bey'in de bu haberleri doğrulaması üzerine Aydınolu teşkilatlanma hareketlerine hız kazandırarak Develi'de ani baskınlara karşı silahlı küçük müfreze grubu ve istihbarat teşkilatı kurmuştu. Ayrıca Kozanoğlu Doğan ise Niğde'ye giderek mekanizması kaçırılmış silahları Develi'ye nakletmişti.

Doğu Çukurova'da yapılan Milli Mücadele'de, bölgenin üst düzey komutan ve memurlarda bulunmaktaydı. Daha önce bahsedildiği gibi Fransız taraftarı olan Cezmi Bey ve Ali Saib Bey, Bozat Gedigi olayından sonra Kuva-yı Milliye'ye katılmış ve Fransızlardan istihbarat toplayarak Milli Mücadele'ye birçok yararlılık göstermişti. Bunların yanı sıra Feke Kaymakamı Şerafettin Bey ile Feke Jandarma Komutanı Ali Rıza Bey'in de (Cenaze Ali) Milli Kuvvetlerin yanında olması, Aydınolu Tufan'ın işini kolaylaştırmıştı. Onun isteği ile Ali Saib, Gezbel Yolu üzerinden Mağara (Tufanbeyli) ve Haçin'e geçmiş ve Kozan'a döndüğü sırada Fransızlar tarafından açığa çıkarılmıştı. Bunun üzerine Fransızlar Ali Saib'den Jandarma Komutanlığı için Antep, Urfa ve Maraş şehirlerinden birini seçmesini istemişti. Ali Saib de Kuva-yı Milliye'nin bilgisi dahilinde Urfa'yı seçmişti. Böylece Ali Saib 29 Aralık 1919'da Urfa Jandarma Taburu Komutanı olarak Milli kuvvetlerle birlikte Urfa'nın kurtuluşu için mücadele etmeye başlamıştı⁵⁶⁰.

İşgal bölgesindeki memurlar Milli Mücadele'yi desteklese de Develi'de Kuva-yı Milliye teşkilatlanması planlandığı hızda sürmemişti. Çünkü Adana'da işgalcilere karşı atılan ilk kurşun olma özelliği taşıyan Bozat Gedigi baskının failleri olan Gizik Duran ve çetesi Develi'nin dağlarında saklandığından hem Fransızlar hem de İstanbul hükümeti teslim edilmesini istemekteydi. 11. Tümen Komutanı Yarbey Mümtaz Bey, çetenin teslim edilmesini isterken Kozanoğlu Doğan bu düşünceye karşı çıkmıştı. Develi Kaymakamı Atıf Bey de, Kayseri Mutasarrıfı ve Kozan Askeri Komutanından çetenin teslimi için büyük baskı görmekteydi. Hatta Taillardat, Develi Kaymakamlığına çektiği bir telgrafta, yarın akşama kadar eşkıyalar teslim edilmediği takdirde Fransız kuvvetlerinin Develi'yi

⁵⁵⁹Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, s.19-20.

⁵⁶⁰Ursavaş, **a.g.k.**, 1988, s.35-48.

işgal edeceğinin tehdidinde bulunmuştu. Kaymakam Atıf ise verdiği cevapta, Gizik Duran çetesinin bölgelerinde olmadığını ve işgal edilecek olursa Develi halkının silahla karşılık vereceğini bildirmişti⁵⁶¹. Aydınoglu Tufan da İstanbul ve Fransız yönetiminin baskılarının Milli Mücadele’yi engelleyeceği endişesini duymuş ve Fransızlara teslim edilmemesi şartıyla İstanbul hükümetinin Gizik Duran’ın birkaç adamını tutuklamasına izin vermişti⁵⁶².

Develi Kuva-yı Milliye’sinin yanı sıra Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de, Adana’da planlanan Milli Mücadeleye halkı da dahil etmek için bir çok girişimlerde bulunmuştu. 27 Ocak 1920 tarihinde Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Türk hakkına ve hukukuna saygı göstermeyen işgalcilere karşı mücadeleye çağrı yaparak Adana Türklerine hitaben bir bildiri hazırlamıştı⁵⁶³. Beyanname günümüz Türkçesine sadeleştirilerek olduğu gibi verilmiştir.

“Ey mahşer-i İslam, Ey bağıryanık Türk yiğitleri!... Vay evladının felaketine ağlayan Türk anaları! Size, sizin zulüm görmüş yüreklerinize, zalimliklerden nefret duyan soylu ruhlarınıza hitap ediyoruz:

*Türk’ün meşru ve milli haklarını tanımayan inatçı ve gaddar düşmanlarımızı, yine Türk’ün iman ve kuvveti önünde boyun eğdirelim. **(Hak)** diye gelmişken haksızlığa hakim olan, elimizdeki silahlar Wilson Prensipleri ile verilen sözler değiştirilerek alınmış, insafsız ve sonu gelmeyen hırslarla ‘yurdumuza’, ‘yuvamıza’ hatta ‘din ve imanımıza’ kasteden yabancıların hakkımızda verecekleri kararı budalaca beklemenin boşuna olduğu gün gibi belli oldu. Hani **Türk illerine dokunulmayacaktı?...** Hani **Türklerin yaşadığı yerlerde hakimiyetimiz devam edecekti?...***

Biz Müslümanlar özellikle Türkler, Allah’a inandığımız kadar verdiğimiz sözün ciddiyetine de gönülden inanır, herkesi de böyle sanırız. Mütarekeden sonra Avrupa’nın bizi milli

⁵⁶¹Onar, **a.g.k.**, 1987,s.150-151.

⁵⁶²Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, s.25.

⁵⁶³*TİTEA*, (27.01.1336). K.113, G.20,

hukukumuzdan mahrum etmeyeceğine inandığımızdan sakince tevekkül edişimiz bu inancın bir örneğidir. İzmir'in canice bir niyete uğraması, Adana vaziyetinin felaket aşamalarını değiştirmesi tevekkül edişlerimizin boşuna olduğunu ispat etmiştir ki Türk'ün aydın evlatları sevgi dolu ve ulu olan milli harekete başlamak zorundadır.

'Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti' kuruldu. İlk darbeyi İzmir'de Yunanlılara vururken ikinci darbeyi Torosların arkasındaki Ermeni kasaplarının hedeflerini kendi çıkarları ile bütünleştirerek Türklüğü her gün yeni bir hakaretle rencide edenlere hazırlıyor. ***Evet! Ey Toros'un arkasında aylardan beri huzur ve mutluluktan mahrum yaşayan hemşeriler*** emin olunuz! Yakın bir gelecekte o kara belalar sıyrılacak ve ***hilalin aydınlık yüzü*** yine Toros'un heybetli ufkunda parlayacaktır...

Binlerce hemşerilerimiz bizzat Adana'da bu Allah'ın emri için ilk işarete hazır beklerken hariçte ve size pek yakın bir yerde yine Çukurova'nın öz evlatlarından meydana gelmiş bir kitle ve bir heyet bütün rahatını terkederek bu işe yöneliyor. Yeter ki şu hitabeyi okuyan her Türk, her Müslüman kalbindeki iman kadar kuvvetli bir inanç ile güvenle hazırlansın. Avrupa hakkımızı ya kendi kendine tanıyacak veya biz kendi azmimizle bunu bütün aleme tanıtacağız.

Ey mahşer-i İslam! Ey Müslüman Türkler!

Size hitap ediyoruz.

Bu sesler senin ezanınken uyan! Korkarım

Vatanda kilise çan sesi olur''

3.3.2. Doğu Çukurova Kuva-yı Milliye Komutanlığı'nın Andırın'daki çalışmaları

Develi'de Kuva-yı Milliye kurulmasından sonra Develi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Başkanı Osman Bey, Sivas'a telgraf çekerek Develi Kuva-yı Milliye'sinin Adana ve Maraş bölgesindeki Ermeni – Fransız işgaline karşı harekete geçerek

Müslüman kardeşlerini kurtarmak istediğini bildirmişti⁵⁶⁴. Bunun üzerine Kilikya Kuva-yı Milliye Umum Komutanı Kozanoğlu Doğan Bey ve Doğu bölgesinin komutanı Aydınoglu Tufan Bey, Çukurova'nın içlerine geçerek Milli Mücadele'yi başlatmaya karar vermişti. Aydınoglu Tufan Bey ismini Hafız Bekir olarak değiştirdi. Yanına Kurtoğlu Hulusi ve Gizik Duran'ın dört arkadaşını aldı. Aziziye üzerinden Göksun nahiyesine oradan da Maraş'ın daha yakınında bulunan Andırın'a ulaşmak için yola çıktı⁵⁶⁵. Kozanoğlu Doğan Bey'de 9 Ocak 1920'de Doğu Çukurova'da Milli teşkilat kurmak için görevlendirilen kişilerin Andırın'a hareket ettiklerini Ali Fuat Paşa'ya bildirmişti⁵⁶⁶. Doğu Çukurova sınırlarında yapılacak örgütlenmede teşkilatlanma oluşturmak için Andırın'ın seçilme sebebi, Kadirli, Ceyhan ve Cebel-i Bereket'ten doğal sınırlarla ayrılmış olması, dağlık ve ormanlık bir arazide kurulmasından dolayı Fransız işgaline uğramamasıydı.

Zorlu bir yolculuktan sonra Aydınoglu Tufan Bey ve arkadaşları Ermeni ve Türk mahallesinden oluşan Geban köyüne dinlenmek için girmişler ve Şakir Efendi'nin evinden misafir olarak kalmışlardı. Esasen evinde misafir oldukları Şakir Efendi, Aydınoglu Tufan'ın dünya savaşı öncesi dönemde bölüğünde bulunan Şakir Bahçe ismindeki askeri çıkmıştı. Şakir Efendi onlara Andırın'ın topografyası hakkında bilgi vermiş, oluşan karşılıklı güvenle Aydınoglu Tufan tarafından Şakir Bahçe bölgede milis teşkilatı kurmakla görevlendirilmişti. Ayrıca kendisine “Bozdoğan” lakabını vererek onu Andırın Kuzey Mıntıka Kumandanlığına atamıştı⁵⁶⁷.

Şubat 1920'de Andırın'a ulaşan milli güçler, Yaycıoğlu İbrahim Ağa'nın evinde misafir olmuşlardı. Kurtoğlu Hulusi ve diğerleri Develi'ye geri döndüğü için yalnız kalan Aydınoglu Tufan Bey'e ise İbrahim Ağa destek olmuştu. Bölge halkının silahlanması ve Milli teşkilata katılması için telkinlerde bulunmuştu. Halktan da destek bulmuştu. Halk öküzü satarak silahlanmaya başlamıştı. Tufan Bey ise işgalcilere gözdağı vermeyi sürdürmüştü. 12 Şubat 1920'da Maraş'ın düşman işgalinden kurtulmasından sonra⁵⁶⁸ Kadirli taraflarında çok sayıda ateş yaktırarak Milli kuvvetlerin güçlü olduğu izlenimini yaratmaya çalışmıştı. Bunun üzerine Kadirli'deki Nüfret karakolundaki Türk jandarmalar

⁵⁶⁴TİTEA, (29.01.1336). K.20, G.97.

⁵⁶⁵Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, s.31.

⁵⁶⁶Yurtsever, **a.g.k.**, 2002, s.63.

⁵⁶⁷Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, s.39-40.

⁵⁶⁸ATASE, (12.02.1336). K.334, G.170.

Andırın'a sığınmıştı⁵⁶⁹. Bu gelişmeler üzerine Aydınoglu Tufan Bey, Andırın'da kurduğu Kuzey Mıntika Kumandanlığının yanında Güney ve Doğu Mıntika Kumandanlığını da örgütlemişti. Yayıoğlu İbrahim Ağa'yı da Andırın Grup Komutanlığı'na atamıştı⁵⁷⁰. Askeri mıntikalar belirlendikten sonra manga, takım, bölük teşkilatı kurulmuştu. Teşkilatlanma öncesinde silahlı adamları olan kimseler kumandan olamayacağı gibi kumandanlarında halktan para, erzak toplama yetkisi bulunmamaktaydı. Er veya komutan olarak görevli olan herkesin resmi asker gibi tek tip kıyafet giyme zorunluluğu vardı. Ayrıca Müdafaa-i Hukuk Heyetleri köylülerin ürünlerinin %3'ünü almış, bu erzaklar depolanmış⁵⁷¹ ve İaşe teşkilatı kurularak memurlar atanmıştı.

Aydınoglu Tufan Bey, Andırın'da iken, Kadirli'yi de Milli Mücadele hareketine katmak amacıyla bazı girişimlerde bulunmuştu. Bu amaçla Kozan, Kadirli ve Ceyhan'da oldukça etkili olan eskiden eşkıyalık yapan şimdi ise Fransızlar için çalışan Çerkez Nuri ile ilişkiye geçmişti. Ne var ki Çerkez Nuri'nin görüşmeye yanaşmamıştı. Bunun üzerine vatansever biri olarak tanıdığı Kadirli müftüsü Osman Nuri ile ilişki kurmak istemişti. Ancak müftü de Fransız zoruyla camide toplanan halka, "Fransa'ya ve komutanlarına itaat etmek bizim için farzdır" vaazını vermişti. Aydınoglu Tufan Bey, müftünün canını vatandan daha çok sevdiği kanısını edinerek işbirliği teklifinden vazgeçmişti⁵⁷². Bir süre sonra Aydınoglu Tufan Bey, Tesviye'yi Mesalih Komisyon üyesi Tevfik Coşkun'a bir mektup yazarak milli teşkilat için kendisiyle görüşmek istediğini bildirmişti. Tevfik Coşkun memnuniyetle görüşmeyi kabul etmişti. Görüşme sırasında Fransızların Kadirli'ye çok sayıda asker naklettiği ve Gökdereliyan adlı bir Ermeni'nin Türk köylerini yakarak Kadirli'ye yaklaştığı haberi gelmişti. Tevfik Coşkun bu haber üzerine köylerden topladığı silahlı kişilerle Kadirli'ye dönmüş ancak haber asılsız çıkmıştı. Tevfik Coşkun ise Kuva-yı Milliye lehine propaganda çalışması yapmış, Kadirli'de Yıldırım ve Yeşil Orduların kurulduğu propagandasıyla Kadirli halkını Milli güçlere katılmaya davet etmişti⁵⁷³.

Aydınoglu Tufan Bey'in Andırın'da Fransızlara karşı ilk başarısını da bu dönemde elde etmişti. Zira Fransızlar tarafından çocukları alıkonan Bahçeli Ahmet Ağa kendisinden yardım istemişti. Aydınoglu Tufan Bey de çocukların geri alınması için

⁵⁶⁹Yurtsever, **a.g.k.**, 2014, s.274.

⁵⁷⁰Çelik, **a.g.k.**, 1999, s.167.

⁵⁷¹Yurtsever, **a.g.k.**, 2002, s.68.

⁵⁷²Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, s.49..

⁵⁷³Çelik, **a.g.k.**, 1999, s.167-168.

Hüseyin Çavuş'u görevlendirmişti. Hüseyin Çavuş'tan aynı zamanda Adana istikametindeki tüm telgraf tellerinin kesilmesini, köprülerin yıkılmasını, Jandarma karakollarının basılarak silah ve cephanenin ele geçirilmesini de istemiş, yağmacılık yapılmaması konusunda ise uyarıda bulunmuştu⁵⁷⁴. 5 Ocak 1920'de Ali Fuat Paşa'nın Develi Asayiş Mıntika Kumandanlığına çektiği telgrafta, Doğan Bey'den işgal bölgelerinde huzursuzluk çıkması için Seyhan Ceyhan köprülerinin tahrip edilmesini istemişti⁵⁷⁵. Bundan dolayı olsa gerek Tufan Bey'de Adana'da işgal altında olan bölgelere de zarar verilmesini istemişti. Görevin başarıyla tamamlanmasından sonra Kadirli ve çevresindeki bölge halkının Kuvayı Milliye'ye inancı yükselmisti. Hatta Erzincan, Hassa, Dört Yol, Yumurtalık ve Haruniye'den Aydınolu Tufan'a birçok mühürlü mektup gelmiş ve milli bağımsızlık için Sivas Kongresi'nin kararlarına bağılı olduklarını bildirmişti.

Andırın halkının Milli Mücadele'ye katılmasından sonra Ali Fuat Paşa, 8 Mart 1920 tarihinde Kozanoğlu Doğan Bey'e telgraf çekerek kendisiyle birlikte Aydınolu Tufan'ın 10 Mart'ta başlanması istenilen harekattaki sorumluluklarıyla ilgili talimatlar vermişti. Sis ve Haçin'deki Müslümanları kurtarma amacı taşıyan hareket için Yahyalı'daki müfrezelerin Kemal Bey ile Sis'e geçmesini, Develi ve Tomarza'daki milli kuvvetlerle birlikte topçu takımının da Kemal Bey'in emrinde Haçin'e sevk edilmesini istemişti. Ayrıca Andırın'daki Yüzbaşı Osman Bey'in de Kemal Bey'in talimatıyla Sis'e hareket etmesini söylemişti⁵⁷⁶.

3.4. Doğu Çukurova Kuva-yı Milliyesi'nin Kadirli (Kars) Cephesi

Tevfik Coşkun Tufan Bey ile yaptığı görüşmeden sonra Kadirli halkını milli teşkilat etrafında toplamak istemişti. Ancak Kadirli halkında Kuva-yı Milliye konusunda görüş ayrılıkları vardı. Kadirli'nin yaşlı ve ileri gelenleri Millicilerin mücadelede başarı sağlayacağına inanmamakla birlikte Fransızlara karşı gelmenin çok daha büyük zararları olacağı kanısındaydı. Kuva-yı Milliye'ye inananlar Kadirli'nin genç kesimiydi. Ayrıca Kadirli'de Fransızlar ile Türklerin güç mücadelesinde üstünlüğün kimde kalacağını bekleyen yaşlılar da bulunmaktaydı.

Kadirli'deki Nüfret karakolundaki jandarmaların milli kuvvetlere katılması ve bölgede Kuva-yı Milliye propagandalarının yapılması Fransız yönetimini rahatsız etmişti.

⁵⁷⁴Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, s.55-57.

⁵⁷⁵*TİTEA*, (01.01.1336). K. 320, G.57.

⁵⁷⁶*TİTEA*, (08.03.1336). K. 319, G.7.

Bunun üzerine Kadirli'deki Fransız İşgal kuvvetlerinin temsilcisi Teğmen Suby, keşif amacıyla bir müfreze askeri Nüfret'e göndererek rapor istemişti. Kuva-yı Milliye güçleri de Fransız askerlerinin yolunu keserek onların yerine geçmiş ve Nüfret'e giderek istenilen raporu sunmuştu. Karakoldan gelen abartılı haberler Kadirli'deki Ermenilerin cesaretini kırmış ve bir kısmı Kozan'a kaçarak Kadirli'yi terk etmişti. Böylece Teğmen Suby beraberinde kalan az sayıda Ermeni askerleriyle Kadirli'nin Andırın tarafındaki bölgeye siperler kazdırarak savunma hattı oluşturmuştu. Tufan Bey de aldığı istihbaratlarla Fransızlar tarafından Andırın'ın doğusunda tahkimat yapıldığını ve Kozan, Ceyhan, Osmaniye'den destek kuvvetin geleceğinden haberdardı⁵⁷⁷. Böylece milli kuvvetlerin başarılı planı sonucunda büyük çatışmalar ortaya çıkmadan Fransız kuvvetleri Kadirli'de sıkıştırılmıştı.

3.4.1. Kadirli'de Kuva-yı Milliye mücadelesi

Doğu Çukurova Kuva-yı Milliye Komutanı Aydınoglu Tufan Bey, Andırın'da Fransızların askeri harekate hazırlık yaptıklarını öğrenmişti. Buna karşılık Tufan Bey, 1920 Mart'ının başlarında aldığı kararla Kadirli doğusunda bulunan dağlar ve Keşiş Suyu ile savunmaya elverişli bir konumdaydı. Bundan dolayı Tufan Bey komuta ettiği Milli kuvvetlerle Kadirli'nin kuzey ve güneyinde bulunan Çokak nahiyesi ile Bahçecik yönlerinden gelerek bölgeyi kuşatmayı planlamıştı. Buna göre, Tufan Bey merkezden Kadirli'ye yüklenerek savunma hatlarını zorlayacaktı. Şakir Bozdoğan'ın komuta ettiği kuzey birlikleri sınırdaki karakollar bölgesini aşarak Çokak nahiyesi üzerinden güney doğru bir kuşatma hareketi yapacaktı. Bozdoğan ve Aydınli aşiretleri ise Kadirli mevzilerine arkadan saldıracak ve geniş bir yay çizerek ilerleyecekti⁵⁷⁸.

Osman Tufan'ın planın başarı ile sonuçlanması Milli kuvvetleri Kadirli'nin doğusundan bekleyen bölgedeki işgal güçleri için sonun başlangıcı olmuştu.

3.4.2. Kadirli'nin düşman işgalinden kurtarılması

Nüfret karakolu olayının yaşanmasından sonra Kadirli Ermenileri tedirgin olmuştu. Türklerin bölgeye gelmesiyle canlarının güvenliğinden endişe etmiş ve Kadirli Ermenileri, bölgenin ileri geleni olan Müftü Osman Nuri'nin yanına gelerek, ilçede kalabilmeleri için 1909 olaylarında olduğu gibi kendilerine güvence verilmesini istemişti.

⁵⁷⁷Çelik, a.g.k.,1999, s.169.

⁵⁷⁸Osman Tufan, a.g.k., 1998, ,s.63.

Müftü Osman Nuri ise güvence veremeyeceğini ve kendilerinin de Kozan'a gitmelerini istemişti⁵⁷⁹. Kadirli'deki Ermenilerin mallarını bırakıp Kozan'a kaçmaları ve Kozan'daki güvenliğin tehlikeli bir hal alması Kozan Mutasarrıfı Taillardat'ı kızdırmıştı. Taillardat Kozan Müftüsü Hafız Osman Nuri'nin oğlu Ahmet Cevdet (Çamurdan) ile Kozan'ın ileri gelenlerini tutuklayarak manastır zindanına kapatmıştı. 21 Şubat 1920'de Adana Valisi Bremond, Kozan Müftüsü Hafız Osman Efendi'ye telgraf çekerek yakınlarının Kozan'da çıkabilecek olaylara karşılık önlem olarak tutulduğunu, asayişsizlik olduğu takdirde merhamet gösterilmeden cezalandırılacağını bildirmişti. Adana'nın idari ve askeri yönetimini elinde bulunduran General Dufieux ise Kozan Mutasarrıflığından şimdiye kadar dini vazifesinden dolayı Kozan müftüsüne karışılmadığını ancak milli Türk politikasını takip ettiği sürece kendisinin görevine müsaade edilmeyeceğini söyleyerek Kozan Müftüsü Hafız Osman Efendi'nin uyarılmasını istemişti. Fransız ve Ermeni baskısı karşısında Kozan'dan ayrılmak isteyenlere Fransız yönetimi, manastır zindanındakiler hariç olmak üzere Müslümanların bölgeden ayrılmasına göz yummuştu. Müslüman Türkler de milli kuvvetlerin güçlendiği söylentilerinin olduğu Kadirli'ye sığınmıştı⁵⁸⁰. Fakat Kozan'dan Kadirli'ye ulaşmak isteyen ailelerin yolu Ermeni Jandarma ve kamavurlar tarafından kesildiğinden civarda bulunan Kuva-yı Milliye çeteleri ile çatışmalar yaşanmaktaydı. Çatışma sırasında Ermeni kuvvetlerinden zayıf olduğunda Fransızlar, Kozanlı Müslümanların çiftliklerini yakmaktaydı⁵⁸¹.

Kadirli'deki Ermenilerin çoğunun kaçarak bölgeden ayrılması, Kozanlı Müslümanların Kadirli'ye göç etmesi ve köy halkının da ellerine geçirdiği savaş aletleriyle Kadirli merkeze doğru ilerlemesiyle Fransız ve Ermeni işgalciler bölgeyi terk etmiş ve 7 Mart 1920 tarihinde Kadirli'nin kurtuluşu sağlanmıştı. Doğu Çukurova sınırlarındaki bir bölgenin düşman işgalinden kurtarılması Çukurova halkının Kuva-yı Milliye'ye inancını yükseltirken diğer yandan Çukurova'nın kurtuluşunun müjdecisi olmuştu.

Üç koldan ilerleyen milli kuvvetler Kadirli'ye ulaştığında ileri karakolları kurulmuş şehrin asayişi için çalışmalara başlamıştı. Ardından Tufan Bey, teşkilatlanma çalışmalarını açıktan yürütülerek bölgede Milli Hükümetin kurulduğu ilan etmişti. Kadirli'nin Islahiyeli Kaymakamı Nazım Bey, Milli kuvvetlerin gelmesiyle Kadirli'den

⁵⁷⁹Yurtsever, **a.g.k.**, 2014, s.274.

⁵⁸⁰Yurtsever, **a.g.k.**, 2002, s.71..

⁵⁸¹*TİTEA*, (14.03.1336). K.103, G.29.

Kozan'a kaçarak işgalcilere sığınmıştı⁵⁸². Mustafa Kemal Paşa 24 Mart 1920'de Adana sınırındaki tüm işgal bölgelerinde genel hareket ve 26 Mart 1920'de de Andırın'ın Kesim köyünde bulunan Tufan Bey'e Kadirli'ye yürüyüş emri vermişti⁵⁸³. Aldığı emir üzerine 27 Mart'ta maiyetinde bulunan Milli Kuvvetlerle birlikte Kadirli'ye gelen Tufan Bey'i, ilçe halkı sevinçle karşılamıştı. Tufan Bey, ilçeye geldikten sonra Kadirli ve civarındaki telgrafhanelere de el koydurmuş ve telgraf hatlarını kestirmek istemişti. Ancak bölgede nüfuz sahibi, aslen Çerkez olan Nuri Çavuş⁵⁸⁴, Kozan'daki Fransızların aldatılması ve Milli kuvvetlerin Kadirli'ye girmesinden sonra diğer bölgelerdeki işgalcilerin güçlenmemesi için haberleşmenin kesilmesini istememişti. Tufan Bey'de Nuri Çavuş'u gücendirmemek için teklife karşı çıkmamış yalnızca şehir dışındaki telgraf tellerini kestirmişti. Tufan Bey, ilçede kalan milli duygulara sahip olmayan memur ve jandarmaları görevlerinden uzaklaştırmak istediye de söz konusu görevlere yeni kişilerin bulunmasının zorluğu nedeniyle vazifelerinin devamına izin vermişti. Ancak bu kişilerin bazıları mahkumları firar ettirmeye, yağmacılık yapmaya ve maliye kasasını çalmaya çalışmıştı. Ancak kısa süre içinde etkisiz hale getirilmişlerdi⁵⁸⁵. Böylece Aydınoğlu Tufan Bey, Kadirli'ye geldikten sonra bir yandan milli kuvvetler tarafından kurtarılan bölgenin Fransızlara karşı güvenliğini sağlamaya çalışırken diğer taraftan Kadirli'deki birlik ve beraberliği korumak için çaba sarf etmekteydi.

3.4.3. Ermeni ve Fransızların Kadirli'yi yeniden işgal etme girişimi

Kadirli'nin düşman işgalinden kurtulmasından sonra ilçe halkı büyük bir coşkuyla Doğu Çukurova'nın da kurtulacağı ümidini yaşamaktaydı. Ancak 1920'nin Nisan ayı başlarında Ermeni komiteci Gökdereliyan'ın etrafına topladığı 500'ü aşkın silahlı Ermeni ile birlikte Kadirli'yi geri almak için harekete geçtiği haberi gelmişti. Bunun üzerine Tufan Bey, 2 Nisan 1920'de Halil Efendi'ye haberin doğruluğunu ve doğruysa Dumlu istikametindeki düşman kuvvetinin mevcudunu sormuştu⁵⁸⁶. Tufan Bey, hazırlıklı olmak gerektiğine inanmıştı. Zira Kozan, Ceyhan, Haçın ve Osmaniye'de çok sayıda Ermeni

⁵⁸²Çelik, **a.g.k.**, 1999, s.175.

⁵⁸³Yurtsever, **a.g.k.**, 2014, s.275.

⁵⁸⁴Nuri Çavuş Çerkez olduğundan bölgede ünü oldukça fazlaydı. Jandarmayken eşkıyalık yapan Nuri Çavuş'u, Fransızlar Türkler aleyhine destekleyerek tüm Çerkez kuvvetlerin yönetimini kendisine bırakmıştı. Ancak Nuri Çavuş birçok yerde Türklerle yapılan zulümlerde Türkleri koruyarak Fransız Türk ilişkilerinde aracılık etmişti. Tufan Bey de Kadirli'ye geldiğinde bölgede hakimiyeti koruyabilmek için Nuri Çavuş'un nüfusundan yararlanmaya çalışmıştı. Bkz. Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, .49.

⁵⁸⁵Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, ,s.64-65.

⁵⁸⁶Yurtsever, **a.g.k.**, 2002, s.83.

vardı. Üstelik çevredeki Ermenilerin yanı sıra Türkler arasında da işgalcilerden taraf olanlar bulunuyordu. Bu koşullarda düşman işgalinden kurtarılmış bir bölgenin yeniden işgali Türk halkının Milli Mücadele'ye karşı güvenini sarsacağı gibi Ermenilerin de cüretini artırabilirdi.

Böylesine olumsuz bir sonuçla karşı karşıya kalmamak için Tufan Bey hemen çalışmalara başladı. Gökdereliyan kuvvetlerinin keşfi için kumandanlığını Çokak Nahiye Müdürünün yaptığı 30 atlıdan oluşan bir müfrezeyle Dumlu Kalesi'ne sevk etti. Milli kuvvetler sisli ve yağmurlu bir havada Kadirli'yi Ceyhan'dan gelecek bir saldırıya karşı savunmasız bırakmamak ve müfrezenin iâşesini sağlamak için Savrun Nehri'ni geçmeden savunma hattını oluşturmuştu. Kötü hava koşulları Gökdereliyan ve adamlarını da etkiledi. Çamura saplanan ve yorgun düşen Gökdereliyan çetesiyle bu koşullar altında çatışma yaşandı. Türk kuvvetleri açtığı ateş sonucu açarak çoğu Ermeni'yi etkisiz hale getirirken Gökdereliyan Adana yönünde kaçmayı başardı⁵⁸⁷.

Kuva-yı Milliye'nin başarısı Ermenileri yıldırırken Fransızları hırslandırmıştı. Öfkelerini Kadirli'yi her gün ikindi saatlerinde havadan bombalayarak gidermişti. Bomba saldırılarında Tesviye-yi Mesalih Komisyon üyesi Tapu Memuru Kozanlı İsmail Efendi'nin dahil olduğu on kişi şehit olmuştu. Daha sonra yapılan bombalamalar ilçenin hükümet binalarını, köprülerini hedef almıştı. İlçe halkını yıldırarak ve cesaretini kırmak için yapılan saldırılar karşısında Türk halkı daha çok kenetlenmiş kurtuluş azmini arttırmıştı. Halk, sabahın ilk saatlerinde ilçe mezarlığına sığınırken Milli kuvvetlerde Sülemiş Tepesi'ne mevzilenerek düşman uçaklarının iniş yapmasına engel olmuştu⁵⁸⁸. Böylece Milli Kuvvetler Kadirli'yi bir kez daha işgalcilere karşı korumuş halkın maneviyatını yükseltmişti.

3.4.4. Kadirli'de (Kars) Müdafaa-Hukuk ve Kuva-yı Milliye teşkilatının kurulması

Sivas Kongresi'nden sonra Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti çatısı altında Kadirli'de Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti örgütlenmişti. Kadirli'nin Kuva-yı Milliye'ci ileri gelenleri ve gençleri tarafından örgütlenen cemiyetin başkanı Tevfik Coşkun Bey'di. Cemiyet için 10 maddelik tüzüğünü de hazırlamıştı. Gizli yapılan toplantılarda Kadirli'nin haklarını korumaya çalışan cemiyet Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin programını benimsemişti. Ancak Kadirli'nin düşman

⁵⁸⁷Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, s.67-68.

⁵⁸⁸Çelik, **a.g.k.**, 1999, s.180.

işgalinde kaldığı 27 Mart 1920 tarihine kadar faaliyetlerini etkin bir şekilde sürdüremeyen cemiyet işgal sonlanınca Müdafaa-i Hukuk Heyeti ile işbirliği yapmıştı.

Müdafaa-i Hukuk Heyeti Kadirli'den işgal güçlerinin çıkartılmasının ardından Tufan Bey tarafından kuruldu. Heyetin başkanlığına Müftü Osman Nuri Efendi, ikinci başkanlığa da Hacı İdem Efendi getirildi. Resmi kararları kendisi alması şartıyla hükümet işlerini de heyete bıraktı. Heyetin öncelikli konusu Kadirli'yi terk eden Ermenilerden kalanları yönetmek oldu. Ermenilerden kalan mal ve hayvanları tespit ederek, bakılması için, öncesinden el koyan köylülere yeniden teslim etmişti. Adliye, maliye ve jandarmalarda bulunan memurlar Aydınoglu Tufan Bey'e bağlı olarak görevlerine devam edecekti. Ayrıca kişiler arasındaki hak anlaşmazlıklarını gidermek ve çatışmalarda ele geçirilmiş olan silah, hayvan gibi ganimetlerle ilgili tartışmaları ortadan kaldırmak için Nuri Çavuş başkanlığında bir Adalet Heyeti kuruldu⁵⁸⁹.

Andırın Mili kuvvetlerin de Kadirli'ye gelmesi ve Kuva-yı Milliye'nin hakimiyet sahasının genişlemesi sonucunda hem Mili Kuvvetlerin nüfusu hem de bölgenin iâşe ihtiyacı artmıştı. Bundan dolayı Tufan Bey çeşitli merkezlerde bölgenin ihtiyacını karşılayacak olan iâşe ambarları, ekmek fırınları kurdurmuş ve iâşe heyeti oluşturdu. İâşe heyetinin başına çalışan ve namuslu olarak görülen Muallim Bekir Sıtkı (Onat) Bey getirildi. Değirmen memurluğuna Kasap Mehmet, fırınlar memurluğuna Abdurrahman Ağa, buğday ve arpa işlerinin memurluğuna da İbrahim Efendi atandı⁵⁹⁰. Heyet, Andırın'da olduğu gibi, elde edilen ürünün %3'ü ne el koyarak erzak depolarında sakladı. Bunun dışında Feka düşman işgalinden kurtulduktan sonra Kadirli Müdafaa-i Hukuk Teşkilatına iâşe yardımında bulunurken⁵⁹¹, Kadirli'nin İâşe Heyeti de Haçın, Mamure Cephelerine yiyecek gönderdi⁵⁹².

Kadirli'deki Kuva-yı Milliye'nin teşkilat yapısında Andırın'daki örgütlenme örnek alındı. Bölük ve tabur teşkilatı oluşturuldu. Doğu Çukurova Kuva-yı Milliye kumandanı Aydınoglu Tufan Bey'in yardımcılığına Grup Komutanı olarak Tevfik Coşkun atandı. Kadirli Kuva-yı Milliye teşkilatı sekiz bölüğe ve bağlı müfrezelere ayrılmıştı. Bu çerçevede; Bozdoğan Bölüğü, Kerimoğlu Hacı Bey komutasına verilmişti. Sunbas Bölüğü ise başlangıçta Güveloğlu Karabey Komutanlığı'nda faaliyet gösterdi.

⁵⁸⁹Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, s.69.

⁵⁹⁰Yurtsever, **a.g.k.**, 2014, s.277.

⁵⁹¹*TİTEA*, (21.03.1336). K.102, G.1,

⁵⁹²*TİTEA*, (23.04.1336). K.105, G.4.

Daha sonra Takım kumandanlıkları arasında ortaya çıkan ayrılıklar sonucunda Yağbasan müfrezesi adıyla görevini sürdürdü. Tatarlı Bölüğü, Hüsnü Coşkun komutasında; Kasaba Bölüğü, Vaysioğlu Vahit Ağa komutasındaydı. Bu bölük Kadirlilerden oluşturulmuş bir bölüktür. Dağkolu Bölüğü, Tekerekzade Halil Efendi komutasında faaliyetlerini sürdürmüş Tevfik Coşkun Bey'in dedesi bu bölükte görev almıştı. Haçin harekatı ve Mamure Baskınına katılan Savrun Bölüğü, Hakkı Saygılı komutasında çalışmıştı. Çokak Bölüğü, Latifoğlu Ahmet Paşa komutasında; Çerkez Bölüğü ise Nuri Çavuş'un⁵⁹³ komutasında Çerkezlerden oluşturulan bölüktür⁵⁹⁴.

Bölüklere bağlı müfrezelerden İspirler Müfrezesi Yirikali Kahyaagazade Mustafa Ağa'nın emrinde, Yıldırım Müfrezesi Türkoğlu Yıldırım Bey'in emrinde⁵⁹⁵, Çanaklı müfrezesi Merdan Bey emrinde⁵⁹⁶, Yağbasan Müfrezesi Genççoğlanoğlu Ahmet Ağa emrinde ve Babaoğlu Müfrezesi de Mamuk Ağa emrinde görev yapmıştı.

Kadirli Kuva-yı Milliyesi yalnızca kendi bölgesinin düşmandan kurtulmasını sağlamamış aynı zamanda milli kuvvetlerin Kozan kuşatmasına da katılmıştı.

3.5. Doğu Çukurova Kuva-yı Milliyesi'nin Feke Cephesi

Haçin'nin (Saimbeyli) güneyinde bulunan Feke kazası, coğrafi olarak yükseltiyi sahip olduğundan savunmaya elverişli bir bölgedir. Feke'nin Develi'ye yakın olması da Kuva-yı Milliye'nin lojistik ihtiyacının sağlanmasında önemli katkıları olmuştu. İngilizlerle Fransızlar arasında işgalin el değiştirmesinin ardından bölgede özellikle Ermenilerin etkinliği artmıştı. Örneğin Aralık 1919'da Develi'den alınan bir istihbarata göre Kayseri Ermeni delegesi Melhisan Hamparsom beraberinde 3 kişiyle birlikte bölgeye gelerek dini sohbetler adı altında komitecilik faaliyetlerinde bulunmuştu. İstanbul ve Adana'da bulunan "Ermeni Genç Zabitan" teşkilatının bir şubesi de Develi'de açılmış, böylece bölgedeki Türklerin maneviyatını çökertmeyi Ermenilerin de ise cesaretlendirilmesi amaçlanmıştı. Kayseri delegesinin bu çalışmaları Feke Müslüman halkının da Kuva-yı Milliye'ye katılmasına etki etmişti⁵⁹⁷. Böylece Feke ve çevresinde

⁵⁹³Kozan Grup Komutanı Kurtoğlu Hulusi Yıldırım Bey'e, Nuri Çavuş'un ve ona bağlı kuvvetlerin askeri disiplinden ve stratejiden yoksun olduğunu söyleyip eskiden eşkıyalık yapan kimselere milli görevlerin verilmemesi gerektiği verilse dahi askerlik mesleğini bilen birinin komutasında olması gerektiğini şiddetle tavsiye ederek durumun Doğan Bey'e iletilmesini istemişti. Bkz. *TİTEA*, (20.04.1336). K.104, G.4,

⁵⁹⁴Yurtsever, *a.g.k.*, 2014, s.277.

⁵⁹⁵*TİTEA*, (03.03.1336). K.102, G.22.

⁵⁹⁶*TİTEA*, (01.04.1336). K.102, G.20.

⁵⁹⁷*ATASE*, (2.1.1336). K.272, G.7.

Ermenilerin faaliyetleri, nüfusunun çoğunluğunun Türklerden oluşması ve Rum nahiyesindeki Rumlarla Ermenilerin birbirleriyle geçinemiyor olması Feke'nin düşman işgalinden kurtuluşunu kolaylaştırmıştı.

3.5.1. Feke'de Kuva-yı Milliye Mücadelesi ve bölgenin düşman işgalinden kurtuluşu

Feke'nin Fransızlar tarafından 7 Mart 1919'da işgal edilmesinden sonra Kozan Askeri Mutasarrıfı Taillardat 20 Temmuz 1919'da Feke askerlik şubesine gerek kalmadığını belirterek şubede bulunan kadronun İstanbul'a dönmesini istemiş, bu isteğini de Harbiye Nezareti'ne bildirmişti. Harbiye Nezareti, Fransız yöneticinin isteğini cevapsız bırakınca Feke Askerlik Şube Başkanı Mehmet Nurettin Efendi 7 Ağustos 1919'da şubeye ilişkin kayıt ve defterleri Feke'de bırakarak görev yerini terk etmişti⁵⁹⁸. Feke Askerlik Şube Başkanlığı makamının boşalması ve kazadaki yerel yöneticilerin Fransız taraftarı olması bölgede Milli Mücadele'nin başlamasını zorlaştırmıştı. Bundan dolayı Kuva-yı Milliye komutanları Feke'de idari ve asker yetkileri olan kimseleri teşkilata dahil etmeye çalışmıştı.

Aralık 1919'da Tufan Bey'in Cezmi ve Ali Saib Beylerle yaptığı Gümüşören görüşmesi yapmıştı. Bu görüşmeden sonra Cezmi Bey "Ruhi" takma ismiyle Kuva-yı Milliye'ye katılmış ve yazışmalarını bu isimle sürdürmüştü. Ayrıca Ocak 1920'de Feke Kaymakamı Şerafettin Bey ile birlikte Feke'de milli bir teşkilat kurmuştu⁵⁹⁹. Bu arada Cezmi Bey, Kuva-yı Milliye'ye Fransızlardan bilgi aktarmış, örgütlenme sırasında Fransız yöneticilerini oyalamış ve Feke'deki milli teşkilatlanmadan Fransızların habersiz olmalarını sağlamıştı. Hatta Kozan Askeri Mutasarrıfı Taillardat, Cezmi Bey'i Feke'deki asayiş koruduğu⁶⁰⁰ ve Develi'yi gözetim altında tuttuğu için tebrik ederek⁶⁰¹ dostluğuna güvendiğini bildirmişti⁶⁰². Ancak Feke'de milli mücadele ruhu çoktan ortaya çıkmıştı.

Doğu Çukurova'daki diğer kazalara nazaran Feke'de de Türk nüfusun çoğunlukta idi. Ne var ki Fransızlardan destek bulan Ermeniler sayıca az olmasına rağmen Müslüman halka zulmetmekteydi. Bu baskılar Türklerde direniş arzusunu yarattı. Feke'nin Müslüman halkı 5 Mart 1920'de Fransızlara karşı bağımsızlık arzusuyla Develi'den cephaneye yardım istedi. Develi'deki milliciler bu isteği ellerindeki silahları

⁵⁹⁸ATASE, (4.12.1335). 156, G.1.

⁵⁹⁹ATASE, (24.01.1336). K.272, G.45.

⁶⁰⁰TİTEA, (09.01.1336). K. 103, G.6.

⁶⁰¹TİTEA, (11.01.1336). K.103, G.12.

⁶⁰²TİTEA, (08.01.1336). K.102, G.82.

göndererek yanıtladı. Yetmediği anlaşılınca Niğde'den silah gönderilmesini talep edildi⁶⁰³. 6 Mart'ta ise Develi'den Rum (Bakırdağ, Doğanbeyli) nahiyesine kuvvetli 1 müfreze gönderildi⁶⁰⁴. Özdemiroğlu Yaşar⁶⁰⁵'ın ve Arap Ali'nin müfrezesi Rum Nahiyesindeki Kiske'yi basmıştı. Bu arada Üsteğmen Suby, Cezmi Bey'den Kuva-yı Milliye'nin maksadını ve savunma hattının sınırlarını sorarak Feke'den uzaklaşmamasını istemişti⁶⁰⁶. Dahası Üsteğmen Suby, Cezmi Bey'e Feke'nin müdafaası için Kozan'dan Kürt Mirza kumandanlığında en az 50 kişiden oluşan askeri bir birlik, top ve mitralyözleri göndereceğinin haberini vermişti. Birliklerin bölgeye gelme sebebinin Müslümanlara saldırmak olmadığını Kuva-yı Milliye'ye karşı korunmak olduğunu Müslüman halka duyurulmasını istemişti.⁶⁰⁷ Cezmi Bey'in sürdürdüğü ikili siyaset başarıya ulaşmış ve Milli kuvvetler Ermeni olan Nahiye Müdürünü ve karakoldaki 9 Ermeni jandarmasını Develi'ye göndermiş ve bölgedeki Rumları Türk kumandanların emrine vermişti. Böylece Kamberlizade Osman Bey, Rum (Bakırdağ, Doğanbeyli) nahiyesini 7 Mart 1920 tarihinde düşman işgalinden kurtarmış ve 14 Mart 1920'de Feke'deki milli kuvvetlerin komutasını eline almıştı⁶⁰⁸.

Feke merkezde Ermenilerin işgali devam etmekteydi. Cezmi Bey, Mülazım Kırkor Efendi'nin beraberinde getirdiği 100 adet silah ve cephaneyi bölgedeki Ermeni meclisinde gizlemiş olduğunu, meclisin bu silahları Ermenilere dağıtacağını Kozan Askeri Mutasarrıflığına bildirmiş ve hükümetin tedbir alıp almayacağını sormuştu⁶⁰⁹. Kırkor Efendi Feke'den ayrıldıktan sonra Kozan Mutasarrıfı Taillardat, bölgeye Mülazım Oseb Efendi'yi özel bir görevle göndermişti⁶¹⁰. Oseb Efendi ile 25 Ermeni kamavurun Feke'ye gelmesi bölge halkını tedirgin etmiş ve isyan hareketleri ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine Feke Belediye Başkanı Cezmi Bey, bölge halkının dışarı çıkmamasını emretmişti. Ermeniler ise Cezmi Bey'den sokağa çıkma yasağının kaldırılmasını istemişse de kabul edilmemişti. Ermenilerin teklifinin kabul edilmemesi üzerine Oseb Efendi "Aziz kardeşim" dediği Cezmi Bey'e bir mektup yazmıştı. Oseb Efendi mektubunda, kendisinin görev icabıyla Feke'ye geldiğini, amacının kimseye zarar vermek olmadığını ve sokağa

⁶⁰³ATASE, (05.03.1336). K.25, G.28,

⁶⁰⁴ATASE, (09.03.1336). K.316, G.154.

⁶⁰⁵Özdemiroğlu Yaşar, Develi Belediye Başkanı Kamberlizade Osman Bey'in takma ismidir.

⁶⁰⁶TİTEA, (06.03.1336). K.102, G.81.

⁶⁰⁷TİTEA, (20.01.1336). K.102, G.81.

⁶⁰⁸Çelik, a.g.k. 1999,,s.182.

⁶⁰⁹TİTEA, (Tarihsiz). K.106, G.23.

⁶¹⁰TİTEA, (27.02.1336). K.103, G.2.

çıkma yasağının kaldırılmasını isteme sebebini ise “dostlarının” kendilerini ziyarete gelecek olmasını göstermişti⁶¹¹. Feke’de Müslümanlara eziyet etmek için emir alan Osep Efendi ve adamları köylerdeki kişileri tutuklayarak Kozan’a göndermişti. Dahası Feke Ermeni Milleti Meclisi’nin Başkanı, Feke Kaymakamlığı ve Cezmi Bey’e gönderdiği telgrafta Taşnaksutyun Cemiyeti Feke’de silahlı iki Ermeni’nin devriye gezeceği kararını aldığını iletmişti⁶¹².

7-8 Mart günlerinde Dahiliye ve Hariciye Nezareti’ne çekilen telgrafta Feke Ermenilerinin bölgede yeniden mezalime başladıkları belirtilirken önlem olarak Müslüman halkın sakinleştirilmesi ve Ermenilerin kontrol altında alınması istenmişti⁶¹³. Kolordu Kumandanı Selahattin Bey’in de 20. Kolordu Komutanlığı’na Feke’deki Ermenilerin Kozan’a çekildiğini ve Kozan’daki Müslümanlara eziyet ederek birçok Müslüman’ın tutuklandığını bildirmişti⁶¹⁴. Ali Fuat Paşa da Harbiye Nezaretine, Feke ve Kozan’daki Ermenilerin Müslüman halka zulümlerini arttırdığını ve işgal sınırlarındaki firari asker sayısının yükseldiğini ileterek gereğinin yapılması için girişimde bulunulmasını istemişti⁶¹⁵. Bunun üzerine 10 Mart 120’de Yaşar Bey Kuva-yı Milliye ile birlikte Feke ilçesine gelmiş ve bölgede hiçbir olay olmadan⁶¹⁶ 15 Mart 1920’de Feke’de Kuva-yı Milliye egemen olmuştu⁶¹⁷. Buna karşın özellikle Beylanköy’de Ermeni çetelerin baskınları sürünce yeni önlemler almak gerekmişti. Feke Kuva-yı Milliyesi söz konusu Ermeniler ile çatışmalar devam ederken Arap Ali ve çetesi de Feke’de bulunan Ermenilerin silahlarının toplatılması için görevlendirilmişti⁶¹⁸.

Beylanköy’ün düşman işgalinden kurtulmasından sonra Kuva-yı Milliye Feke’den kaçan Ermenilerin Kozan’a gitmeleri ve bu kez de Kozan’daki Müslümanlara saldırmaları üzerine takas yoluna başvurmuştu. Bu çerçevede Mustafa Kemal Paşa, Kozan’da alıkonan müftünün, kadının, Yarımzade Ahmet Efendi’nin, muhasebecinin ve Hacı Mahmut Efendi’nin Kozan’a 1 saat uzaklıkta olan Sıraelif mevkine getirilmesi şartıyla, Feke’de bulunan Rum Nahiyesinin Müdürü Sergis Efendi başta olmak üzere 5 Ermeni’nin sağ salim Yüzbaşı Taillardat’a teslim edilmesini emretmişti. Kozanlıların

⁶¹¹TİTEA, (26.02.1336). K.103, G.3.

⁶¹²TİTEA, (05.03.1336). K.103, G.20.

⁶¹³ATASE, (11.03.1336). K.119, G.84.

⁶¹⁴TİTEA, (07.03.1336). K.316, G.59.

⁶¹⁵ATASE, (09.03.1336). K.271, G.24.

⁶¹⁶TİTEA, (16.03.1336). K.103, G.35.

⁶¹⁷TİTEA, (19.03.1336). K.103, G.51.

⁶¹⁸TİTEA, (15.03.1336). K.103, G.32.

Mösyö Suby, Fekelilerin de Cezmi Bey refakatinde Sıraelif'e getirilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca ileri zamanlarda ne kadar Müslüman teslim edilirse Kuva-yı Milliye'nin aynı oranda Hristiyan'ı teslim edebileceği söylendi⁶¹⁹. Mustafa Kemal Paşa'nın emri dışında Cezmi Bey⁶²⁰ Taillardat'a, Ermenilerin işgal süresince Türklere hunharca saldırıldığı halde Kuva-yı Milliye'nin Ermenilere zarar verme niyetinde olmadığını bildirerek, Ermenilerin burnu dahi kanamamış olması tarihin altın sayfalarında yer alacağını belirtmişti⁶²¹. Daha sonra Feke Kaymakamı Şerafettin Bey, Sıraelif Cephesi Müfreze Komutanı Türkoğlu Yıldırım'ın, okul içinde bekletilen Feke Ermenilerini, 53 askerin gözetimi altında Kozan Müslümanlarıyla takas edilmesini istediğini, Ruhi Bey'e iletmişti⁶²². Kozan Mutasarrıfı Taillardat ise şimdiye kadar 171 Ermeni erkeğinin Kozan'a gönderildiğini, Kozan Müslümanlarının alınması isteniyorsa karşılığında Feke'de kalan Ermeni kadın ve çocuğunun da teslim edilmesini istemişti. Böylece Taillardat, Kozan'a gönderilen Ermenilerin sayısı kadar Müslüman'ın mübadele edilebileceğini Sıraelif kuvvetlerine kumandanına bildirerek erkek sözü(!) vermişti⁶²³.

Feke'deki Ermenilerin silah ve cephaneleri de Kuva-yı Milliye'ye bırakılmıştı. Bununla birlikte Feke'deki Müslüman jandarmalar da Kuva-yı Milliye'ye katıldığı için bölgede jandarma ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Bu gelişmeler üzerine Feke Kaymakamı Şerafettin Bey, Kilikya Kuva-yı Milliye Kumandanı Doğan Bey'e başvurarak Feke'de Kuva-yı Milliye'ye bağlı yeni bir jandarma teşkilatının kurulmasını istemişti⁶²⁴. Bunun üzerine Feke'de bölgenin asayişini sağlamakla görevli jandarma teşkilatı kurulmuştu. Ayrıca bölgede hem Feke'yi korumak hem de Kozan ve Haçin'e yapılacak harekate hazır Kuva-yı Milliye birliği meydana getirilmişti. Ancak Kozan harekatının emri geldikten sonra 87 kişiden oluşan söz konusu birliğin 74 askeri firar etmişti⁶²⁵. Yıldırım Müfrezesi Kumandanı, firar etmek isteyenlerin silahlarını ellerinden alarak Feke'nin yerli erkeklerine vermişti. Cepheden kaçan, kumar oynayan ve silahıyla beraber firar eden

⁶¹⁹ *TİTEA*, (21.03.1336). K. 102, G. 1.

⁶²⁰ Cezmi Bey, Kuva-yı Milliye'ye katıldıktan sonra vatana fedakarca hizmet etmişti. Feke'nin kurtuluşundan sonra bölgede kalmaya devam eden Cezmi Bey, Eylül 1920 tarihinde Kozan Mutasarrıfı ile mevki çatışmasından dolayı tartışmış ve Kuva-yı Milliye Kumandanı Doğan Bey tarafından tutuklanmıştı. Bkz. *ATASE*, (07.09.1336). K.791, G. 134.

⁶²¹ *TİTEA*, (Tarihsiz). K.106, G. 30.

⁶²² *TİTEA*, K.104, G.53, 30.04.1336.

⁶²³ *TİTEA*, (06.05.1336). K.102, G.80; M. Toker (2021). *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşiv Belgelerinde Milli Mücadele'de Adana Cephesi (Feke, Kozan, Haçin)*. C.2. Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları. s.595.

⁶²⁴ *TİTEA*, (29.03.1336). K.103, G.70.

⁶²⁵ *ATASE*, (25.10.1336). K.794, G.117.

kişiler ise cezalandırılmıştı⁶²⁶. Böylece Feke'deki askerlerin bir kısmının firar etmesi bir kısmının işgal altındaki diğer bölgeler için Kuva-yı Milliye'ye katılmasından dolayı Feke'de yeterli sayıda asker kalmamıştı. Bu yüzden Feke Polisi, Jandarma Komutanlığı ve Kaymakamlığı; Kuva-yı Milliye Komutanlığı'ndan, kazayı içeriden ve dışarıdan müdafaa edecek kuvvetlerin bölgeye gönderilmesini rica etmişti⁶²⁷.

Her ne kadar Fekeli Ermeniler gönderilmişse de bölgede yine de kalanlar vardı. Bu durum yeni bir sorun yaratmıştı. Türklerde Ermenilerden öç alma duygusu ortaya çıkmış, Müslüman halk, Feke'de kalan Ermenilere karşı düşmanca tavırlar göstermeye başlamıştı. Feke Kaymakamı'nın Tufan Bey'e verdiği istihbarata göre, Müslümanlar Ermenilerden birçok kez para almıştı⁶²⁸. Feke komiser yardımcısı Kaymakam Şerafettin Bey'e, nüfusu 150 kadar olan ve içlerinde çocukların da dahil olduğu Ermeni ailelerine kimliği teşhis edilemeyen bazı kişilerce saldırıda bulunulduğunu bildirmişti. Ayrıca Feke'de bu olayları önlemek için yeteri kadar jandarmanın bulunmadığını bölgedeki Kuva-yı Milliye güçlerinin de bu saldırganlara katıldığını söyleyerek zavallı Ermeni ailelerinin korunması ve mağduriyetlerin giderilmesi için kaymakamlıktan bir an önce gerekli tedbirlerin alınmasını istemişti⁶²⁹. Ayrıca Doğan Bey Ruhi Bey'den, Feke'de kalan Ermenilerin güvenliğinin sağlanmasının yanı sıra ailelerin iaşelerinin ve huzurlarının sağlanmasının da Kuva-yı Milliye'nin görevi olduğunu bildirmişti⁶³⁰. Doğan Bey'e çekilen bir telgrafta da Feke'deki kadın ve yetim Ermenilerin aç halde olduklarını, karınlarını doyurmak için kaza içerisinde yapılan yardımların yeterli olmadığı ve buna bir çare bulunmasını istenmişti⁶³¹. Böylece Fransız işgal güçleriyle Feke'ye gelen Ermeniler, Müslüman halka keyfi eziyetler çektirmekten çekinmemiş olsa da, bölgenin düşman işgalinden kurtulmasından sonra Milli kuvvetler gerek vicdani sorumluluktan gerekse halen düşman işgalinde bulunan Kozan ve Haçin'deki Müslümanların hayatlarını tehlikeye atmamak için yardıma muhtaç Ermenileri koruma altına almıştı.

3.5.2. Feke Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulması ve çalışmaları

Feke'nin işgalden kurtarılmasının ardından Doğu Çukurova'da işgal altındaki bulunan diğer yerlerin silah ikmalini ve iaşesini sağlama ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Buna

⁶²⁶*TİTEA*, (31.04.1336). K. 101, G.11,

⁶²⁷Toker, **a.g.k.**, 2021, C.2, s.530.

⁶²⁸*TİTEA*, (02.05.1336). K.102, G.4.

⁶²⁹*TİTEA*, (03.05.1336). K.102, G.52.

⁶³⁰*TİTEA*, (05.05.1336). K.101, G.1.

⁶³¹*TİTEA*, (04.05.1336). K.106, G.15.

göre öncelikle milli kuvvetlerin düşman işgalinden arındırdığı ilk yer olan Kadirli ile Feke arasında düzenli haberleşmeleri sağlayabilmek için posta teşkilatı oluşturulmuştu. Haçin Ermenileri tarafından Yüzbaşı Taillardat'a tutuklattırılan nüfuz sahibi vatanperver Haçinli Muttakizade İzzet Efendi, Kozan hapishanesinden kaçarak Kadirli'ye gelmişti. Kadirli'de İzzet Efendi daha önce Kozan'dan kaçan Komiser Hamdi Bey'in raporları üzerine Seyyar Jandarma Takım Kumandanı Zabit Halil Efendi ile birlikte Feke'ye gelerek burada Feke Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurmuş ve 25-26 Mart 1920 tarihinde de "Tedarik-i İaşe ve Tahakkuk-ı Mezalim" adıyla bir komisyonu oluşturmuştu⁶³².

Feke'nin jeostratejik konumundan dolayı bölgede kurulan teşkilatlar yalnızca Feke'nin istikbali için çalışmamış aynı zamanda Kozan, Haçin cephelerinin silah, cephane ve erzak ikmalini, Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile olan haberleşmeyi de sağlamışlardı. Kuva-yı Milliye Komutanlıkları çevre ilçelere silah ve cephane temin ederken, Müdafaa-i Hukuk Heyetleri ordunun iaşe hizmetini üstlenerek Milli Mücadele'de görev almıştı. Kilikya Kuva-yı Milliye Kumandanı Doğan Bey, Feke Kuva-yı Milliye Kumandanı Ruhi Bey'i millete ve milli kuvvetlere yapılacak olan yardım ve iaşe meselelerinin jandarmalar aracılığı ile değil yalnızca Müdafaa-i Hukuk Heyetleri ile gerçekleştirilebileceğini ve böylece hükümet ile milletin vazifelerinin birbirinden ayrılabilceğini bildirmişti⁶³³.

Haçin'deki Kötün Cephe Komutanlığı'ndan Feke Kuva-yı Milliye Kumandanı Ruhi Bey'e gelen telgrafta kuşatma altında olduklarını ve birçok silahsız askerlerinin bulunduğu bildirilmişti. Ardından kendilerine silah gönderilmesini istenmişti⁶³⁴. Bunun dışında Haçin ile Feke karargahının arasındaki irtibatın devam etmesi için iki bölge arasına telgraf teli döşenerek telgraf makinesi kurulmuştu⁶³⁵. Haçin taraflarındaki milli kuvvetlerin erzak iaşesi de Feke'den yapılmaktaydı. Göksun civarından gelen telgrafta 44 askerin bulunduğu karakolda erzakların olmadığı, neferlerin açlıktan savaşmadığı bu nedenle Beylanköy'ün yardım etmesi istenmişti⁶³⁶.

Ruhi Bey, Kozan sancağındaki Sis kazasının savunmasına destek vermişti. Bu amaçla Ruhi Bey, Kozanoğlu Doğan Bey'den 10 sandık cephane istemişse de Doğan Bey

⁶³²ATASE, (27.03.1336). K.312, G.78.

⁶³³TİTEA, (Tarihsiz).K. 101, G. 4.

⁶³⁴TİTEA, (01.03.1336). K.103, G.19.

⁶³⁵TİTEA, (23.04.1336). K.105, G.4.

⁶³⁶TİTEA, (Tarihsiz). K.106, G.38.

üç Alman, üç Osmanlı, iki Rus olmak üzere toplam 8 sandık cephane göndererek acilen bölgeye ulaştırılmasını emretmişti. Ayrıca Doğan Bey, firar girişiminde bulunan askerlerin silahlarının da Kozan'a gönderilmesinin uygun olduğunu belirtmişti⁶³⁷. Yine Ruhi Bey, Doğan Bey'den Kozan cephesi için mühimmat istemişti. Ruhi Bey'in ısrarlı talebi üzerine Doğan Bey, Feke Kuva-yı Milliye Komutanlığına 200 tüfek ile yeterli miktarda cephane göndererek Sis cephesinin silah ihtiyacının karşılandığı düşünmüştü⁶³⁸.

Feke'nin coğrafik olarak Develi'ye yakın olması bölgenin Develi'ye irtibat kurmasını kolaylaştırarak Develi'den Feke'ye, Feke'den de Doğu Çukurova'ya erzak desteğinde bulunulmasını sağlamıştı. Develi'den Feke'ye yapılan ikmal, Rumlu nahiyesi üzerinden gerçekleşikten sonra Kozan ve Haçin'e nakledilmişti. Örneğin 20 Nisan 1920 tarihinde Rumlu Nahiyesinden Feke Kuva-yı Milliyesine çekilen bir telgrafta Develi'den istenilen 30 eşek yüklü tuzların Feke'ye sevk edileceği bildirilmişti⁶³⁹. Aynı zamanda yine Rumlu nahiyesi gaziler için açılan hastanenin ihtiyacı olan iki sandık çiğ yumurtayı, Feke Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne bağlı iâşe heyetine teslim etmişti⁶⁴⁰.

3.6. Doğu Çukurova Kuva-yı Milliyesi'nin Kozan (Sis) Cephesi

Hem Adana'nın hem Doğu Çukurova'nın en büyük sancağı olan Kozan'ın Müslüman halkı, bölgenin işgalinden sonra Ermenilerin ve Fransızların zulmüne maruz kalmıştı. Kadirli'nin Milli kuvvetler tarafından kurtarılmasından sonra ise işgal yönetiminin şiddet ve baskı politikası artmıştı. Müslüman halkın bir kısmı çevredeki bağ bahçelere çiftçilik yapma bahanesiyle milli kuvvetler tarafından kurtarılan Kadirli ve Feke'ye kaçmıştı. Ancak bir kısmı ise kaçış sırasında Ermeniler tarafından öldürülmüştü. Hatta Milli kuvvetlerden intikam almak isteyen birkaç Ermeni kamavur Kozan'ın ileri gelenlerini merkezde bulunan fırınlarda yakarak şehit etmişti. Ermenilere yakalanmayan bölge halkı ise öldürülme korkusuyla evlerinden çıkamaz duruma gelmişti.

Kozan'daki Fransız işgal yönetimi ise Kuva-yı Milliye'nin giderek güç kazanmasıyla sancak içinde işlemez duruma gelmişti. Bölgenin çarşı pazarları kapanmış, memurların kaçmasından dolayı devlet daireleri çalışamaz hale gelmişti. Bunun yanında Kozan'daki Ermenilerin taşkınlıkları, bölgede gasp edilecek bir şey bırakmamaları ve işgal yönetiminin kamavurları doyurma zorunluluğu Fransız yönetimini zor durumda

⁶³⁷TİTEA, (20.04.1336). K.101, G.13.

⁶³⁸TİTEA, (20.04.1336). K.101, G.12.

⁶³⁹TİTEA, (20.04.1336). K.104, G.5.

⁶⁴⁰TİTEA, (20.04.1336). K.104, G.3.

bırakmış, çareyi Ermenileri Haçin'e göndermek istemişti. Ancak Haçin de milli kuvvetler tarafından kuşatma altındaydı. Bundan dolayı Haçin'e gidemeyen ancak Kozan'da kalmasını Fransızların ve Ermeni Cemaati'nin istemediği Ermenileri, işgal yönetimi Adana merkeze göndermiş böylelikle Kozan'daki Ermeni asker mevcudu azaltılmıştı. Ancak Feke'den mübadele edilen Ermenilerin Kozan'a gelmesiyle bölgede yeniden Ermeni nüfusu yükselmişti. Kozan'da Ermeni nüfusun artması sancakta olayların çıkmasına neden olmuştu. 20. Kolordu Komutan Vekili Mahmut Bey, Ankara Harbiye Nezaretine Feke'den gelen Ermenilerin Kozan Müslümanlarına saldırılar düzenleyerek mallarını yağma ettiğini bildirmişti. Ayrıca Mutasarrıf Taillardat'ın tahrikleriyle silahlı Ermeniler, Müslüman köyünü basmış ve bölge halkına maddi manevi saldırıda bulunmuştu. Bunun üzerine Kozan Müslümanları da Fransız işgal yönetimine isyan etmişti⁶⁴¹.

Kozan Müslüman halkı Fransız yöneticilerinin ve Ermeni kamavurların keyfi işkence hedefi haline gelmişti. Ellerindeki silahların toplatılarak kendini koruyamaz hale gelmesiyle Kozan halkı Develi'den yardım istemişti⁶⁴². Böylece Çukurova'nın en büyük merkezlerden biri olan Kozan'da, halkın işgalciler karşısında çaresiz kalması üzerine Kadirli ve Feke'nin düşman işgalinden kurtaran Kuva-yı Milliye, tüm bu gelişmelerin yaşandığı Kozan'ı kurtarma hareketini planlamaya başlamıştı.

3.6.1. Kadirli'de Kozan (Sis) Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulması

Tufan Bey 27 Mart 1920'de Kadirli'ye gelir gelmez kurtuluş mücadelesine başlamıştı. Kuva-yı Milliye'nin Kadirli'yi hakimiyet altına almasından sonra Kozan'da Ermeni zulmüne maruz kalan Müslüman halkın Kadirli'ye sığınmasına neden olmuştu. Tufan Bey Kadirli'ye gelen Kozanlılarla yaptığı görüşmelerde onlardan Kozan'ın kurtuluşu için Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasını istedi. Böylece Kadirli'de Kozan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kuruldu.

29 Mart 1920'de kurulan Kozan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin başkanlığına önce Helvacıade Ali Şadi Efendi düşünülmüştü. Ancak Fransız takibinde olduğu için bu görev kendisine verilememişti. Daha sonra cemiyet başkanlığına Kozan'ın kuzeyinde nüfuz sahibi olan ve Fransız zulmünü yaşamış vatanperver Kahyazade Ökkeş Efendi (Dağlı) getirilmişti. O da "İlbeyi" takma adıyla görevini yürütmeye başlamıştı. Ne var ki

⁶⁴¹ATASE, (11.03.1336). K. 119, G.84.

⁶⁴²ATASE, (29.03.1336). K.273, G.166.

Ökkeş Efendi'nin Haçın kuşatmalarında şehit düşünce yerine "Alparslan" takma adıyla Çamurdanzade Mehmet Efendi cemiyet başkanı olmuştu⁶⁴³. İdare heyeti, Ahmet Cevdet Çamurdan tarafından Kozan'ın Yukarı Sırkıntı ileri gelenlerinin Kadirli'nin Koyunevi Köyü'nde toplanmasıyla oluşturulmuştu. Heyetin başkanlığına Deli Hasan Köyü'nden Ebülhüdalı İbrahim Efendi, üyeliklerine de Deli Hasan Köyü'nden Molla Musa, Koyunevi Köyü'nden Abdizade Mustafa, Taze Ali Ağa ve Sırkıntılızade Mahmut, Kutluuşağı Köyü'nden Hacı Efendiler ile Saygeçitli Hacı Beyzade Mehmet Bey seçilmişti⁶⁴⁴.

Kozan Müdafaa-i Hukuk Heyeti'nin kurulmasından sonra düşman işgalinden kurtulan yerlerdeki Milli kuvvetlerin yiyecek ve malzeme ihtiyacı karşılamak için halkın desteği de zorunlu olmuştu. Ancak halktan sağlanan yiyeceklerin, hayvanların ve paranın idaresi ve dağıtım organizasyonu için İaşe teşkilatlarının oluşturulması gerekmişti. Kozan için faaliyet gösteren Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri gibi İaşe Heyetlerinin merkezi de Kadirli'de Koyunevi ve Ceritler köyünde kurulmuştu. Aydınoglu Tufan emriyle oluşturulan İaşe Heyeti'nin başkanlığına "Molla Fenari" lakabıyla Çamurdanzade Mehmet Nuri Efendi getirilerek çalışmalara başlanmıştı.

İaşe Heyeti halktan aldığı paralara makbuz kesmiş, halkın koyun, keçi gibi küçükbaş hayvanlarının sadece %3'ünü almış ve hasat dönemlerinde devlete verilen Aşar vergisi yerine halkın ürettiği ürünlerinin % 12,5'i kadarını teslim etmesini istemişti⁶⁴⁵.

Kuva-yı Milliye'nin yiyecek ihtiyacını ilk karşılayan heyet Koyunevi Köyü'ndeki İaşe Heyeti olmuştu. Bu İaşe Heyeti'nin Başkanı Maşuk Partal Efendi, Koyunevi camisini ambar olarak kullanmış, Ambar memurluğuna da Ahmet Efendi'yi getirmişti. Kozan'ın kurtuluşundan sonra Çamurdanzade Mehmet Nuri Efendi Kozan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin başkanlığını Sehlikzade Mustafa Efendi'ye bırakmış ve halktan toplanan yardımlar yeniden Kozan İaşe Heyeti'ne bırakılmıştı.

3.6.2. Kozan (Sis) Kuva-yı Milliye teşkilatının ve cephelerinin kurulması

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasından sonra Tufan Bey 29 Mart 1920 tarihinde Kozan'ın kurtuluşu için örgütleme sürecini de başlatmıştı. Bu çerçevede düşman işgalinden kurtulan Kadirli-Feke taraflarında ve işgalcilerin etkin olmadığı

⁶⁴³Çamurdan, a.g.k. 1969,,s.312-313.

⁶⁴⁴Çelik, a.g.k. 1999, ,s.196.

⁶⁴⁵Çamurdan, a.g.k. 1969,,s.322.

bölgelerde silahlı teşkilatların oluşturulmasına yönelmişti. Kozan ve çevresinde faaliyetlerini sürdürecekt Kuva-yı Milliye'nin kumandanlığını ve Sırkıntılar Grup Komutanlığı'nı "Kayhan" takma adıyla Ahmet Cevdet (Çamurdan) Efendi'ye verdi. Ayrıca Hakkı (Çamurdan) Efendi de Akdam Köyü çevresinde kurduğu müfreze ile Tufan Bey'in emrine girdi. Ayrıca Tufan Bey, Hakkı Efendi'ye "Şeyh Edebalı" lakabıyla Karargah Komutanlığı'nı da verdi⁶⁴⁶.

Kozan'da güçlü bir işgal yönetimi kuran Fransızlar Kuva-yı Milliye'nin bölgedeki başarıları nedeniyle olası bir saldırıya hazırlıklıydı. Ancak Kuva-yı Milliye de bu teyakkuzun farkındaydı. Bu nedenle doğrudan Kozan'a yürümek yerine kaza çevresinde cepheler açılması yoluna gidildi. Kuzey, doğu, batı ve güney olmak üzere dört cephe açıldı.

Kozan'ın Kuzey Cephesi; Feke'den Kozan'a kaçanların ve Feke civarındaki vatanseverlerin kurduğu askeri birliklerden oluşmuştu. Özellikle Kargapazarı olayından sonra Ermeni ve Fransızların bölgede saldırgan bir politika izlemesi bölge halkının Kuva-yı Milliye'ye katılmasına ve meşru müdafaa için Deli Hacı Ağa'nın Kozan'ın kuzeyinde bulunan Sıralif ve Ağlıboğaz dağlarında bir birlik ve Karabucak adında bir müfreze⁶⁴⁷ kurmasına neden olmuştu. Deli Hacı Ağa'nın birliğine Karabucak, Çulluşağı, Çamdere, Gedikli, Orçan, Çürüklü köylerindeki halk da katılmış ve böylece Mart 1920'de Kozan'ın kurtuluşuna giden ilk yolda ilk cephede açılmış oldu⁶⁴⁸. Sıralif adıyla kurulan müfrezenin kumandanlığını Türkoğlu Yıldırım üstlenmişti. Yıldırım Bey, bir mitralyöz ve beş yüz Ermeni çetesi tarafından işgal edilen Sıralif tepelerinin geri alınması için Feke Kuva-yı Milliye'sinden acil yardım istemiş ve kendisi destek sağlamak için Deli Hacı Müfrezesine katılmıştı⁶⁴⁹.

Kozan'ın Kuzey Cephesi'nde faaliyet gösteren Feke civarında meydana getirilen diğer askeri birlikler ise Mansurlu ve Karacalı Bölüğüdür. Mansurlu Bölüğü, Kurtoğlu Hulusi'nin emriyle Mansurlu köyündeki Varsakları toplayarak Abdüssamet Samimi komutanlığında 100 civarı gönüllüyle kurulmuştu. Karacalı Bölüğü ise, Kozan Belediye

⁶⁴⁶Çelik, a.g.k.,s.198.

⁶⁴⁷Yurtsever, a.g.k., 2002, s.87.

⁶⁴⁸Çelik, a.g.k.,s.199.

⁶⁴⁹TİTEA, (23.03.1336). K.103, G.65.

Başkanı Yeğenzade Mehmet Bey'in kardeşi Ahmet Bey tarafından Tatarlar ile birlikte kurulmuştu⁶⁵⁰.

Kozan'ın Doğu Cephesi; Tufan Bey'in Kadirli'ye gelmesinden sonra gerek Kadirli'ye kaçan Kozanlıların gerekse bölge halkının örgütlenmesiyle oluşturulmuştu. Kadirli taraflarındaki Güregen Dağı'nın güneyinde bulunan Bucak, Bulduklu, Kuyuluk, Akköprü, Pekmezci köylüleri, Milli kuvvetlerin bölgeye gelmesinden önce Sumbas suyunu aşarak Bayatlı Türkmenlerinden olan Akçalızade Üzeyir Efendi'nin çiftliğine sığınmıştı. 27 Mart 1920 tarihinden sonra da sığınmacılar Üzeyir Efendi'nin oğlu Hasan'ın komuta ettiği 50-60 kişilik "Kuyuluk Birliği"ni kurmuştu. Güregen Dağı'nın Bucak tarafında ulaşımı sağlayan Döşeme yolu üzerinde bir müfreze kurulmuştu. 70-80 kişilik Karahamzalı, Ilıca, Boztahta, Akçalıuşağı ve Boztahta köylülerinin oluşturduğu "Döşeme Müfrezesi"ni, "Kahraman Bey" lakabıyla anılan Akçalızade Yiğit Ağa komuta etmişti. Doğu Cephesi'nin üçüncü silahlı birliği ise Güregen Müfrezesi'dir. Müfreze Bayatoğlu Ahmet Çavuş tarafından 2-3 Nisan 1920 tarihlerinde Güregen Dağının yamacındaki Güregen ve Ilıca köylerinden topladığı 30-40 kişiyle kurulmuştur⁶⁵¹.

Kozan'ın Batı Cephesi ise Nisan 1920 tarihlerine kadar teşkilatlanma olmadığı için açılammıştı. Batı cephesindeki ilk askeri birlik, Tahsildar Hakkı Efendi'nin Andıl kalesi civarı köylülere dağıttığı silahlarla kurduğu "Andıl Müfrezesi"ydi⁶⁵². 70-80 kişiyle Çanaklı Dağı'na mevzilenerek Kozan'ın batı cephesini kuşatma altına almıştı. Bunun dışında Kozan'daki Ermeni mezaliminden kaçan Türkler Ceritler köyüne sığınmıştı. Doğan Bey'in emriyle Kozan'a gelen Kurtoğlu Hulusi ve Topaloğlu Halil, Koyunevi'ni karargah olarak kullanırken Topaloğlu Halil, Yeğenzade Ahmet ve Karaçalı'dan bazı kimseler Ceritler köyünde bir müfreze kurmuştu. 100-200 kişiden oluşan Ceritler müfrezesine Arslanlı köyünden de katılım sağlanmıştı. Müfrezenin mevcudunun genişlemesiyle Ceritler müfrezesinin adı "Arslanlı Müfrezesi" olarak değiştirilmiş ve bu müfreze Andıl Müfrezesini takviye etmişti⁶⁵³. Komutanlığını Topaloğlu Halil Efendi'nin yaptığı Kırıntılı aşiretinin boylarından meydana gelen Arslanlı Müfrezesi kimi zaman Kozan'ın güneyine kadar hareketler yaparak Fransızların Adana merkez ile iletişimini kesmişti. Söz konusu müfreze Kozan'ın düşman işgalinden kurtulmasından sonra Haçin

⁶⁵⁰Yurtsever, **a.g.k.**, 2002, s.86.

⁶⁵¹Çelik, **a.g.k.**,s.199; Yurtsever, **a.g.k.**, 2002, s.86-87.

⁶⁵²Yurtsever, **a.g.k.**, 2002, s.87.

⁶⁵³Çamurdan, **a.g.k.** 1969, s.318.

cephesinde de etkin görevler almış ve Şar, Mamure savaşında önemli başarılar elde etmişti. Batı cephesinde oluşturulan askeri birliklerden diğeri de Kozan'dan Sırkıntı Nahiyesine kaçanlar tarafından kurulmuştu. Kurtluuşaklı ailesinin liderliğinde “Sırkıntı Bölüğü” veya “Berber Bölüğü” adı verilen birliğe Akdam, Kabasakal, Hançukuru, Zerdali, Damyeri, Camili, Çörten, Otluk, Abdalören, Tepecikören, Musulu, Mantaş köylüleri de görev almıştı⁶⁵⁴.

“Aşağı” ve “Yukarı” olarak ayrılan Sırkıntı nahiyesinin yukarı kısmı, Adana'dan Kozan'a gelen Fransız kuvvetlerinin şiddetli top ateşine maruz kalmasıyla Yukarı Sırkıntı teşkilatı dağılma eşiğine gelmişti. Bunun üzerine Yukarı Sırkıntı Grup Kumandanı Ahmet Cevdet Efendi (Çamurdan), bölgeye gelerek yaptığı söylevlerle halkın mücadele ruhunu ortaya çıkarmaya çalışmıştı⁶⁵⁵. Daha sonra Ahmet Cevdet Efendi ile Avcı Mehmet Ağa, Sarıbahçeli Ahmet Ağa ve Ayşehoca Köyü'nden topladığı kimselerle sayıları yaklaşık 100 kişi olan bir müfreze kurarak bölgenin yeniden teşkilatlanması için çalışmıştı⁶⁵⁶. Askeri teşkilattan sonra Berber Yörük aşiretinin ileri gelenleri de idare teşkilatını da kurmuştu. Buna göre Çerkez Bey'i İaşe Başkanı, Kırmızı Osman'ı da Takım Kumandanı olarak seçmişti⁶⁵⁷. Aşağı Sırkıntı'nın teşkilatlanması ise Ermeni karakol komutanının nahiye merkezi olan Saygeçit Köyü'nden ayrılmasıyla kurulabilmişti. Nahiye'nin yöneticisiz kalması üzerine Aydınoglu Tufan Bey, Saygeçitli Hacı Bey'i nahiye müdürü olarak atadıktan sonra bölgede Çiñçikoğlu Mehmet Ali Efendi kumandanlığında askeri bir bölük kurulmuştu. Bölüğün takım kumandanlıklarına Sosyal Köyü'nden Hacı Efendi ve Kırmıt Nahiyesi'nden Aslan Çavuş getirilerek “Saygeçit Müfrezeleri” oluşturulmuştu⁶⁵⁸. Ancak atanan komutanlar okuryazar olmadığından Tufan Bey, bölüklere danışman subaylar tayin ederek hem birlikler arası haberleşmelerin sağlanmasını hem de birliklerin askeri disipline sahip olmasını amaçlamıştı. Böylece danışman olarak Hacı Efendi'nin olduğu birliğe Kozan'dan Gök Ahmetzade Hasan Efendi'nin oğlu Ali Ulvi, Aslan Çavuş'un birliğine de Gök Velioğlu Mehmet getirilmişti. Ayrıca “Saygeçit Müfrezeleri” adı verilen bu iki bölüğün kumandanı olan Ahmet

⁶⁵⁴Yurtsever, **a.g.k.**, 2002, s.87-88.

⁶⁵⁵Çamurdan, **a.g.k.** 1969,s.324.

⁶⁵⁶Çelik, **a.g.k.**,s.201.

⁶⁵⁷Yurtsever, **a.g.k.**, 2002, s.88.

⁶⁵⁸Çamurdan, **a.g.k.** 1969, s.324.

Cevdet'in yardımcılığına Avcı Mehmet Ağa, başdanışmanlığına da Sarıbahçeli Ahmet Ağa atanmıştı⁶⁵⁹.

Kozan'ın kurtuluşunu sağlamak için açılan son cephe Güney Cephesi olmuştur. Kozan'ın (Sis) güneyinde bulunan Hamam, Hacılar, Ayşehoca, Alapınar'ın köylülerinden meydana getirilecek olan cephe birlikleri cesur olmakla birlikte kalabalık ve disiplinden uzak bir karaktere sahipti. Özellikle Hamam Köyü'ndeki Lek ve Hacılar aşireti, Osmanlı Devleti'nin Fırka-i Islahiye reformuna kadar göçebe yaşayan ve vergilerini vermeyen bir topluluktu. Söz konusu aşiretler Osmanlı Devleti'nin reform siyasetinden sonra yerleşik hayata geçerek bölgede çiftçilik yapmaya başlamıştı. Bölgede örgütlenmeyi başlatan Tufan Bey aşiretlerin bu durumunu ve yaşanabilecek güçlükleri biliyordu. Ancak Kozan'ın güneyinde bir cephe açılması da zorunluluk olmuştur. Tufan Bey bu cepheyi kurmak için Andırın'dan birlikte geldiği Yaycıoğlu Ali Ağa'yı görevlendirmiş, o da çalışmalara başlamıştı. Çukurköprü Mıntika Komutanlığı'na atanmış olan Ali Ağa, iâşe ve barınak yerlerini hazırlamış, bölge halkını da mücadeleye ortak etmek istemişti. Bu amaçla halka yönelik yaptığı konuşmalarda kimi zaman tehdit edici üslup da benimsemişti. Örneğin Yaycıoğlu Ali Ağa Çukurköprü'de kurdurduğu fırını göstererek “ Her kim emre itaat etmez, vakti ve durumu müsait olanlardan her kim silaha davranıp teşkilata girmezse bu fırında yakacağım” demişti⁶⁶⁰. Bu söylem etkili olmuş, Hamam, Hacılar, Ayşehoca, Alapınar'ın köylülerinden bir müfreze kurulmuş ve Bayramoğlu Hacı Mehmet Ağa bölük kumandanı, İkiz Bey, Hacı Bey ve Süleyman Efendi ise takım kumandanı olarak atanmıştı⁶⁶¹. Kozan'ın düşman işgalinden kurtulmasından sonra Tufan Bey'in emriyle “Hamam Köyü Müfrezesi” adını almıştı. Kozan'ın Güney Cephesi'nde kurulan diğer bir birlik de “Seyyar Süvari Bölüğü”dür. Çoğunluğu Avşar ve Yörük ailelerinden oluşan bu bölük, öncelikle Çolakhasanoğlu Hacı Ağa tarafından kurulmuştu. Daha sonra Hacı Ağa ve Tokluoğullarından Ömer Ağa'nın ailesi, Kabasakal köyü ve çevresindeki köylüleri, Hacıeminzade Hasan Hafız Efendi'nin kuvvetlerinin katılımıyla yaklaşık 30 kişilik bölük güneydeki Böğrüdilik köyüne başarılı akınlar yapmıştı⁶⁶².

⁶⁵⁹Çelik, **a.g.k.**,s.202.

⁶⁶⁰Yurtsever, **a.g.k.**, 2002, s.89.

⁶⁶¹Çamurdan, **a.g.k.** 1969, ,s.329.

⁶⁶²Yurtsever, **a.g.k.**, 2002, s.89.

Kozan Kuva-yı Milliyesi teşkilatlanmasında Kozan'ın Türkleşmesini sağlayan soyların etkin olarak yer aldığı görülmektedir. Kuzey Cephesi'nde Varsak ve Tatar Türkleri, Doğu Cephesi'nde Bayatlı Türkmenleri, Güney Cephesi'nde Yörük ve Avşar Türkleri, Batı Cephesi'nde ise Berber, Sırkıntı aşiretleri ve ailelerin liderleri Kuva-yı Milliye'yi desteklemekle kalmamış, silahlı güçler oluşturarak bizzat savaş alanında yer almışlardır.

Aydınoğlu Tufan Bey'in emrinde ve sayıları yaklaşık 900 olan Milli kuvvetler Kozan'ın dört bir yanını sarmış olsa da dağınık bir halde bulunmaktaydı. Ayrıca Tufan Bey, düşman işgalinden kurtulan Andırın ve Kadirli'deki kuvvetlerini, olası bir Ermeni Fransız saldırısına karşı Kadirli karargahında bulundurmaktaydı. Bu kuvvetler Kozan cephelerine zaman zaman destek olsa da Osmaniye ve Ceyhan'dan gelebilecek düşmana karşı teyakkuzda bulunduğundan Kozan'a gönderilen destek de yeterli nitelikte değildi. Doğan Bey'de silah ve mühimmatları ile birlikte Haçin hareketini üstlendiği ve bu cephaneleri Haçin kuşatmasının yapıldığı Haçin cephesinde tuttuğu için Kozan cephesinde cephe sıkıntısı yaşanmıştı. Bu gelişmeler üzerine Tufan Bey'in onayı ile Kurtoğlu Hulusi Efendi Niğde'den, Ahmet Cevdet Efendi ile Sarıbahçeli Ahmet Ağa'da Karaisali'dan cephanesiyle birlikte altmış tane tüfek getirmişse de cephelerin ihtiyacını karşılayamamıştı⁶⁶³.

3.6.3. Kozan'da (Sis) Kuva-yı Milliye Mücadelesi

Milli kuvvetler açtığı cepheler sayesinde Kozan sancağının Sis kazasını çevrelemişti. Ancak Kuva-yı Milliye gerek asker gerekse silah ve cephe mevcudu bakımından, ne Fransız ordusu ile ve ne de Kadirli'den kaçan Ermeniler ile Ermeni kuvvetleri karşısında yeterli güce sahip değildi. Yaralı olan Müslüman bir jandarmadan alınan ifadeye göre Kozan'da çoğunluğu Arap olan 3-4 tabur Fransız askeri bulunmaktaydı⁶⁶⁴. Bu güç dengesizliğine karşın işgalciler, Kuva-yı Milliye'nin Çukurova'daki etkinliğinden, elde ettiği başarılarından ve nihayet Kozan'ın etrafını sarmış olmasından dolayı korku ve endişe içindeydi⁶⁶⁵. Kozan'dan kaçarak Feke'ye gelenler ya da Kuva-yı Milliye'ye telgraf çekenler, işgalcilerin Müslümanlara uyguladığı şiddeti anlatmıştı. Kozan'a gelen kişinin ifadesine göre, Kozan hapishanesinde bulunan

⁶⁶³Çamurdan, a.g.k. 1969, s.329-331.

⁶⁶⁴TİTEA, (21.03.1336). K.103, G.57.

⁶⁶⁵TİTEA, (20.03.1336). K.101, G.31.

Müslüman dört siyasi suçlu dışındakiler tahliye edilmişti. Kozan'da her Müslüman'ın peşine birkaç nöbetçi takılmış, pek çok Müslüman'ın uzuvları kesilerek öldürülmüştü. İşgalcilerin baskısı nedeniyle yakınlarının cenazelerini bile alamamışlar, kuşların saldırısına uğrayan cenazeler bozulmuştu. Bu nedenle Arap Ali, Kozan halkı için yardım istemekteydi⁶⁶⁶.

Kozanlıların yardım isteğine Ali Fuat Paşa'dan yanıt geldi. Feke'nin kurtarılmasının ardından Kozan ve Haçin'in de düşmandan temizlenmesi için 10 Mart 1920'de her taraftan harekate başlanılmasını istedi. Harekatın amacının Kozan ve Haçin'deki Müslümanları Ermeni mezaliminden kurtarmak ve bölge halkını koruma altına almak olduğunu belirtti. Ayrıca Ali Fuat Paşa saldırıda bulunmayan düşmana karşı harekete geçilmemesini istedi⁶⁶⁷. Ancak Kuva-yı Milliye'nin Kozan harekatı, Doğan Bey'in emriyle, 27 Mart 1920'de Tufan Bey'in Kadirli'den Kozan'a gelmesiyle başlamış ve Kozan (Sis) milli kuvvetler tarafından kuşatılmıştı. Kozan'daki Kuva-yı Milliye mücadelesi, bölgenin çevresindeki cephelerin yanı sıra Fransız işgalinden kurtulan Feke ve Kadirli ilçelerinin takviyesi ile de gerçekleşmiş ve Feke'den otuz beş sandık silah, Kadirli'den süvari birliği gönderildi⁶⁶⁸.

Kuva-yı Milliye'nin Kozan harekatını başlatması üzerine Taillardat, Cezmi Bey'e çektiği telgrafta tehditler savurmuştu. Buna göre Milli kuvvetlerin Kozan'a saldırması durumunda ateşle karşılık verileceğini bildirmiş ve Kozan Müslümanlarının Fransız askerlerinin gözetiminde olduğuna dikkatini çekmişti. Kuva-yı Milliye savaşa neden olacak bir harekette bulunmadığı takdirde de kimsenin burnunun kanamayacağını vurgulamıştı⁶⁶⁹.

Kuva-yı Milliye Taillardat'ın tehditlerine boyun eğmedi. Yaptığı sürekli küçük çaplı hücumları sayesinde Adana'dan ilerlemek isteyen Fransız güçleri durduruldu ve Fransızların Kozan dışındaki haberleşmesi engellendi⁶⁷⁰. Ne var ki Fransızlar 9 Nisan 1920'de Kozan'a gelen uçakla işaretleşerek haberleşmeye çalıştı. Fransa yönetimi bu haberleşme yöntemiyle Kozan'a 16 – 17 Nisan 1920 tarihlerinde bir yardım kuvveti gönderileceğini öğrendi. Gerçekten de Adana Misis'de bulunan Albay Laurent

⁶⁶⁶TİTEA, (18.03.1336). K.103, G.47.

⁶⁶⁷ATASE, (08.03.1336). K.316, G.146.

⁶⁶⁸TİTEA, (03.04.1336). K.101, G.16.

⁶⁶⁹TİTEA, (30.03.1336). K.101, G.29.

⁶⁷⁰Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, s.77.

kumandasındaki Fransız kuvvetleri, Adana'daki tüm araçlara silah ve erzak yükleyerek Kozan'a göndermek üzere yola çıktı. Kozan'ın Güney Cephesi'ndeki birlikleri bu gelen yardımı engellemek için büyük bir mücadele vermişse de Kuva-yı Milliye Fransızların 75'lik topları karşısında daha fazla direnemedi ve Fransızların yardım konvoyu 17 Nisan 1920'de Kozan'a girdi. Kuşkusuz yardım önemliydi. Ancak Fransız ordusunu uzun süre idare edebilecek nitelikte değildi. Zira Kuva-yı Milliye Adana-Mersin arasını kapatarak Fransızları sıkıştırmıştı. Cephane de kısıtlı olduğu için Fransızlar Kozan içinde gereksiz şekilde silah ve top atışları yapamamaktaydı. Bunun dışında alınan istihbarata göre sekiz günden beri Kozan'a uçak gelmediği⁶⁷¹ ve Fransızlara ait olan bir adet uçağın Çukurova'daki tüm cepheleri dolaşarak yardımda bulunduğu bildirildi⁶⁷².

Fransızlar bölgede silah ve cephane kıtlığı dışında da pek çok sorunla yüz yüze kalmıştı. Kozan'ın mevcut hava şartları araç konvoyu ile gelen erzakların bozulmasına ve Fransızların yeniden yiyecek sıkıntısı çekmesine neden olmuştu. Albay Laurent de Kozan'a Haziran 1920 başlarına kadar yardım yapamayacağını bildirmiş ve Kozan'daki kuvvetlerini geri çekerek bölgeyi terk etmişti. Taillardat sorunun çözümü için Kozan ve çevresinde tahıl üretimini arttırmaya çalışmıştı. Fransız ordusu erzak sıkıntısı çekerken bunun üzerine Fransız uçağının Kızılyazı Mevki'ne inip kalkması Kuva-yı Milliye'nin dikkatini çekmiş, hem yardım hem haberleşme amacını taşıyan Fransız uçağı Kuva-yı Milliye tarafından düşürülmüştü⁶⁷³.

Kozan'daki Fransız işgal kuvvetleri Kuva-yı Milliye tarafından şehir içinde sıkıştırıldığından Fransızlar, dört yüz araba, yüz deve, iki top, birkaç mitralyöz ve sekiz yüz askerle Kozan'a girerek ailelerini çıkarmıştı. Bu düşman kafilesini Nuri Çavuş birliği olası bir taarruz için takip etmişse de herhangi bir olay yaşanmamıştı⁶⁷⁴. Fransızlar da Kuva-yı Milliye'yi baskı altına almak başarısız girişimlerde bulundu. Örneğin Fransız kuvvetleri Kozan'ın Doğu Cephesi'ndeki tepeleri aşarak sancak dışına çıkmış ve Kuva-yı Milliye birliklerini Kozan kasabalarına çekmek için pusuya yatmıştı. Fakat Kozan'da sıkışan işgalciler cephane sıkıntısı yaşadığından sancak çevresinden ne top ne mitralyöz sesi duyulmuştu⁶⁷⁵.

⁶⁷¹TİTEA, (06.05.1336). K.105, G.54.

⁶⁷²TİTEA, (02.05.1336). K.102, G.5

⁶⁷³Çelik, a.g.k., 1999, s.204.

⁶⁷⁴TİTEA, (03.04.1336). K.101, G.16.

⁶⁷⁵TİTEA, (17.04.1336). K.102, G.70.

Nisan başlarında Kadirli'yi yeniden işgal etme girişiminde bulunan Gökdereliyan komutasındaki Ermeniler, Dumlu Kalesi civarında yenilgiye uğratılmıştı. Mayıs ortalarına gelindiğinde Ermeniler, yine aynı bölgeden Kozan çevresindeki Türklere saldırmak için harekate başladı. Ancak bu sefer Kozan'ın etrafı Milli kuvvetlerce çevrilmiş, Adana'dan gelebilecek yardımlar engellenmişti. Bu nedenle Kozan'a gelen 40-50 kişiden oluşan Ermeni kamavurların önünü kesmek için Kozan'ın batı cephesindeki birlikler Misis-Kozan yolunu kapattı. Sırkıntı ve Saygeçit müfrezelerinin mücadelesi sonucunda Ermenilerin büyük bir kısmı imha edilmişse de Ermeniler intikam için yeniden Adana'dan hareket etti. Ceyhan'daki birçok köyü yakarak Koyunevi'nde karargaha kadar ilerlemişlerdi. Ermeniler ile Türkler arasında yapılan mücadeleler sonucunda Ermeniler Dumlu Kalesine sığındı. Bunun üzerine Kozan'ın batısında bulunan Sırkıntılar bölüğü, Arslanlı müfrezeleri, güneyinde bulunan Hamam Köyü müfrezesi ve çevredeki köylüler tarafından kalenin etrafı sarılarak Ermenilerin çoğu öldürülmüş ve önemli sayıda tutsak alındı.

Kuva-yı Milliye Ermeni tutsakları koz olarak kullandı. Kozan'da verilen mücadele için bu tutsaklara büyük önem verildi. Bu nedenle Feke'deki bir okul hapisaneye çevrildi. Yakalanan elli Ermeni burada koruma altına alındı. Kozan Mutasarrıflığı esirlerin Kozan'daki Müslümanlar ile mübadele edilmesini istediye de Feke hükümeti, Fransızlara güvenmediğinden teklifi kabul etmedi. Bunun üzerine 1 Mayıs 1920'de Türkoğlu Yıldırım ve arkadaşı Yusuf Ağa, esirlerin bulunduğu hapisanedeki nöbetçileri etkisiz hale getirerek 49 Ermeni'yi Kozan'a kaçırdı. Kozan'da Ermeni zulmü altında ezilen Müslümanları kurtarmak isteyen Türkoğlu Yıldırım ve Yusuf Ağa, karakolda asker sayısının yetersiz olmasından dolayı takip edilemedi⁶⁷⁶.

Kozan'daki milli kuvvetler her ne kadar Fransız ve Ermeni güçlerini yıpratmaya çalışsa da, Kuva-yı Milliye'nin nicelik olarak yetersiz nitelik olarak da verimsiz olan silahları, Kozan kalesine ve hakim tepelere mevzilenmiş Fransız toplarına, makineli tüfeklerine karşı etkili olmadı. Ancak Dağlık arazilerde saklanarak top atışlarından korunmaya çalışan Milli kuvvetler, kimi zaman Kozan'ın içlerine kadar ilerleyerek kent mezarlığa ulaştı. Güçlü silahlarına rağmen Fransızlar, Kozan'da sıkışmış, yaşamını sürdürecekt temel ihtiyaçları tükenmiş ve Adana, Ceyhan, Misis ile irtibatını koparmıştı.

⁶⁷⁶Toker, a.g.k., 2021, C.2, s.534-535.

Böylelikle Fransızlar, Milli kuvvetlerin kuşatmasında kalarak bir çeşit esir durumuna düştü⁶⁷⁷.

3.6.4. Geçici Mütareke ile Kozan'ın (Sis) düşman işgalinden kurtarılması

Kozan'da bulunan Fransız güçlerinin bölgeyi terk etmesiyle Kozan düşman işgalinden kurtulmuştu. Ancak Fransızların Kozan'ı tahliye etmesinin sebebi ise Kuva-yı Milliye'nin Çukurova'da elde ettiği askeri zaferlerin sonucunda Fransız hükümetinin Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek istemesi ve Adana'da bir Fransız taburunun esir düşmesiyle Fransız kuvvetlerinin Doğu Çukurova'da sıkışmış olmasıydı. Böylece Ankara ile Fransa arasında 20 günlük geçici Mütareke imzalanmıştı.

Kuva-yı Milliye'nin Maraş, Antep ve Urfa'da verdiği mücadele sonucu Fransızlar söz konusu bölgeleri terk etmiş, Adana'da da bir çok yerin hakimiyetini kaybetmişti. Büyük Millet Meclisi hükümeti de Fransa hükümetini İngiltere'den ayırmak ve milli kuvvetler aracılığıyla Fransa ordusunu Çukurova'da çaresiz bırakma amacındaydı. Bu gelişmeler üzerine ilk olarak Fransa, General Gouraud'u Mayıs 1920 ortalarında Çukurova hakkında görüşmeler yapması için Ankara'ya göndermişti. Van milletvekili Haydar Bey'in kılavuzluğunda toplanan heyet General Gouraud ile görüşmek için Beyrut'a gitmişti. Yapılan görüşmelerde Gouraud, Haydar Bey'e Adana ve çevresindeki gerginlikleri kaldırabilmek için bir antlaşma önerdiyse, Haydar Bey yetkisi dışında olduğu söylemiş ve buluşmadan herhangi bir sonuç çıkmamıştı⁶⁷⁸. Ancak görüşmeler sonunda Fransızlar, Ankara hükümetinden Suriye Fransız Yüksek Komiserliği Genel Sekreteri Robert de Caix başkanlığındaki bir heyetle görüşmeler yapabileceği sözünü almıştı⁶⁷⁹.

Mayıs 1920'nin ortalarına gelindiğinde, Fransızlar Büyük Millet Meclisi ile olası görüşmelerde söz sahibi olabilmek için Çukurova'daki mevcut Fransız cephelerine daha şiddetli saldırı emrini vermişti. Ancak Fransızların planı umdukları gibi sonuçlanmamıştı. Fransız kuvvetleri Kozan'da sıkıştıkları gibi Pozantı'da da Nisan ayından beri devam eden Karboğaz Savaşları'nda yenilgiye uğramıştı. 27 Mayıs 1920'de Fransız kuvvetleri büyük bir hezimet yaşamış ve Fransız Tabur Komutanı Binbaşı Mesnil'in birliği ile birlikte teslim olmuştu. Batı Çukurova Kuva-yı Milliye Komutanı Tekelioğlu Sinan

⁶⁷⁷Çamurdan, a.g.k. 1969, s.338-341.

⁶⁷⁸M. K. Atatürk (2010). *Nutuk*, C.2, Ankara: TTK Yayınları, s.609.

⁶⁷⁹ATASE, a.g.k.,2009, s.161.

Bey'in kumandanlığında 100 kişisi ağır ve hafif yaralı olmak üzere 650 er ve 1 Binbaşı ile 23 subay esir edilirken 1000'den fazla da askeri malzeme ele geçirilmişti⁶⁸⁰.

Fransız General Gouraud ordularının aldığı yenilgiden sonra Robert de Caix'e derhal Ankara'ya gidip Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesi için emir vermişti. Ankara Fransız heyeti ile yapılan görüşmeleri, Adana'nın kurtulması için fırsat olarak görmüş ve geçici bir Mütareke yapılmasına karar vermişti. Büyük Millet Meclisi'nden bu antlaşmaya karşı çıkışlar olsa da Mustafa Kemal Paşa anlaşma ile Adana'yı düşman işgalinden kurtarmayı, Çukurova'da az sayıdaki Milli kuvvetleri düzene sokmayı ve İtilaf devletlerinden olan Fransa'nın Büyük Millet Meclisi'ni tanımasını sağlayarak siyasi kazanç elde etmeyi amaçlamıştı⁶⁸¹. Böylece Ankara ile Fransa hükümeti arasında 28 Mayıs 1920'de yirmi günlük geçici bir Mütareke imzalanmıştı.

TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın, Tekelioğlu Sinan'a bildirdiği Kozan ile ilgili geçici Mütareke maddelerine göre⁶⁸²; Mütareke 29-30 Mayıs 1920'nin gece yarısında tüm Fransız cephelerinde yirmi gün süreyle uygulanacaktı. Pozantı ve Kozan'da bulunan Fransız güçleri tüm araç ve gereçleriyle birlikte Adana-Mersin demiryoluna çekilecek ve Mütarekenin ilk on gününde Pozantı, Kozan ve Antep'in tahliyesi tamamlanacaktı. Yine bu süre içinde Mütarekenin ilk on günü Türkler elindeki esirleri geri vermeye başlayacak, Fransızlar da kendilerinde bulunan Türk siyasi tutukluları ve esirleri iade edecekti.

Milli kuvvetlerce kuşatma altında olan Kozan'ı Mütareke şartlarına göre tahliye edecek olan Fransızlar Albay Gracy komutasında Kuva-yı Milliye ile savaşıarak bölgeye girmişti. Tahliyeden iki gün önce de Taillardat'ın emriyle Müslümanların evden çıkması yasaklanmış ve Ermenilerin Kozan'ı yağma etmesine müsaade edilmişti. Ayrıca ilçedeki bazı binalar yakılmış ve binalardan Milli kuvvetlere ateş açılmıştı. Fransızlar bölgeyi tahliye ederken ise tüm araç ve gereçlerini yanlarında götürmeyi istemiş fakat mümkün olmamıştı. Bundan dolayı Fransızlar yanlarında götüremedikleri askeri gereçleri imha ederek Ermenilerle birlikte Kozan'dan Adana'ya doğru çekilmişti⁶⁸³.

2 Haziran 1920'de Milli kuvvetler Kozan'a girmiş ve Kozan düşman işgalinden kurtulmuştu. Fransız ve Ermeni zulmünden kurtulan Türklerin hayatta kalabilenleri

⁶⁸⁰Ener, **a.g.k.**,1996,, s.119-125.

⁶⁸¹Atatürk, *Nutuk*, 2010, C.2, s. 610.

⁶⁸²ATASE, **a.g.k.**,2009, s.165.

⁶⁸³Çelik, **a.g.k.**,s. 205.

renksiz, kansız zayıf yüzleri, cansız sesleri ile hemen tanınmaktaydı. Ancak Milli kuvvetlerin bölgeye gelişi Türk halkında coşkun bir sevinci de beraberinde getirmişti. Tufan Bey, Kozan'a girdiğinde bölgenin dağılmış idari yapısını düzene sokmayı amaçladı. Düşmanın baskısı altında olan eski memurları yerinde bırakmış ancak Ankara'dan Kozan Mutasarrıflığına Abdülaziz Bey'i atanmıştı⁶⁸⁴.

Aydınoğlu Tufan Bey'den sonra Kozan'a Kozanoğlu Doğan Bey ve Tekelioğlu Sinan Bey gelmiş ve bölge halkı Adana'nın kurtuluşu için mücadele veren bu üç komutanı büyük bir törenle şehrin girişinde karşılamıştı. Daha sonra Fransızların imha edemediği çok sayıdaki top mermisi, silah mücadelenin devam ettiği Batı Çukurova'daki Karaisalı ve Doğu Çukurova'daki Haçin cephelerine gönderilmiş ve Kozan çevresindeki köylere dağıtılmıştı⁶⁸⁵.

Kozan'ın düşmandan tahliye edilmesinden sonra Tufan Bey, Kadirli'deki karargahını Kozan'a taşıyarak Ahmet Cevdet'i de karargah komutanı olarak atamıştı. Fransızlar tarafından fırında yakılarak şehit edilen Tahrirat Müdürü Ali Rıza Bey ile Muhasebeci Hamdi Bey'in yerlerine atanan Tahrirat Müdürü Sivaslı Galip ve Muhasebeci Arif Bey'de işgal sırasında Kozan dışına kaçmıştı. Ancak Kozan'ın kurtuluşundan sonra yeniden bölgeye gelmişler ve eski görevlerinde çalışmaya devam etmişlerdir. Adliye Teşkilatı'nda Ceza Başkanı Ali Rıza Bey yerinde bırakılırken savcılık makamında bulunan Helvacızade Ali Şadi Bey Kuva-yı Milliye'ye katıldığı için boşta kalan makama Tarsuslu Ruhi Bey getirilmişti. Kadı Fevzi Bey'e de mahkeme de reislik görevi verilerek hem örfi hem şerri davalara bakmasına izin verilmişti. Mahkeme üyesi Tarsuslu Fikri'nin yerine de Sadık Bey atanmıştı⁶⁸⁶.

27 Haziran 1920'de II. Kolordu Komutanlığına atanan Selahattin Adil Paşa, Tufan Bey'e gelen emir üzerine Kozan'da jandarma teşkilatında da düzenlemeler yapılması gerektiği bildirilmişti. 19 Temmuz 1920'de gelen telgrafa göre en fazla on beş gün içinde taburların birer bölüğü cephede kalacak şekilde üç taburlu bir alay kurulması istenmişti. Kuva-yı Seyyare müfrezelerinin Kozan'a iade edilmesini ancak cephedeki kuvvetlerin güneye akınlar yapması söylemiş⁶⁸⁷ ve Sis'te bulunan birliklerin bölgedeki düzeni

⁶⁸⁴Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998., s.78.

⁶⁸⁵ATASE, (16.07.1337). K.1323, K.56,

⁶⁸⁶Çamurdan, **a.g.k.**, 1969, s. 344.

⁶⁸⁷ATASE, (19.07.1336). K.795, G.16.

sağlamak için görevlendirilmesini istemişti⁶⁸⁸. Bunun dışında Tufan Bey, Fransız yönetimi tarafından Urfa'ya gönderilen Ali Saib'in yerine Kozan Jandarma Kumandanlığına Şamlı Arap Binbaşı Haşim'i atamıştı. Tufan Bey, Kadirli'de bulunan Çerkez Nuri Çavuş, oğlu Cako ile Yedek subay Üzeyir Bey'i Kozan Jandarma Taburunda görevlendirirken, Kurtoğlu Hulusi'yi de Kozan Asayiş Kumandanlığına getirmişti. Temmuz 1920 yılına kadar Asayiş Kumandanı olan Hulusi Bey, Ankara'dan gönderilen mutasarrıfa yardımcı olmak için mevcut görevini yine Ankara'dan gönderilen Binbaşı Tevfik'e bırakarak kendisine Kozan Jandarma Tabur Kumandanlığı görevi verilmişti⁶⁸⁹.

3.7. Doğu Çukurova'da Haçin (Saimbeyli) Cephesi

Hatırlanacağı gibi Haçin Fransız askerleri gelmeden yerli Ermeniler ve Haçin'e dışarıdan getirilen kamavurlar tarafından işgal edilmişti. Bu nedenle Haçin, Ermeni zulmünü oldukça şiddetli yaşamıştı. Ermeni işgalciler coğrafi olarak dağlık bir araziye sahip olan Haçin'de güçlü savunma hattı oluşturması ise Kuva-yı Milliye'nin bölgeye müdahalesini zorlaştırmıştı.

Taşnaksutyun örgütünün güçlü olduğu Haçin'in yönetimi de doğal olarak Ermenilerin elindeydi. Özellikle Osmanlı memuru olduğunu unutmayan ve Ermeni mezalimini engellemeye çalışan Kaymakam Arminek'in görevden alınmasıyla Haçin Türkler için çok daha tehlikeli bir yer olmuştu. Zira Taillardat, onun yerine 19 Şubat 1920'de, Hınçak üyesi olarak 1909 Adana olaylarında etkin rol oynamış Çalyan Karabet'i, bölgeye kaymakam olarak atamıştı⁶⁹⁰. Karabet, Haçin'e iki yüz Ermeni jandarması ile birlikte gelmiş ve gelir gelmez Haçin'de Ermeni gençlerinden beş bölük oluşturmuştu. Eş zamanlı olarak birçok tünel ve gizli yola sahip Haçin'in içine ve dışına siperler kazdırarak savunma alanı oluşturmuştu. Çalyan Karabet'in hazırlıklarına Fransız yönetimi de lojistik destek sağlamıştı. Bu çerçevede kendisine bin iki yüz tüfek, el bombaları, sağlık malzemeleri ve üç yüz ton buğday göndermişti⁶⁹¹.

Haçin Ermenilerinin silahlandırılmasından sonra Vali Bremond da Taillardat aracılığıyla bölgedeki sivil Ermenileri, Feke üzerinden Kozan'a nakletmeyi istemişti. Bu konuda Cezmi Bey'e güvenmişti. Ancak Çalyan Karabet, Taillardat ile görüşerek Cezmi Bey'e karşı duyduğu kuşkuları dile getirdi. Feke, Kuva-yı Milliye'nin yuvası olduğunu,

⁶⁸⁸ATASE, (19.07.1336). K.795, G.17.

⁶⁸⁹Çamurdan, **a.g.k.**, 1969,, s. 345.

⁶⁹⁰Onar, **a.g.k.**, 1987, s.169.

⁶⁹¹Çelik, **a.g.k.**, 1999, s.226.

Cezmi Bey'in her ne kadar Fransız taraftarı olarak görünse de aslında Kemalistlere hizmet ettiğini hatta Kozan – Haçin yolunu Fransızlara kapatılmasında etken olduğunu, Develi'den getirttiği silahları da Feke'deki Müslümanlara dağıttığını belirtmişti. Onun deyimiyle Ermenileri Feke üzerinden geçirmek kurda av teslim etmekten başka bir şey olmayacaktı. Karabet'in Cezmi Bey'in güvenilmez olduğunu vurgulaması nedeniyle Haçin Ermenileri Kozan'a taşınmadı⁶⁹².

Silahlı olan Ermeniler, Fransızların teşvikiyle daha da güçlenmiş ve Türk halkı çaresizce Kuva-yı Milliye'den yardım beklemeye başlamıştı. Temsil Heyeti'ne gelen ihbarlar üzerine Müslümanları korumak amacıyla Ali Fuat Paşa da 10 Mart'ta Haçin üzerine harekat yapılmasını emretmişti.

3.7.1. Haçin Kuva-yı Milliye teşkilatının kurulması

Haçin'in coğrafi olarak dağlık yapıya sahip olması ve mevsimin kış olması ulaşımın yalnızca geçitlerle yapılmasına neden olmaktaydı. Bölgede yalnızca yayaların geçmesine imkan veren iki geçit vardı: Haçin'in kuzeyindeki Gezbel ve batısındaki Kefenlibel Geçidi, bölgenin çevreye açılan iki kapısı konumundaydı⁶⁹³.

Haçin Müslümanları Ermenilere karşı kendi imkanlarıyla mücadele etmişse de Kozanoğlu Doğan Bey'in 16 Mart 1920'de bölgeye gelmesine kadar, gerçek anlamda milli teşkilat kurulamamıştı. Develi'de kurulan Kuva-yı Milliye Teşkilatı, Haçin'in kurtuluşu için görevlendirilmişti. Develi Kaymakamı Atıf Bey'in emriyle kurulan kırk kişilik müfreze, Özdemiroğlu Yaşar ismini kullanan Develi Belediye Başkanı Kamberlizade Osman Bey'in komutasına verilmişti. Bu müfreze, Zamantı Suyu civarındaki köylülerin silahlarını toplayarak müfrezenin silah mevcudu arttırmıştı. Aynı zamanda Feke'de Cezmi Bey ile irtibatla kalarak Haçin hakkında bilgi toplamıştı. Sehlikzade Hasan Efendi de elli kişilik bir müfreze ile Gezbel'e gönderilmiş ve kendi bölgesi ile Zamantı Suyu arasında silahlanmış kişileri Kuva-yı Milliye'ye katmıştı. Bunun dışında Mağara (Tufanbeyli) Nahiyesi ile Şar köyleri hakkında istihbarat toplayarak Şansa Köyü'ne keşif kolu göndermesi beklenmişti⁶⁹⁴.

20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Cebesoy, Develi'de bulunan Yahyalı müfrezesinin Doğan Bey'in oluşturduğu düzen ile Sis'e gönderilmesini, Develi ve

⁶⁹²Onar, a.g.k., 1987, s.180-181.

⁶⁹³ATASE, a.g.k.,2009, s.209.

⁶⁹⁴Çelik, a.g.k.,s.227.

Tomarza'daki milli kuvvetler ile Develi'ye gelecek olan dağ topçu takımının doğrudan Haçın'e gitmek üzere Binbaşı Kemal Bey'in emrine verilmesini istemişti. Bunun dışında Develi Karahisar'daki müfrezelerin de Yahyalı'ya gelerek burada beklemesini emretmişti⁶⁹⁵.

Bu sırada Yahyalı Müfrezesi'nin mevcudu bin kişiye ulaşmış ve beklenen iki topluk kudretli dağ topçu bataryası ve az miktarda cephane Develi'ye gelmişti. Bunların yanı sıra Niğde'den de bir makineli tüfek bölüğünün de Haçın'e gönderileceği bilgisi verilmişti⁶⁹⁶.

12 Mart 1920 tarihinde Doğan Bey, Feke'ye gitmek için Develi'den yola çıkmış, Tomarza müfrezesi ile Develi müfrezesi de Gezbel'e ulaşmıştı. 14 Mart'ta Özdemir Bey'in müfrezesiyle Bakırdağ'ına (Doğanbeyli, Rumlu) gelen Doğan Bey, Kuva-yı Milliye'nin komutasını eline almıştı. 15 Mart 1920 tarihinde ise Haçın kazasına bağlı Mağara (Tufanbeyli) nahiyesinin Şar köyü Oğuzhan adındaki Kuva-yı Milliye kumandanı tarafından işgal edilmişti. Mevcudu iki yüz yetmişe ulaşan Sehlikzade Hasan Efendi'nin birliği ile Gezbel'deki Tomarza müfrezesi Şansa'ya gönderilmişti⁶⁹⁷.

3.7.2. Haçın'de Kuva-yı Milliye mücadelesi

Doğan Bey, 16 Mart 1920'de Haçın mücadelesini başlatmak için Yellibelen'de karargahını kurdu. Elli kişiden oluşan kuvvetini Çatakpınar ve Kısık Boğazına yerleştiren Doğan Bey, böylece bölgenin kuzey ve güneyi kapatmıştı. Haçın'nin güneydoğu kanadında savunma oluşturmak için Kötün dağının geçitleri kapatılarak Kötün Müfrezesi kurulmuş ve komutanlığı Haçın Müftüsü Abuzer Hayrettin Efendi'ye verilmişti. Göksun taraflarına mevzilenen Kuva-yı Milliye ile de Haçın'ın doğusu da kapatılmıştı⁶⁹⁸.

Feke'den ve Beylanköy nahiyelerinden ellışer kişilik kuvvet, Yerebakan nahiyesinden de yirmi kişilik kuvvet Haçın'e destek kuvvet olarak gönderilmişti. Doğan Bey'in Bakırdağ'ına (Doğanbeyli, Rumlu) getirdiği üç topun yanı sıra Hacı Ağa'dan Haçın için ayrıca beş yüz kuvvet daha istenmişti⁶⁹⁹.

⁶⁹⁵ATASE, K.316, G.146, 08.03.1336.

⁶⁹⁶Çelik, a.g.k.,s.228.

⁶⁹⁷ATASE, a.g.k.,2009, s.211-212.

⁶⁹⁸Çelik, a.g.k.,s.229.

⁶⁹⁹TİTEA, (19.03.1336). K.103, G.49.

Haçin Ermenileri bir yandan bölgeye asker getirerek savaş hazırlıkları yaparken diğer yandan Haçin hükümeti, Feke'deki Ermenilerin Haçin'e getirilmesini istiyordu. Haçin Kaymakamı Çalyan Karabet 8 Mart 1920'de Feke'de Cezmi Bey'e telgraf çekerek, Feke'de Hristiyanların katledildiğine dair haberlerin, Haçin Ermenilerini heyecanlandırıldığını söylemişti. Aynı gün çekilen ikinci telgrafta ise Cezmi Bey'den Protestan papazını ve ailesini Haçin'in Himmetli Köyü'ne getirilmesini istemişti⁷⁰⁰. Milli kuvvetler de söz konusu kişileri Gürleşen köyüne sağ salim bırakmıştı⁷⁰¹.

Bu arada Haçin Hükümeti, bölgede Kuva-yı Milliye üzerinde kontrolü sağlamak ve elinde tehdit edebileceği bir unsur bulundurabilmek için 9 Mart 1920'de 217 Türk'ü hükümet konağına hapsedmişti⁷⁰². Ayrıca Çalyan Karabet, 12 Mart'ta Cezmi Bey'e birçok telgraf çekmişti. Buna göre Haçin Müslümanları için endişe edilmemesini ve kendisinin misafiri olduğunu belirttikten sonra Haçin'e gelen Rumlu Ermenileri'nin mallarının yağma edilmesini önlemek için Feke'ye müfreze gönderdiğini söylemişti. Diğer bir telgrafında ise Feke'deki kamavur geçişlerini engellemek maksadıyla Türk kuvvetlerinin Sis – Haçin yolunu kapattıklarını, bu durumun yollardaki kervanlara zarar verdiğini söyleyerek Feke'ye Ermenilerin her yolla gelebileceği tehdidinde bulunmuştu⁷⁰³. Kozan Askeri Mutasarrıfı Taillardat'ta Müslümanların hapsedilmesinden dolayı Cezmi Bey'i tebrik etmiş ve Kozan'da tutulan Yarımzade Ahmet Efendi'nin gönderileceğinin haberini vermişti. Türklerin hareketinin önüne geçmek için on beş Ermeni gönüllüsünü tutuklattığını Türklerinde saldırgan davranışlardan kaçınmasını istediği aksi takdirde misli ile karşılık verileceğini belirtmişti⁷⁰⁴. Ayrıca Taillardat, Feke ve Haçin üzerine bir uçak gönderdiğini beyan etmişti⁷⁰⁵.

Kuva-yı Milliye'nin Haçin'deki mücadelesi yalnızca cephede silahlarla yapılmamıştı. Mücadele aynı zamanda tarafları oyalayarak zaman kazanmak amacıyla da Ermeni komiteleri ile cephe kumandanları arasında karşılıklı yazışmalarla da gerçekleşmişti. 12 Mart 1920'de Haçin Ulusal Savunma Komitesi Başkanı M. Asadoryan, Doğanbeyli'deki Milli kuvvetlere gönderdiği bildiride, Haçin Ermenileri'nin Müslümanlara hiçbir saldırgan davranışlarının olmadığını ve Doğanbeyli'de dört silahsız

⁷⁰⁰ *TİTEA*, (08.03.1336). K.102, G.79.

⁷⁰¹ *TİTEA*, (12.03.1336). K.103, G.24.

⁷⁰² Onar, **a.g.k.**, 1987,,s.191.

⁷⁰³ *TİTEA*, (12.03.1336).K.102, G.78.

⁷⁰⁴ *TİTEA*, (13.03.1336). K.102, G.77.

⁷⁰⁵ *TİTEA*, (12.03.1336). K.103, G.23.

Ermeni'nin öldürülmüş olmasının kaygı verici olduğunu söylemişti. Devamında Fransızların olmadığı yalnızca Ermeni ve Müslümanların olduğu Haçin'de, Türklerin ne işi olduğu sorularak kendi korumalarında olan Haçin Müslümanları'nın can güvenliği için bölgenin, siyasi girişimler kastedilerek, "başka yollarla" düşman işgalinden kurtarılması gerektiğini belirtmişti. Haçin üzerine saldırı yapıldığı takdirde ise sorumluluk almayacakları tehdidinde bulunduktan sonra taraflar arasında anlaşma sağlamak için komite reisi, Ceza Başkanı Osman Vehbi, Terziyan Artin ve Tardadyan Hacı'nın temsilci olduğu bir görüşme yapılmasını istemişti⁷⁰⁶.

Ermeni Meclisi'nin başkanı Çavdaryan da Feke'deki Cezmi Bey'e, temsilci olarak Terziyan ve Tardadyan Efendileri, müzakere yerini için Gürleşen nahiyesini belirlediklerini bildirmişti⁷⁰⁷. Kuva-yı Milliye kumandanları görüşme yerinin tarafsız olamayacağını bildirmiş olsa gerek ki Asadoryan 31 Mart 1920'de Kamberlizade Osman Bey'e mektup yazarak, görüşme yerini ve Türk tarafının temsilcileri hakkında görüşünü bildirmişti. Ermeni komitesi görüşmenin her iki taraf için aynı uzaklıkta olan Doğanbeyli - Haçin arasında yapılmasını ve görüşmeye Kozanlı olmasından dolayı tanışıklıklarının bulunduğu Kurtoğlu Hulusi ile Sehlikzade Hasan Beylerin gelmesinin uygun olacağını söylemişti. Ayrıca görüşme yerinin belli olmasından sonra iki tarafın da; tarafsız bölgeye saldırıda bulunmamasını, görüşmeye silahlı gelinmemesini, görüşmeden sonra elde edilen sonuçların yeniden gözden geçirilerek temsilcilerin görüşme yerine tekrar gelmesi istemişti⁷⁰⁸.

Haçin Kaymakam vekili Zangoçyan, Çavdaryan ve Terziyan da, kimi gazeteler de Paris Barış Konferansı'nda Kilikya'nın Türklerin hakimiyetine bırakılacağına dair haberlerin çıkması üzerine Feke Kuva-yı Milliye Kumandanı Ruhi Bey ile mektuplaşmaya başlamıştı. Üçünün de imzasının olduğu mektupta, konferansın kararlarına göre Fransızların Çukurova'dan çekileceğinden Türk kuvvetlerinin boşu boşuna harekete geçmemesi ve herhangi bir Ermeni'ye zarar verilmediği sürece hiçbir Ermeni'nin Türk mücadelesine karşı gelmeyeceğini vurgulanmıştı. Ayrıca Haçin'deki Müslümanların güvenliğinin kendilerine ait olduğu söylenmişti. Bu üç isim Cezmi Bey'e gönderdiği diğer bir mektupta ise, Haçin'e gelecek Türk kuvvetlerinin Ermenilere karşı saldırıda bulunmadığı sürece Haçin'deki Müslümanlar için endişe edilmemesini

⁷⁰⁶Onar, **a.g.k.**, 1987,,s.201-202.

⁷⁰⁷*TİTEA*, (14.03.1336). K.102, G.76.

⁷⁰⁸*ATASE*, (25.03.1336). K.316, G.168.

dilemişti⁷⁰⁹. Kuva-yı Milliye'den gönderilen cevapta, Çukurova'daki Türklerin hiçbir milletin işgaline boyun eğmeyeceğini ve bunun için tek bir Türk kalıncaya kadar silahlı mücadeleye devam edileceği vurgulanmıştı. Cezmi Bey, Türklerin, yüzyıllardır bir arada yaşadığı Ermeniler için fenalık düşünmediğini, Bakırdağı'ndaki Ermenilerin de bu düşüncenin ispatı olduğuna dikkati çekmiş ve Ermenilerin verdiği teminata güvenerek Türk karakollarına emir verildiğini söylemişti⁷¹⁰. Mektuplaşmalar somut bir sonuca ulaşmamıştı. Ancak Ermeniler, Kuva-yı Milliye'nin teşkilatlanmasından ve Çukurova'da elde ettiği zaferlerden oldukça tedirgin olmuştu. Bu nedenle Ermeniler savaş dışı tekniklerle zaman kazanıp bölgede tahkimat oluşturmaya çalışmıştı.

Doğan Bey Bakırdağı'na (Doğanbeyli, Rumlu) geldikten hemen sonra Haçin hareketi için bölgedeki milli kuvvetleri düzene sokmaya çalışmıştı. Bölgede yapılan tahkimat sonunda Nisan ayında milli kuvvetler Haçin çevresini neredeyse tamamen çevrelemişti. Buna göre Haçin'in kuzeyinde, Çatak Suyu ile Obrukbeli arasında Doğanbeyli Müfrezesi; Obrukbeli ile Dallar yolu arasında Kayarcık Müfrezesi bulunmaktaydı. Güney ve güneydoğu bölgesinde Milli kuvvetler, Çatak Suyu etrafında yerleşmişti. Manastır yolu tarafında Yağıbasan Müfrezesi, Kirkor deresi kısmında ise Tapan Müfrezesi bulunurken her iki birliğin arasında Saim Bey'in Müfrezesi ve Murtaza Efendi komutanlığında Gürleşen Müfrezesi⁷¹¹ konuşlanmıştı. Haçin'in batı kesiminde ise Manastır yolunun kuzeyinde Kötün Müfrezesi ve Çatak Suyu ile Yeniköy arasında Tomarza Müfrezesi mevzilenmişti⁷¹². Bunların dışında Haçin Kuva-yı Milliye'sine bağlı Evcilli, Şansa, Rumlu ve Kazıklı müfrezeleri de bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra Doğan Bey, Tufan Bey'in Kadirli'den gönderdiği kuvvetleri, 100 tüfek, bomba, dinamit ve yeteri kadar cephane almak için Develi'ye göndermişti⁷¹³.

Doğan Bey, Nisan ayının başında, milli kuvvetleri kendi köylerinin etrafına yerleştirilmiş ve karargahına da 75 mm'lik top konuşlandırmıştı. Bununla birlikte Haçin'in dışında Tufanbeyli merkezindeki Şar'ın köyleri kuzey ve güneyden çevrelenmişti. Böylece Fransız ve Ermeni işgal altındaki iki önemli üs Kuva-yı Milliye tarafından kuşatılmıştı⁷¹⁴.

⁷⁰⁹TİTEA, (Tarihsiz.) K.102, G.57.

⁷¹⁰TİTEA, (Tarihsiz.) K.106, G.26.

⁷¹¹TİTEA, (31.03.1336). K.103, G.72.

⁷¹²Çelik, a.g.k., 1999, s.230.

⁷¹³TİTEA, (30.04.1336). K.106, G.3.

⁷¹⁴Onar, a.g.k., 1987, s.217-219.

Haçin’de de beş bini silahlı olmak üzere on beş bine yakın Ermeni nüfusunun olduğu tahmin edilmekteydi. Ermeni kuvvetlerinde sekiz tane makineli tüfek ve birçok bomba da bulunmaktaydı. Ermeniler Haçin’in çeşitli mahallelerinde silah eğitimleri almaktaydı. Bin kişiye yakın süvari takımı Haçin kışlasının önünde süvari talimleri yaparken diğer piyade bölükleri de makineli tüfeklerle kasabada atış talimleri yapıyordu. Gavurdağı komite reislerinden Kırkor Efendi de Şar nahiyesine iki yüz kişilik keşif kolu göndermiş ve bu kuvvet Haçin ile irtibat kurmuştu. Ayrıca Amerikan mektebinde muhafız olarak görev alan iki yüz Ermeni de Kaleseki mevkiine mevzilenmişti. Bin kişiye yakın Ermeni kuvveti de Obruk mevkiinde devriye gezmekteydi⁷¹⁵. Gökdereliyan Karabet ise Haçin’e dört yüz kişilik bir kuvvetle gelmişti⁷¹⁶. Buna göre Ermenilerin Haçin’de toplamda yaklaşık on bin kuvveti bulunmaktaydı.

Kuva-yı Milliye Haçin için harekatı hazırlıklarını sürdürürken, Feke’de kurulan Beylanköy Müfrezesi’nde firar olayları da ortaya çıkmıştı. Bunun için Haçin güney bölgesi kumandanı Özdemiroğlu Yaşar Bey, Ruhi Bey’den, firarilerin tutuklanmasını istemişti. Ruhi Bey de verdiği cevapta, firariler için üç koldan müfrezeler gönderdiğini bulabildiği firarileri yeniden birliğe teslim edeceğini, bulamadıklarının ise evlerinin yakılması emrini verdiğini söylemişti. Ayrıca Ruhi Bey, Gürleşen ve Kütün cephelerine on günlük erzak, yağ ve arpa göndereceğini iletmişti⁷¹⁷.

Haçin için yapılacak hareket öncesi Beylanköy müfrezeler kumandanı, civar köylerdeki muhtarlara telgraf çekerek, silahlı olan Müslümanların, silahlarıyla birlikte cepheye gitmesini istemişti⁷¹⁸.

Doğan Bey, 6 Nisan 1920’de Feke Milli Müfrezesi Kumandanı Ruhi Bey’e telgraf çekerek şafak vakti Haçin’e top sesleriyle birlikte taarruza geçilmesi emrini vermişti. Buna göre Evcili ve Şansa müfrezeleri Doğan Bey’in emrinde, Haçin – Rumlu yolu üzerindeki Rumlu ve Kazıklı müfrezeleri Can Bey’in emrinde hareket edecekti. Toplarla yapılan ilk saldırı Haçin kasabası üzerine yapılacaktı. Milli kuvvetler Haçin’i işgal ettikten sonra ise direnişte bulunan evlerin top ateşine tutulması; silah kullanmayan kişilerin, kadın ve çocukların güvenliklerinin sağlanması istenmiş ve yağma

⁷¹⁵ATASE, (08.03.1336). K.316, G.417,

⁷¹⁶ATASE, (25.03.1336). K.316, G.168; ATASE, (23.03.1336). K.334, G.174,

⁷¹⁷TİTEA, (03.04.1336). K.102, G.17,

⁷¹⁸Toker, a.g.k., 2021, C.1, s.339.

yasaklanmıştı⁷¹⁹. Ayrıca Harekat için Kozan'da Allah dostu olarak tanınan İbrahim ve Numan Efendiler, ilk top ateşinden sonra zafer duasında bulunmak için Feke'den Yelibelen Karargahı'na gelmişti⁷²⁰.

Ermenilerin işgali altındaki Manastır köyünde başlayan harekatta, batı cephesinin Kışla'yı, güney cephesinin Hükümet konağını, doğu cephesinin Kırkor Deresi çevresini, kuzey cephesinin ise Kağnıpazar'ı alması emredilmişti. Kuzey cephesi mevzilerinden ileriye doğru giderek verilen sorumluluk alanı olan bölgeye yaklaşmışsa da akşam saatlerine kadar devam eden çatışmada milli kuvvetlerin diğer cepheleri Ermeni ateşi karşısında etkili olamamıştı. Ermeniler ise bir yandan top ateşiyle Kuva-yı Milliye baskını sonuçsuz bırakırken diğer yandan esir aldıkları Türkleri öldürüyordu. Ancak Haçin'deki Ermeni hükümeti, Türklerin ölümünden Kuva-yı Milliye'yi sorumlu tutuyordu. Çalyan Karabet'e göre, çatışmadan korumak için(!) hükümet binasına götürülen kadın ve çocukların içinden 28 çocukla 9 kadın, milli kuvvetlerin duvarı delen kurşunu ile ölmüştü⁷²¹. Bu çatışmada Kuva-yı Milliye'nin cephanesi oldukça azalmış ve toparlanmak için 8-9 Nisan gecesi Türk birlikleri geri çekilerek Kayseri ve Niğde'den cephaneye isteginde bulunulmuştu⁷²². Aynı zamanda Haçin'de mücadele eden Kuva-yı Milliye müfrezeleri Feke'den erzak ve hayvan ihtiyacı için yardım istedi. Buna göre Özdemir Bey, Ruhi Bey'den çok acil 10 batman tuz, odun ve askere erzak taşımak için hayvan, hayvan yemi için yüz şinik arpa ve üç dört yük bulgurun cepheye ulaştırılmasını istedi⁷²³. Milli kuvvetlerin geri çekilmesinden sonra Ermeni kuvvetleri Haçin'in güneyinden saldırıya devam etmişse de⁷²⁴ Nisan ayının sonuna kadar önemli bir gelişme yaşanmadı.

Ermeni baskınlarına önlem olarak Feke kazasında Süvari Müfrezesi kuruldu. Doğan Bey, Ruhi Bey'den, Haçin kuzey cephesindeki gibi, İndere mevkiinden atı bulunan hizmete elverişli kimselerin silah ve cephaneleriyle birlikte Feke'ye gelerek burada toplu halde beklemesini istedi⁷²⁵.

⁷¹⁹TİTEA, (06.04.1336). K.101, G.22.

⁷²⁰TİTEA, (06.04.1336). K.101, G.21.

⁷²¹Onar, **a.g.k.**, 1987, s.232-233.

⁷²²ATASE, **a.g.k.**, 2009, s.213.

⁷²³TİTEA, (13.04.1336). K.104, G.19.

⁷²⁴TİTEA, (12.04.1336). K. 104, G.21,

⁷²⁵TİTEA, (04.05.1336). K.101, G.3.

Haçin’de Ermeniler ile çatışmalar yaşanırken Hamurcugediği ve Beylanköy müfrezelerinden de firarilerde yaşanmaktaydı. Özdemiroğlu Yaşar Bey, Ruhi Bey’i firariler hakkında bilgilendirerek isimlerini verdiği firarilerin tutuklanarak güney cephesi karakoluna sevk edilmesi emredildi. Özdemiroğlu Yaşar Bey’in Ruhi Bey’e gönderdiği bir başka telgrafta da Gürleşen Köyü’ndeki memurun telgraf makinesini alarak kaçtığıının haberini vermiş ve firar edenlerin diğer askerlere örnek olmaması için hangi şartta olursa olsun tutuklanmasını istemişti⁷²⁶.

Ermeniler 18 Mayıs 1920’de, Kağnıpazar’daki milli kuvvetleri çevre binalardan milli kuvvetleri yayılım ateşine tutmuştu. Bunun üzerine milli kuvvetler saldırı yapılan binaları işgal etmişse de Ermeni taarruzu karşısında yeniden geri çekilmişti. Doğan Bey cephede topların yetersiz kalması sonucunda Genelkurmay Başkanlığından iki top ve bir ağır obüs gönderilmesini istemişti. Daha sonra Kuva-yı Milliye Rumlu bölgesi için saldırı yapmış ancak yine geri çekilmek zorunda kalmıştı⁷²⁷.

Haçin cephesinde Ermeni kuvvetleriyle çarpışmalar devam ederken Sis cephesinde de işgal güçleri tarafından, yirmi günlük geçici Mütarekeyle bölgeyi tahliye etme çalışmaları devam etmekteydi. Bunun için Haçin’de bulunan Doğan Bey’in kuşatmayı bırakarak Kozan’a gitmesi gerekmiş ve Doğan Bey yerine vekil olarak Özdemiroğlu Yaşar Bey’i tayin etmişti.

Doğan Bey’in yokluğunu fırsat bilen Ermeniler 8 Haziran 1920’de gece baskını yaparak Haçin’deki Kuva-yı Milliye’nin güney cephesini dağıtmıştı. Bu saldırı karşısında Doğan Bey, Haçin’e geri dönmüş ve mağlubiyetten Özdemiroğlu Yaşar Bey’i sorumlu tutmuştu. Bunun üzerine Doğan Bey, Yaşar Bey’i görevden alarak yerine Feke Kaymakam yardımcılığı yapan Saim Bey’i atayarak Haçin’e göndermiş⁷²⁸ ve kendisi bir süre daha Feke’de kalmıştı.

3.7.2.1. Şar kuşatması

Saimbeyli kazasının Mağara (Tufanbeyli) nahiyesine bağlı bir köyü olan Şar’ın, Göksun, Aziziye ve Develi kazalarına sınırı bulunmaktaydı. Bu nedenle Milli kuvvetler için olduğu kadar Ermeniler için de stratejik öneme sahipti. Kuva-yı Milliye bu nedenle Haçin hareketından önce Şar’ı kuşatmıştı.

⁷²⁶TİTEA, (03.05.1336). K.102, G.51.

⁷²⁷ATASE, a.g.k.,2009, s.214.

⁷²⁸Onar, a.g.k., 1987, s.281-282.

Sis'in geçici Mütareke ile boşaltılması, Doğan Bey'in Haçin'den ayrılması ve cephelerdeki milli kuvvetlerin firar eylemlerini gerçekleştirmesi Ermenilerin bu kez 18 Haziran 1920'de Şar'a baskın yapmasına neden olmuştu. Doğan Bey, Yelibelen Karargahı'na döndüğünde Ermeni saldırısını öğrenmiş ve Doğanbeyli Cephesi'ne talimatlar vermişti. Buna göre Şar'da bulunan Kuzey Cephesi Kumandanı Sehlikoğlu Hasan Efendi'nin emrinde yalnızca kırk kişilik bir müfreze kaldığını, otuz atlı ile birlikte müfrezeye destek verilmesini ve Doğanbeyli'den Şar için önlemler alınmasını istemişti. Ayrıca Doğan Bey firariler için de emir çıkartmıştı. Muhtarlar ihtiyaçlarını gidermek için evlerine dönenlerin yeniden toplanması, Yaşar Bey de bu kişilerin yeniden cepheye göndermesi hakkında görevlendirilmişti⁷²⁹.

Doğan Bey bu hazırlıklarının ardından Şar'a karşı taarruzda bulunmak için harekete geçmişti. Bu amaçla önce Haçin'de yerine vekil olarak Aydınoglu Tufan Bey'i bıraktı. Tufan Bey'de, Kozan'daki kumandanlığını Kozan Müftüsü Hafız Osman'a devrederek 30 Haziran 1920'de gizlice Haçin'e geldi. Böylece Haçin için güvenli bir ortam hazırlayan Doğan Bey, Haçin kuşatmasını yapan Milli kuvvetlerin büyük bir bölümünü yanına alarak ve Kuva-yı Milliye'yi top ve makineli tüfeklerle güçlendirerek Şar'a doğru harekete geçti⁷³⁰.

1 Temmuz'da Doğan Bey, 75 mm'lik toplar ve Gizik Duran, Özdemiroğlu Yaşar, Sehlikoğlu Hasan, Beyazitoğlu Haydar ile birlikte Şar'a geldi ve 2-3 Temmuz 1920'de hareket başladı. Plan doğrultusunda Haçin'den gelen kuvvetler Şar'a taarruzda bulunurken, Şar'da eskiden beri mevzilenen kuvvetler yerinde bekleyip saldırı sırasında kaçan Ermenileri yakaladı. Milli kuvvetler Ermenileri şiddetli ateş altına almıştı. Sonunda Ermeniler Türklerin "teslim ol" çağrısını uymuş ve komutanları Kırkor Şinikyan Doğan Bey'e Şar'ı teslim etmişse de esir olarak tutulan 217 Türk'ten 212'si öldürülmüştü⁷³¹.

3.7.2.2. Haçin cephesinde yaşanan gelişmeler

Şar kuşatması sırasında Haçin'de kalan Tufan Bey, Ermenilerin Doğan Bey'in Haçin'den ayrılışını fırsat bilip milli kuvvetlere karşı harekate geçmelerini önlemek için, tüm cephelere gece yarısı baskın yapılacağı emrini verdi. Bunun üzerine Türk birlikleri gece olduğunda, Ermeni kuvvetlerinin taarruz tekniğini taklit ederek her yönden

⁷²⁹Onar, **a.g.k.**, 1987, s.284-285.

⁷³⁰Çelik, **a.g.k.** 1999, s.233.

⁷³¹Onar, **a.g.k.**, 1987, s.294.

çıkardıkları bağırıtı ve gürültüler ile birlikte saldırıya geçti. Türklerin yaptığı hareket sonucunda şaşkınlık içinde olan ve birbirleriyle irtibatı kalmayan Ermeniler pusuya düşürüldü ve işgalcilerin bazı karakolları işgal edildi⁷³².

Tufan Bey, Ermenilerin Doğan Bey'in yokluğunda yaptığı hareketlerde askeri hareketlerini izleme fırsatı bulmuş ve Ermenilere karşı tüm cephelerden aynı anda saldırıya geçilmesi gerektiğini düşünmüştü. Tufan Bey'in planı Doğan Bey tarafından da kabul görmüştü. Bunun üzerine Doğan Bey Develi'den istediği cephanelerin gelmesinden sonra Şar'daki kuvvetleriyle birlikte Haçin saldırısına başladı. 13 Temmuz 1920'de Doğan Bey kuzeydeki Tepe Mahallesi ve hükümet konağı civarındaki topçu birliklerini yönetecek, Tufan Bey'de Doğu Cephesi'ndeki Sultan Suyu tarafından taarruza geçecekti. Gece yarısı mevzilerine yerleşen Tufan Bey'in birlikleri, sabah olduğunda Haçin'in mazgallı deliklerine on metre kadar yaklaşmıştı. Düşman mevzilerine girmek için sadece kayadan atlamak kalmıştı. Ancak mazgallardan gelen yan ateşler kayaların aşılmasını engellemişti⁷³³. Böylece topçu ateşiyle desteklenen bu taarruzda istenilen başarı elde edilememiş ve milli kuvvetler geri çekilmişti.

Haçin'e yapılan saldırı sonrasında Doğan Bey, Pozanti'ya gelecek olan Mustafa Kemal ve Fevzi Paşaların inceleme gezisini takip edebilmek için Feke'ye gelmiş ve Saim Bey'i de yerine vekil bırakmıştı. Bunun üzerine Ermeniler yine Doğan Bey'in yokluğunu fırsat bilerek 6-7 Ağustos 1920'de bir baskın yaparak Kuva-yı Milliye'ye ait topu ele geçirme girişiminde bulunmuştu. Bunun için Ermeniler topun mevzilendiği taraftan teslim olmak istediklerini söylemişti⁷³⁴. Saim Bey herhangi bir karar almadan önce Doğan Bey'e durumu bildirmek istediye de Ermeniler ani bir baskın yapmıştı. Bu baskınla Ermeniler, nişangahsız olan topları ele geçirmişler ve 8 Ağustos'ta bu toplarla Türk mevzilerine ateş açmışlardı. Ancak topların nişangahının çıkarılmasından dolayı isabetsiz atışlar yapılmasına rağmen maneviyatı çöken milli kuvvetlerin cepheleri dağılmıştı⁷³⁵.

Feke'de bulunan Doğan Bey, Haçin'deki kayıpları öğrendikten sonra cepheleri güçlendirmek için 23 Ağustos 1920'de Adana Cephe Kumandanlığı⁷³⁶ aracılığıyla,

⁷³²Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998,,s.82;

⁷³³Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, s.84.

⁷³⁴Onar, **a.g.k.**, 1987,,s.305.

⁷³⁵Çelik, **a.g.k.**, 1999,,s.235-236.

⁷³⁶Fransızlarla yapılan 20 günlük geçici Mütareke ile birlikte Adana'nın stratejik durumu değiştiğinden askeri birliklerde de değişiklik yapılmıştı. Buna göre Doğu Çukurova Komutanlığı 11. Tümen'e bağlanmıştı. Ayrıca Mersin'den başlayarak Fransız işgalindeki Çukurova için 27 Haziran 1920'de Adana

Genelkurmay Başkanlığından iki büyük top istemiş ve cepheler birliklerle takviye edilmeye başlanmıştı. Böylece Türk mevzilerindeki hareketlilik karşısında düşman kuvvetleri korku ve panik haline girdiklerinden ağustos ayında önemli bir gelişme yaşanmamıştı.

Haçin’de Ermeni kuvvetleri ile milli birlikler arasında çatışmalar sürerken, Kuva-yı Milliye içinde Develiler ile Kozanlılar arasında görüş ayrılıkları yaşanmaktaydı. Develi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Kamberlizade Osman Bey öncülüğünde bazı Develi’ler, Haçin’de alınan mağlubiyetlerin sorumluluğunun Doğan Bey’e ait olduğunu savunarak, Ankara’da Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüşler ve Doğan Bey’in görevden alınmasını istemişlerdi. Doğan Bey’de 7 Eylül 1920’de Mustafa Kemal Paşa’ya, kendisi hakkında asılsız iddiaların ortaya atıldığını ve Ankara’nın vereceği kararı beklediğini telgrafla bildirmişti. 8 Eylül 1920’de Adana Cephesi Kumandanı Selahattin Adil Paşa, Genelkurmay Başkanlığına Haçin’deki başarısızlıkların nedeninin Doğan Bey’in verilen emirlere uymaması olduğunu yazmış ve gerekenin yapılmasını istemişti. Genelkurmay Başkanlığının aynı gün verdiği cevapla Kilikya Kuva-yı Milliye Komutanlığı’nı kaldırmış, yerine Cephe İrtibat Grup Kumandanlığını kurmuş ve komutan olarak Aydınoglu Tufan Bey’i atamıştı. Kozanoğlu Doğan Bey ise Müdafaa-i Milliye Vekaleti’nin emrine verilmişti⁷³⁷. Böylece Doğan Bey, bir yandan Adana cephesinde görev alırken diğer yandan Selahattin Adil Paşa kumandasından çıkarak Ankara’ya bağlanmıştı.

Doğan Bey’in 23 Ağustos 1920’de istediği toplar, 9 Eylül 1920’de Sivas’taki 3. Kolordu’dan çıkarılmıştı. Haçin’e cephanelerin Sivas-Kayseri-Develi-Gezbel yolunu takip ederek ulaşması bekleniyordu. Ancak yolların bozuk olması topların gelişini geciktirmişti. Adana Cephesi Kumandanı Selahattin Adil Paşa⁷³⁸ da, cepheleri denetlemek için, istenilen cephanelerin Eylül’de Haçin’e varacağı düşüncesiyle 11 Eylül Maraş’tan yola çıkmıştı. 12 Eylül’de Kadirli’ye, 13 Eylül’de Kozan’a, 15 Eylül’de Feke’ye gelerek Doğan Bey ile birlikte Haçin’e geçmişti. Burada cepheleri teftiş etmiş ve

Cephesi Komutanlığı kurularak kumandanlığına Selahattin Adil Paşa getirilmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Onar, **a.g.k.**, 1987,,s.292.

⁷³⁷ATASE, **a.g.k.**,2009, s.215-216.

⁷³⁸Adana Cephesi Komutanlığı 26 Haziran 1920’de kurulmuş olup 9 Kasım 1920’de 2. Kolordu Komutanlığı adını almış ve Güney Cephesine bağlanmıştı. Komutanlığını Selahattin Adil Paşa’nın yaptığı ordu, Temmuz 1921’de Batı Cephesi’nin emrine verilerek Sakarya Meydan Muharebesine katılmıştı. Bkz. İ. Görgülü (1990). *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.305.

cephanelerin gelmesini beklemişti. Ancak topların gelmemesi üzerine Selahattin Adil Paşa, 18 Eylül'de Feke'ye gelmiş ve 19 Eylül'de Kozan'a dönmüştü ⁷³⁹.

3.7.2.3. *Doğanbeyli (Rumlu, Bakırdağ) baskını*

Haçin'in kumandası Yedek Üsteğmen Saim Bey'deyken, Ermeniler yine durumdan istifade etmek için harekete geçmişti. Saim Bey, Hamurcu Gediği Çatak Suyu cephesindeyken zayıf ve hastalıklı üç Ermeni çocuk birkaç kez Saim Bey'in yanına gelmiş ve Ermenilerin eli silah tutabilen erkeklerin dışındaki herkesi açlığa terk ederek öldürdüklerini, bu yüzden sığınmaya geldiklerini ve Ermenilerin, Feke'ye erzak için baskın yapacaklarını söylemişti. Bunun üzerine Saim Bey, doğu ve kuzey cephelerinden çektiği kuvvetleri güneydeki Kaleseki Cephesine kaydırmıştı. Fırsatı değerlendiren Ermeniler, 23 Eylül 1920'de 100-150 kişilik kuvvetle Obrukbeli yolu üzerinden Sansan Boğazından geçerek Doğanbeyli dağlarına gizlenmişti⁷⁴⁰.

23 Eylül 1920'de yapılan Doğanbeyli Baskınında Ermeniler dört kola ayrılmıştı. Öncü grup Kuru Dağı'na çıkararak yapılan baskınları dağın eteklerinde yaktıkları ateşle veya ağacın tepesine astıkları renkli bayraklarla Haçin'i bilgilendirmişti. Beyaz bayrak, Haçin'in teslim alındığını; kırmızı bayrak, şiddetli direnişle karşılaşıldığını; kırmızı ve sarı bayraksa çok sayıda düşman karşısında bozgun yaşanıldığını ifade etmekteydi⁷⁴¹. Diğer gruplar da, Doğanbeyli nahiyesine, Naltaş ve Güzelim Köyüne saldırı yapmıştı.⁷⁴²

Silahlı Ermeniler baskın sırasında Feke nahiyesine saldırıda bulunarak birçok Müslümanı şehit, Göksun'daki kırk süvariye de imha etmişti. Ermenilerin taarruzuna karşılık verebilmek için Doğan Bey, Maraş'taki Selahattin Adil Paşa'dan destek kuvvet istemişti. Ancak Maraş'ta sevkini mümkün olmaması üzerine Kayseri'den istenmiş ve Kayseri dört yüz kişilik kuvvet, yeteri kadar silah ve cephaneyi Haçin'e göndermişti⁷⁴³.

Ermenilerin hareketleri sonucunda Kuva-yı Milliye'den, Pekmezli Mustafa Çavuş, çok fazla ayak izinden kuşkulananak tedbir alınması için durumu Haçin'e, Haçin'de Doğanbeyli'ye bildirmişti. Bu sırada Ermeniler Güzelim Köyüne baskın yapmış ve köyü yakarak birçok kişiyi öldürmüştü. Haçin Kuşatma Komutanı Tufan Bey, Çerkez köylerinden topladığı 45 kişiyi Doğanbeyli'ye getirerek siperlere yerleştirmişti. Ancak o

⁷³⁹Onar, **a.g.k.**,s.316-317.

⁷⁴⁰Çelik, **a.g.k.**,s.237.

⁷⁴¹TİTEA, (Tarihsiz). K.106, G.27.

⁷⁴²Onar, **a.g.k.**,s.319.

⁷⁴³ATASE, (29.9.1336). K.625, G.147.

gece Ermeniler Doğanbeyli'ye de baskın yapmıştı. Baskının sonucunda milli kuvvetler dağıldığı gibi cephede görev alan Doğan Bey'de yaralanmıştı. Ermeniler Güzelim'de olduğu gibi Doğanbeyli'de de Türkleri; yaşlı kadın, çocuk demeden şehit etmişti. Ermeniler az bir kuvvetle Naltaş Köyüne de saldırmıştı. Ancak Kuva-yı Milliye'nin bölgeye destek göndermesini engellemek ve Kuva-yı Milliye'nin karargahını ele geçirmek için Naltaş'taki kuvvetler Doğanbeyli'de birleşmişti. Bu yapılan baskınlarla birlikte Ermeniler, Kuru Dağı'ndan ateş veya bayrakla Haçin'e durumu bildirmişti⁷⁴⁴.

Yaralandıktan sonra Gezbel'deki revirde tedavi olan Doğan Bey, Selahattin Adil Paşa'ya telgraf çekerek, komutanlık görevini yerine getiremeyeceğini ve yerine başka birinin görevlendirmesini istemişti. Bunun üzerine Selahattin Adil Paşa, bölgeyi tanıyan ve bölgedeki kuvvetlerle uyum içinde çalışacak olan Tufan Bey'i Haçin Kuşatma Kuvvetleri Komutanlığına atayarak Ceyhan'daki Isırganlı karargahına acele ibareli telgraf çekmişti. Buna göre, Ermenilerin köyleri yaktığını, Haçin dağlarının işgal altında olduğunu ve telgraf hatlarının kesildiğini anlatmış, Doğan Bey'in durumunun belirsiz olduğundan hemen Haçin'e hareket edilmesini istemişti⁷⁴⁵.

3.7.3. Haçin'in Düşman İşgalinden Kurtuluşu

Tufan Bey telgrafı alır almaz yerine Tevfik Coşkun'u vekil olarak bıraktıktan sonra Kurtoğlu Hulusi, Ahmet Cevdet ve on atlı ile birlikte Kozan üzerinden Haçin'e hareket etmişti. Kozan'a vardıklarında Feke'nin bölge halkından bir mektup almışlardı. Kaymakamın gönderdiği mektupta hayatlarının kurtarılması için derhal bölgeye gelmelerini istemişti. Bunun üzerine Feke'ye giden Tufan Bey ve arkadaşları, bölge halkının Ermeni mezalimi karşısından büyük bir korku ve telaş içinde olduklarını görmüştü. Saim Bey de küçük bir müfreze ile birlikte Haçin'in güneyindeki bir tepeye sığınmıştı. Bunun dışında Develi'den beklenen toplarında henüz Gezbel Geçidi'ni aşamadığı öğrenilmişti⁷⁴⁶.

Tufan Bey Feke'ye geldikten sonra Ermenileri dağlardan çıkarmak için ilk olarak Sis, Kadirli, Göksun, Aziziye ve Develi müftülerine telgraf çekmişti. Telgrafta, Haçin'i, yakılmakta olan kardeşlerini kurtarmak için eli silah tutan herkesi kendileri başlarında olmak üzere Haçin'e beklediğini yazmıştı. Tufan Bey'in çağrısı üzerine silahlı ve silahsız

⁷⁴⁴ATASE, a.g.k.,2009, s.217.

⁷⁴⁵Çelik, a.g.k., 1999, s.238.

⁷⁴⁶Çelik, a.g.k., 1999,,s.239.

kimseler Haçin'e gelmiş ve eldeki silahlarla askeri düzen almıştı. Ancak bu seferde birliklerin komutanlığı konusunda çekişmeler ortaya çıkmıştı. Müftüler getirdikleri kuvvetlere, kendileri komutanlık etmek istemekteydi. Tufan Bey bu sorunu çözmek için müftüleri, silahsızların başına "Kuva-yı Milliye Kumandanı" adıyla tayin ederek silahsızları, nöbet değişikliklerinde silahlıların yerini almasıyla görevlendirmişti. Silahlı birliklerin komutasına da Doğan Bey'in aleyhinde olan komutanları getirerek fedakarlık yapılmadığı takdirde Haçin'in sekiz aydır düşman işgalinden kurtarılamamasına neden olarak kendilerini göstereceğini söylemişti⁷⁴⁷.

Selahattin Adil Paşa 3 Ekim 1920'de Doğanbeyli'deki Doğan Bey'e, Haçin Kuşatma Komutanı Tufan Bey'e ve Feke Kaymakamlığı'na telgraf çekmişti. Selahattin Adil Paşa, Haçin'e gelen kuvvetlerin komutasını Yüzbaşı Sabri Efendi'ye, Haçin Güney Cephesinin kumandanlığını Saim Bey'e, beslenme ve yönetim işlerini Feke Kaymakamı Şeref Bey'e, haberleşme işlerinin Asteğmen Şerif Efendi'ye ve bütün kuvvetlerin kumandanlığına Tufan Bey'e verdiğini bildirmişti. Kötün Köyü tarafından gelecek Ermeni saldırılarına karşı önlemlerin alınmasını istemiştir. Aynı zamanda on sandık Alman, on sandık Osmanlı, beş sandık Rus cephanesi ile iki yüz tüfeğin Kozan'dan; bir miktar cephanenin Aziziye'den Doğanbeyli'ye gönderileceğinin haberini vermişti⁷⁴⁸.

Tufan Bey, Feke askeri tahkimatları hazırlarken Doğan Bey, harekata müdahale etmekteydi. Tufan Bey de Selahattin Adil Paşa'ya kime bağlı olduğunu sormuş ve Adil Paşa'da verdiği cevapta re'sen kendisine bağlı olduğunu söylemişti. Tufan Bey, tüm sorumluluğu üstüne alarak güneyden ve doğudan Haçin'e yapılacak taarruzun tehlikeli olacağını düşünmüştü. Arazinin yapısı, Haçin'e giriş yollarının kolaylığı, toprakların konuşlanması ve asker miktarının çokluğu nedeniyle en güvenli saldırının kuzeyden yapılması gerektiğini söylemişti. Ancak komutanların arasındaki çekişmeler bu konuda da yeniden ortaya çıkmıştı. Kozanlılar, kuzeyden saldırı yapıldığında Ermenilerin Kozan'a kaçacağından, Develiler de aynı sebepten güneyden saldırıyı kabul etmeyerek her cepheden aynı anda taarruz edilmesini istemişlerdi. Fakat Tufan Bey, Haçin'in sekiz aydır bunun planlarla işgal edilemediğini bildiğinden bütün kuvvetleri kuzey cephesine toplamış, diğer cephelere de pusu kurduymuştu⁷⁴⁹.

⁷⁴⁷Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, ,s.89.

⁷⁴⁸Onar, **a.g.k.**,s.329-330.

⁷⁴⁹Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, s.90.

Haçin’de yapılan tahkimatlar yanında güçlü taarruz hazırlıkları da yapılmıştı. 15 Ekim 1920 tarihinde Develi’den beklenen toplar da Haçin’e gelmişti. 105 mm’lik obüs ve 150 mm’lik toplar uygun mevzilere yerleştirilirken, Fransızlar da Ermenilere istedikleri yardımların gönderileceğini iletmişti⁷⁵⁰.

Beklenen topların gelmesiyle birlikte Ermenilere Fransız yardımı yetişmeden Selahattin Adil Paşa, Haçin taarruzunun yapılması için emir vermişti. Tufan Bey’de obüsü Kiraz Oluğu’na, diğer topu da Yellibelen Karargahı’nın yakınlarına konuşlandırmıştı. Genelkurmay Başkanlığının genel olarak çatışmalarda düşmanın okul, manastır, kilise gibi yapılarına taarruzda bulunma yasağı vardı. Ancak silahlı Ermenilerin çatışma sırasında söz konusu merkezlere sığındıkları bilindiğinden, bu harekatta yasakta kaldırılmıştı⁷⁵¹.

Şafak vakti topçu ateşiyle kuzey cephesinden başlayan taarruz, her cepheden nöbetleşe devam etti. Ancak Milli kuvvetlerin saldırıları beklenen ilerlemeyi ortaya koyamamışken Ermenilerin mazgallardan ve yanlardan açtığı ateş etkili oldu. Gündüz elde edilemeyen zafer için gece olması beklendi. Gece olunca da Tufan Bey cepheleri gezerek her cephenin hücum sesiyle taarruza kalkacağını bildirdi, cephe kumandanlarına da itaat etmeyenleri idamla cezalandırma yetkisini verdi⁷⁵².

Milli kuvvetler, top atışlarıyla harekate başladı. Kuva-yı Milliye’nin hücum etmesinden sonra top atışlarının bazıları Kara Kilise’ye isabet ederek Ermenilerin maneviyatını kırdı ve Ermeni kuvvetlerinin dağıtılabileceği mesafeye ulaşıldı. Ancak Tufan Bey, keşif piyade ateşinin altında kalmıştı. Bu sırada Selahattin Adil Paşa, Kozan’dan Haçin’i kurtarmak için iki tümen kadar düşman askerinin geldiğini ve bu nedenle Kozan halkının kuzeye doğru kaçtığını haber verdi. Dahası bu gece Haçin alınamazsa sabah Kuva-yı Milliye’nin mağlup olacağını yazdı. Bunun üzerine Tufan Bey, Cadoloz İsmail’e derhal hücum borusunu çalmasını emrettikten sonra Milli kuvvetler topyekun Haçin’e taarruza başladı⁷⁵³.

15 – 16 Ekim 1920’de gerçekleşen saldırıda Ermenilerin kaçışmaya başladı. Güney Cephesi Kumandanı Saim Bey’de Aram Çavuş öncülüğündeki bu Ermenileri yakalamaya çalıştıysa da bir kısmı kaçmayı başardı bir kısmı makineli tüfeklerin yayılım

⁷⁵⁰ATASE, a.g.k.,2009, s.218.

⁷⁵¹Onar, a.g.k.,s.334-335.

⁷⁵²Osman Tufan, a.g.k., 1998, s.92.

⁷⁵³Onar, a.g.k.,s.337-338.

ateşi altında öldü⁷⁵⁴. Firar edenler için yakalama kararı çıkmış ve derhal Divan-ı Harb'e çıkarılması istendi. Yakalanamayan Ermeni firarilerin, kendine ve ailesine ait tüm mal varlığına Kuva-yı Milliye namına el konulması emredildi⁷⁵⁵.

Sağ kalanlar ise Develi'ye gönderildi. Haçin'de düşmanın kalmadığı düşüncesiyle Haçin'de gezen askerlere mağarada saklanan Ermeniler ateş açtı. Bunun üzerine Kuva-yı Milliye mağaranın üstünden gazyağı dökerek Ermenileri dışarı çıkardı⁷⁵⁶.

Ermeni işgalinde olan Haçin'in kuşatması sekiz ay sürmüş ve işgalin ardından hayalet bir kaza kalmıştı. Ermeniler bölgede tek bir Türk bırakmamış herkesi şehit etmişti. 16 Ekim 1920'de Haçin Kuva-yı Milliye tarafından işgal edilmesinden sonra, bölge ceza olarak yakılmıştı. Düşman işgalinden kurtulmasından iki gün sonra, Haçin'de yönetim kurulacak bir binanın olmaması ve yoğun ceset kokusu olmasından dolayı 18 Ekim 1920'de kaza Gürleşen Köyü'ne alınmış ve Osman Coşkun kaymakam vekili olmuştu⁷⁵⁷. Böylece Tufan Bey'in, Adana Cephe Komutanlığı'na verdiği rapora göre, Haçin'in kurtuluşu 18 Ekim 1920 tarihini olarak kabul görmüştü. Selahattin Adil Paşa'da 25 Ekim 1920'de Genelkurmay Başkanlığı'na çektiği telgrafta, bölge halkının hükümetle olan bağlarını koparmamak ve köylülerin haklarını korumak için Haçin; Feke, Gökşun, Ören kazalarına bağlanmıştı⁷⁵⁸.

3.7.4. Tılan muharebesi

Haçin kuşatmasının başlayacağı sırada Selahattin Adil Paşa'dan, Fransızların iki tümene yakın askerinin Ermeni kuvvetlerine yardım için Kozan'a doğru hareket ettiği istihbaratı gelmişti. Bölgenin düşman işgalinden kurtulmasından sonra ise Tufan Bey, Kozan'nın Fransız kuvvetlerine karşı korunması için emir almıştı. Bunun için Tufan Bey 19 Ekim 1920'de Saim Bey ile birlikte yola çıkmış ve bir gün sonra Kozan'a ulaşmışlardı. Bu arada Haçin'in uzaktan yandığını gören Fransız kuvvetleri yönlerini Ceyhan Nehrine çevirmişti. Bu yüzden Tufan Bey, sevinçle karşılandığı Kozan'dan ayrılarak Kadirli'ye gelmiş oradan da Ceyhan Nehrine doğru ilerlemişti. Kuşatma sırasında Kuva-yı Milliye birlikleri Fransızları takip ediyorsa da Haçin'in kurtarılmasından sonra Milli kuvvetler dağılmıştı. Tufan Bey de, Kozan'da birliklerin bir kısmını toplamış ve eski cephesinin

⁷⁵⁴Çelik, **a.g.k.**, 1999, s.241-242.

⁷⁵⁵*TİTEA*, (16.07.1336). K.105, G.13,

⁷⁵⁶Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, s.93.

⁷⁵⁷Onar, **a.g.k.**, s.340.

⁷⁵⁸*ATASE*, (3.11.1336). K.627, G.182.

bulunduğu Misis'e giderek Fransızlara karşı ileri karakol vazifesini yapmaya çalışmıştı. Bu sırada Selahattin Adil Paşa, Tufan Bey'den kendisine bağlı olan küçük müfrezesiyle Pozantı ve Konya'ya hareket etmesini istemişti. Tufan Bey aldığı emir üzerine gerekli hazırlıkları yaparken Ceyhan'ın batısındaki Tılan köyünün yandığı haberi gelmişti⁷⁵⁹.

Aram Çavuş ismiyle anılan Terziyan Aram, Haçin'in kurtarılması sırasında yanındaki iki yüz kişiyle birlikte kaçmıştı. Ali Osman Hamza kılavuzluğundaki Aram Çavuş ve adamları Hamurcu Gedigini aşarak ikiye ayrılmıştı. İçlerinde Aram Çavuş'un da bulunduğu bir kısım Ermeniler Gürleşen köyüne ve Aksaağaç köyüne sığınmıştı. Diğer kısmı da Sağırseki'de kalmıştı. Sağırseki'de kalan Ermeniler, Müftü Abuzer Hayrettin, Gizik Duran ve Battal Çavuş önderliğindeki Kötün müfrezesiyle karşılaşmış ve çıkan çatışmada tüm Ermeniler öldürülmüştü. Aram Çavuş ve adamları Kadirli'ye kadar ilerlemiş ve oradan Hamam Köyü yakınındaki Tılan Köyü'nü yakmıştı⁷⁶⁰.

Tufan Bey istihbaratı alır almaz Misis'den, Ceyhan ile Kozan arasındaki Tılan Köyü'ne ulaştı ve yardıma gelmeleri için çevresine de haber verdi. Böylece Tılan Tepesi'nin doğusuna Tefvik Coşkun'un, kuzeyine Ceyhan Kaymakamı İbrahim Bey'in, güneyde Taşçı Bekir ve Avcı Mehmet'in, batısında ise Aydınoglu Tufan Bey'in müfrezeleri yerleşti⁷⁶¹. Ancak tepedeki köy, volkanik kayalıkların üstünde ve etrafında kaynar suların olduğu düz bir alanda bulunduğundan etkili bir kuşatma yapılamadı. Tufan Bey'de bölgenin top olmadan işgal edilemeyeceği düşüncesiyle Selahattin Adil Paşa'dan top istedi.⁷⁶²

Bölgeye gönderilen top ve makineli tüfek bölüğünden sonra Milli kuvvetler Tılan değirmenine saklanan Ermenilere karşı taarruz planı yaptı. Plana göre, makineli tüfek bölüğü ve Hamam köye mevzilenen top, değirmeni ateş altında bırakırken; doğu, batı ve kuzey cepheleri de aynı anda saldırıya geçecekti. Güney cephesindeki müfrezeler de değirmenden kaçmaya çalışan Ermenileri imha edecekti. Gece başlayan harekatta Milli kuvvetler sürünerek Tılan Tepesi'ne çıktı ve Tufan Bey'in emriyle saldırıya başladı. Tılan Tepesi, özellikle İstihkam Mülazımı Ethem Bey'in (Ethem İbrahim Malkoç) fedakarlıkları sayesinde sabah Kuva-yı Milliye'nin eline geçti. Ancak Ermeniler

⁷⁵⁹Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, s.94-95.

⁷⁶⁰Onar, **a.g.k.**,s.340-342.

⁷⁶¹Çelik, **a.g.k.**, 1999,,s.244.

⁷⁶²Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, s. 95.

değirmenden çıkmış bataklıktan kaçarak Ceyhan'a ulaştıklarından tepede sadece birkaç ölmüş Ermeni vardı⁷⁶³.

Tılan Muharebesi'nden sonra Tufan Bey, Selahattin Adil Paşa'ya yazdığı raporda disiplinsiz davranışlardan dolayı çatışma sırasında zor duruma düştüğünü belirtti. Paşa verdiği cevapta, kendini dinletemiyorsa görevini Yüzbaşı Necati'ye bırakmasını ve daha büyük bir vazife için Maraş'taki karargahına gelmesini istemişti. Tufan Bey telgrafı alır almaz görevini Yüzbaşı Necati'ye bıraktı. Ancak Tufan Bey, Maraş yerine Kozan'a gitti. Tufan Bey, Kozan'da Mustafa Kemal Paşa'ya telgraf çekerek kendisini Ankara'ya, hizmetine aldırmasını istemişti. Doğu Çukurova'dan ayrılacağını öğrenen başta Müftü Hafız Osman olmak üzere bazı Kozanlılar, Selahattin Adil Paşa'ya telgraf çekerek Tufan Bey'in bölgeden ayrılmasına izin verilmemesini istemişler de Paşa, telgraf çekenleri tutuklatmıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın, Tufan Bey'i hizmetine aldığını bildirdiği sırada Selahattin Adil Paşa, Tufan Bey'e Mamure, Osmaniye ve Ceyhan kasabalarını aldıktan sonra gidebileceğini söylemişti⁷⁶⁴.

3.8. Doğu Çukurova'da Ceyhan – Osmaniye Cephesi

Adana'nın güney bölgesinde yer alan Osmaniye ve Ceyhan kazaları coğrafi konum olarak jeostratejik bir öneme sahipti. Cebel-i Bereket sancağına bağlı olan Osmaniye; Adana, Maraş ve Antep vilayetlerini birbirine bağlayabilen bir noktada yer almaktaydı. Bu nedenle Fransız yönetimi bu bölgeyi işgal etmiş ve aynı sebeplerden dolayı bölgedeki hakimiyetini sürdürmeye dikkat etmişti. Maraş Bölge Komutanlığından alınan bir telgrafa göre Fransız ordusu Bahçe dahil olmak üzere Geçit'e kadar olan bölgeye 350, Bahçe ile Islahiye arasındaki bölgeye 900, Kanlıgeçit ile Kardere arasındaki bölgeye de 1050 asker yerleştirmişti⁷⁶⁵. Adana merkez sancağına bağlı olan Ceyhan kazası ise İskenderun körfezine yakınlığından dolayı işgalciler için önemli olmuştur. Fransız işgal yönetimi, sömürgesi olan Suriye'den ordusunun gerek asker ve silah gerekse erzak ihtiyacını karşılamaktaydı.

Düşman işgalinden kurtulan Feke ve Kadirli'deki Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ile Osmaniye ve Ceyhan'daki Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri karşılıklı yardımlaşarak birbirlerine erzak ve askeri malzeme göndermişti. Kuva-yı Milliye teşkilatı da gerek

⁷⁶³Çelik, a.g.k., 1999,,s.244-245.

⁷⁶⁴Osman Tufan, a.g.k., 1998, s. 96-97.

⁷⁶⁵ATASE, a.g.k.,2009, s.219.

bölgenin ileri gelenleri ve köylülerinin bir araya toplanmasıyla gerekse Kozan Kuva-yı Milliye'nin desteğiyle oluşturulmuştu.

3.8.1. Ceyhan'da Milli teşkilatın yapılanması ve Kuva-yı Milliye mücadelesi

Doğu Kilikya Komutanlığı'nın Ceyhan Cephesi sınırları Seyhan Nehri'nden Kozan yolu, Kürkçüler ve İncirlik köyleri arasında kalmaktaydı. Bu hat içinde İncirlik'ten doğuya doğru, Kürkçüler, Acıdere, Baklalı, Çakaldere, Misis, Kıvrıklı, Yılankale, Mangıt, Mercimek köyleri bulunmaktaydı⁷⁶⁶.

Geçici Mütareke ile Fransızların Kozan'ı tahliye etmesinden sonra Tufan Bey, Andırın, Kadirli, Kozan ve Sırkıntılar kuvvetlerini Ceyhan'a kaydırarak bölgede yeni bir askeri düzen oluşturmuştu. Kayhan ismini kullanan Sırkıntılar Grup Komutanı Ahmet Cevdet'ten Saygeçit Müfrezeleri'nin dağıtılmasını, Ceyhan'ın güneyinde bölük teşkilatının kurulmasını ve Adana'dan olası bir düşman taarruzuna karşılık Ali Kahya Komutasında bir bölüğün oluşturulmasını istemişti. Ayrıca Ahmet Cevdet, Çakaldere, Baklalı ve çevre köylerde bulunan kişilerle bir bölük daha kurmuş ve kumandanlığına da Yedek subay Tevfik'i atamıştı⁷⁶⁷.

Kuva-yı Milliye'nin önce Mangıt köyünün hakimiyetini eline almış daha sonra köyün çevresinde siperler kazarak bölgenin korunması için mücadele etmişti. Bununla birlikte Mercimek'te de Sarı Bahçeli Ahmet ile Avcı Mehmet Ağalarla birlikte yeni bir bölük kurulmasına çalışılmıştı. Bu yeni bölük Adana'dan ve güney bölgelerden gelebilecek düşman kuvvetlerini keşfetmek ve baskınlara engel olmak gibi önemli başarılar elde etmişti⁷⁶⁸. Kuva-yı Milliye Ceyhan'ın düşman işgalinden kurtarılması için mücadele hazırlıklarına başlamıştı. Bölge halkının bir kısmı silahlanmaya çalışırken diğer bir kısmı da Kuva-yı Milliye'ye istihbarat sağlamak için jandarmaya kayıt yaptırmıştı. Mevcut görev yapan jandarmalar ise Milli kuvvetlere katılmıştı⁷⁶⁹.

Bu sırada Fransız zulmünden dolayı Ceyhan'dan kaçan halk Kozan'a yerleştirilmiş ve bölgenin ileri gelenleri tarafından da Mercimek'te Ceyhan Müdafaa-i

⁷⁶⁶Çelik, a.g.k.,1999, ,s.218-219.

⁷⁶⁷Çamurdan, a.g.k. 1969, ,s.361-362.

⁷⁶⁸Osman Tufan, a.g.k., 1998,,s.71.

⁷⁶⁹TİTEA, (23.04.1336). K.102, G.72.

Hukuk Cemiyeti kurulmuştu. Cemiyetin başkanlığına Ceyhan Müftüsü Hacı Halil Efendi, üyeliklerine ise Eczacı Abbas Bey ve Ceyhan Savcısı Sadık Bey getirilmişti⁷⁷⁰.

Ceyhan'ın düşman işgalinden kurtulması için bir yandan askeri ve idari teşkilatlanmalar yapılmış diğer yandan kendi çıkarlarını her şeyin üstünde gören kişilerin propagandaları da engellenmeye çalışılmıştı. Tufan Bey, Kadirli'nin erzak ihtiyacının karşılanması için Rasim Efendi'yi Ceyhan'a yolladığında bölge hakkında önemli istihbarat da almıştı. Kadirli Kuva-yı Milliye teşkilatında görev almış Nuri Çavuş ile Fransız taraftarı olan ancak kendi nüfuzunu genişletmek için zaman zaman Türkleri Fransızlara karşı koruyan Ceyhan Kaymakamı İbrahim Bey, Ceyhan halkına provokatif söylemlerde bulunmaktaydı. Sivas'ta kurulan milli yapının Türk halkını zor duruma soktuğunu, esir olan padişahın kurtuluncaya kadar kendilerinin Ceyhan'da bir hükümet kuracaklarını söylemişti. Hatta İbrahim Bey kendine sadrazam, Nuri Çavuş'ta Harbiye Nazırlığı unvanını vermişti. Bunun üzerine Tufan Bey, derhal duruma müdahale etmek için Kadirli'den Ceyhan'a gitmek yola çıkmıştı. Ancak İbrahim Bey'in Fransızlara sığınması, düşman kuvvetlerinin Kozan'a doğru hareket düzenleyeceklerine dair duyum alınması üzerine Ceyhan' gitmekten vazgeçilmişti⁷⁷¹.

Mercimek'teki Kuva-yı Milliye teşkilatında, Kozan'daki Sırkıntılar takımının iki bölüğünden oluşan 100-150 kişi de bulunmaktaydı⁷⁷². Ancak Kozan'a Fransız kuvvetlerinin ilerlemesi Ceyhan'daki Kozanlı milli kuvvetleri endişelendirmişti. Ceyhan cephesinde silahlı görev yapan Kozan halkı, evlerinin istilaya karşı savunmasız kaldığı düşüncesiyle kendi köylerine dönmek istemişti⁷⁷³. Bu nedenle Aydınöğlu Tufan, cephelerinden ayrılmak isteyen kuvvetleri yeniden disiplin altına almak için Ceyhan'a gelerek karargahını Mercimek'e taşımış ve bölgedeki milli kuvvetlere yeni görevler vermişti. Buna göre Tufan Bey, Kozan ve Sırkıntılar takımlarını kendi sorumluluğuna almıştı. Ağazade Çerkez Bey'e Yukarı Sırkıntılar bölüğünün, Saygeçitli Gökvelioğlu Mehmet Bey'e Aşağı Sırkıntılar bölüğünün komutasını vererek Mangıt köyündeki siperlere yerleştirmişti⁷⁷⁴. Böylece karargahın Mercimek'e taşınmasıyla Ceyhan Cephesi

⁷⁷⁰Çelik, **a.g.k.**,1999, ,s. 219.

⁷⁷¹Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, s.75-76.

⁷⁷²Çelik, **a.g.k.**,1999, s.220.

⁷⁷³Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, ,s.77.

⁷⁷⁴Çamurdan, **a.g.k.** 1969, ,s.371.

sağlam bir yapıya dönüştürülmüş olsa da Kuva-yı Milliye'nin silah ve cephane sayısı diğer cephelerde olduğu gibi oldukça yetersiz kalmıştı.

Kuva-yı Milliye'nin bulunduğu siperler Fransız taarruzu altında kalmıştı. Ayrıca siperlerin yakınındaki Mercimek karargahı da yanmış ve terkedilmişti. Bunun üzerine teşkilatın güvenliğini sağlamak ve Ceyhan, Misis ve Adana cepheleri ile haberleşmeleri sürdürebilmek amacıyla karargah Tatarlı (Isırganlı) köyüne taşındı. Mercimek karargahının olduğu bölgede ise küçük bir birlik bırakıldı. Tatarlı ve Mercimek'te 500'den fazla kuvvetin bulunması yiyecek ihtiyacını ortaya çıkardı. İhtiyacı karşılamak için Tatarlı köyünün ileri gelenleri tarafından iâşe heyeti kuruldu ve başkanlığına Maşuk Partal getirildi⁷⁷⁵.

Tatarlı (Isırganlı) karargahının kuzeyindeki Misis nahiyesinin çoğunluğu Ermeni'ydi ve Ermeniler Fransızlarla bölgedeki tren istasyonu aracılığıyla Adana, Osmaniye ve Mamure arasında haberleşebilmekteydi. Bu nedenle söz konusu nahiye, bölgenin kurtuluşu için büyük bir öneme sahip olmuştu. Misis Nahiyesinin büyük köyleri Sırkıntılar takımına bağlandı ve birliğe, sürekli olarak demiryollarına taarruzda bulunması emri verildi. Düşman kuvvetleri Kuva-yı Milliye'nin bu taciz baskınlarına karşı, trenlerine top ve makineli tüfek yerleştirirken vagonları da kum torbaları ile savunmaya aldı. Milli kuvvetler de demiryollarına baskınlar yaparak rayları söktü. Ancak Fransız kuvvetleri de Adana ve Osmaniye'den hazır kurulu raylar getirdi ve işçileri makineli tüfekle koruyarak rayların yeniden döşenmesini sağladı⁷⁷⁶. Buna rağmen Fransız demiryolu taşımacılığı büyük zarar gördü.

Misis nahiyesini düşman işgalinden kurtarma mücadelesi zaferle sonuçlanmasa da Ceyhan Kuva-yı Milliye teşkilatı faaliyetlerini genişletmişti. Sırkıntı takımının karargah yeri olan Dedeler Köyü'nde, Misis nahiyesinin hükümet teşkilatı kurulmuştu. Ayrıca demiryollarına yakın olan köyler olası bir düşman saldırısına karşılık boşaltılarak bölge halkı Dedeler ve Yarımcı'ya çadırlara yerleştirilmişti. Bu bölgeye göç eden halkın iâşesini sağlamak amacıyla Nahiye Müdürlüğü kurulmuş, başkanlığına Kürkçü köyünden hukuk mezunu Hafız Ali Efendi getirilmişti⁷⁷⁷.

⁷⁷⁵Çelik, a.g.k.,1999, ,s.221.

⁷⁷⁶Osman Tufan, a.g.k., 1998,,s.79.

⁷⁷⁷Çelik, a.g.k.,s.222.

3.8.1.1. Mercin savaşları

18 Ağustos 1920’de Fransız kuvvetleri, Mercin Suyu’nun kuzeyinde mevzilenen Kuva-yı Milliye birliklerinin üzerine bir piyade alayı, bir süvari bölüğü ve iki batarya ile saldırıya geçti. Fransızlardan elde edilen iki ağır makineli tüfekle birlikte Cezayirli Mehmet Çavuş komutasında Köprübaşı’nda siper alan milli kuvvetlere Kösreli Hacı Ali Efendi ve Ali Caf Ağa’ya bağlı müfrezeler de katılmış ve birliğin toplam mevcudu 150 kişi olmuştur. İleri karakollar Mercin Suyu’nun güneyindeki değirmene ve Ceyhan yolu üzerinden Mercin’in iki km ilerisine taşınmıştı. Buradaki Kuva-yı Milliye’nin mevcudu da iki süvari ve 12 piyadeden oluşmaktaydı⁷⁷⁸.

Milli kuvvetler Fransızların baskın niteliğindeki saldırısına ateşle karşılık vermişse de Sabitzade Çiftliği ve Avşar Mezarlığında cephe kuran Fransızlar, Türk mevzilerini top ateşine tutmuştu. Mercin Suyu’nun güney kıyısının elli metre yakınına gelen Fransız kuvvetleri, Kuva-yı Milliye’nin şiddetli savunması karşısında Ceyhan’a geri çekildi. Mercin Savaşı’nın bu ilk aşamasında Fransız birliklerinde yirmiye yakın ölü, yüze yakın yaralı vardı⁷⁷⁹.

Fransız kuvvetleri yaptığı baskınla umduğunu bulamayınca Kuva-yı Milliye hakkında istihbarat toplamaya çalıştı. Isırganlı karargahında Aydınoglu Tufan Bey’in yanına Ata isminde biri gelmiş ve Kuva-yı Milliye’de görev aldığını söyleyerek Tufan Bey’in güvenini kazanmıştı. Ata, Ceyhan’daki Milli Kuvvetlerin mevzilendiği bölgeleri ve bataklık olan Mercin Suyu’nu geçmenin tek yolunun köprü olduğunu ancak bu yolla Türk mevzilerinin geri hattına ulaşarak milli kuvvetlerin yok edilebileceğini öğrenmişti. Gerçekte Fransızların tercümanı olan Ata, Türkler hakkında önemli askeri bilgileri elde ettikten sonra görevini tamamlamış ve yeniden Fransızların yanına dönmüştü. Bu olaydan sonra 22 Ağustos 1920’de, Fransız uçakları Albay Gracy’nin emriyle, keşif uçuşuna başladı. Bunun üzerine Tufan Bey, milli kuvvetlerin stratejisini değiştirmek için hemen Mercin’e gitmişti. Burada Mercin köprüsünü yıktırılmış ve mazgalı siper yaptırdı⁷⁸⁰. Ayrıca bölgedeki birlik, İnce Ali Müfrezesi ve Muhacir Bölüğü ile takviye edilerek birliğin mevcudu dört yüze çıkarıldı⁷⁸¹.

⁷⁷⁸ATASE, a.g.k.,2009, s.219-220.

⁷⁷⁹Çelik, a.g.k.,s.223.

⁷⁸⁰Osman Tufan, a.g.k., 1998,,s.80.

⁷⁸¹ATASE, a.g.k.,2009, s.220.

Fransız kuvvetleri, 28 Ağustos 1920’de sabah 04.00’te Mercin’e, çoğu süvari olmak üzere top bataryaları, beş uçak ve zırhlı araçlarla ikinci kez taarruza geçti. Fransızlar köprüden geçmek için harekate geçmişse de tepelere mevzilenen Milli kuvvetler, ovadaki düşman kuvvetlerini mazgal ateşi altına aldı⁷⁸². Fransız kuvvetleri, zırhlı araçlar ve toplanarak yeniden taarruza geçmek istediye her girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı. Akşam olduğunda düşmanın 7,5 cm’lik topları, makineli tüfekleri ile durmaksızın milli kuvvetlerin mevzilerine ateş ettiğinden, Fransızların cephanesi bitmişti. Mevzilerini büyük bir fedakarlıkla koruyan Kuva-yı Milliye’nin karşısında Fransız kuvvetlerinin cephanesi tükenmiş ve 15 saat süren çatışmanın sonunda geri çekilerek Ceyhan’a döndü⁷⁸³. Yapılan savaş sonunda Fransız tarafında üç yüz kişi hayatını kaybederken Kuva-yı Milliye yedi şehit vermişti⁷⁸⁴.

Kuva-yı Milliye’nin Ceyhan Grubu, kendisinden sayıca çok üstün asker mevcuduna ve savaş araçlarına sahip Fransız kuvvetleriyle fedakarca savaşarak düşmanın Mercin Suyunun öteki tarafına geçmesine izin vermemişti. Böylelikle Ceyhan’ın içlerindeki köyler korunmuş ve Ceyhan Kuva-yı Milliye teşkilatının iaşesi kolaylıkla sağlanmıştı.

3.8.2. Osmaniye’de Kuva-yı Milliye Mücadelesi

Fransızlar tarafından işgal edilen Osmaniye’de de diğer kazalarda olduğu Fransız yönetiminin teşvikiyle Ermeni zulmü yaşanmaktaydı. Türk halkına yapılan baskı ve şiddet bölgede Kuva-yı Milliye oluşturulmasına hız kazandırmıştı. Özellikle Fransız-Ermeni işgaline karşı çıkmak için cami meydanında toplanan bölge halkına 28 Mayıs 1919’da ateş açılması, Osmaniye’nin daha çok karışarak Osmaniye’lilerin ateşle karşılık vermesine neden olmuştu. Böylece Osmaniye’de Milli Mücadele ruhu ortaya çıkmıştı.

Bu olaydan sonra Osmaniye kazası içinde Karayığınlı, Nuri Efe, Yeşiloğlu, Taşçı Bekir Süleyman Ağa reisliklerinde halkla birlikte 25-50 kişilik müfrezelerin yanında kaza dışında da pek çok Kuva-yı Milliye birlikleri oluşturulmuştu⁷⁸⁵.

Fransızların Osmaniye’de; tahminen bin mevcuda sahip bir piyade taburu ile yüz mevcutlu dört dağ topu, yaklaşık altı adet makineli tüfek, Islahiye’de; üç yüz kişilik bir

⁷⁸²Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998,,s.81.

⁷⁸³K. Ener (1963). *Çukurova’nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı, İstanbul: Berksoy Matbaası*, s.105.

⁷⁸⁴ATASE, **a.g.k.**,2009,

⁷⁸⁵ATASE, **a.g.k.**,2009,s.83.

tabur süvari piyade bölüğü, iki top, birkaç makineli tüfek, Haruniye ile Bahçe arasında da birkaç küçük müfrezesi bulunmaktaydı⁷⁸⁶.

3.8.2.1. Haruniye (Düziçi) cephesindeki savaşlar

İşgal altında olan Haruniye halkı diğer yerlerde olduğu gibi işgalcilerin keyfi idaresi altında ezilirken Tufan Bey'de Andırın'da Yayıcıoğlu İbrahim Ağa'nın evindeydi. Bu sırada Haruniye'deki düşman ile mücadele yollarını arayan Haruniye Bucak Müdürü Hüseyin Hilmi Bey, Çetebaşı Mehmet Yeşil Efendi, Hacı Efendi, Çerçioğlu Hüseyin Efendi ve İlbeyli'den Habib Ağa, Tufan Bey ile görüşmek için Andırın'a gitmişti. Tufan Bey, Haruniyelilerle görüştüktan sonra bölgede Müdafaa-i Hukuku Cemiyeti Nizamnamesine göre teşkilat kurmalarını ve silahlanarak mücadeleye girişmelerini söylemişti. Bu görüşmeden sonra Haruniye'de cemiyet kurulmuş ve başkanlığına da Hüseyin Hilmi Bey getirilmişti. Üyeliklerine de Mehmet Yeşil, Hacı Efendi, İsmail Ökkeş ve Yazılmazoğlu Süleyman Ağa seçilmişti⁷⁸⁷. Kuva-yı Milliye Teşkilatı için de görev taksimatı yapılmıştı. Doğuda Divlimoğlu Hacı Bey ile Hayta Çenetoğlu, batıda Tevfik Ağyar ile Fettafoğulları, kuzeyde Palalıoğulları ile Cırnazoğulları, güneyde de Hocazade Muhammet Efendi ile kardeşleri yer almıştı. Haruniye cephe gerisinde kadınlarda mücadeleye katılmış⁷⁸⁸ ve Hacı Behçet Efendi'nin evinde yapılan fırınlarda yufka açarak milli kuvvetlere ekmek yapmıştı⁷⁸⁹.

4 Mart 1920'de kurulan Haruniye Kuva-yı Milliye'si, yaklaşık üç yüz kişilik mevcuda sahipti. Haruniye'de bulunan Fransız kuvvetlerinde ise iki tabur asker ve iki batarya olmasına rağmen Fransız kuvvetleri Kuva-yı Milliye'nin saldırılarına karşı koyamayıp güneye çekilmişti.

⁷⁸⁶ATASE, (11.03.1336). K.119, G.84.

⁷⁸⁷S. Hatipoğlu (1999). Doğu Meselesi ve Milli Mücadele'de Osmaniye. *ATAM Dergisi*, C.15, S.43, s.239-240.

⁷⁸⁸Rahime Hatun, Osmaniye'nin Milli Mücadele tarihinde önemli kadın simalarından biridir. bölgenin düşman işgaline uğramasından sonra bağımsızlık için cesurca mücadele veren Rahime Hatun, çetesiyle birlikte Ermeni ve Fransızlara baskılar düzenlemiş, tren sevkیاتlarının önünü kesmiş, tren raylarının sökülmesine öncülük etmişti. Rahime Hatun'un başarıları ve Şubat 1920'deki tünel taarruzunda ateş hattında kalarak şehit düşen arkadaşlarını kurtarması sebebiyle kendisine "Tayyar" lakabı verilmişti. 5 Ağustos 1920'de Fransız karargahına yapılan saldırıda erkeklerin hücumu geçemediğini gördüğünde "Ben kadın olduğum halde ayakta duruyorum da, siz erkek olduğunuz halde yerlerde sürünmekten utanmıyor musunuz?" diyerek çeteci erkeklerin taarruza geçmesini sağlamıştı. Ancak aynı çatışmada Tayyar Rahime şehir düşmüştü. Ayrıntılı bilgi için Bkz. V. Payaslı, (Güz 2017). Fransız işgalinde Osmaniye (Cebel-i Bereket) ve Rahime Hatun Üzerine Bir Değerlendirme. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.67, s.291-295

⁷⁸⁹Payaslı, a.g.k., 2017, s. 288.

Bu geri çekilmenin ardından, Osmaniye Askeri Mutasarrıfı Yüzbaşı Andre komutasındaki Fransız kuvvetleri Haruniye'ye taarruzda bulunmak için girişimde bulunmuşsa da direniş göreceği düşüncesiyle vazgeçmişti⁷⁹⁰. 150 kişilik Ermeni kuvveti, 7 Mart 1920 tarihinde Haruniye'nin kuzeyinde bulunan Gökçayır bölgesine gelmiş ve buradaki Sabun Çayı'nın kuzeyindeki Milli birliklere saldırma girişiminde bulunmuştu. Ancak milli kuvvetler Ermenilerin saldırı planından haberdar olduklarından dolayı önce saldırıya geçmişti. İki saat süren çatışmadan sonra Ermenilerden on beşi öldürülmüş ve geri kalanı kaçmıştı. Bahçe kazasından gönderilen takviye Ermeni kuvveti yolda pusuya düşürüldüğünden Sabun Çayı civarındaki tüm Ermeni kuvvetleri yok edilmişti.

Maraş Kuva-yı Milliye'sinde önemli görevleri yerine getiren Yörük Selim Bey emrindeki yüz adam ve iki ağır makineli tüfekle 27 Mart 1920 tarihinde Haruniye'deki Milli Kuvvetlere katılmıştı. Yörük Selim Bey'in komutayı ele almasından sonra Fransızlara karşı taarruza geçilmiş ve Fransız ordusuna ağır kayıplar verdirilmişti. Bu savaşların sona ermesinden sonra Fransızların bölgeyi tahliye etmesi için taraflar arasında geçici bir ateşkes yapıldı. 15 Nisan 1920'de imzasız olarak çekilen telgrafta yarın (16 Nisan) saat ikiden dokuza kadar Mütareke ilan edildiği, Fransızlardan taarruz yapılmadıkça Kuva-yı Milliye'nin de ateş etmemesi istendi. Ayrıca yarın saat üçte Amerikan Mektebi'nin müdürü ve müdiresi beyaz bir bayrakla Haçin'e inecek ve Mütareke bitmeden saat sekizde geri dönecekti⁷⁹¹. Böylece Yüzbaşı Bonnouvrier emrindeki Fransız ve Ermeni kuvvetleri Haruniye'yi boşalttı⁷⁹². Bu tahliyeden sonra Milli kuvvetler, Haruniye'de geçici Cebel-i Bereket (Osmaniye) Hükümeti kurarak bölgeye bir tabur asker yerleştirdi.

Fransızlar Haruniye'de bütün evleri yakmış ve Binbaşı Antonie, komutasındaki birliklerini Yarbaşı mevkiye getirerek burada müdafaa hattı kurmuştu⁷⁹³. Bu sefer Milli kuvvetler, demiryollarına zarar vererek ve köprülerin vidalarını sökerek müdafaaya çekilen Fransızların Adana ile Antep arasında gerçekleşecek haberleşmelere engel olmaya çalıştı. Böylelikle 15 Mayıs 1920'de yüz elli Fransız erinin bulunduğu trenin de köprü üzerinde devrilmesiyle pusuda bekleyen Milli kuvvetler ile Fransızlar arasında

⁷⁹⁰ATASE, (11.03.1336). K.119, G.84.

⁷⁹¹TİTEA, (15.04.1336). K. 104, G.16.

⁷⁹²TİTEA, (05.05.1336). K. 102, G.50.

⁷⁹³TİTEA, (23.04.1336). K.102, G.72.

çatışma çıktı. Fransızlar çıkan çatışmaya takviye göndermişse de Milli kuvvetler karşısında direnemeyip yirmi beş esir bırakarak yeniden Yarbaşı'na çekildi⁷⁹⁴.

Fransızlarla yapılan 30 Mayıs 1920 tarihli 20 günlük Geçici Mütarekeden sonra Haruniye'deki Fransız kuvvetleriyle yeniden çarpışmalar yaşanmaya başladı. Yörük Selim Bey beş yüz kişilik kuvvetiyle Kayabaşı'ndaki Fransız ordusunun etrafını çevirdi. Fakat Fransızlar çemberden kurtularak önce Mamure'ye, daha sonra da Osmaniye'ye kadar çekildi. Böylece üç gün süren çatışmaların ardından Haruniye ile Bahçe arasında hiçbir Fransız askeri kalmadığından söz konusu yerler düşman işgalinden kurtuldu⁷⁹⁵.

Haruniye Kuva-yı Milliye'sinin komuta eden Yörük Selim Bey, Fransızları takip ederek Osmaniye'ye kadar ilerlemişti. Ancak yapılan çatışmalar sonrası Osmaniye düşman işgalinden kurtulamadığı gibi Yörük Selim Bey'de Islahiye cephesine gönderildi.

3.8.2.2. Kovanbaşı savaşları

5 Ekim 1920 tarihinden itibaren Fransızlar Erzin'deki kuvvetlerini, İskenderun ve Dört Yol üzerinden bölgeye getirdiği kuvvetlerle takviye etmişti. Ardından Toprakkale'ye ve bu bölgenin kuzeyindeki Bahadır Tepesi'ne yerleşmişti. Milli Kuvvetlerde olası bir Fransız taarruzuna karşı Kovanbaşı çevresine mevzilendi⁷⁹⁶. 9 Ekim 1920'de düzenini sağlayan Osmaniye Kuva-yı Milliye birliklerinin; Haruniye bölükleri, 26. Alayın 2. Taburu ve ağır makineli tüfek bölüğü bir kudretli dağ takımı ile birlikte Kovanbaşı sırtlarına ve Beştepeler'e; Osmaniye bölüklerinin içinde yer alan Çardak, Kıyak, Yarpuz müfrezeleri Osmaniye'nin kuzeydoğusundaki ova kesimine; Islahiye bölükleri ise Domuz Gediği'ne yerleştirildi. Hassa bölükleri Katma'dan gelebilecek kuvvetlere karşı, Ceyhan bölükleri de gereğinde kullanılmak üzere Mercin Suyu'nun kuzey kıyısında hazır durumda bekliyordu. Bunun yanı sıra Ceyhan bölükleri ile irtibat sağlaması için Tatarlı'da bir grup oluşturulmuş ve Dikili'de de süvari birliği toplandı⁷⁹⁷.

10 Ekim 1920'de topçu bataryalarıyla Kovanbaşı, Topçular ve Araplar'daki milli kuvvetlere saldırıda bulunan Fransız kuvvetleri, Arap ve Tatarlı köylerini işgal etmişti. Fakat Beştepeler'de bulunan Türk kuvvetleri Fransız ordusunu cepheden ve yandan yoğun ateş altında bıraktıkları için Fransız kuvvetleri geri çekildi. Fransızlar daha sonra

⁷⁹⁴Çelik, a.g.k. 1999, s.209-210.

⁷⁹⁵ATASE, a.g.k.,2009, s.84.

⁷⁹⁶Çelik, a.g.k., 1999, s.211-212.

⁷⁹⁷ATASE, a.g.k.,2009, s.221.

Haruniye bölüklerinin olduğu Kovanbaşı mevkiine yönelerek 300-400 metre yaklaşmışlarsa da 26. Alayın 2. Taburu tarafından takviye edilen milli kuvvetler Fransız kuvvetlerine ağır zayıat verdirerek geri püskürtüldü⁷⁹⁸.

Kuva-yı Milliye'nin elindeki savaş malzemelerinin sayıca az olması ve olanlarının da bozuk olması dolayısıyla Fransızlar yeniden taarruza geçti. Fransızların bu saldırısına Kuva-yı Milliye, ağır makineli tüfek bölüğünün ve cephe gerisindeki topların desteği ile karşı koymayı başarabilmişti. Kuva-yı Milliye büyük kayıplar veren Fransızları tamamen ortadan kaldırmak için yedekte bekleyen Ceyhan grubuna Toprakkale yönünden ilerleyerek Fransız cephesini geriden sarmasını emretmişti⁷⁹⁹. Ancak Milli kuvvetler Tatarlı istikametine giden bir diğer Fransız birliği karşılaştığından Endel ve Hamidekale geçitlerini aşarak Ceyhan'ın kuzeyine çekilmek zorunda kalmıştı⁸⁰⁰.

Yaklaşık sekiz saat süren Kovanbaşı Savaşı'ndan sonra Milli kuvvetler cephelerini güçlendirmeye çalışırken Fransız kuvvetleri topçu ateşlerinin desteğiyle Yeniköy civarına çekildi. Bu çekilme hareketi Kuva-yı Milliye'de Fransızların Ceyhan Nehri'nin kuzeyine doğru taarruz yapacağı düşüncesini yarattı. Bunun üzerine Milli kuvvetler Fransızların önünü kesmek için Kara Hasan Müfrezesi'ne Akyar sırtlarına geçmesini; Ceyhan grubuna da Hamidekale'de mevzilenmesini emretmişti. Fakat Fransızlar 12 Ekim 1920 gecesi Ceyhan Nehri'nin güneyindeki Hamidekale'de geceyi geçirmiş ve 13 Ekim'de de Ceyhan üzerinde dar bir yer olan İnceyar köyü civarında kendi kurdukları köprüden geçerek Adana'ya çekilmişti. Bunun dışında Fransızlar Toprakkale'deki kuvvetlerini de Erzincan'a çekerek Ceyhan'ın kuzeyine yerleşmişti⁸⁰¹.

Kovanbaşı adıyla anılan bu savaşta Kuva-yı Milliye, Fransız kuvvetlerine ağır bir zayıat verdirdi. Milli kuvvetlerin Fransızlarla yapılan çatışmalarda silahları ele geçirmeleri, makineli tüfek bölüğünü etkili bir şekilde kullanmaları, arazi şartlarından ustaca faydalanmaları başarıyı da beraberinde getirdi. Fransız kuvvetlerinin ise yapılan bu muharebelerden sonra bölgeye hakim olma ümidi de sarsıldı.

⁷⁹⁸Payaslı, **a.g.k.**, 2017, s.296-297.

⁷⁹⁹Hatipoğlu, **a.g.k.**, 1999, s.244.

⁸⁰⁰Çelik, **a.g.k.**, 1999, s.213.

⁸⁰¹ATASE, **a.g.k.**, 2009, s.222-223..

3.8.3.3. Kanlıgeçit mücadelesi ve Mamure baskını

Kanlıgeçit'i alarak Antep ve Maraş yolunu açmak isteyen Fransız kuvvetlerinin Osmaniye ve Kadirli'ye saldırı yapacaklarına ve bir tümen kadar kuvvetinde Toprakkale bölgesinde toplandığına dair istihbarat alınmıştı. Bunun üzerine Osmaniye Bölge Komutanlığı Haruniye bölümündeki 26. Alayın 2. Taburun, ağır makineli tüfek bölümünün ve kudretli dağ takımının Domuz Dağı'nın batısındaki Haramibeli'ne hareket etmesi⁸⁰² ve Haruniye, Bahçe ve Osmaniye bölüklerinden birer müfrezenin de Kanlıgeçit mıntıkasında kalması emredilmişti⁸⁰³.

Edinilen istihbarat doğru çıkmış ve Fransızlar Toprakkale'ye yerleştirdikleri kuvvetlerle sağ ve sol olmak üzere iki koldan Osmaniye Cephesine saldırmıştı. Sağ kol Osmaniye – Çardak – Çona yönünde Kanlıgeçit'e doğru, sol kol ise Osmaniye İstasyonundan Dervişiyi ve Mamure İstasyonuna doğru ilerlemeye başlamıştı. Bir Fransız Piyade Alayı Ceyhan nehrinin en önemli geçiş yeri olan Sarp Geçidi'ne ulaşmıştı. Fransız ordusu bir yandan bu piyade alayının, bir gün sonra taarruzda bulunacak olan birliğe katılması için geçidi aşmasını planlamışken diğer yandan Ceyhan'ın batısında konuşlanan topçu birlikleriyle geçidi savunan Milli kuvvetleri şiddetli ateş altında tutmuştu. Fransız kuvvetleri, top ateşlerinin desteğiyle geçidin doğu yönünde ilerlemiş olmasına rağmen nehrin yatağının genişliği Fransızları, milli kuvvetlerin ateşi altında bırakmıştı. Böylece panik olan Fransızların taarruzu da geri püskürtmüş ve Kuva-yı Milliye'nin kuzeyden ablukaya alınması da önlenmişti. Bu hareketin ardından Karatepe Milli kuvvetlerin eline geçmiş ve Kanlıgeçit bölgesindeki birlikler de Karatepe'ye kaydırılmıştı⁸⁰⁴.

2 Kasım 1920 tarihinde Fransızlarla önemli bir çatışma yaşanmamıştı. Fransızlar kuvvetlerini Kanlıgeçit – Mamure hattında toplarken Türk birlikleri de kuvvetlerini Kanlıgeçit mevkinde bir araya getirmeye çalışıyordu. Ayrıca çevre kazalardan da Haruniye üzerinden Yarbaşı'na hareket edecek takviye kuvvet istendi. Buna göre Islahiye'den Bedri Bey, Tufan Bey komutasındaki beş yüz kişilik Kadirli müfrezesi ve Feke müfrezesi Haruniye'ye geldi.⁸⁰⁵

⁸⁰²Payaslı, **a.g.k.**, 2017, s.297.

⁸⁰³ATASE, (12.02.1336). K.334, G.170.

⁸⁰⁴ATASE, **a.g.k.**,2009, s.224.

⁸⁰⁵Hatipoğlu, **a.g.k.**, 1999, s.245.

4 Kasım 1920’de iki tarafın keşif kolları arasında çatışmalar yaşanmış ve 6 Kasım’da Fransız kuvvetleri Kanlıgeçit ve Mamure’de toplanmıştı. 8 Kasım günü ise Fransızlar Türk kuvvetlerinin üzerine hem karadan hem de havadan saldırıya geçmişti. Bu taarruzla Fransızlar Türklerin ileri karakollarını işgal etmişse de mevziler akşama doğru milli kuvvetler tarafından geri alınmıştı. Fransız kuvvetleri bu saldırıda sadece geceyi geçirebilmeleri için bir tepeyi ele geçirmişti⁸⁰⁶. Aynı akşam Fransızlar, Islahiye’ye taarruzda bulunulacağına dair asılsız propaganda yapmıştı. Bunun üzerine Kanlıgeçit’teki Islahiye Grup Kumandanı Yüzbaşı Bedri emrindeki süvarileri alarak Islahiye’yi savunmaya gitmişti. Yerine Binbaşı Hasan Basri bırakmıştı. Ancak Kanlıgeçit’teki Islahiye Bölüğü Fransız taarruza dayanamamış ve Hasanbeyli’ye doğru çekilmişti.

9 Kasım’da Fransız kuvvetleri Kabatepe’de bulunan Milli kuvvetlere iki koldan saldırıya geçmişti. Fransızlar ilkinde Şeker Deresi’ndeki piyadeleri oyalamak için sahte bir taarruz yapılmış, ikincisinde ise 12 adet ve ağır makineli tüfeklerle Kabatepe’yi güneyden çevrelemek için amaçlanmıştı. Fransızlarla yapılan muharebede Kuva-yı Milliye eksik veya bozuk askeri malzemelerle savaşı kazanmaya çalışmıştı. Kırılan topunun piston başlığı ateş edemez hale gelince cephane azlığından dolayı mevzilenmemiş kudretli dağ topu bataryası savaş alanına getirilerek harekate başlanmıştı. Dağ topu başarılı atışlar yapmış hatta bir atışını Fransızların cephane arabasına isabet ettirerek Fransızların ciddi kayba uğramasına sebep olmuştu. Ancak dağ topunun da mevcut otuz mermisi tükendiği için Kuva-yı Milliye topçu desteğinden yoksun kalmış ve böylece Karatepe’ye yönelen Fransız birliği karşısında milli kuvvetler geri çekilmişti. Fransız kuvvetleri de 9 Kasım’da önce Karatepe’yi sonra da Hasanbeyli’yi işgal etmişti⁸⁰⁷. Böylece Fransızlar Ceyhan Nehri’nin kuzeyini hakimiyet altına aldıktan sonra Mamure’ye zayıf bir birlik bırakarak Osmaniye’ye dönmüştü.

Fransızlar Hasanbeyli’den sonra Islahiye ve Katma’ya geçmiş ve 13 Kasım’da Katma’dan Antep’e ulaşmıştı. Fransız kuvvetleri Antep’te mücahitlerle çatışmaya girmiş ve 8 Şubat 1921’de General Goubeau komutasındaki 4. Fransız tümenine bağlı birlikler Antep’i teslim olmaya mecbur bırakmıştı⁸⁰⁸.

⁸⁰⁶Payaslı, **a.g.k.**, 2017, s.297.

⁸⁰⁷Çelik, **a.g.k.**,1999, ,s.217-218.

⁸⁰⁸ATASE, **a.g.k.**,2009, s.226.

Haçin'in düşman işgalinden kurtulmasından sonra ilçenin kaymakamlığını yapan Üsteğmen Saim Bey, Haçin ve Kadirli kuvvetleriyle az sayıda Fransız askerinin bulunduğu Mamure'ye gelerek Ceyhan birliklerine katılmıştı. Aynı zamanda Tufan Bey'de Andırın, Kadirli ve Kozan hapishanelerinden çıkanlarla bir birlik kurarak Mamure'ye ulaşmıştı. Mansurlu birlikleri ve Tapan müfrezesi ile Karabucak bölümü birleştirilerek Saim Bey'in emrine verilmişti⁸⁰⁹.

Mamure'de bulunan Fransız askerleri betonarme olan ve çok güçlü bir şekilde tahkim edilmiş istasyonda mevzilenmişti. Üsteğmen Saim Bey yaptığı keşiflerden sonra 15 Kasım 1920'de baskın düzenlemişse de Cezayirli Müslümanların da olduğu Fransız kuvvetleri bir savaş hilesi yapmıştı. Buna göre teslim olmak istediklerini söyleyen Fransızlar, kendilerine yaklaşan Milli kuvvetlere ateşle karşılık vermişti. Kuva-yı Milliye düştüğü tuzakta ağır zayıat vermiş ve Saim Bey⁸¹⁰ ile birlikte on beş asker şehit olmuştu⁸¹¹. Komutanların şehit düşmesinden sonra Türk kuvvetleri Ceyhan Nehri'nin kuzeyine, Fransızlar da savaş düzeni içinde Domuz Dağı'na çekilmişti.

Ankara'ya gitmeden Selahattin Adil Paşa'nın kendisine verdiği görevi tamamlayan Tufan Bey, Saim Bey'in ölümünden sonra Osmaniye'den ayrılmıştı⁸¹².

Şubat 1921'e kadar Osmaniye cephesinde önemli çarpışmalar olmazken 4 Şubat 1921'de Fransızların Hasanbeyli yönünde ilerlediği öğrenilmişti. Bunun üzerine Haruniye bölükleri Kanlıgeçit ve Kabatepe arasında, Bahçe bölükleri Kanlıgeçit'te, Dört Yol müfrezesi de Kanlıgeçit karakolu ile Osmaniye-Hasanbeyli şosesi arasında mevzilenmişti⁸¹³.

Fransızlar Kanlıgeçit'e girdikten sonra Türk kuvvetleri küçük gruplar halinde hücumla geçmiş ve her tarafı sarılan Fransız kuvvetleri de geriye yani Yarbaşı'na doğru cephanelerinin bırakarak kaçmaya başlamıştı. Milli kuvvetler Fransızlara ait birçok ağır silah ve cephane elde etmişti. Kuva-yı Milliye Fransız kuvvetlerini takip ederek

⁸⁰⁹Payaslı, **a.g.k.**, 2017, s.298.

⁸¹⁰Haçin, Kozan, Kadirli, Feka Kuva-yı Milliye teşkilatının oluşumunda büyük fedakarlıklarda bulunmuş ve Haçin'in düşman işgalinden kurtulmasında önemli payı olan Üsteğmen Saim Bey'in ismi 30 Aralık 1923'te Haçin'e verilerek kazanın ismi Saimbeyli olarak değiştirilmiştir.

⁸¹¹Çelik, **a.g.k.**, 1999, s.246.

⁸¹²Kozanlıların hediye ettiği bir atla 5 Aralık 1920'de Kozan'dan Pozantı istasyonuna gelerek Ankara'ya geçmiş ve Büyük Millet Meclisi'nde koruma subaylığı yapmıştı. Aynı zamanda Milli Mücadele'nin son günlerinde 2. Tümenin 127. Alay kumandanlığına tayin edilerek İzmir'in kurtuluşuna katılmış ve İzmir'e ilk giren kumandanlardan biri olmuştur. Bkz. Onar, **a.g.k.**, s.344; Osman Tufan, **a.g.k.**, 1998, s. 103-104.

⁸¹³Hatipoğlu, **a.g.k.**, 1999, s.247.

Yarbaşı'nda yeniden kuşatma altına alınmışsa da Fransızlar kuvvetlerini Osmaniye'ye çekmişti⁸¹⁴. Bu çekilmenin ardından 2. Ordu Komutanlığı da Kuva-yı Milliye birliklerini, az sayıdaki asker ve silahla üstün başarılar elde ettikleri ve kahramanlıkları için takdir ve teşekkür etmişti⁸¹⁵.

Mart ayında Fransız kuvvetleri bölgede yeniden hareke geçmiş ve Kanlıgeçit'i bombalamaya başlamıştı. 7 Mart 1921'e kadar süren çarpışmalarda Kuva-yı Milliye birlikleri şiddetli bir direnç göstererek Fransızların geri çekilmesine sebep olmuştu. 10 Mart'ta Fransız birliklerinin Haruniye, Karatepe, Güllütepe, Ellek, Kokarpınar, Karacaören ve Yarbaşı'nı işgal ettiği istihbaratı alınsa da Osmaniye Bölge Komutanlığı 27 Mart 1921'de Fransızlar'ın, Mamure ve Osmaniye bölgesinden çekildiğini ve birliklerimizin 3 Mart günü kaybettiği mevzileri tekrar ele geçirdiğini bildirmişti⁸¹⁶.

⁸¹⁴Çelik, **a.g.k.**,1999, ,s.247.

⁸¹⁵Hatipoğlu, **a.g.k.**, 1999, s.247.

⁸¹⁶ATASE, **a.g.k.**,2009, s.227.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. KURTULUŞA DOĞRU: ANKARA İTİLAFNAMESİ VE FRANSIZ İŞGALLERİNİN SON BULMASI

1920 yılında Ankara’da Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmış, Türk-Sovyet yakınlaşması başlamış, Çukurova’da Fransızlara karşı önemli başarılar elde edilmiş, Doğu Anadolu’da Ermeniler yenilgiye uğratılıp Gümrü Antlaşması yapılmıştı. Ankara hükümetinin politik, Kuva-yı Milliye’nin askeri zaferlerinin etkisiyle Fransız Ermeni müttefikliğinde çatırdamalar meydana gelmişti. Fransız hükümetinin Ermenilere karşı tutumunun değişmesiyle Ermeniler Fransızlara karşı hareketlerde bulunmaya başlamıştı. Bunun üzerine General Gouraund Adana’ya gelmiş ve Ermenileri silahlarını toplatmıştı. Ermeniler de Fransız uçaklarının bulunduğu hangarları, kendi nüfuzlarının güçlü olduğu yerlere taşımıştı⁸¹⁷. Milli Ajansın verdiği istihbarata göre ise, Fransızlar Adana’yı tahliye karar vermiş ve Ermenileri şehirden çıkarmaya başlamıştı⁸¹⁸.

1921 yılının başlarında ise Anadolu genelindeki iç isyanların tamamı bastırılmış ve düzenli ordu I. İnönü Savaşı’nı zaferle sonuçlandırmıştı. Ankara’nın askeri gücünü Anadolu’daki işgalcilere kanıtlaması sonucunda Fransız ve Ermeniler, Çukurova’da değiştirdikleri politikalarının devamında bölgede Türk nüfusunun varlığını kabul etmişti. Fransızlar Adana’da düşman işgalindeki her köyden iki tanesi zorunlu olmak üzere 200-250 kişilik Türk jandarma bölüğü kurmuştu. Para cezası olanlar af edilmiş yalnızca Kuva-yı Milliye’ye yardım edenlerin mallarına el konulmuştu. Ermeniler de Türklerle iyi geçinmeye başlamış ve barışmak istediklerini duyurmuştu. Ayrıca Fransızlar ordularındaki Ermeni askerlerinin silahlarını alarak Ermenileri başka bölgeye sürmüştü⁸¹⁹. Ermeniler Türklere geçmişi unutturmak ve dostane ilişkiler kurmak maksadıyla fes giyinmeye ve Fransızlardan ayrılmaya başlamıştı⁸²⁰.

Ankara hükümetinin kazandığı bu başarılar onun yalnızca işgal bölgelerinde değil, dünya kamuoyunda da itibarını artırmıştı. Ayrıca ölen Yunan kralının yerine savaş karşıtı Kral Constantin’in tahta çıkması ve Fransa’da da Çukurova işgalinin destekleyicisi Clemenceau’dan sonra Aristide Briand’ın başbakan olması İtilaf devletleri arasında doğu

⁸¹⁷ATASE, (30.09.1336). K.813, G.201.

⁸¹⁸ATASE, (09.10.1336). K.816, G.93,

⁸¹⁹ATASE, (17.01.1337). K.723, G.94. Bu Ermeniler Suriye’ye nakledilmiştir. ATASE, (30.12.1337). K.1731, G.23.

⁸²⁰ATASE, (03.01.1337). K.883, G.41.

politikasının yeniden gözden geçirme ihtiyacını ortaya çıkmıştı. Tüm bu gelişmeler sonucunda delegasyon başkanları İngiltere Başbakanı Lloyd George, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Fransa Başbakanı Briand, İtalya Dışişleri Kont Sforza olmak üzere diğer devlet temsilcileri Paris'te bir araya geldi. Görüşmelerde İngiliz avam kamerasından bir temsilci, İzmir sorunu çözülmedikçe Türkiye ile uzlaşmanın mümkün olmadığını belirtmişti. Dahası Anadolu'daki çatışmanın sona ermesi için Ankara Hükümeti ile görüşmelerin yapılmasının gerekliliğini ve müttefiklerle verilen ortak kararlar doğrultusunda toprak paylaşımının yapılabileceğini söyledi. İngiltere Başbakanı Lloyd George, bir yandan İngiliz temsilcinin görüşlerini onaylarken diğer yandan İstanbul hükümeti ile olan samimiyetinden dolayı Ankara ile görüşmekten tedirgin olduğunu ifade etti.⁸²¹.

20 Ocak 1921'de⁸²² gerçekleşen Paris görüşmelerinde taraflar Anadolu'daki gelişmeleri kendi politikaları aleyhinde olduğunu kabul etmişlerse de Sevr antlaşmasının maddelerini gözden geçirmek ve gerekli düzenlemenin yapılması konusunda ortak bir karar verememişti. Bu nedenle Paris'te toplanan İtilaf devletleri Anadolu sorununu çözmek için 21 Şubat 1921'de Londra'da Türk ve Yunan temsilcilerinin olduğu bir konferansın toplanmasına karar vermişti⁸²³.

4.1. İlk Siyasi Zafer: Londra Konferansı

Paris Görüşmelerinde alınan kararın ardından Fransa Başbakanı Briand, 26 Ocak 1921'de İstanbul ve Atina hükümet yetkililerini Londra Konferansı'na davet etti. Ayrıca Briand, Osmanlı heyetine Ankara hükümeti temsilcilerinin de konferansa katılması şartını sundu⁸²⁴. Ancak Mustafa Kemal Paşa, Türkiye'ye ait meselelerin çözümünde tek söz sahibinin Ankara Hükümeti olduğunu bu nedenle İtilaf Devletlerinin davetlerini doğrudan Türkiye Büyük Millet Meclisine yapmaları gerektiğini bildirdi. İki hükümet arasında uzun telgraf görüşmeleri olmuş fakat uzlaşma sağlanamadığı için Londra Konferansı'na ayrı heyetler gönderilmişti. Ankara Hükümeti'nin heyeti Bekir Sami Bey başkanlığında Yusuf İzzet Paşa, Muhtar Bey, Cami Bey, Muvaffak Bey, Adanalı Niyazi

⁸²¹ATASE, (03.01.1337). K.883, G.41.

⁸²²B. Kara (2009). Savaşa hazırlayan barış konferansı: Londra Konferansı. *Gazi Akademik Bakış*, C.3, S.5, s.151.

⁸²³A. R. Yüreğir 13 Temmuz 1953. Milli Mücadelede Çukurova, *Yeni Adana Gazetesi*, s.4.

⁸²⁴A. Sofuoğlu ve S. Yıldırım (2005). 1921 Londra Konferansı'nda Türk Diplomasisi: Sadrazam A. Tevfik Paşa'nın Sözü Türkiye Büyük Millet Meclisi Temsilcilerine Bırakması Meselesi. *Belleten*, C.79, S.284, s. 361.

Bey, Münir Bey ve İzmir milletvekili Mahmut Esat Bey'den oluşmaktaydı⁸²⁵. İstanbul hükümeti de Sadrazam Tevfik Paşa başkanlığında kurduğu heyette Mustafa Reşit, Osman Nizami Paşa ve iki danışman grubunu görevlendirdi⁸²⁶.

Ankara heyeti 6 Şubat 1921⁸²⁷ Anadolu'dan hareket etmiş ve Londra'dan önce Roma'ya giderek orada hükümetlerinin doğrudan konferansa çağrılmalarını beklemişti. İtalya hükümeti durumu konferansa iletmış ve 19 Şubat 1921'de Lloyd George, Ankara heyetini İtalya Dışişleri Bakanı Kont Sforza aracılığıyla konferansa davet etmişti⁸²⁸. Böylece Türkiye Büyük Millet Meclisi, İtilaf Devletleri tarafından tanınarak ilk siyasi zaferini elde etti.

İstanbul ve Ankara hükümetlerinin yanında, İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan ve Japonya'nın olduğu konferans 21 Şubat 1921'de toplanmış ve Yunanistan, Ankara hükümetinin delegeleri gelmeden önce tezini anlatıp konferanstan ayrılmıştı. Ankara heyeti bir gün sonra Londra'ya ulaşmış ve 23 Şubat'ta İstanbul heyeti ile birlikte ilk toplantıya katılmıştı. Lloyd George toplantıda ikilik yaratmak amacıyla ilk söz hakkını İstanbul temsilci Tevfik Paşa'ya verdi. Tevfik Paşa, Osmanlı Türklerinin oturduğu yerlerin siyasi ve iktisadi bağımsızlığı, boğazlar için uluslararası bir kurulun oluşturulması, azınlık hakları gibi konulara değinerek Ankara hükümetinden farklı düşünmediğini belli etti. Sözlerinin devamında ise söz hakkını Millet Meclisi'nin seçtiği ve konferansın davet ettiği Ankara temsilcilerine devrettiğini belirterek İtilaf devletlerinin emellerini boşa çıkardı⁸²⁹.

Bekir Sami Bey, konuşmasında azınlık haklarının karşılıklı esasına dayalı olması gerektiği, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin haksız yapılan işgaller için haklarını korumak için her yola başvuracağını, Osmanlı Devleti'nin bölünmez bir bütün olduğunu ve TBMM'nin egemenlik haklarından vazgeçmeyeceğini söyledi. Ancak Bekir Sami Bey, Ankara'ya danışmadan Londra Konferansı'nda resmi görüşmelerin dışında İngiltere, Fransa ve İtalya ile ikili sözleşmeler yaptı.

⁸²⁵Kara, **a.g.k.**, 2009, s.156-157.

⁸²⁶E. Arkan (Bahar 2018). Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Londra Konferansı (21 Şubat-12 Mart). Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı, S. 24, s. 251.

⁸²⁷A. R. Yüreğir 16 Temmuz 1953. Milli Mücadelede Çukurova, *Yeni Adana Gazetesi*, s.4.

⁸²⁸Sofuoğlu, **a.g.k.**, 2005, s.365.

⁸²⁹Kara, **a.g.k.**, 2009, s.163.

Bu sözleşmelere göre, İngiltere ile esir iadesi konusunda anlaşılmıştı. Ancak bu anlaşma ile uluslar arası eşitlik ilkesi göz ardı edilmişti. Ankara, İngiliz esirlerini iade ederken, İngiltere de İngilizlere kötü muamelede bulunan ve tehcir suçluları hariç olan esirleri serbest bırakacaktı⁸³⁰. İtalya ile yapılan sözleşme karşılıklı esasına dayanmıştı. Ankara İtalya ile ekonomik işbirliği yapacak, Antalya, Burdur, Muğla, Isparta, Afyon, Kütahya, Aydın ve Konya’da İtalya’ya imtiyazlar verilecekti. Ayrıca Ereğli kömür madenlerini İtalyan bir şirket işletecek ve Türk – İtalyan işbirliğinin yapıldığı şirketlerde Türk – İtalyan sermayesi kullanılacaktı. İtalyanlar ise kuvvetlerini Anadolu’dan çekmeyi ve İzmir ile Doğu Trakya’nın boşaltılması için Sevr Antlaşması’nın değiştirilmesi hakkındaki Türk tezini İtilaf Devletlerine karşı savunacaktı⁸³¹.

Fransa ile yapılan sözleşme İngiltere ve İtalya ile yapılan anlaşmalara göre daha detaylıydı. Bekir Sami Bey Fransızlarla Misak-ı Milli esaslarına tamamen aykırı olan askeri, ekonomik, siyasi nitelikte olan anlaşma yapmıştı. Bu sözleşmenin maddeleri şunlardı⁸³²:

- Taraflar arasındaki çatışmalara son verilip esir takası yapılacaktı.
- Çukurova’daki Türk halkı ve Ermeni çeteleri silahtan arındırılacaktı.
- Daha önce kurulmuş Türk jandarma teşkilatına Fransız subayların da katılımıyla yeni bir polis teşkilatının kurulacaktı.
- Çukurova, tarafların çatışmalarının bitmesinden 1 ay sonra boşaltılacak ve ilk tahliyeyi Türk birlikleri yapacaktı. Ayrıca Türk kuvvetleri bölgeyi, Fransızların boşatmasından 8 gün sonra teslim alabilecekti.
- Genel af verilecek ve Çukurova’daki Fransız idari personel yerinde bırakılacaktı.
- Etnik azınlıkları koruma altına alınacak ve jandarma, belediye idaresi kurulurken mutlak eşitlik sağlanacaktı.
- Fransız gruplarına, devlet tarafından ulaşım, maden, sulama, restorasyon gibi alanlarda özel imtiyazlar ve Ergani maden bakır madenlerinin, tek el işletmelerinin

⁸³⁰Ener, **a.g.k.**, 1963, s.134-135; Atatürk, **a.g.k.**, C.2, 2010, s.785-787.

⁸³¹Atatürk, **a.g.k.**, C.2, 2010, s. 787; Çelik, **a.g.k.**, 1999, s. 466.

⁸³²Yavuz, B. (1992). 1921 Tarihli Türk – Fransız Antlaşması’nın Hazırlık Aşamaları. *ATAM Dergisi*, C.8, S.23, s.277-279.

ve Bağdat demiryolunun imtiyazı verilecekti. Ayrıca Osmanlı Fransız sermayelerinin mümkün olduğunca birleşmeliydi.

- Fransız hükümeti İskenderun'da karma yapıda sahip Arapça ve Fransızca resmi dillerine özel bir yönetim oluşturacaktı.

- Türkiye ile Suriye arasında sınır Payas'ın güneyindeki Meydan-ı Ekbez, Marsova olacak ve Türkiye'ye Karnaba ile Kilis bırakılacaktı. Bağdat demiryolu Suriye'de, demiryolu platformu Türkiye'ye bırakılacaktı. Demiryolunun kuzeyi Türk gümrükleri, güneyi de Suriye gümrükleri uygulanacaktı.

Bekir Sami Bey sözleşmeleri imzalayıp Ankara'ya döndükten sonra hükümeti ve meclisi gelişmelerden haberdar etmişti. Meclis yapılan sözleşmeleri büyük bir tepkiyle karşılamış ve reddetmişti. Bekir Sami Bey de Dışişleri Bakanlığından istifa etmek zorunda kalmıştı.

Fransız taraftarı yayınlar yapan Adana Postası gazetesi Londra Konferansı'ndan sonra yaptığı haberde, konferans kararlarını başarı edasıyla duyurmuş ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde itirazlarına yer vermemişti. İskenderun ve Antakya'da Türkler için istihdam yapıldığını, Adana ve Suriye'nin tahliyesinin Fransızlara kabul ettirildiğini, Fransızların kurduğu tahliye komisyonlarında Türklerin de eline geleni yapacağını duyurmuştu⁸³³. Esasında Bekir Sami Bey'in Fransız temsilcilerle yaptığı anlaşma, Ankara hükümeti için hezimet olarak kabul edilmiş ve Milli ölkölere aykırı olması dolayısıyla anlaşma reddedilmişti. Ancak Fransız yanlısı politikalarını sürdüren Adana Postası, doğal olarak söz konusu anlaşmayı büyük sevinçle karşılamıştı.

Fransız Hükümeti Ankara Hükümeti ile biran önce anlaşıp Çukurova'daki işgal haline son vermeyi arzulamaktaydı. Çünkü Fransa bir yandan savaşın getirdiği mali yükten kurtulmaya diğer yandan Ankara'nın yaptığı propagandalar ile bağımsızlık hareketleri görölmeye başlandığı Suriye'deki hakimiyetini korumaya çalışmaktaydı. TBMM'nin öncülüğünde başlayan direniş hareketleri özellikle Halep'te meydana gelmekte ve Suriyelilerin hareketine Müslüman Fransız askerleri de katılım sağlamaya başlamıştı⁸³⁴. Bu nedenle Fransa için, Londra Konferansı'nda yapılan anlaşmanın Ankara

⁸³³ATASE, (31.03.1337). K. 629, G.31.

⁸³⁴Ayrıntılı bilgi için Bkz. M. Y. Metintaş (Haziran 2019). Suriye Coğrafyasında 1919-1921 döneminde siyasal ve sosyal olaylar ve Türkiye – Fransa ilişkileri. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 4, C.1, s. 78-112.

tarafından da kabul edilmesi büyük önem taşımaktaydı. Fakat söz konusu anlaşma şartları Ankara tarafından Milli egemenliğe ve bağımsızlığa aykırı bulunarak kesin bir dille reddedilmişti. Beyrut'a gelen General Gouraund, Halep'te yayınlanan El - Tekaddüm gazetesıyla bölge halkına Londra Konferansı ile ilgili açıklamalar yapmıştı. Gouraund Halep halkına, Türkiye ile Adana'yı iade etmek şartıyla anlaşma yapıldığını, Türkiye – Fransa arasında geçmişten gelen samimiyetlerinin olduğunu belirterek Türkiye'nin azınlık haklarına saygı duyduğu ve Fransa'ya iktisadi ayrıcalıklar tanınması şartıyla Fransa'nın Türkçe konuşan bölgeleri Türkiye'ye bırakmakta sakınca görmediğini ifade etmişti. Aksi takdirde Fransa'nın askerlerini Adana'dan çekmeyeceğini söyleyerek Haleplileri tehdit etmişti. Ayrıca General Gouraund, Ankara temsilcisi Bekir Sami Bey ile İstanbul temsilcisi Sadrazam kendini iyi niyetle karşıladığını da eklemişti⁸³⁵.

İtilaf Devletleri Londra Konferansı'nda, Sevr Antlaşmasını ufak değişiklikler ile Türklere kabul ettirmeyi amaçlamıştı. İstanbul hükümeti, Ankara hükümeti takip ederken Ankara hükümeti ise galip taraf olarak Türklerin haklılığını ve her ne koşulda olursa olsun egemenliğinden vazgeçmeyeceğini bir kez daha anlatmaya gitmişti. Konferanstan somut bir sonuç ortaya çıkmamışsa da TBMM, gerek temsilcilerinin bildirileri aracılığıyla gerekse Misak-ı Milli'ye aykırı olarak yapılmış sözleşmeleri kabul etmeyerek Milli Mücadeleye olan inancını İtilaf devletlerine göstermiş oldu.

4.2. TBMM'nin Askeri ve Siyasi Zaferlerinin Güney Cephesine Yansıması

Yunanlıların 1921 yılının başında yaptığı taarruzu Türk birliklerinin başarıyla püskürtmesinden sonra İtilaf devletleri Anadolu ile pazarlık yapma girişiminde bulunmuş ve Londra Konferansı'nı toplamıştı. Londra Konferansı'ndan sonra ise Yunanlılar 23 Mart 1921'de İç Batı Anadolu'ya doğru ilerlemeye çalışmıştı. 12. Kolordu Kumandanı Fahrettin Paşa komutasındaki 57. ve 23. tümenlere Adana'dan gelen 41. tümenin katılmasıyla birlikte yine Yunan ordusu, Türk ordusu tarafından 31 Mart 1921'de Metris Tepe'de durdurulmuştu⁸³⁶.

Türk ordusunun Yunanlılara karşı aldığı ikinci galibiyetten sonra İtalya ve Fransa'da İngiltere'den bağımsız bir siyaset izleme fikri ortaya çıkmıştı. Dahası Fransa Doğu Çukurova'da yenilgiye uğratılmış, Kozan sancağı olan Sis, Feke, Kadirli, Haçin Ermenilerden arındırılmıştı. Böylece Fransa'nın devlet görevlileri hem de kamuoyu,

⁸³⁵ATASE, (28.04.1337). K.561, G.43.

⁸³⁶Atatürk, a.g.k., C.2, 2010, s. 779.

Fransa'nın Çukurova'daki macerasının devletin doğudaki itibarını sarstığı inancı ortaya çıkmıştı. Çünkü Fransa Suriye dahil olmak üzere Çukurova'da 65 bin asker kullanmış ve 881 milyon Frank harcama yapmıştı⁸³⁷. Tüm bu sonuçlar karşısında Fransa, Ankara Hükümeti ile görüşmelere devam etmek istemişti.

Adana komutanlığına 15 Mart 1921'de bir istihbarat gelmişti. Bilgiye göre Fransız hükümeti, Londra Konferansı'nda Bekir Sami Bey ile yaptığı sözleşmeyi 19 Mart'ta imzalayacağını kamuoyuna duyurmuştu⁸³⁸. Bunun üzerine Ankara, Adana Cephesinde bulunan 41. tümenin birliklerini Albay Şerif Bey komutasında Batı cephesine gönderilmesini istedi⁸³⁹. Tekelioğlu Sinan da 12 Nisan 1921'de iki piyade ve bir süvari milis alayının Batı Cephesi için harekete geçtiğini 41. Tümen komutanlığına bildirdi.⁸⁴⁰. Daha sonra Batı cephesindeki ihtiyacın artması ve Çukurova'da işgalcilerin askeri harekatta bulunmayacağına dair inancın hakim olmasıyla Selahattin Adil Paşa'ya bağlı 2. Kolordudaki iki bin asker, 24 Mart 1921'de Tekelioğlu Sinan Paşa komutasında Batı cephesine gönderildi⁸⁴¹. 25 Nisan 1921'de çıkarılan bir emirle de, söz konusu birlikler Ankara'da toplanacak ve askerlerin ikmallerinin bir kısmıyla cephaneler tamamlandıktan sonra Batı cephesine doğru harekete geçecekti⁸⁴².

Doğu Çukurova'nın düşman işgalinden kurtulması sebebiyle bölgedeki birlikler Batı Cephesine kaydırılmış ve Batı Çukurova'daki birlikler Fransız denetimindeki yerlere yerleştirilmişti. Bu nedenle Mersin'den Adana'ya kadar işgal bölgeleri 41. Tümenin emrine verilerek tümenin karargahı Pozantı'ya nakledilmişti. Bunun yanı sıra Kilikya cephesiyle irtibatla olan 11. Tümendeki Sinan Bey kuvvetleri 41. Tümenin emrine girmişti⁸⁴³. Fevzi Paşa, Adana'daki 41. tümenin, askeri durumuz hakkında Fransızlara hata yaptırdığını söyleyerek olası bir düşman harekatı için önlem alınmasını ve batı ve güney cephelerine haber verilmesini istemişti⁸⁴⁴.

Adana'daki görev yapan 41.tümenin yerine daha sonra Adana Bölge Komutanlığı kurularak kumandanlığına Yarbay Şemsettin atanmıştı. Batı Çukurova'nın kuvvetleri,

⁸³⁷S. Yıldırım (25-27 Aralık 2013). 1921 Londra Konferansı'nda Fransa'nın tavrı ve Güney Cephesine yansımaları. *Milli Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu*, Ankara: ATAM Yayınları, s. 707.

⁸³⁸ Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı [ATASE] (2012). *Kuvayı Milliye Komutanı Tekelioğlu Sinan Bey'in Günlüğü*, Ankara 2012, s.493.

⁸³⁹Çelik, **a.g.k.**, 1999, s.469.

⁸⁴⁰ATASE, **a.g.k.**, 2012, s.501.

⁸⁴¹Yıldırım, *a.g.m.*,s.712.

⁸⁴²ATASE, **a.g.k.**,2009, s.273.

⁸⁴³ATASE, (07.06.1337). K.597, G.12.

⁸⁴⁴ ATASE, (08.05.1337). K.568, G.160.

Adana Cephesine kaydırıldıktan sonra birlikler sağ ve sol cenah olarak ayrılmıştı. Sağ Cenah için Çamalan Tarsus şosesi; sol cenah içinse Adana Kozan şosesi sınır olarak kabul edildi⁸⁴⁵. Adana’da bırakılan müfrezeler Fransızların yaptığı küçük ölçekli saldırılarına karşı bozuk silahlar ve yetersiz cephanelerle mücadele ederken, bölgedeki kadınlar gerek istihbarat gerekse milli kuvvetlere erzak sağlayarak güney cephesi korumaya çalışmıştı.

Fransızların Ankara ile yaptığı diplomatik görüşmelerin sonrasında işgal yönetimi Adana’daki denetimi gevşetmişti. Bunu fırsat bilen Türk hükümeti, Pozantı’da gizli bir haber alma servisi kurmuş ve başına Ahmet Remzi Yüreğir’i getirmişti. Ahmet Remzi aynı zamanda Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin istihbarat işlerini üzerine almış, vilayet ve fırka kumandanlıklarından aldığı yardımlarla cephelere de posta teşkilatı kurmuştu. Bu istihbarat servisi elde ettiği bilgileri doğrudan Ankara’daki Matbuat ve İstihbarat Genel Müdürlüğüne iletliyordu. Ankara iletilen haberler genellikle Batı Çukurova’daki Ermeni çetelerinin köylere yaptığı baskınlar ve hırsızlıklar, Fransızların bölge halkından usulsüz aldığı paralar ve Türk Ordusunun Yunan kuvvetlerine karşı kazandığı galibiyet sonrası Adana halkının sevinç gösterileri hakkındaydı⁸⁴⁶.

Ankara Hükümeti’nin Bekir Sami Bey’in Londra Konferansı’nda Fransız temsilcileri ile yaptığı sözleşmeyi geçersiz sayması üzerine Fransa yine Türklere baskı uygulamaya başlamış ve şehir içinde denetimi arttırmıştı. Fakat Pozantı istihbaratı bölge hakkındaki haberleri Ankara’ya iletmeye devam etmişti⁸⁴⁷.

Fransızların Mersin’de esir aldığı müfreze komutanları dahil milis askerlerden on beşini Pozantı’ya getirmişti. İstihbarat servisi de Türk esirlerin sağlıksız hallerinin fotoğrafını çekmiş bu fotoğrafları Ankara’ya göndermişti⁸⁴⁸. Ayrıca Adana’daki istihbarat servisi, Ankara’ya işgalcilerin bölgede Hayırlı İslam Cemiyeti kurduklarının haberini vermişti. Cemiyet bir yandan bağışlanan mallara el koyup, bağışçıları cezalandırırken diğer yandan Fransız idaresinden memnun olduğuna dair oy toplamaya başlamıştı⁸⁴⁹.

⁸⁴⁵Çelik, *a.g.e.*,s.470.

⁸⁴⁶Ener, **a.g.k.**, 1963, s.134-135; A. R. Yüreğir 24 Temmuz 1953. Milli Mücadele’de Çukurova, *Yeni Adana*, s.4.

⁸⁴⁷Çelik, **a.g.k.**, 1999, s.471.

⁸⁴⁸Ener, **a.g.k.**, 1963, s.138.

⁸⁴⁹A. R. Yüreğir 217 Temmuz 1953. Milli Mücadele’de Çukurova, *Yeni Adana*, s.2.

Çukurova'daki işgal yönetimi kadar Paris'teki devlet yönetimi ile Fransız halkı da, Londra'daki anlaşmanın Ankara tarafından feshedilmesini tepkiyle karşıladı. Ancak A. Briand iki ülke arasında gerçekleşen diyalogları, Türk-Fransız uzlaşma politikasının başarısızlığı olarak kabul etmeyip Ankara hükümeti ile orta bir noktada buluşmanın fırsatı olarak değerlendirdi. Bundan dolayı Briand, Ankara ile siyasi ve askeri alanda ortak bir politika geliştirmek için Mustafa Kemal ile görüşmeye karar verdi.

Fransa'nın görüşme talebini Ankara hükümeti olumlu karşılamış ve müzakerelerin Adana'da gerçekleşmesini istemişti. Bunun üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin İstanbul temsilcisi Hamit Bey, Hariciye Nazırı Yusuf Kemal Bey aracılığıyla Ankara'nın kararını İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri General Pelle'ye iletmmişti. General Pelle teklifi memnuniyetle karşılamış ve teklif için Paris'in bilgisine başvurmuştu. Ayrıca General Pelle, tarafların Çukurova'da herhangi bir hareket hazırlığında bulunmaması istemiş ve bu durumu kendisinin Suriye cephesine bildireceğini Hamit Bey'in de Ankara'ya iletmesini istemişti⁸⁵⁰. Böylece Fransa'nın umduğu görüşme 18 Mayıs 1921'de Mustafa Kemal Paşa'nın belirlediği Dışişlerinde Hukuk Müşaviri Münir Bey ile Fransız Doğu Ordusu 1. Tümen Komutanı General Dufieux arasında Adana Yenice Garı'nda gerçekleşmişti⁸⁵¹.

Ankara hükümeti Münir Bey'i sadece Türk önerilerini iletmek için görevlendirmemiş aynı zamanda anlaşma maddeleri üzerinde tartışma yapabilmesi için tam yetki vermişti. Ancak General Dufieux görüşmeye sadece hükümetinin önerilerini bildirmek için geldiğinden, Münir Bey için de yetkisini kullanma alanı ortaya çıkmamıştı. Buna göre Münir Bey'in General Dufieux'e Fransız hükümetine sunması için önerdiği antlaşma metni kısaca şu şekildeydi⁸⁵².

- Taraflar arası savaş durumu antlaşmanın imzalanmasından 8 gün sonra sona erecektir.
- Savaşın bitmesinden sonra Fransa, Çukurova'yı hemen boşaltacak ve Türk birlikleri 2 gün sonra tahliye edilen yerleri teslim alacaktır.

⁸⁵⁰ATASE, (23.05.1337). K. 1072, G.4.

⁸⁵¹Sükan, **a.g.k.**, 2011, s.161-162.

⁸⁵²Yavuz, **a.g.k.**, 1992, s.281-283.

- Türkiye-Suriye sınırını İskenderun körfezindeki Sarıseki'den başlayıp Karatepe'nin doğusuna kadar olan hat oluşturacaktır. Caber Kalesi ve Fırat'ın güneyi Türklerde kalacaktır.

- Fransa Zonguldak'taki müfrezelerini geri çekecektir.

- Türkiye, Fransa tarafından boşaltılan topraklarda genel siyasi af ilan edecektir.

- Türk ve Fransız esirler karşılıklı esasına dayalı olarak Türk birliklerinin bölgeyi teslim almasından sonra serbest bırakılacaktır.

- Türkiye-Suriye sınırının güneyindeki alanda özel idari bir rejim uygulanacak ve bu bölgede Türk milli kültürü geliştirilip Türkçe resmi dil haline gelecektir.

- Mersin-Tarsus Yenice Demiryolu hattı ile Bağdat Demiryolunun Yenice ile Nusaybin arasında kalan hattın bir kısmı ile ilgili imtiyazlar Fransız hükümeti tarafından belirlenen Fransız grubuna devredilecektir.

- Harşit vadisinde bulunan demir, krom, gümüş imtiyazları, %50 ile kurulmuş Türk-Fransız şirketlerinin imtiyazına verilecektir.

Fransız temsilci, görüşmede Londra'daki sözleşmeye ufak değişiklikler yaparak yenilemişse de, Türk temsilci de yine Misak-ı Milli'den taviz verilemeyeceğini bildirmişti. Görüşmenin ardından General Dufieux Fransa'ya dönmüş ve Paris, Ankara hükümetinin önerilerini tepkiyle karşılamıştı. Böylece iki ülke temsilcisi arasında yapılan görüşmeden de bir somut sonuç alınamamıştı. Ancak Milli hükümet mücadelesinin gerekçelerini ve nelerden ödün verilemeyeceğini bir kez daha anlatma fırsatı bulmuştu.

4.3. Franklin Bouillion – Mustafa Kemal İlişkisi ve Ankara İtilafnamesi'ne Giden Süreç

Ankara hükümetinin Anadolu'daki savaşlarından zaferle ayrılması, Çukurova'nın Fransa için mali külfet haline gelmesi ve Fransa'nın Türklerle savaşlarının İngiliz – Yunan işbirliğine yaradığını anlaması üzerine Fransız devlet yöneticilerinin Türklerle uzlaşmada ısrarcı olmasına neden olmuştu. Ankara'da, Yunanlılar için Batı Anadolu'da askeri hazırlıklar yaptığından açık olan bir cephesini daha kapatarak Fransızlarla savaş halini devam ettirmek istemiyordu. Öte yandan Fransızlarla anlaşmak İtilaf Devletlerinin

ortaklığını parçalamak anlamına gelmekteydi. Bundan dolayı Milli hükümet, Misak-ı Milli çerçevesinde Fransızlarla anlaşma arzusundaydı.

Yukarıda bahsedilen nedenlerden dolayı Fransız Hükümeti tarafından Dışişleri Komisyon üyesi eski milletvekili Franklin Bouillion'a, Türkiye Büyük Millet Meclisi ile görüşmek üzere Ankara'ya gitmesi teklif edilmişti. Paris'teki Türklerle samimi ilişkiler kuran ve Türk dostu olarak tanınan Bouillion'a, Fransız hükümeti anlaşmayı sağladığında kendisine Türkiye'deki Fransız elçiliğinin verileceğini söylenmişti⁸⁵³.

9 Haziran 1921'de Ankara'ya Franklin Bouillion gelmiş ve Türk-Fransız Antlaşmasına neden olan görüşmeler başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa ile yapılacak olan görüşmelerde Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey ile Fevzi (Çakmak) Paşa'da hazır bulunmuştu.

İki hafta süren toplantıların ilk oturumu 13 Haziran 1921'de gerçekleşmiş ve konuşmaya ilk başlayan Mustafa Kemal Paşa olmuştu. Paşa, toplantının temelini Misak-ı Milli olması gerektiğini çünkü Türk milletinin de temel ilkesinin bu esaslar olduğunu belirtmişti. Bouillion da verdiği cevapta, Misak-ı Milli şartlarında tartışmanın zor olduğunu, Sevr'in planlanmadan oluşturulduğunu ancak Bekir Sami Bey ile Londra'da yapılan anlaşmanın temel sayılarak Misak-ı Milli'ye göre düzeltilmesinin daha uygun olacağını söylemişti. Ayrıca Bouillion, Londra'daki temsilcilerin de Misak-ı Milli'den bahsetmediğini ve Türklerin belirlediği bu esasların değil Avrupa, İstanbul tarafından bile değerlendirmedeğini sözlerine eklemişti⁸⁵⁴.

Mustafa Kemal Paşa, Fransız temsilcisinin konuşmaları üzerine Osmanlı Devleti'nden yeni Türkiye doğduğunu ve yeni Türkiye'nin bağımsızlık haklarının tanınması gerektiğini söylemişti. Ayrıca Sevr Antlaşması'nı tanımadıklarını, tanıyan devletlerle de güven ilişkisi kurulamayacağını belirtmişti. Dahası Londra'daki Türk delegelerinin Misak-ı Milli'den söz etmemesinin yetki dışında hareket ettiklerini ve işlerini yapamadıkları anlamına geldiğini belirtmişti. Avrupa'nın ve İstanbul'un, Misak-ı Milli'yi bilmemesinin mümkün olmadığını, en azından verilen Milli Mücadele'nin nedenlerini düşünmüş olabileceklerini ve Misak-ı Milli'nin dışına çıkılamayacağını vurgulamıştı⁸⁵⁵.

⁸⁵³ATASE, a.g.k.,2009, s.275.

⁸⁵⁴Atatürk, a.g.k., C.2, 2010, s. 831.

⁸⁵⁵Ener, a.g.k., 1963,s.144.

Mustafa Kemal Paşa'nın sözleri bittikten sonra Franklin Bouillion, Paşa'dan Londra delegeleri hakkında söylediklerini Paris'e bildireceğine dair izin istemiş sonrasında Londra'da söz edilmeyen Misak-ı Milli için, Fransız kamuoyunda Türklerin barışı zora soktuğu inancının ortaya çıkacağını iletmisti. Ardından Fransız temsilciye Misak-ı Milli'nin maddeleri tek tek okunmuş ve her madde üzerinde tartışılmıştı. En çok tartışılan maddeler ise kapitülasyonların kaldırılması ile tam bağımsızlığımızın tanınması yönündeki konular olmuştu. Franklin Bouillion bu konularda tek başına karar vermesinin yetkisi içinde olmadığını, düşünölmeye ve incelenmeye değeri olduğunu bildirmişti. Mustafa Kemal Paşa ise, tam bağımsızlık için bugün yaşananların bir zorunluluk olduğunu, Osmanlı Devleti'nin yaptığı gibi bağımlı bir bağımsızlığı kabul edemeyeceklerini, tam bağımsızlığın siyasi, mali, hukuki, askeri, kültürel alanda olması gerektiğini söylemişti. Bunun yanı sıra bu özellikler olmadan yapılan barışın Türk milletine huzuru getirmeyeceği, aksi takdirde iki yıl boyunca savaşmanın bir anlamının olmadığını söylemişti. Mustafa Kemal Paşa'nın bu sözlerinden sonra Franklin Bouillion bu sorunların zamana bırakılmasını istemiş ve görüşmelere ara verilmişti⁸⁵⁶.

Görüşmelere verilen kısa bir aranın ardından Mustafa Kemal Paşa, 21 Haziran 1921 tarihinde, tam bağımsızlık ve kapitülasyonlar konusunda taviz verilemeyeceğini ve Bekir Sami Bey'in Fransa ile yaptığı Sevr Anlaşması'nı anımsatan "nüfuz bölgeleri"ne ilişkin maddelerin kesinlikle kabul edilemeyeceğini anlayan Bouillion'a yarı resmi anlaşma taslağı göndermişti⁸⁵⁷. Mustafa Kemal Paşa tarafından belirlenen anlaşma önerisi şu şekildeydi⁸⁵⁸:

- Karşılıklı esir bırakışması belirlenen tarihte değeri, anlaşmanın imza edilmesinden sonra yapılacaktır.
- Fransız kuvvetlerinin Çukurova dışındaki bölgeleri tahliye süresi, Çukurova'da olduğu gibi 1 aya çıkartılacaktır.
- Sınır, Payas ile Nusaybin arasındaki Bağdat Demiryolu imtiyaz bölgesinin güneyinden geçecek ve Musul'a kadar uzanacaktı.
- Caber Kalesinin olduğu ufak bir alan Türk hükümetine bırakılacaktı.

⁸⁵⁶Atatürk, **a.g.k.**, C.2, 2010, s. 835.

⁸⁵⁷Sükan, **a.g.k.**, 2011., s.163.

⁸⁵⁸Yavuz, **a.g.k.**, 2003, s.287.

Franklin Bouillion, Mustafa Kemal Paşa'nın anlaşma teklifinden sonra hükümetinin görüşlerini almak bazı konularda araştırma yapmak için görüşmelere yeniden ara verilmesini istemişti. Ardından Bouillion Ankara'dan, Ortadoğu ve Anadolu'yu iyi tanıyan Yüksek Komiser General Gouraund ile görüşmeye Beyrut'a gitmişti. Gouraund, Türklerle Fransa hükümetinin istediği şekilde anlaşmanın yapılmasını ve Türk-Fransız savaşının sona ermesini istemekteydi⁸⁵⁹.

Bouillion'un Beyrut'ta olduğu sırada, işgal altındaki Türk topraklarında Ankara hükümeti lehine gelişmelerde yaşanmıştı. Fransızlar Zonguldak'taki, Yunanlılar Adapazarı'ndaki, İtalyanlarda Antalya'daki askeri birliklerini geri çekmişti⁸⁶⁰.

Bouillion, Beyrut'tan sonra Çukurova'daki askeri durumu yerinde teftiş etmek amacıyla Adana gelmiş ve burada 27 Temmuz 1921'de Fransız hükümetinin önerdiği anlaşmayı Münir Bey'e vermek istemişti. Ancak TBMM, yeni Kütahya Eskişehir Muharebesinden çıktığı için anlaşma metnini kontrol edememiş ve kesin bir cevap verememişti⁸⁶¹.

Türk – Fransız Antlaşmasının son şekli ancak dünya siyasetinin iç ve dış dengelerini değiştiren Sakarya Meydan Muharebesi'nde alınan zafer sonrasında verilecekti.

4.4. Ankara İtilafnamesi'nin İmzalanması ve Anlaşmanın Siyasal – Hukuksal Önemi

Türk – Fransız görüşmelerinin ardından Suriye gazeteleri Çukurova'daki Fransız ordusunun geri çekildiğine dair haberler yapmıştı. Bu haberlerin doğruluğunu da 2. Kolordu Komutanları, Ankara'daki Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'a sormuştu. Fevzi Çakmak verdiği cevapta, Fransızlarla yapılan diplomatik görüşmelerde tarafların arası çatışmaların sona ermesinin istendiğini ve Türk tarafı çatışmalara başlamadıkça Fransız ordusunun da harekete geçmeyeceği konusunda görüşmeler yapıldığını bildirmişti. Fevzi Paşa verdiği cevabın devamında resmi bir anlaşma yapılmadığından bu teklifin kabul edilmediğini ancak Fransızların geri çekildiklerine dair haberler alındığını söylemişti. Ayrıca Fevzi Paşa, keşif kolu aracılığıyla Fransız kuvvetlerinin durumunun öğrenilmesini, anlaşmaya kadar çatışmaya neden olabilecek davranışlardan kaçınılmasını

⁸⁵⁹Yavuz, a.g.k., 2003, s.287.

⁸⁶⁰Çelik, a.g.k., 1999, s.476.

⁸⁶¹Yavuz, a.g.k., 2003, s.288.

ve taraflar arasındaki çatışmaların yaşanmadığı bu dönem iyi değerlendirilerek askeri eğitime ağırlık verilmesini istemişti⁸⁶².

Fransız hükümeti, Çukurova'nın işgaliyle bölgenin verimli topraklarını ve değerli madenlerini ele geçirememekle birlikte Türk hükümetinin, askeri zaferlerinin doğrultusunda isteklerinin artacağı endişesi yaşamaktaydı. Bunun dışında Fransız ordusunda da görüş ayrılıkları bulunmaktaydı. Türklerin yaptığı propagandalar sonucu Müslüman Cezayirli askerler cephede Türklerle savaşmaktan rahatsız olmuştu. Hatta Adana ve Halep civarındaki Cezayirli Fransız askerleri, Türklerin kendilerine yardım etmeleri şartıyla isyan ve firar edeceklerini Türk subaylarına iletmişti⁸⁶³. Hatta Fransız komutanlar tarafından ordudaki savaş karşıtlığı bilinmekte ve bu duruma önlem alınmaya çalışılmaktaydı. Adana İstihbarat Servisi'nin Ankara'ya bildirdiği habere göre, Fransız İşgal kumandanlığı 25 Mayıs 1921'de kararname yayınlayarak ordu mensuplarının Türklerle iletişim halinde olmamaları ve karargah çevresinden 200 metre uzaklaşması yasaklanmıştı⁸⁶⁴.

Fransız Meclisi, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından yapılan Çukurova işgalindeki askeri harcamalardan ve manevi yorgunluktan oldukça rahatsızdı. Fransız halkı, Fransa'nın Çukurova işgalinin, Yunanlıları destekleyen İngiltere'nin üstünlüğüne çalıştığını düşünerek, ordunun Anadolu'da bulunmasına karşı olurken; Fransız basını ise hükümetin doğu politikasındaki çıkarlarını devam ettirme arzusundan dolayı anlaşma taraftarı olmadığını yazmıştı.

Sovyet ideolojisinin dünya siyasetine girmesi ve müttefik devletlerin bireysel politikalara yönelmesi İngiltere'nin yalnız kalmasına sebep olmuştu. Anadolu'da kendi çıkarlarını korumak isteyen İngiltere, Ankara hükümeti ile yapılan savaşta Yunanistan'ı desteklemek zorunda kalmıştı. Sakarya Muharebesi öncesi tarafların askeri hazırlıklarını yaptığı dönemde Times gazetesi, Türklerin maneviyatını çökertmek, Fransa ve İtalya'nın işgale son vermesini engellemek ve Yunanistan'ın moralini yükseltmek için yayınlar yapmıştı. 22 Ağustos 1921 tarihli haberine göre, Yunan ordusunun hızla ilerleyişine karşılık Türkler geriye çekilmekteydi. Ayrıca Türk ordusunda kaybedilen 18 bin askerin

⁸⁶²ATASE, a.g.k.,2009, s.278.

⁸⁶³ATASE, (12.11.1336). K.628, G.95.

⁸⁶⁴A. R. Yüreğir 1 Ağustos 1953. Milli Mücadelede Çukurova, *Yeni Adana Gazetesi*, s.4.

ve 130 topun yerini Kafkasya ve Adana cephelerinden getirilen 10 bin askerin dolduramayacağını yazmıştı⁸⁶⁵.

Anadolu işgalinden dolayı Fransız Hükümetine karşı meclis içinde muhalif sesler yükselirken Türk Ordusu da Yunan kuvvetlerini 23 Ağustos – 13 Eylül 1921’de Sakarya’da mağlup etmiş ve İngiliz basının propaganda faaliyetleri de sonuçsuz kalmıştı⁸⁶⁶. Mustafa Kemal’in melhame-i kübra adını verdiği ve birçok subayın şehit olduğu bu savaşta Kuva-yı Milliye, tarihte daha önce görülmemiş bağımsızlık mücadelesini vermişti. Mustafa Kemal Paşa’nın başkomutan olarak yer aldığı Sakarya Muharebesi’nden sonra yeni hükümetin saygınlığı, ülke içinde olduğu gibi ülke dışında da artmıştı.

Sakarya Muharebesi’nin ardından Fransa hükümetinden aldığı resmi sıfatla Ankara için yola çıkan Franklin Bouillion, 15 Eylül 1921’de İstanbul’a, 20 Eylül 1921’de de Ankara’ya ulaşmıştı. 24 Eylül’de başlayan görüşmeler, Türk hükümetinden Yusuf Kemal (Tengirşek) ve Ali Fethi (Okyar) Beyler ile Franklin Bouillion arasında gerçekleşmişti. Üç hafta süren toplantılarda yine kapitülasyonlar, azınlıklar ve güney cephesinin sınırları konuları üzerinde şiddetli tartışmalar yaşanmış ve bir süre görüşmelere ara verilmişti. Hatta bu şiddetli tartışmalar sonrasında Ali Fethi Bey, anlaşma maddelerinde esneklik gösterilebileceğini ve Misak-ı Milli’den tavizlerin verilebileceğini düşünmekteydi. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, Ali Fethi Bey’in görüşmelere katılmamasını ve Yusuf Kemal Bey’in görüşmeleri tek başına devam ettirmesini istemişti⁸⁶⁷.

Yusuf Kemal Bey ile Franklin Bouillion arasındaki görüşmeler de oldukça sert geçmişti. Çukurova’da karma jandarma kuvvetinin oluşturulması ve hakimiyet alanlarının neye göre belirleneceği, Türkiye – Suriye sınırlarının nereden geçeceği ve kaynağı Türkiye’de olan Kuveik Suyu⁸⁶⁸’nun bölüştürülmesi konularında görüş

⁸⁶⁵ATASE, (26.08.1337). K.1297, G.82.

⁸⁶⁶İngiltere’nin Yunan savaşına verdiği maddi ve manevi destek, hükümetin Hindistan sömürgelerindeki çıkarlarını zedelemişti. 2 Eylül 1921 tarihli Times gazetesinin haberine göre, Müslüman Hindular İngiliz yönetimine isyan etmiş ve İngiliz kuvvetleriyle top ateşle mücadele etmişti. Gandhi etrafında toplanarak mücadele eden Hindular, Anadolu’daki Milli Mücadeleyi örnek alarak Hindistan kongresinde üyesi olarak tanınmayı istemekteydi. ATASE, (10.09.1337). K.1485, G.39.

⁸⁶⁷Çelik, a.g.k., 1999, s.476.

⁸⁶⁸Kuveik Suyu, Asi ve Fırat havzaları arasında bulunan ve Suriye’nin Halep şehrinin güneyinde son bulan Balık (Qweik) çayıdır. Bu su kolu Türkiye’den doğmakla birlikte Halep şehrinin sulanmasında da önemli bir yer tutar. Yılda 0.2 milyar m³ su taşıma potansiyeline sahiptir. Bkz. R .İlgar ve S. Khalef (Temmuz 2004). Türkiye’nin Sınıraşan Akarsu Anlaşmalarına Coğrafi Açından Bir Bakış. *Marmara Coğrafya*

ayrılıkları ortaya çıkmıştı. Özellikle Türkiye sınırının belirlenmesi uzun süren müzakerelere sebep olmuştu. Mustafa Kemal Paşa Türk sınırının, Payas'tan başlayarak, Çobanbey – Nusaybin arasındaki Bağdat Demiryolu'nun güneyinde bulunan Musul vilayetine kadar devam etmesini istemişti⁸⁶⁹. Ancak Bouillion, hükümetinden aldığı talimat üzerine sınır konularında asla taviz vermiyordu. Yusuf Kemal Bey'in anılarında açıkça belirttiği gibi Türk hükümeti de, Sovyetlerle yapılan antlaşmadan sonra, Fransa'yı Avrupa açılan pencere olarak gördüğü ve Fransa ile uzlaşmak istediği için⁸⁷⁰ İskenderun ve Hatay'ın Misak-ı Milli dışında kalmasını kabul etmişti.

Sınır konuları dışında kapitülasyonlar ve azınlıklar meselesi de tartışılmışsa da Yusuf Kemal Bey, Türk bağımsızlığına engel olan kapitülasyon konusunda ödün vermemişti. Bekir Sami Bey ile Bouillion arasında Londra'da yapılan sözleşmede Ergani madenlerinin imtiyazı Fransızlara verilmişken, Yusuf Kemal Bey bu konunun inceleneceğini ve Fransız kuruluşlarının Türk yasalarına uyduğu sürece varlıklarının devam edebileceğini belirtmişti⁸⁷¹.

Böylece Sakarya Savaşı zaferinden 37 gün sonra Türkiye ile Fransa arasında 20 Ekim 1921 tarihli Ankara İtilafnamesi'nin maddeleri şunlardır⁸⁷²:

Madde 1 : Taraflar, imzalanan itilafnameden itibaren savaşın son bulacağını kabul ederler. Mevcut durum ordulara, sivil memurluklara ve bölge halkına derhal iletilecektir.

Madde 2 : İtilafnamenin imzalanmasından sonra taraflarda bulunan Türk ve Fransız esir ve tutuklular serbest bırakılacak ve en yakın şehre sevk edilen esirlerin masrafını tutuklayan taraf karşılayacaktır. Bu maddenin hükmü tutuklama, hapis ve esaretin tarihi ve nedeni ne olursa olsun uygulanacaktır.

Madde 3 : İtilafnamenin imzalanmasından itibaren en çok iki ay içinde Fransız ordusu sekizinci maddede belirtilen hattın güneyine, Türk ordusu da belirtilen hattın kuzeyine çekilecektir.

Dergisi, S.10, s.61; D. D. Kırkıcı (2014). *Sınır aşan Sulan Bağlamında Türkiye, Suriye ve Irak İlişkileri*. Uzmanlık Tezi, Ankara: Orman ve Su İşleri Bakanlığı, s.90.

⁸⁶⁹Yavuz, **a.g.k.**, 2003, s.288.

⁸⁷⁰Hatipoğlu, **a.g.k.** 2001, s. 119-120.. Sayı 33, Vesika No:831.

⁸⁷¹Yavuz, **a.g.k.**, 2003,s.289.

⁸⁷²*TİTEA*, (20.10.1337). K. 184, G.25; Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı [ATASE](Mart 1967). *Harp Tarihi Vesikaları Tarihi Dergisi [HTVTD]*, S.59, Vesika No:1342; A. R. Yüreğir 13-14 Ağustos 1953. Milli Mücadele'de Çukurova. *Yeni Adana*, s.4. Ener, **a.g.k.**,1996, s.243-245.

Madde 4 :Üçüncü maddede belirtilen zaman içinde meydana gelecek tahliye ve teslim, tarafların askeri komutanlarının belirlediği karma bir komisyon tarafından tespit edilecek ve ona göre düzenlemeler yapılacaktır.

Madde 5 :Taraflar teslim aldığı toprakları alır almaz genel af ilan edecektir.

Madde 6 :Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Misak-ı Milli’de resmen tanınan azınlık haklarının, İtilaf devletleri ile bunların hasımları ve bazı müttefikleri arasında yapılan sözleşmeler doğrultusunda kendisinin de tanıyacağını bildirmiştir.

Madde 7 :İskenderun bölgesi için özel bir yönetim kurulacaktır. Bu bölgedeki yaşayan Türk halkının kültürlerinin gelişimi her türlü kolaylık sağlanacak, Türkçe İskenderun’da resmi dil özelliğine sahip olacaktır.

Madde 8 :Üçüncü maddede belirtilen hat şu şekilde belirlenmiştir.

İskenderun Körfezi üzerinde Payas’ın hemen güneyinden seçilecek bir noktadan Meydan-ı Ekbez’e kadar ilerleyecek olan hat içinde bulunan, Meydan’ı Ekbez ve demiryolu Suriye’ye bırakılacaktır. Bu sınır daha sonra Marsova’yı Suriye’ye; Kartaba, Kilis ve Çobanbey İstasyonunu Türkiye’ye bırakmak için güneydoğuya doğru bir eğim gösterecektir. Devamında Bağdat Demiryolunu izleyerek, Nusaybin’e kadar olan demiryolu platformu ile Cezire-i İbn Ömer yolu dahil olmak üzere Nusaybin yolu Türkiye’de kalacaktır. Bu yollardan her iki hükümet de faydalanacaktır. Ayrıca Çobanbey ile Nusaybin arasındaki demiryolunun istasyon ve garları Türkiye’ye bırakılacaktır. Bu anlaşmanın imzalanmasından itibaren bir ay içinde belirlenen sınırları çizmesi için bir komisyon meydana getirilecektir.

Madde 9 :Osmanlı Devleti’nin kurucusu Sultan Osman Bey’in büyük dedesi Süleyman Şah’ın Caber kalesinde bulunan ve Türk Mezarı adıyla tanınan mezarı, çevresiyle birlikte Türkiye malı olarak kalacak ve Türkiye orada güvenlik ve Türk sancağı bulundurabilecektir.

Madde 10 :Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Pozantı ile Nusaybin arasındaki Bağdat Demiryolunun bir kısmının, Adana’da inşa edilen şubelerin imtiyaz hakkıyla birlikte bu haklara bağlı olarak özellikle taşıma ve işletme ayrıcalıkları Fransız hükümetinin göstereceği bir Fransız grubuna devredilmesini kabul edecektir. Türkiye, Meydan-ı Ekbez’den Çobanbey’e, Suriye dahil olmak üzere Çobanbey’den Nusaybin’e kadar arazide demiryolu ile asker nakliyatını yapma hakkına sahip olacaktır.

Madde 11 : İtilafname onaylandıktan sonra Türkiye ile Suriye arasında Gümrük sözleşmesi için karma bir komisyon kurulacak ve söz konusu sözleşmenin süresi ve şartları bu komisyon tarafından belirlenecektir. Bu sözleşme yapılana kadar taraflar hareketlerinde serbest olacaktır.

Madde 12 : Kırık Suyu (Kuveik Suyu), Halep şehriyle kuzeyde kalan Türk toprakları arasında iki taraf için adil olacak şekilde bölüşülecektir. Halep şehri, bölgesinin ihtiyaçlarını karşılamak için, masrafları kendi karşılaması şartıyla, Türkiye tarafında olan Fırat Nehrinden de yararlanabilecektir.

Madde 13 : Yerleşik veya yarı göçebe halk, sekizinci maddede belirlenen hattın ileri veya gerisindeki çayırardan yararlanma hakkının olduğu ve mülk sahibi olanların da eskiden olduğu gibi haklarını kullanabilecekleri belirlenmişti. Bunlar işletme ihtiyaçları için hiçbir gümrük ve otlatma vergisi vermeden serbestçe hayvanlarını, araçlarını, bitkilerini taşıyabileceklerdir. Sorumlu oldukları vergileri yaşadığı ülkede ödeyeceklerdir.

Yusuf Kemal Bey ile Franklin Bouillion arasında daha sonra görüşülüp karar verilecek olan konular ek protokol olarak belirlenmişti. Bu protokolde Türk halkının ve Türk hükümetinin haklarının korunması üzerine ele alınan başlıca konular, Fransa'nın Türkiye'nin bağımsızlığına ve egemenliğine saygı duyup uluslararası alanda savunması, Suriye'nin ayrılmasından sonra İskenderun bölgesine ait sorunların çözülmesi, İskenderun'da Türk memurların görev yapması ve Türk kültürünün gelişmesi için okulların kurulması hakkında karar alınmıştı. Bunun yanı sıra Fransızların Türk yasalarına bağlı kaldığı sürece Türkiye'deki sağlık, eğitim ve yardım kuruluşları varlıkları sürdürebilecekti. Fransız temsilcinin Londra Konferansı'ndan beri yapılan görüşmelerde istediği Çukurova'da karma bir jandarma teşkilatını kurulması düşüncesi ek maddelerle, Türkiye'deki jandarma okullarında Fransız uzmanların bulunabileceği kabul edilmişti. Fransa'nın vazgeçmediği Anadolu'daki ayrıcalıklarına dair, Fransız hükümetine Hurşit vadisindeki demir, gümüş ve krom madenlerinin 99 yıl işletim hakkı, Pozantı-Nusaybin Demiryolunun imtiyazı verilmiş ve Ergani madenleri ile Adana'da pamuk işletilmesi konusunun daha sonra görüşülmesi kararı verilmişti. Son olarak Kırık

Suyunun paylaşılma yöntemi üzerinde durulmuş ve Ankara İtilafnamesi'nin 15 gün içinde onaylanıp yürürlüğe girip onaylanması kararı alınmıştı⁸⁷³.

Ankara İtilafnamesi ile Ankara hükümeti, siyasi, iktisadi ve askeri konularda bağımsızlığından hiçbir şey feda etmeksizin, yurdun kıymetli topraklarını işgalden kurtarmış ve İtilaf Devletlerinden biri Türklerin Milli ülküsü onaylamıştı⁸⁷⁴.

Türk hükümetinin, İtilaf devletlerinden biriyle barış antlaşması yapmış olması cephedeki zaferlerin diplomasiye yansısıyla gerçekleşmişti. Bu diplomatik başarı, müttefikler arasında çatışmaların ortaya çıkmasına neden olmuş ve Ankara hükümetinin uluslararası diplomasi görüşmelerinde daha güçlü olmasını sağlamıştı. Aynı zamanda Ermenilerle yapılan anlaşmalar sayesinde doğu cephesi kapandığı gibi Fransızlarla yapılan anlaşmalarla da güney cephesinin kapanması, Türk hükümetinin söz konusu bölgelerdeki ordularını batı cephesine sevk ederek Yunanlılarla yapılan ölüm kalım savaşına topyekun katılmasını sağlamıştı.

Fransız hükümetinin, Milli Mücadele'nin başlangıcını oluşturan Misak-ı Milli idealini kabul etmesinin nedeni, İngiltere'nin gerek Suriye İtilafnamesi'nde gerekse Paris Barış Görüşmelerinde Fransa'nın çıkarlarını gözetmemesi olmuştu. Bunun yanı sıra Fransız hükümeti ve kamuoyu, Çukurova işgalini zaman ve para kaybı olarak görmeye başlamıştı. Ayrıca Fransa'nın sömürgelerinde ve çevresindeki ülkelerin siyasetinde değişiklikler ortaya çıkmıştı. Müslüman olan Suriye ve Lübnan bölge halkı bağımsızlık mücadelesi vermeye çalışırken, Almanya'da ise Weimar Cumhuriyeti ile yeni bir siyasi dönem başlamıştı. Sovyet Rusya ise devrimle siyasi ideolojisini değiştirmiş ve Anadolu'da olduğu gibi Almanya'da da eylemleriyle kendine taraftar oluşturmaya başlamıştı. Dünya savaşında umduğunu bulamayan İtalya ise, kamuoyu ve basın aracılığı ile Fransa aleyhinde faaliyetlerde bulunmaktaydı⁸⁷⁵.

Fransa Ankara İtilafnamesi ile önemli kazançlar elde etmişti. Buna göre kendi doğu politikasını barışla sürdürmesi, hem sömürgelerinin hem de kamuoyunun baskılarını ortadan kaldırmıştı. Kuzey Afrika'daki İslam ülkelerinin güvenini kazanmış ve Suriye'deki yönetimini güçlendirmişti. Ayrıca Fransa, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni tanıyarak Moskova'nın İslam ülkeleri aracılığıyla uyguladığı yayılmacı siyasetine engel

⁸⁷³Yavuz, a.g.k., 2003s.291-292.

⁸⁷⁴Atatürk, a.g.k., C.2, 2010, s.835.

⁸⁷⁵ ATASE, a.g.k.,2009, s.281.

olmuştu. Bunun yanında İngiltere emellerine hizmet eden Çukurova işgalini sonlandırarak hem ciddi bir mali yükten kurtulmuş hem de bölgedeki tarihi çıkarlarını korumuşu⁸⁷⁶. Fransa basını sayılan tüm bu nedenlerden dolayı Ankara hükümeti ile yapılan barış antlaşmasını sevinçle karşılamış ve Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın Yunanlılara ağır kayıplar verdirdiğini belirterek Paşa'yı muzaffer olarak ilan etmişti⁸⁷⁷.

Fransa hükümetinin Ankara hükümeti ile savaşını sonlandırması İngiltere'nin büyük tepkisine neden olmuş ve İngiliz Hükümeti, Fransa'ya, Kemalistlerin azınlık haklarına dair istediklerini ve Türklerin Suriye arazisindeki Bağdat demiryolunda asker sevkıyatı yapmasının kabul edilmesini Sevr Antlaşması'na aykırı olduğunu söyleyerek Türkiye ile yapılan anlaşmayı uygun bulmadığını belirtmişti. Fransız halkının bir kısmında da söz konusu anlaşmaya karşı çıkmıştı. Onlara göre, Türklere Adana, Urfa, Antep, Maraş'ın olduğu geniş bir arazi verilmiş, İskenderun Türklerin tehdidi altında bırakılmış, Suriye sınırı da savunmasız kalmıştı. Fransa'daki muhalif görüşlüler, Pamuk deposu olarak anılan Çukurova'nın hakimiyetinin kaybedildiğini ve Kırık Suyu'nun Türklere bırakılmasıyla Halep'in susuzluktan ölmeye mahkum edileceğini düşünüyordu. Ayrıca söz konusu kişiler Sykes Picot Antlaşması'yla elde edilen Irak petrolleri, Ergani bakırı ve İran ticareti imtiyazlarının kaybedildiğini ve Türklerin azınlıklar hakkında verdikleri sözleri tutmadıklarında Fransa'nın dünya gözünde kötü duruma düşeceğini iddia etmiş ve Ankara İtilafnamesi'nin yanlış olduğunu savunmuştu⁸⁷⁸.

Ankara İtilafnamesi, gerek mecliste gerekse bölge halkı arasında ise oldukça sevinçle karşılanmıştı. Adana milletvekilleri Dr. Eşref (Akman), Zekai ve Zamir (Damar Arıkoğlu) Beyler; Mersin milletvekilleri İsmail Safa (Özler), Muhtar Fikri (Gücüm) ve Selahattin Beyler; Pozantı'da görev yapan Vali Hilmi (Serfıceli) ve Belediye Başkanı Fuat (Dıblan) Beylere tebrik telgrafı ve Mustafa Kemal Paşa'ya da minnet telgrafı çekmişti. Ayrıca Fransızlar, bir buçuk yıl Avrat Adası'nda sürgün olan Eczacı Basri (Arsoy), Kemal (Kusun), Fahri (Uğurlu), Cemal ve Nedim Beyleri İtilafname'den sonra serbest bırakarak Mersin yoluyla Adana'ya göndermiş ve sürgünden dönenler halk tarafından coşkuyla karşılanmıştı⁸⁷⁹.

⁸⁷⁶ Yavuz, **a.g.k.**, 2003, s.293.

⁸⁷⁷ ATASE, (04.10.1337). K.1418, G.35.

⁸⁷⁸ ATASE, **a.g.k.**,2009,, s.281.

⁸⁷⁹ Ener, **a.g.k.**,1996, s. 245-246.

20 Ekim 1921’de Ankara İtilafnamesi’nin imzalanmasından sonra 1 Kasım 1921’de Mustafa Kemal Paşa’nın emriyle Çukurova bölgesinde askeri emir komuta değişikliği yapılmıştı. Buna göre Adana, İçel (Silifke), Maraş ve Urfa illerini kapsayacak kolordu yetkisiyle “Adana Havalisi Komutanlığı” kurulmuş ve bölge içindeki kuvvetler söz konusu komutanlığın emrine verilmişti. Tuğgeneral rütbesi verilen Muhittin Paşa’da Adana Havalisi Komutanlığının başına getirilmişti⁸⁸⁰. Ayrıca Adana Havalisi Komutanlığı’na bağlı olarak Antep Bölge Komutanlığı ile Mersin ve Osmaniye’yi kapsayan Cebel-i Bereket Bölge Komutanlığı kurulmuştu. Mersin Bölge Komutanlığı’na Albay Şükrü Naili Bey, Cebel-i Bereket Bölge Komutanlığı’na Albay Sıtkı Bey getirilerek karargahları Kelebek’e taşınmıştı. Ayrıca Bölge komutanlıklarının yetki sınırları da tahliyeden sonra tespit edilecekti⁸⁸¹. 20 Kasım 1921’de Adana Havalisi Komutanlığı kaldırılmış ve görev ve kadrosunu Adana Mıntıka Komutanlığına devretmişti⁸⁸².

Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Fransa ile yaptığı antlaşma sonrası Türklerin Adana’da yeni askeri düzen kurması ve Fransız hükümetinin Ermenileri desteklememesi kimi Fransız generalleri arasında tepkiyle karşılanmıştı. Özellikle Adana’da Ermeni lejyonlarının kumandanlığını yapan, bölgenin askeri ve idari yetkilerini elinde bulunduran General Dufieux’un Fransızların bölgeyi tahliye etmesini askerlik onuruna yakıştırmamıştı. Ayrıca General Dufieux 2 Kasım 1921’de, Adana’dan ayrılmadan önce Fransız şehitliğine giderek, kanlarını boş yere akıttıkları için üzgün olduğunu belirtmişti⁸⁸³.

Adana Havalisi Komutanlığı’nın kurulmasından sonra Muhittin Paşa ve Dahiliye Müsteşarı Hamit Bey 24 Kasım 1921’de bölge halkının sevinç gösterileriyle birlikte Adana’ya gelmiş ve halkın büyük sevinciyle karşılanmışlardı⁸⁸⁴. Ankara temsilcilerinin bölgeye gelmesinden sonra ise Genelkurmay Başkanlığı çıkardığı bir emirle, Ankara İtilafnamesi’nin dördüncü maddesinde geçen karma komisyonun kurulmasını isterken Fransız General Gouraund ile Franklin Bouillion’un bulunduğu Fransız delegelerle 25 Kasım’da Kelebek’te müzakerelere başlanacağına karar verilmişti⁸⁸⁵. Buna göre kurulan

⁸⁸⁰ ATASE, **a.g.k.**,2009, s.282.

⁸⁸¹ ATASE, (22.11.1337). K.1758, G. 141; Çelik, **a.g.k.**, 1999, ,s.480.

⁸⁸² ATASE, (20.11.1337). K.1545, G.61.

⁸⁸³ Ener, **a.g.k.**,1996, s. 247.

⁸⁸⁴ A. R. Yüreğir 17 Ağustos 1953. Milli Mücadelede Çukurova, *Yeni Adana Gazetesi*, s.4.

⁸⁸⁵ ATASE, (24.11.1337). K.630, G.16.

Tahliye ve İşgal Komisyonu'nun başkanlığına Türk ve Fransız temsilciler getirilmişti. Fransız başkan General Albay Pettelat olurken, Türk komisyon başkanı olarak Mersin Bölge Komutanı Albay Şükrü Naili Bey seçilmişti⁸⁸⁶. Komisyon üyeleri Cebel-i Bereket Bölge Komutanı Albay Sıtkı Bey, İçişleri Bakanlığı Müsteşarı Hamit Bey gibi kimselerden oluşmuştu⁸⁸⁷. Ayrıca komisyonda haritacı subaylarda bulunmuştu.

İtilafnamenin sekizinci maddesi gereğince sınırların belirlenmesi için bir başka komisyon daha kurulmuştu. Sınır komisyonunun başkanlığına Antep Bölge Komutanı Albay Hayri Bey getirilirken 5 Kasım 1921'de sınır bölgeleri de Fırat üzerinden ikiye ayrılmıştı. Fırat'tan Payas'a kadar olan bölge "birinci bölge" olarak adlandırılmış ve bölgenin başkanlığına Albay Aziz Sami Bey; Fırat'tan Meydan-ı Ekbez'e olan arazi de "ikinci bölge" olarak tanımlanmış ve başkanlığına Albay Hayri Bey getirilmişti⁸⁸⁸.

Adana'da Fransız ordusu bölgeyi tahliye etme hazırlığındayken, Adana Ermenileri de koruyucularının bölgeden çekilmesinin verdiği tedirginlikle şehirde huzursuzluk yaratan gösteriler yapmıştı. General Dufieux'da Hükümet Konağı'nda, Hristiyan cemaat liderleriyle toplantılar yapmış ve Ermenilerin taşkınlıklarına son vermesini söylemişse de General Dufieux Türklerin Çukurova'yı teslim almasına tanıklık etmek istememişti. Bundan dolayı General Dufieux 24 Kasım 1921'de karargahı ile birlikte Adana'dan Mersin'e, oradan da Beyrut'a geçmişti⁸⁸⁹.

4.4.1. Ankara İtilafnamesi'nin Ermenilere Etkisi

Ankara İtilafnamesi'nden sonra Ankara ve Fransız temsilcileri Ermenilerin Çukurova'dan ayrılmasını istemiyordu. Ankara Hükümeti savaştan sonra da bölgenin iktisadi yapısını sürdürmeyi amaçlamıştı. Fransız Hükümeti ise Ermenilerin Çukurova'da kalmasını sağlayarak bir yandan Ermeniler aracılığıyla Türkiye üzerinde baskı kurmayı hedeflemiş diğer yandan Suriye'ye göç edecek Ermenilerin mali sorumluluğunu üstlenmekten kaçınmıştı. Bundan dolayı Fransız delegeleri Ankara İtilafnamesi'ne "genel af" maddesini koydurmuştu. Ancak Ankara ve Fransız delegeleri Ermeni temsilcilerinin aracılığıyla, Ermenilerin Çukurova'da kaldıklarında hayatlarının tehlikede olmayacağına dair yapmış oldukları görüşmeler sonuç vermemiş ve Ermeniler Çukurova'yı terketmeye başlamıştı. Bölgedeki Ermenilerin yanında, işgal döneminde yayın hayatını sürdüren

⁸⁸⁶ ATASE, a.g.k.,2009, s.283.

⁸⁸⁷ Çelik, a.g.k., 1999, s.480-481.

⁸⁸⁸ ATASE, a.g.k.,2009, s.283.

⁸⁸⁹ Ener, a.g.k.,1996, s. 247.

Kilikya, Nor Serunt ve Haysayın adlı Ermeni gazeteleri de matbaalarıyla birlikte Adana'yı terketmişti⁸⁹⁰. Bu gelişmelerin ve Adana'da Ermeni nüfusunun %10'unun altında kalması üzerine 23 Kasım 1921'de Muhittin Paşa, Franklin Bouillion ve Müsteşar Hamit Bey Çukurova halkına ve Ermenilere ithafen ortak bir bildiri yayınlamıştı⁸⁹¹.

Kilikya halkına seslenişi ile başlayan beyanname de Fransa ve Ankara hükümetlerinin doğuda barışı sağlamak amacıyla anlaşma imzaladıklarını vurgulanmış, tarafların İtilafname uyarınca azınlık hukukuna saygılı olacağına karar verildiği bildirilmişti. Ayrıca anlaşma yapılmadan önce barışı istemeyen kesim tarafından Hristiyanların kışkırtıldığı, Çukurova'yı terketmesi için provokatif eylemlerde bulunularak binlerce ailenin evinden ayrılmasına sebep olunduğu belirtilmişti. Bundan dolayı derin üzüntü içinde olan her iki hükümet bölgede barışı kurmak için Hristiyanlara bir başka duyuru daha yapılmıştı. Buna göre⁸⁹²;

“Genel affın bir faydasının olmayacağına dair söylentiler asılsızdır. Genel af ile geçmiş unutulmuştur. Kimsenin serbestçe seyahat edemeyeceği söylenmiş olsa da bu bir yalandır, hiçbir Hristiyan endişe duymasın.

Anlaşma özgürlüğünüzü ve malınızı korumaktadır. Tüm Hristiyanların, Fransız Hükümetinden aldığı seyahat belgelerini Ankara Hükümeti tanımaktadır.

Tekaliף kanunu dolayısıyla malınızın %40'ına el konulacağı söylenmişse de bu da yalandır. Bu kanun yalnızca Sakarya Savaşı zamanında uygulanmış ve bugün kaldırılmıştır.

Türk idaresi, Fransız işgalinin son günü olan 4 Ocak 1922'de itibaren üç sonrasında asker alma işini uygulayacak olmasına rağmen bölgedeki barışın söz konusu tarihten önce kurulacağına dair inancımız tamdır. Ayrıca dünya savaşından sonra müttefikler arasında yapılmış anlaşmalar gereğince Avrupa'da azınlıklar için birçok menfaatler sağlanmıştır.

⁸⁹⁰A. R. Yüreğir 17 Ağustos 1953. Milli Mücadelede Çukurova, Yeni Adana Gazetesi, s.4.

⁸⁹¹A. R. Yüreğir 17 Ağustos 1953. Milli Mücadelede Çukurova, Yeni Adana Gazetesi, s.4.

⁸⁹²Çelik, **a.g.k.**, 1999, s.485; A. R. Yüreğir 29 Ağustos 1953. Milli Mücadelede Çukurova, Yeni Adana Gazetesi, s.4.

Terkedilmiş malların korunması için, sizlerin de temsil edileceği bir Türk – Fransız komisyonu kurulmuştur. Her türlü yağmacılık ağır şekilde cezalandırılacağı gibi, Müslüman ve Hristiyanlar kanına eşit şekilde uymalıdır.

Her iki hükümet Çukurova Hristiyanlarına verilen teminatlara uymayı şeref meselesi olarak kabul etmiştir. Hükümetler tarafından verilen bu sözler, sizleri kaçırmaya teşvik eden ve göç yollarında ailelerinizle gurbet ellerde perişan eden kışkırtıcıların sözlerinden daha mı az kıymetlidir?

Şimdi siz düşünüp sakın olun ve evlerinize geri dönün. Hürriyet ve adalet herkes için koruma altındadır.”

Türk Fransız ortak bildirgesinden sonra, Ankara İtilafnamesi gereğince Türk hükümeti bölgeyi teslim almak için karma komisyon kurmuş, Fransız hükümeti ise tahliye için gerekli hazırlıkları başlatmıştı. Çukurova’da gerçekleşen bu askeri ve siyasi yeni düzen, işgal döneminde Türklere keyfi işkencelerde yaparak kimseyi gözetmeksizin öldüren Ermenileri telaşlandırmıştı⁸⁹³. Ermeniler, Türklerin intikam alacağı düşüncesiyle canlarının peşine düşmüş apar topar Çukurova’yı terketmeye çalışmıştı. Öyle ki 29 Kasım 1921’de Sis Katogikosu, Paris’te bulunan Milli Ermeni Delegasyonuna bölgedeki durumu bildiren bir mektup yazarak kendilerinden yardım beklediğini anlatmaya çalışmıştı. Ermenilerin tedirginliklerini anlamak için Katogikosun mektubuna yer vermek yerinde olacaktır⁸⁹⁴.

“Franklin Bouillion anlaşmasından sonra Ermenilerde panik başlaması üzerine bütün işgal bölgesindeki şehirlerin temsilcileri ile yapılan müzakerede bir karara varılamamıştır. Bunun da sebebi Kemalistler geldiğinde bir katliamdan korkulmasıdır. Ermenilerin nereye gidecekleri veya ne yapacaklarına düşünerek perişan olmamaları konusunda görüştük. Fakat Ermeniler bu arada kaçmaya başladı. Kemalistler toptan göç hareketini beklemiyor ve istemiyordu. Bunun için Kemalistler Pozantı’dan Adana’daki casusları aracılığı ile bize haber göndererek din

⁸⁹³A. R. Yüreğir 10 Ağustos 1953. Milli Mücadelede Çukurova, Yeni Adana Gazetesi, s.4.

⁸⁹⁴Ener, a.g.k., 1963, s.152-155.

adamlarımızla görüşmek istediklerini söylediler. Adana'da Kemalist casuslar şunlardı: Süleyman Vahit, Gergerli Ali, Müçteba Ramazanoğlu ve Mustafa Efendiler. Bu casuslar Adanalı Suphi Paşa ve Belediye Başkanı imzalarıyla dini reislere bir mektup göndermişti. Mektupta casuslar dini reislerimizle Kelebek veya Dikili'de görüşmek istediklerini söyleyerek bizi de oraya davet etmişti. Fransız yetkilileri bu daveti kabul etmemizi isteyerek dini reislerimize araç gönderdi. Hristiyan cemaatinden Monsenyör Elyse, Monsenyör Keklikyan ve Protestan Papazı Harutionian ile birlikte bir Ermeni, bir Rum ve Çukur Aslan adındaki bir Türk, 15 Kasım 1921'de Kemalistler tarafından görüşme yapılması için Kelebek'e götürüldü. Görüşmede Suphi Paşa resmi sıfatı bulunmadığı için Ankara hükümeti adına konuşamayacağını bildirdi. Bununla birlikte bir memleket çocuğu olduğundan ve hemşerilik duygusu taşıdığından burada görüşmeyi kendisine vazife bildiğini özellikle Ermenilerin kaçmalarını engellemek için bir karar almayı istediğini belirtti. Devamında Kemalist hükümetin fevkalade iyi ve dürüst bir hükümet olduğunu, Türk yasalarının Müslüman ve Hristiyan'a eşit uygulanacağını söyledi. Türk Delegelerde aynı şeyi tekrarladı. Dini şeflerimiz Türk ve Fransız anlaşmasında Hristiyanların hayatlarını garantiye alan bir maddenin bulunmadığını, Türk temsilcilerinin de resmi bir sıfatı olmadığına göre kendilerinin samimiyetine inanmakla birlikte bunun bir garanti olmadığını belirterek ellerinden geleni yapacaklarını söylediler. Bu durum karşısında Kemalistlerin Adana Valisi Hamit Bey, Muhittin Paşa ve Fransız Albay Sarrou'nun ısrarı üzerine Fransızlar 22 Kasım 1921'de temsilcilerimizi Türk delegeleriyle Yenice'de bir görüşmeye davet etti. Aynı gün Franklin Bouillion'da Tarsus ve Mersin temsilcileri ile oraya geldi ve onun başkanlığında bir toplantı yapıldı. Hamit Bey ve yeni Fransız Büyükelçisi Laporte de bu görüşmeye katıldı. Aynı sözler söylenerek Ermenilerin gitmemesi istendi. 23 Kasım'da

Franklin Bouillion din şeflerimizi Eski İstasyon'daki evine çağırıldı ve onlara: Kemalist hükümetin çok iyi niyet beslediğini ve bütün haklarımızı koruyacağını söyledi ise de bunun resmi bir garantisi yoktu. Bu sebeple Hristiyan (Ermeni – Asuri) halk ümidini keserek her türlü yolla limanlara kaçtı. Adana'da yalnız hastalar ve memurlar kaldı. Okullar kapandı. Ermenilere yardımcı olamadığımız için General Dufieux aracılığıyla General Gouraund'ya bir telgraf yollandı. Yetimlerin, hastaların Fransızlar tarafından naklini ve diğerlerinin Halep'e sevk edilmesini rica ettik. 23 Kasım'da General Dufieux verdiği cevapta, 25 Kasım'da gitmemiz için hazırlıklarımızı tamamlamamızı ve bizimle görüşeceğini bildiriyordu. 29 Kasım'da Franklin Bouillion'un İskenderun'a gönderdiği Fransız büyükelçisi bizimle görüşme yaptı. Bu konuşmanın özeti şuydu: Gelecek olan hükümet adil olacak ve azınlıkların menfaatlerini koruyacaktır. Bunun için göç edenleri sefaletten ve evlerini tehlikeye düşmesinden kurtarmak gereklidir. Bu sebeple gidenler geri dönsün. Sizin buradan ayrılmak istemeniz Ermeni halk arasında Türk – Fransız hükümetine karşı güveni sarsar. Aynı zamanda bu hareketiniz Fransa'ya sadakatsizlik sayılır. Kilikya'da Fransızlar sizin için beş bin evladını toprağa verdiğini söyledi. Ardından Hamit Bey'in dürüstlüğünden bahsetti. Büyükelçinin bu sözlerine karşılık: Evet, Hamit Bey'i Diyarbakır'da iken hakikaten çok dürüst davranmıştır. Kendisini biliyor ve güveniyorum. Fakat bir adamın şahsına güvenilerek Hristiyanların hayatı tehlikeye atılamaz. Fransızların bize yaptıklarını takdirle anarız. Ama buna karşılık otuz bin Ermeni de Mütarekeden beri Fransızlar için ölmüşlerdir cevabını verdikten sonra konuyu kapattım ve 25 Kasım'da Adana'dan İskenderun'a gittim.”

Türk ve Fransız temsilcilerinin Ermenileri Çukurova'da tutma girişimleri sonuçsuz kalmış ve Ermeni din adamlarının Paris'ten beklediği yardım İngiltere'den gelmişti. Muhittin Paşa'nın Genelkurmay Başkanlığı'na 30 Kasım 1921'de çektiği

telgrafa göre, Beyrut'taki İngiliz konsolosu bir torpido ile Mersin'e gelmişti. Muhittin Paşa konsolosun geliş amacını, İngilizlerin Adana ve çevresindeki Ermeni ve Rumları korumak olduğunu açıklamıştı. Telgrafın devamında ise Adana ve çevresindeki 62 bin Hristiyan'dan 36 bininin Mersin Limanı'ndan ayrılarak Avrupa'ya ulaştığını, 10 bin Hristiyan'ın Mersin Limanı'nda beklediğini ve Dörtyol'da 7 bin olmak üzere Adana ve çevresinde 16 bin Hristiyan kaldığını belirtmişti⁸⁹⁵.

İngilizlerin Rum ve Ermenileri himaye etmesi, Fransız hükümetini rahatsız etmiş ve askeri ve idari önlemleri de beraberinde getirmişti. Bunun üzerine Fransa, Ermenileri Suriye'ye kabul etmeye karar vermiş ve Suriye'den gelen Fransız subayı nezaretinde Halep ve Şam'a sevkedilecek Ermeniler Adana Limanı'na yerleştirilmişti. Bunun dışında işgal döneminde aileleri Kıbrıs ve Sakız adasında olan Ermeniler de söz konusu adalara yerleşebilecekti. Ermenilerin Suriye'ye iskanı için komisyon kurulmuş ve seyahat belgesi olmaksızın alınan bilet karşılığında nakilleri sağlanmıştı. Böylece iki gün içinde 1000 Ermeni Adana'dan Suriye'ye götürülmüş ve diğer günler nakillere devam edilmişti⁸⁹⁶.

Adana'yı teslim alması için görevlendirilen Türk temsilcilerinin bölgeye gelmesinden sonra Adana'da kalan Ermenilerde büyük bir izdihamla kaçışmaya başlamıştı. Mersin ve İskenderun mahşer alanı haline gelmişti. Seyahat izni almak için birbiri ile yarışan Ermeni ve Rumlar trenlerle Çukurova'yı terketmeye çalışmıştı. Trenlerin yanı sıra Yunan vapurları da Ermeni ve Rumları Mersin Limanı'ndan alarak çeşitli bölgelere nakletmişti⁸⁹⁷.

Ermenilerin Yunan vapurlarıyla İzmir'e kaçırılmasından sonra Ermenilerin Yunanlılar için çalıştığı⁸⁹⁸ istihbaratı alınmıştı. Buna göre, Hınçak ve Taşnak komitesinin üyesi olan Hamparsum Boyacıyan, Pandohat Sıvacıyan, Taka Dorhancıyan ve Ehakin Yunan ordusuyla anlaşma yaparak İzmir ve çevresinde bulunan ve eli silah tutan

⁸⁹⁵ATASE, (30.11.1337). K. 630, G.18.

⁸⁹⁶A. R. Yüreğir 23 Eylül 1953. Milli Mücadelede Çukurova, *Yeni Adana Gazetesi*, s.4.

⁸⁹⁷A. R. Yüreğir 26 Ağustos 1953. Milli Mücadelede Çukurova, *Yeni Adana Gazetesi*, s.4.

⁸⁹⁸Ermeni ile Rumların işbirliğinin ilk somut göstergesi Mayıs 1919'da yaşanmıştı. Bu tarihte İstanbul'da Rum kilisesinde gerçekleştirilen ayinin benzerinin İzmir'deki Ermeni Kilisende de yapılması Ermeni Rum ortaklığını pekiştirmişti. Daha sonra ise İzmir'de "Genç Hristiyanlar Cemiyeti" kurulmasının yanı sıra Ermeniler, Türklerin Yunanlılar ile yaptıkları savaflara da fiilen katılmıştı. Eskişehir – Kütahya savafları sırasında 13 Temmuz 1921'de Ermeni General Torkom, Yunanistan'ın Londra büyükelçisine mektup yazarak Rumlar ile Ermeniler, milli amaçlarına hizmet edecek "Yeni Doğu" isimli bir dergi çıkarmak istediğini bildirmişti. Mart 1922'de de İzmir Metropolit Hrisostomos bir bildiri yayınlayarak 15-50 yaş arası tüm Ermenilerin Yunan ordusuna katılmasını istemişti. Ayrıntılı bilgi için Bkz: B. Atalay, (2008). Türk İstiklal Savaşı Dönemi'nde Rum – Ermeni İşbirliği. *ATAM Dergisi*, C.24, S.70, s. 93-112.

Ermenileri Yunan idealini gerçekleştirmek için davet etmişti. Ermeni General Torkom'da İstanbul ve taşradaki Ermenilerin Yunan ordusu için İzmir'e sevk edilmesini istemişti⁸⁹⁹.

4.5. Tahliye Protokolüyle TBMM Egemenliğinin Kurulması

Muhittin Paşa'nın Adana'ya gelmesinden sonra kurulan karma komisyonun protokolleri 30 Kasım 1921'de imzalanmıştı. Bu protokole göre, 1 Aralık 1921 tarihinde Türk heyeti resmi daireleri TBMM adına teslim alarak binalara Türk bayrağı asılacaktı. 18 Aralık Mamure, 19 Aralık'ta Yenice, 20 Aralık'ta Adana, 23 Aralık Misis, 24 Aralık Ceyhan ve Kozan, 27 Aralık Tarsus ve Hacıtalip, 29 Aralık Osmaniye ve Toprakkale, 4 Ocak 1922 tarihinde de Erzin ile Mersin askeri garnizonundan Fransız bayrağı indirilerek garnizonlara Türk bayrağı dikilecekti. Fransızların işgali altında bulunan her toprak parçasında belirtilen uygulama gerçekleştirildikten sonra Fransız askeri bölgeyi terkedecekti. Böylece 5 Ocak 1922'de Fransızlar işgal ettiği toprakları tamamen tahliye ederek bölgenin düşman işgalinden kurtuluşu sağlanacaktı⁹⁰⁰.

General Dufieux'in Adana'dan erken ayrılmış bunun üzerine Muhittin Paşa ve Hamit Bey Adana'ya giriş yapmıştı. Böylece Adana'da küçük rütbeli Fransız askerleri kalmış ve Adana'yı teslim almak için Türk memur ve jandarmaları Pozantı'da beklemeye başlamıştı⁹⁰¹.

Muhittin Paşa'nın Ankara'ya bildirdiğine göre, Türk heyetinin treni bayraklarla donatılmış ve Türk halkı sevinç ve heyecan içinde Ankara'dan gönderilen temsilcileri beklemeye başlamıştı. Protokole göre 1 Aralık 1921'den önce yalnızca Muhittin Paşa ve Hamit Paşa'nın ikametgahının bulunduğu yerlere bayrak asılabilecekti. Bu nedenle Fransızlar 26 Kasım'da bayraklarla donatılmış trenle Adana'ya gelen Türk yöneticilerinin kararlaştırılan günden bir gün önce merasimlerle şehre girmesine izin vermemişti⁹⁰². Bundan dolayı Fransızlar Ankara'dan gelen trendeki bayrakların indirilmesini istemişti. Temsilcilerin ve bölge halkının tepkileri üzerine heyet, Şakir Paşa İstasyonu'nda trenden inerek arabalarla yola devam etmişti. Fransızların bu engellemeleri karşısında bölgedeki Türk halkı sakinliğini korumuş ve herhangi bir olay meydana gelmemişti⁹⁰³.

⁸⁹⁹*TİTEA*, (19.04.1338). K.52, G.138,; *TİTEA*, (18.04.1338). K.59, G.95.

⁹⁰⁰Ener, **a.g.k.**, 1963, s.156, Çelik, **a.g.k.**, 1999, ,s.487, 492.

⁹⁰¹A. R. Yüreğir 25 Ağustos 1953. Milli Mücadelede Çukurova, *Yeni Adana Gazetesi*, s.4.

⁹⁰²A. R. Yüreğir 1 Eylül 1953. Milli Mücadelede Çukurova, *Yeni Adana Gazetesi*, s.4.

⁹⁰³*ATASE*, (24.11.1337). K.630, G.16,

Ankara, Fransız askerlerinin Adana'dan ayrılmasından sonra bölgede TBMM hükümetin kurulması için sivil Türk yöneticiler görevlendirmişti. Valiliğe Serficeli Hilmi Bey, Posta işlerine “Monşer” Süleyman Bey, Muhasebeci olarak Maraşlı Tefvîk Bey, Maarif Müdürlüğüne Urfalı Rafet Bey, Sağlık Müdürlüğüne Dr. Osman Hayri Bey, Veteriner Müdürlüğüne Adil Bey, Orman ve Ziraat Müdür Vekilliğine Adanalı Halil Bey, Bayındırlık Müdürlüğüne Mühendis Kozanlı Suphi Bey ve Emniyet Müdürlüğüne Halil Bey yetkilendirilmişti. Ayrıca Tapu Memurluğuna Mustafa Bey, Jandarma Komutanı Sami Bey, Savcılık makamına Tefvîk Bey ve Mahkeme Başkanlığına İlhami Bey atanmıştı⁹⁰⁴. Söz konusu kişilerin dışında Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkez heyeti adına delege olarak Suphi Paşa, Belediye Başkanı Mehmet Fuat Dıblan, Ahmet Remzi Yüreğir, İbrahim Kethüda ve Halil Savatlı Adana'ya gidecek olan heyette yer alması için seçilmişti⁹⁰⁵.

Türk heyetinin Adana'ya gelmesinden sonra Ermeniler gibi, işgal döneminde Milli Mücadele aleyhinde yayın yapan Türk basın organları ve Fransız işgaline taraftar olan Türk yöneticiler şehri terketmeye başlamıştı. Bu kişiler arasında⁹⁰⁶ Adana Belediye Başkanı Hafız Mahmut Celal, Adana Vali Vekili Bağdadizade Abdurrahman, Hürriyet ve İtilaf Partisi üyesi Adanalı Zeynelabidin Savcı Zihni Hoca, Belediye Başkanı Şeyhgalipzade Kemal, Adana Postası gazetesinin kurucusu Giritli İlhami, Fanizadelerden Ferdacı Ali İlmi ve kardeşi Selahattin ve Mesut bulunmaktaydı⁹⁰⁷.

Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin Adana yöneticisi olan ve Fransız yönetimindeki Adana'da bir dönem Belediye Başkanlığı yapan Hafız Mahmut Celal, Ferda gazetesi aracılığıyla Milli Mücadeleye karşı Fransız ve Ermenilerden daha yıkıcı bir tutum takınmıştı. Hafız Mahmut, Ferda sütunlarından Adana'daki kuvvetleri ikiye ayırıp

⁹⁰⁴A. R. Yüreğir 25 Ağustos 1953. Milli Mücadelede Çukurova, *Yeni Adana Gazetesi*, s.4; A. R. Yüreğir 26 Ağustos 1953. Milli Mücadelede Çukurova, *Yeni Adana Gazetesi*, s.4.

⁹⁰⁵Ener, **a.g.k.**,1996, s.251; Çelik, **a.g.k.**, 1999, s.489.

⁹⁰⁶1 Haziran 1924 yılında Milli Mücadele döneminde Türk milletine ve yurtlarına karşı hainlik yaptıkları gerekçesiyle içlerinde Bağdadizade Abdurrahman, Adanalı Zeynelabidin, Fanizade Ali İlmi ve Mesut'un da bulunduğu 150 kişi TBMM tarafından Türk vatandaşlığından çıkarılmıştı. Bağdadizade Abdurrahman ülkeden ayrıldıktan sonra Beyrut'a yerleşmiş ve Suriye'de İngiliz İstihbaratında çalışmıştır. Bağdadizade Abdurrahman ancak aftan sonra Türkiye'ye geri dönebilmişti.. Ferda gazetesindeki yayınlarından dolayı 150'likler listesine giren Ali İlmi, Türkiye'den Antakya'ya taşınmış ve burada islamcı “Musavver Sahrâ” gazetesini çıkarma başlamıştı. Gittiği yerde de Türkiye aleyhinde çalışmalar yapmış ve aftan sonra kendisi de kardeşi gibi Türkiye'ye dönüş yapmıştı. Hürriyet ve İtilaf Partisi üyesi olan Zeynelabidin listeye girdikten sonra Irak'a kaçmıştı. Sürgünde Türkiye aleyhinde bir faaliyette bulunduğu dair bir bilgi alınamamış ve aftan sonra geri dönmemiştir. Bkz, Ş. Halıcı, (1998). Yüzellikler. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: .Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi..

⁹⁰⁷A. R. Yüreğir 26 Ağustos 1953. Milli Mücadelede Çukurova, *Yeni Adana Gazetesi*, s.4.

Fransızların Sultan'ın dostu olduğunu duyurmuş ve istenilen huzur için yönetimle iyi geçinmelerini tavsiye etmişti. Diğer kuvvet olan Kemalistlerin ise padişaha ve halifeye düşman olduklarını ve bunu anlamamanın vatana ihanet olacağını belirtmişti. Daha sonra Hafız Mahmut Milli Mücadele aleyhine olan faaliyetlerini Vali Vekili Bağdadizade Abdurrahman ile birlikte devam etmişti⁹⁰⁸. Türk heyetinin Adana'ya gelmesinden sonra Hafız Mahmut Celal İskenderun'a kaçmıştı.

Çanakkale Savaşı'na katılan ve Sina cephesinde İngilizlere esir düşen Giritli İlhami, Mondros Mütarekesi imzalandığında serbest bırakılarak Adana'ya gelmişti. Adana'da işgal yönetiminden memuriyet elde etmiş ve daha sonra Adana Postası gazetesini yayınlamaya başlamıştı. Gazete, Ankara temsilcilerinin bölgeye gelişine kadar yayın hayatını sürdürmüştü de sonrasında okuyucu kalmadığı için gazeteyi tatil ettiğini açıklamasını yaparak gazetenin yayın hayatına son vermişti. Adana'dan Halep'e kaçan Giritli İlhami, Fransız yönetimi altında jandarma komutanlığı, mülkiye kaymakamlığı ve Azez kaymakamlığı yapmıştı⁹⁰⁹.

İşgal döneminde Adana'da Türklere ve Milli Mücadele'ye karşı işgal yönetiminden daha çok düşmanlık besleyen, Fransızların işgalinin haklılığını savunup direniş hareketlerini Adana'nın felaketi olacağını duyuran Ferda gazetesinin kurucusu Fanizade Ali İlmi ise, Tahliye ve Teslim Komisyonun Adana'ya gelmesinden sonra, yayın politikasında keskin bir dönüş yapmıştı. İşgal döneminde yayınlarıyla Fransızların destekçisi olan Ferda Gazetesi Adana'nın kurtuluşunun yaklaştığı günlerde Ankara taraftarı olmuş ve Muhittin Paşa'nın Adana'ya gelişini Allah'ın bir lütfu olarak nitelemişti. Ancak Ali İlmi'nin sürdürdüğü yayınları uzun soluklu olamamış ve matbaasının altına yerli yapım bir bomba yerleştirilerek gazeteye suikast düzenlenmişti. Bu olay sonrasında Ali İlmi gazetesini kapatarak İskenderun'a kaçmıştı⁹¹⁰.

Bölge halkı ise hükümet konağının etrafında üç yıldır asılı duran Fransız bayrağının indirilmesini heyecan içinde beklerken 30 Kasım sabahı Türk sivil yöneticiler 1 Aralık 1922'de Fransızlardan hükümet konağını teslim almak için Pozantı'dan yola çıkmıştı.

⁹⁰⁸Ş. Halıcı (2008). Hürriyet ve İtilaf Partisi Adana Başkanı Hafız Mahmut Celal'e Ait Bilinmeyen İki Beyanname. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 27(44), s.102-103.

⁹⁰⁹A. R. Yüreğir 27 Ağustos 1953. Milli Mücadelede Çukurova, *Yeni Adana Gazetesi*, s.4.

⁹¹⁰A. R. Yüreğir 28 Ağustos 1953. Milli Mücadelede Çukurova, *Yeni Adana Gazetesi*, s.4.

4.6. Türk Heyetinin Çukurova'yı Teslim Alması ve Doğu Çukurova'nın Boşaltılması

1 Aralık 1921 günü protokol gereği hükümet konağındaki Fransız bayrağı, törenle indirilmiş ve Mesnil taburunu esir alan Hasan (Akıncı) Bey komutasındaki askerlerin selam töreniyle yerine Türk bayrağı hükümet konağının gönderine çekilmişti. Adanalıların büyük sevinciyle birlikte kurbanlar kesilmiş, Türk okulları açılmış ve Türk memurları görevlerine geri dönmüştü⁹¹¹.

Türk yöneticiler memurluklara yerleşmiş olsa da protokole göre Fransızların tahliyeleri tamamlanıncaya kadar küçük rütbeli Fransız asker ve memurları da Adana'da bulunmaya devam edecekti. Bölge halkının coşkun gösterilerinin devam etmesi ve halen Fransızların şehirde bulunması sebebiyle Mustafa Kemal Paşa 9 Aralık 1921'de Adanalılara hitaben bir bildiri yayınlayarak Adanalıların üzerine düşen görevleri yerine getirmesini beklediğini söylemişti. Buna göre Mustafa Kemal Paşa, işgalden sonra Adana'da hükümetin yeniden kurulduğunu, Türk milletinin yalnızca hayat hakkını savunduğunu ve TBMM'nin barışçıl bir politikayı benimsediğini belirtmişti. Bundan sonra Çukurova halkının tüm arzusunun memleketini yükseltmek olması gerektiğini ve halk hükümeti olan TBMM'nin milletle devlet arasındaki ilişkilerde Türk millete ihtiyacı olduğu vurgulamıştı⁹¹².

Ankara İtilafnamesi'nin Tahliye ve Teslim protokolüne göre 19 Aralık 1921'de Yenice'nin Fransız askerleri tarafından boşaltma işlemlerinin başlatılması gerekiyordu. Bunun üzerine Türk askeri belirlenen tarihte önce Yenice İstasyonu ile Sarıbrahim Köyü'nü teslim almıştı⁹¹³.

20 Aralık 1921 sabahı halk Kolordu binasının önünde, Adana'nın işgalinin 3. yıldönümünde kurtuluşu kutlamak amacıyla düzenlenecek töreni bekliyordu. Tören, saat 12'de Giritli mahallesinde (bugünün Atatürk Parkı) halkın alkışlarıyla başlamıştı. Üç yıl önce "Ey Gaziler" marşı ile Adana'dan ayrılan kahraman Türk askerleri, bugün bando eşliğinde komutanlık binasında Türk bayrağını dalgalandırmıştı⁹¹⁴. Daha sonra Muhittin Paşa, Çukurova'nın kurtuluşunun cephelerde gösterilen fedakarlıkların sonucu olduğunu belirterek Mustafa Kemal Paşa'ya ve Türk Fransız dostluğunda önemli hizmetleri

⁹¹¹Ener, **a.g.k.**,1996, s.251.

⁹¹²A. R. Yüreğir 2 Eylül 1953. Milli Mücadelede Çukurova, *Yeni Adana Gazetesi*, s.4.

⁹¹³Çelik, **a.g.k.**, 1999, ,s.493.

⁹¹⁴Ener, **a.g.k.**, 1963, s.159.

bulunan Franklin Bouillion'a teşekkürlerini iletmişti⁹¹⁵. Muhittin Paşa'nın beyanından sonra Nakibül Eşraf Hüseyin Ramazanoğlu dua okumuş ve merasimin devamı için Bouillion'un oturduğu eve doğru yürüyüşe geçilmişti. Franklin Bouillion'un evinin önünde düzenlenen merasimde, kendisi Adanalılara söylevde bulunarak geçmişin unutulduğunu ve geleceğe bakmanın gerekliliğini vurgulamıştı. Aynı zamanda Bouillion, kendisinin ve Mustafa Kemal Paşa'nın Türk milletinden, din mezhep ayırmaksızın bir arada yaşamasını beklediğini ve Anadolu topraklarının gelişmesini sağlamak için Türk-Fransız işbirliğinin gerekliliğini belirtmişti⁹¹⁶.

21 Aralık gecesinde Muhittin Paşa, Vali Vekili ve İçişleri Bakanlığı Müsteşarı Hamit Bey evinde Franklin Bouillion şerefine bir ziyafet vermişti. Ziyafette bulunanlar Türk – Fransız dostluğu üzerine konuşmalar yapmış ve Bouillion yaptığı konuşmasında Fransa'nın Kilikya'dan çekilmekle Anadolu'nun bir Türk yurdu olduğunu kabul ettiğini, Türk – Fransız dostluğunun Avrupa'da barışı getireceğini söylemişti⁹¹⁷.

22 Aralık 1921'de Adana'da bulunan Franklin Bouillion ve beraberindeki Yarbay Mougin ve Yarbay Sarrou, Mersin üzerinden tren yoluyla Paris'e gitmek için yola çıkmıştı. İstasyonda Fransız heyetini uğurlama merasiminde Türk halkının yanında birçok askeri ve mülki personelde bulunmaktaydı. Ayrıca Muhittin Paşa, Vali Vekili ve İçişleri Bakanlığı Müsteşarı Hamit Bey ve Edip Bey Fransız temsilcilerini Mersin'e kadar uğurlamıştı⁹¹⁸.

İşgal döneminde Kuva-yı Milliye, Fransız ve Ermenilere karşı Kozan ve Ceyhan'da çok kanlı mücadeleler vermiş ve Kozan milli kuvvetler tarafından kurtarılmışsa da Ankara Antlaşması'na kadar resmi olarak kaza yönetimi Fransızların idaresinde kalmıştı. Ceyhan'da ise milli kuvvetler silah teknolojisinde kendisinden çok üstün olan Fransız kuvvetleri ile fedakarca mücadele etmiş ancak kesin bir sonuç alamamıştı. Fakat yapılan Ankara İtilafnamesi ile 24 Aralık 1921'de Fransız işgal yönetiminin Ceyhan ve Kozan'ın tamamen boşaltılmasına karar verilmişti. Buna göre Fransız kuvvetleri Ceyhan'dan 23 Aralık'ta ayrılmış ve aynı gün Türk askerleri kazaya giriş yapmıştı. Teslim heyetinin Ceyhan'a gelmesinden sonra bölgedeki tüm asker ve

⁹¹⁵Muhittin Paşa'nın nutkunun tamamını görmek için bkz. A. R. Yüreğir 7 Eylül 1953. Milli Mücadelede Çukurova, *Yeni Adana Gazetesi*, s.2.

⁹¹⁶Ener, **a.g.k.**,1996, s.254; A. R. Yüreğir 8 Eylül 1953. Milli Mücadelede Çukurova, *Yeni Adana Gazetesi*, s.2.

⁹¹⁷A. R. Yüreğir 9 Eylül 1953. Milli Mücadelede Çukurova, *Yeni Adana Gazetesi*, s.2.

⁹¹⁸A. R. Yüreğir 10 Eylül 1953. Milli Mücadelede Çukurova, *Yeni Adana Gazetesi*, s.4.

memurlar hükümet konağının önüne doğru hareket etmişti. Ceyhan'ın kurtuluşu şerefine kurbanlar kesilmiş Şakir Efendi tarafından dualar okunarak İzmir ve Edirne'nin kurtulmasını temenni etmişlerdi⁹¹⁹.

Yenice'nin Türk ordusu tarafından teslim alınmasından sonra protokol gereği 27 Aralık'ta Tarsus'un tahliye edilmesi ve Türk bayrağının göndere çekilmesi gerekiyordu. Bundan dolayı Yenice ve Tarsus halkı istasyonda kahraman Türk ordusunu beklemeye başlamıştı. Muhittin Paşa ile birlikte bir bölük asker ve Adana milletvekilleri Sefa Muhtar ve Zamir Beyler, Kayseri Milletvekilleri Rıfat ve Sabit Beyler bando takımı eşliğinde Tarsus'a girmiş ve Türk bayrağı hükümet binasına çekilmişti⁹²⁰.

Adana'dan ayrılmak isteyen Ermeniler seyahat izin belgesi alarak Fransız gemileriyle Suriye'ye ve Yunan gemileriyle Trakya'ya gitmiş ve kimsesiz Ermeniler de Beyrut'a taşınmıştı⁹²¹. Ermenilerin Çukurova'dan ayrılması üzerine boş kalan evlere de göçmen Türk aileleri yerleşmişti. 28 Aralık 1921'de Ankara hükümeti bu uygulamayı kanunsuz sayarak Türk ailelerinin söz konusu evlerden çıkarılmasını istemişti⁹²². Bu durum ise Türk hükümetinin yasalara olan bağlılığını ve adil yönetimine örnek olmuştu.

Tahliye Komisyonu'nun kararına göre Osmaniye'nin tahliye edileceğinden haberdar olan bölge halkı Türk heyetini karşılamak için Türk bayraklarıyla süslenmiş sokaklarda beklemeye başlamıştı. Nihayet 29 Aralık 1921'de Fransız kuvvetleri Osmaniye ve Toprakkale'yi tahliye etmek için hazırlıklara başlamış, bölge halkı da teslim merasimi için Fransız askeri heyetine ziyafet vererek cirit oyunları düzenlemişti. Bölgeyi teslim almak için Osmaniye'ye giriş yapan Türk ordusu, bölge halkının sevinç gözyaşlarıyla karşılanmıştı. Türk bayrağının hükümet binasında dalgalanmasıyla kurbanlar kesilmiş ve Müftü İshak Ziya Efendi, Mustafa Kemal Paşa'nın başarılarının devamını dileyen dualar okumuştur⁹²³.

Nihayet 4 Ocak 1922 tarihinde Fransız kuvvetleri Erzin tahliye etmiş ve Türk heyetine teslim etmişti. Aynı günün gecesinde Türk İşgal komisyon başkanı Albay Şükrü Naili ile birlikte Türk heyeti, Fransız yöneticilerinin katıldığı bir merasimle tahliye ve

⁹¹⁹A. R. Yüreğir 18 Eylül 1953. Milli Mücadelede Çukurova, *Yeni Adana Gazetesi*, s.4.

⁹²⁰Çelik, **a.g.k.**, 1999, s.493; A. R. Yüreğir 14-16 Eylül 1953. Milli Mücadelede Çukurova, *Yeni Adana Gazetesi*, s.4.

⁹²¹A. R. Yüreğir 23 Eylül 1953. Milli Mücadelede Çukurova, *Yeni Adana Gazetesi*, s.4.

⁹²²Ener, **a.g.k.**, 1963, s.161.

⁹²³Çelik, **a.g.k.**, 1999, s.497.

teslim işlerini sona erdirmişti⁹²⁴. Muhittin Paşa'da Genelkurmay Başkanlığına 5 Ocak 1922'de telgraf çekerek, General Goubeau ile Albay Pettelat'ın savaş gemisiyle Mersin'den ayrıldığını ve bu nedenle Adana ve çevresinin işgalden kurtulduğunu haber vermişti. Ayrıca Muhittin Paşa, devir teslim sırasında taraflar arasında kötü bir olay yaşanmadığını ekleyerek TBMM ordusunun işgal altındaki diğer bölgelere de barışı getirmesini dilemişti⁹²⁵. Böylece 5 Ocak günü Adana'nın kurtuluş günü olmuştu.

Her ne kadar karma komisyonun hazırladığı protokole göre Adana'nın kurtuluşu 20 Aralık 1921 olsa bile, Fransız işgal kuvvetlerinin Çukurova'yı terketmesi 4 Ocak 1922 olduğundan kutlamalarda 5 Ocak'ta yapılmıştı. 5 Ocak 1922'de, bütün camiler ışıklandırılmış ve Kasım ayından beri hazırlanan dev bir Türk bayrağı hükümet binasına indirilerek iki yüz kişinin omuzlarında askeri bando ile birlikte tüm şehirde gezdirilmişti. Daha sonra bayrak saygı duruşu eşliğinde Saat Kulesi ile Ulu Cami arasına çekilmişti. Adana'nın tüm mahalleri süslenmiş, zafer takları kurulmuş, günlerce şenlikler düzenlenmişti⁹²⁶.

Böylece asırlardır hür yaşanan Türk Milleti'nin, Çukurova'daki üç yıl 18 günlük esareti sona ermiş ve Kurtuluş Savaşı'nın güney cephesi kesin olarak kapanmıştı.

⁹²⁴Ener, **a.g.k.**,1996, s.255.

⁹²⁵ ATASE, **a.g.k.**,2009, s.285.

⁹²⁶ A. R. Yüreğir 25 Eylül 1953. Milli Mücadelede Çukurova, *Yeni Adana Gazetesi*, s.4.

SONUÇ

Anadolu'nun güney ve güneydoğu bölgesini, Suriye'ye kadar uzanan Doğu Akdeniz sahilini ve sahil hinterlandını kapsayan Çukurova'da yer alan Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin taşıdığı alüvyonlar bölgeyi dünyanın en verimli delta ovalarından biri haline getirmiştir. Ayrıca bölgedeki geçit ve tüneller Çukurova'da hem doğal savunma hattı oluşmasına hem de ticaretin geliştirmesine katkı sağlamıştı. Bu nedenle Çukurova eskiçağlardan beri stratejik ve jeostratejik bir öneme sahip olduğu için birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştı.

İnsanlık tarihi boyunca pek çok devletin hakimiyet sahasında yer alan Adana'nın, İslamiyet ile tanışması Emevi halifesi Abdülmelik döneminde olmuş ve Türklerin bölgeye iskanı Abbasi halifesi Harun Reşit döneminde başlamıştı. Ermenilerin Çukurova'ya yerleşmeleri ise 11. yüzyıldaki Türk-Bizans savaşları sonucunda gerçekleşmişti. Bu tarihten sonra da Ermeniler, Türk devletlerinin hakimiyetinde varlıklarını sürdürmüştü. Hatta Ermeniler Osmanlı'nın millet sistemi içinde "sadık millet" olarak adlandırılmış ve devletin birçok kademesinde hizmet vermişti. Ancak Osmanlı Devleti'nde yaşanan siyasi ve ekonomik dalgalanmalar, devlet içindeki azınlıklara da etki etmişti. Böylece 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Türklerle barış içinde yaşayan Ermeniler, Berlin Antlaşması'ndan sonra Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nde iç sorun çıkarma aracı haline gelmişti. Ermeniler İtilaf devletlerinin desteğini alarak ülke içinde zararlı cemiyetler kurmuş, çeşitli terör faaliyetlerinde bulunmuş ve dünya savaşı sırasında düşman tarafla işbirliği yapmıştı. Bu gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti idari tedbirler almak zorunda kalmıştı. Ancak alınan önlemler, Avrupalı devletleri ve Ermenilerin aracılığıyla Osmanlı devlet yönetimini suçlu durumuna düşürmüş ve tehcir sorununu yaratmıştı. Bu sorun, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'ni fiilen sona erdirmek için İtilaf devletleri tarafından kullanılmıştı.

Birinci Dünya savaşı sırasında İtilaf devletlerinin kendi aralarında yaptığı gizli antlaşmalara ve 30 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti ile İtilaf devletleri arasında imzalanan Mondros Mütarekesi'ne göre, Osmanlı Devleti'nin birçok toprağı gibi Çukurova'da önce İngilizler daha sonra Kıbrıs'ta meydana getirilen Ermeni lejyonları ve bölgenin Ermenileri ile birlikte Fransızlar tarafından işgal edilmişti. Bu durum Çukurova'nın tamamında görüldüğü gibi Adana'da da Ermeni – Fransız işbirliğini ortaya çıkarmıştı.

Mondros Mütarekesine göre vilayet yönetiminde Türklerin de yer alacağına dair bir karar olmasına rağmen Doğu Çukurova’da mülki idare Fransızlara askeri idare ise Ermenilere eline geçmişti. Ayrıca Fransızların Türklerin elindeki silahları toplatılıp Ermeni jandarmalara teslim etmesi, Ermeni mezalimini karşı konulamayacak bir hale getirmişti. Böylece gerek Mustafa Kemal gerekse bölge halkı Fransız ve Ermenilerin Adana’daki haksız işgallerini ilk günden itibaren protesto etmiş, mücadele için gizli örgütler kurularak istihbarat toplanmaya çalışılmış ve silahla direniş gösterilmişti.

Adana’nın silahlı örgütlenmesini sağlayan büyük önder Mustafa Kemal Paşa, Kuva-yı Milliye’nin örgütlenmesini kolaylaştırmak ve işgallere olabildiğince hızlı karşı koyabilmek maksadıyla, Kilikya Kuva-yı Milliye Umum Komutanlığı’nı şehir sınırları içerisindeki Zamantı Çayı’na göre ikiye ayırmıştı. Mustafa Kemal Paşa, Kuva-yı Milliye’nin Doğu Cephesi’ni yöneten Yüzbaşı Osman Nuri’ye, Aydınoglu Tufan Bey adını vererek, bölgedeki direniş hareketinin asker-sivil dayanışması içinde olduğu göstermek istemişti. Bununla birlikte yerli halkın teşebbüsü ile milli müfrezeler kurulmuş ve çoğu köylü ve çiftçi olan bu birlikler sayıca kendilerinden çok üstün olan ve dönemin en modern silahlarına sahip Fransız kuvvetlerine karşı, kırık dökük silahlarla canı pahasına mücadele etmişti.

Develi, ilk Kilikya Kuva-yı Milliye Komutanlığı karargahı olmuş ve kumandanlık halkı örgütlemekten, cephelere silah ve gıda ikmali sağlamaya, gizli istihbarat toplamaktan asker yetiştirmeye kadar bir çok görevi yerine getirmişti. Düşmanın işgal edemediği bölgelerde örgütlenmelerine devam eden Kuva-yı Milliye, işgalden kurtarılacak olan bölgede ise Müdafaa-i Hukuk Heyeti kurulmasına yardımcı olmuştur. Buna göre Kilikya Doğu Cephesi içinde ilk kurtarılan yöre Kadirli olup, devamını Feke, Kozan, Haçin, Ceyhan ve Osmaniye bölgeleri takip etmiştir. Ardından her işgalden kurtarılan bölgeye iase teşkilatlarının kurulmasıyla birlikte milis ve askeri güçlerin zaferleri, yalnızca Güney Cephesi’nin başarısını perçinlememiş, tüm Anadolu’nun kurtuluşa inancının da yükselmesini sağlamıştır.

1918’de Ermeni – Fransız işgaline uğrayan ve 1921 yılının başlarına kadar korkunç uygulamalara maruz kalan Doğu Çukurova’da, TBMM’nin askeri ve siyasi başarılarından sonra işgal yönetiminin davranış değişiklikleri görülmüştü. Fransızların bu tutum değişikliğine neden olan sebepleri sıralarsak; Fransa’da, Çukurova işgalinin İngiliz çıkarlarına hizmet ettiği düşüncesinin hakim olduğu, Ermenilere ve işgal yönetimine harcanan paranın bir yük haline gelmesi ve özellikle Tunus, Fas, Cezayirli Fransız

askerlerinin artık Müslümanlarla savaşmak istememesi olarak gösterilebilir. Ermeniler ise Türklerin işgalini intikamını alacağı korkusuyla Adanalılarla dostane ilişkiler kurmaya başlamıştı. İtilaf devletleri ise gerek Türk milletinin azmi karşısında gerekse savaşın getirdiği maddi manevi yorgunluktan dolayı Ankara hükümeti ile anlaşma arayışına girmişti. Bunun üzerine başta İngiltere olmak üzere İtilaf devletleri, Osmanlı Devleti ve Ankara hükümeti ile görüşmeler yaparak Sevr Antlaşması'nın çok küçük değişikliklerle kabul ettirmeyi amaçlamıştı. Ancak TBMM, savaşın galip tarafı olarak Anadolu'nun kaderini belirleyecek tek temsilcinin kendisi olduğunu ve Türklerin özgürlüğünden asla vazgeçmeyeceğini savunmuş ve böylece ilk siyasi görüşmeden bir sonuç alınamamıştı.

Ankara hükümeti, İkinci İnönü ve Sakarya savaşlarından zaferle ayrıldıktan sonra Yunanlılarla yapılacak olan savaşta askeri hazırlıklar yaptığından açık olan bir cephesini daha kapatarak Fransızlarla savaş halini devam ettirmek istemiyordu. Ayrıca Fransızlarla anlaşma yapmanın İtilaf Devletlerinin ortaklığını parçalayacağı düşüncesiyle Milli hükümet, Misak-ı Milli çerçevesinde Fransızlarla anlaşma arzusundaydı. Fransa hükümetinin de Anadolu işgalinin mali külfet haline gelmesi ve Fransa'nın Türklerle savaşlarının İngiliz – Yunan işbirliğine yaradığını anlaması ve sömürgelerinde ortaya çıkan isyan hareketleri sonucunda uzlaşmada ısrarcı olmasına neden olmuştu. Böylece Mustafa Kemal Paşa ile Franklin Bouillion arasındaki görüşmeler sonuç vermiş ve taraflar 20 Ekim 1921'de barış anlaşması imzalayarak Doğu Çukurova'nın Türk hakimiyetinde olduğunu kabul etmişti.

Böylece Doğu Çukurova'nın Milli Mücadelesi, bölgenin işgaline, bölge halkının maruz kaldığı zulüm ve işkencelerine son veren büyük fedakarlıklarla gerçekleştirilen bir mücadele olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde gerçekleştirilen bu başarı elde edilmesinde isimsiz pek çok kahramanda bulunmaktadır. Araştırmalar sırasında elde edilen bilgiler doğrultusunda yer verilmeye çalışılan bu kahramanlar yalnızca bölgenin kurtuluşu için çaba sarf etmemiş aynı zamanda milli egemenliğe dayanan yeni tam bağımsız Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulması ve geliştirilmesi için de önemli hizmetlerde bulunmuştu.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi. (22.01.1335), 18, 54.

----- (18.03.1335), 257, 1.

----- (15.06.1335), 1, 11.

----- (16.06.1335), 7, 11.

----- (02.09.1335), 24, 20.

----- (16.09.1335), 97, 115.

----- (04.10.1335), 25, 2

----- (22.10.1335), 200, 90.

----- (23.10.1335), 97, 120.

----- (27.10.1335), 560, 67.

----- (02.11.1335), 97, 124.

----- (18.11.1335), 353, 148.

----- (25.11.1335), 103, 81.

----- (29.11.1335), 270, 205.

----- (4.12.1335), 156, 1.

----- (08.12.1335), 270, 80.

----- (13.12.1335), 270, 95.

----- (13.12.1335), 270, 101.

----- (25.12.1335), 326, 127.

----- (02.01.1336), 272, 7.

----- (13.01.1336), 272, 26.

----- (24.01.1336), 272, 45.

----- (01.02.1336), 25, 9,

----- (12.02.1336), 334, 170.

----- (13.02.1336), 272, 56.

----- (20.02.1336), 26, 45.

----- (01.03.1336), 25, 23.

----- (08.03.1336), 316, 146.
----- (05.03.1336), 25, 28.
----- (08.03.1336), 316, 417.
----- (09.03.1336), 316, 154.
----- (11.03.1336), 119, 84.
----- (23.03.1336), 334, 174
----- (25.03.1336), 316, 168.
----- (27.03.1336), 312, 78.
----- (29.03.1336), 819, 165.
----- (29.03.1336), 273, 166.
----- (31.03.1337), 629, 31.
----- (01.05.1336), 946, 161.
----- (09.05.1336), 628, 74.
----- (09.05.1336), 621, 54.
----- (15.05.1336), 1053, 60.
----- (19.07.1336), 795, 16.
----- (19.07.1336), 795, 17.
----- (07.08.1336), 1059, 784.
----- (07.09.1336), 791, 134.
----- (29.09.1336), 625, 147.
----- (30.09.1336), 813, 201.
----- (09.10.1336), 816, 93
----- (14.10.1336), 531, 5.
----- (25.10.1336), 794, 117.
----- (3.11.1336), 627, 182.
----- (05.11.1336), 1070, 49.
----- (11.12.1336), 814, 114.
----- (12.11.1336), 628, 95.
----- (15.11.1336), 270, 166.
----- (23.12.1336), 885, 7.
----- (03.01.1337), 883, 41.
----- (28.04.1337), 561, 43.
----- (23.05.1337), 1072, 4.

----- . (08.05.1337), 568, 160.
----- . (07.06.1337), 597, 12.
----- . (16.07.1337), 1323, 56.
----- . (26.08.1337), 1297, 82.
----- . (09.03.1336), 271, 24.
----- . (10.09.1337), 1485, 39.
----- . (04.10.1337), 1418, 35.
----- . (20.11.1337), 1545, 61.
----- . (22.11.1337), 1758, 141.
----- . (24.11.1337.), 630, 16.
----- . (30.11.1337), 630, 18.
----- . (30.12.1337), 1731, 23.
----- . (07.01.1338), 1719, 130.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi. (H. 10.10.1334), *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Hususi Kalemi*, 2, 26.

----- . (H. 09. 06. 1333), *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi*, 52, 93.
----- . (H. 09.11.1333), *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalemi 2. Şube*, 68, 77.

----- . (H. 8.11.1332), *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi*, 45, 115.
----- . (H.09.07.1333), *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi*, 52, 93.
----- . (H. 13.08.1333), *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi*, 54, 162.
----- . (H.14.08.1333), *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi*, 54, 202.
----- . (H. 24.08.1333), *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi*, 54, 346.
----- . (H. 29.08.1333), *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi*, 54, 406.
----- . (H.29.08.1333), *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi*, 54, 413.
----- . (H. 08.12. 1333), *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi*, 57, 51.
----- . (H. 17.12.1333), *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi*, 57, 110.
----- . (H. 29.12.1333), *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi*, 57, 337.
----- . (R.19.01.1331), *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi*, 466, 125.
----- . (R.19.01.1331), *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi*, 466, 127
----- . (H.14.03.1334), *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi*, 60, 69.
----- . (H.17.01.1335), *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi*, 69, 262.
----- . (H. 11.04.1327), *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi*, 2798, 100.

----- (H.15.07.1333), *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 198, 24.

Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi. (29.01.1336), *Katalog 1*, 20, 97.

----- (04.03.1336), *Katalog 1*, 20, 35.

----- (18.04.1338), *Katalog 3*, 59, 95.

----- (19.04.1338), *Katalog 3*, 52, 138.

----- (19.04.1338). *Katalog 3*, 52, 138.

----- (18.04.1338). *Katalog 3*, 59, 95.

----- (08.01.1337), *Katalog 4*, 100, 45.

----- (08.01.1336), *Katalog 5*, 102, 82.

----- (08.01.1336), *Katalog 5*, 103, 7.

----- (09.01.1336.), *Katalog 5*, 103, 6.

----- (11.01.1336), *Katalog 5*, 103, 12.

----- (13.01.1335), *Katalog 5*, 103, 81.

----- (20.01.1336), *Katalog 5*, 102, 81

----- (27.01.1336.), *Katalog 5*, 113, 20

----- (27.02.1336), *Katalog 5*, 103, 2.

----- (26.02.1336), *Katalog 5*, 103, 3.

----- (01.03.1336), *Katalog 5*, 103, 19.

----- (03.03.1336), *Katalog 5*, 102, 22.

----- (05.03.1336), *Katalog 5*, 103, 20.

----- (06.03.1336), *Katalog 5*, 102, 81.

----- (08.03.1336). *Katalog 5*, 102, 79.

----- (12.03.1336). *Katalog 5*, 103, 23

----- (12.03.1336). *Katalog 5*, 103, 24.

----- (12.03.1336). *Katalog 5*, 102, 78.

----- (13.03.1336). *Katalog 5*, 102, 77.

----- (14.03.1336.), *Katalog 5*, 103, 29.

----- (14.03.1336). *Katalog 5*, 102, 76.

----- (15.03.1336), *Katalog 5*, 103, 32.

----- (16.03.1336), *Katalog 5*, 103, 35.

----- (18.03.1336). *Katalog 5*, 103, 47.

----- (19.03.1336). *Katolog* 5, 103, 49.
----- (19.03.1336), *Katolog* 5, 103, 51.
----- (20.03.1336). *Katolog* 5, 101, 31.
----- (21.03.1336). *Katolog* 5, 103, 57.
----- (21.03.1336), *Katolog* 5, 102, 1.
----- (23.03.1336), *Katolog* 5, 103, 65.
----- (29.03.1336), *Katolog* 5, 103, 70.
----- (30.03.1336). *Katolog* 5, 101, 29.
----- (31.03.1336). *Katolog* 5, 103, 72.
----- (01.04.1336), *Katolog* 5, 102, 20.
----- (03.04.1336). *Katolog* 5, 102, 17.
----- (03.04.1336). *Katolog* 5, 101, 16.
----- (06.04.1336). *Katolog* 5, 101, 22.
----- (06.04.1336). *Katolog* 5, 101, 21.
----- (12.04.1336). *Katolog* 5, 104, 21.
----- (13.04.1336). *Katolog* 5, 104, 19.
----- (15.04.1336). *Katolog* 5, 104, 16.
----- (17.04.1336). *Katolog* 5, 102, 70.
----- (20.04.1336), *Katolog* 5, 101, 12.
----- (20.04.1336), *Katolog* 5, 104, 4.
----- (20.04.1336), *Katolog* 5, 101, 13.
----- (20.04.1336), *Katolog* 5, 104, 3.
----- (20.04.1336), *Katolog* 5, 104, 5.
----- (23.04.1336), *Katolog* 5, 105, 4.
----- (23.04.1336). *Katolog* 5, 102, 72.
----- (23.04.1336). *Katolog* 5, 102, 72.
----- (30.04.1336), *Katolog* 5, 104, 53.
----- (30.04.1336). *Katolog* 5, 106, 3.
----- (31.04.1336), *Katolog* 5, 101, 11.
----- (02.05.1336), *Katolog* 5, 102, 4.
----- (02.05.1336). *Katolog* 5, 102, 5.
----- (03.05.1336). *Katolog* 5, 102, 51.
----- (03.05.1336), *Katolog* 5, 102, 52.

----- (04.05.1336). *Katolog* 5, 101, 3.
----- (04.05.1336), *Katolog* 5, 106, 15.
----- (05.05.1336). *Katolog* 5, 102, 50.
----- (05.05.1336), *Katolog* 5, 101, 1.
----- (06.05.1336). *Katolog* 5, 105, 54.
----- (06.05.1336), *Katolog* 5, 102, 80.
----- (16.07.1336). *Katolog* 5, 105, 13.
----- (4.11.1335), *Katolog* 5, 103, 17.
----- (6.11.1335), *Katolog* 5, 103, 14.
----- (Tarihsiz). *Katolog* 5, 102, 57.
----- (Tarihsiz). *Katolog* 5, 106, 26.
----- (Tarihsiz). *Katolog* 5, 106, 27.
----- (Tarihsiz), *Katalog* 5, 106, 33.
----- (Tarihsiz), *Katolog* 5, 106, 23.
----- (Tarihsiz), *Katolog* 5, 101, 4.
----- (Tarihsiz), *Katolog* 5, 106, 38.
----- (Tarihsiz.), *Katolog* 5, 106, 30.
----- (20.10.1337), *Katolog* 6, 184, 25.
----- (23.11.1335), *Katolog* 10, 322, 47.
----- (4.12.1335), *Katolog* 10, 313, 38.
----- (21.12.1335), *Katolog* 10, 313, 86.
----- (01.01.1336), *Katolog* 10, 320, 57.
----- (14.01.1336), *Katolog* 10, 320, 44.
----- (07.03.1336), *Katolog* 10, 316, 59.
----- (08.03.1336), *Katolog* 10, 319, 7.

Resmi Yayınlar

Adana Vilayet Salnamesi. H. 1287.

Adana Vilayet Salnamesi. H. 1309.

Adana Vilayet Salnamesi. H. 1312.

Adana Vilayet Salnamesi. H. 1318.

Adana Vilayet Salnamesi. H. 1320.

Devlet Salnamesi. R. 1333-1334.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi. 18 Teşrinisani 1334.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi. 25 Teşrinisani 1334.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 7 Kanunuevvel 1334.

Kitaplar ve Makaleler

Acar, K. (Kış 2009). Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Döneminde Propaganda: Rus Popüler Kültüründe Savaş ve Düşman İmgesi. *Bilig*, (88), 113-136.

Ahmad, F. (2014). *İttihatçılıktan Kemalizme*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Açıkses, E. ve Özdağ, S. (2018). 20. Yüzyılın Başlarında Bitlis ve Çevresinde Ermeni Komiteleri Tarafından Yapılan Katliamlar. R. Doğanay, A. Çelik ve F. Özçelik (Editörler), *Rıfat Özdemir'e Armağan*, İstanbul: Hiperlink Yayınları, 361-382.

Akbal, F. (Ekim 1951). 1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus. *Belleten*, 15 (60), 617-628.

Akbayar, N. (1985). Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 5, 1238-1246.

Akçora, E. Ö. ve Kaya, M. (2014). Ermeni Komitelerinin Anadolu'da Çıkardığı İsyanlar. *Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, 62 (3), 1887-1957.

Arkan, E. (Bahar 2018). Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Londra Konferansı (21 Şubat-12 Mart). *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, (24), 245-267

Arıkoğlu, D. (1961). *Hatıralarım*, İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası.

Arslan, A. (2014). Ermeni Kilisesi'nin Ermenilerin Hayat ve İdeallerindeki Yeri ve Büyük Güçlerin Ermeni Kilisesine Nüfusu. *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, 9, 13-37.

Aslan, T. (2018). Mehmet Asaf Bey'in Cebelibereket Mutasarrıflığı: 1909 Adana Olayları ve Mehmet Asaf Bey'in Yargılanma Süreci. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, (16), 185-232.

----- (2020). Van Ermeni Murahhasa Vekili Altçıyan Kırkor'un Layihası Üzerine Bazı Düşünceler. *Ermeni Araştırmaları*, (67), 83-114.

- Atalay, B. (2008). Türk İstiklal Savaşı Dönemi'nde Rum – Ermeni İşbirliği. *ATAM Dergisi*, 24 (70), 93-112.
- Atatürk, M. K. (2006). Atatürk'ün Tamimi Telgraf ve Beyannameleri IV, Ankara: ATAM Yayınları
- (2010). *Nutuk*, 1, Ankara: TTK Yayınları.
- (2010). *Nutuk*, 2, Ankara: TTKYayınları
- Avagyan, A. ve Minassian, G. F. (2005). *Ermeniler ve İttihat Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*. İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. (2016). *Arşiv Belgelerine Göre Tehcire Giden Yol*, İstanbul.
- (2002). *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, 1, Ankara.
- (2003). *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, 3, Ankara.
- (2007). *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı (1878-1920)*, Ankara.
- (2009). *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1896-1909)*, 3, Ankara.
- (2013). *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, 1, İstanbul.
- Bayar, C. (1997). *Ben de Yazdım*. 1. İstanbul: Sabah Kitapları.
- Bildirici, Y. Z. (2002). Ermeni Soykırımı Aldatmacası ve 1919-1920 Adana Katliamları. *Türkler Ansiklopedisi*, 13, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 755-764.
- (Yaz 2020). İstiklal Harbinde Çukurova'da Yıkıcı Faaliyetler. *Belgi*, (20), 2409-2427.
- Bostancı, M. (2014). Birinci Dünya Savaşı Arefesinde Vilayat-ı Şarkiye Islahatında Rusya'nın Tutumu ve Ermenilerin Beklentileri. *Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, 2(61), 1214-1226.
- (Bahar 2016). Ermeni Meselesinde Şarki Anadolu Islahatının Yeri ve Ali Kemal'in Islahata Dair Görüşleri. *ÇTAD*, 12(23), 113-136.

- Budak, M. (2020) “Osmanlı Devleti’nin Paris Barış Konferansı’na Davet Edilmesi ve Muhtıralar Sunması ile İlgili Tartışmalar. *Turkish Journal of History*, 71, 445-472.
- Cebesoy, A.F. (2017). *Milli Mücadele Hatıraları*. İstanbul: Temel Yayınları.
- Cemal Paşa. (2010). *Anılarım (1913-1922)*. Haz. F. Parin, İstanbul: Paraf Yayınları
- Çamurdan, A. C. (1969). *Kurtuluş Savaşında Doğu Kilikya Olayları*. Adana.
- Çarkcıyan, Y.G. (2006). *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Çavdar, N. (2011). Tevfik Paşa Hükümetinin Sulh Hazırlıkları. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 6 (1), 19-33.
- Çaykırın, G. (2021). Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusundaki Ermeni Askerler ile Rus ve Fransız Ordularındaki Ermeni Gönüllü Birlikleri, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, (70), 107-140
- Çelik, K. (1999). *Milli Mücadele’de Adana ve Havalisi (1918-1922)*. Ankara: TTK.
- Çetinkaya, S. (1995). *Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’na Girişi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Çimen, A. (2012). Sayım Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlı’da Nüfus Hizmetleri. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14 (3),183-216.
- Dalkır, R. (1969). *Yiğitlik Günleri: Milli Mücadelede Çukurova*. İstanbul: T.T. Postası.
- Dilek, M. S. (2009). Paris Barış Konferansı’nda Ermeni Sorunu. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 16-17, 79-98.
- (Yaz 2013). Londra Konferansı’nda Ermeni Sorunu ve İngiltere’nin Tutumu (12 Şubat 1920-10 Nisan 1920). *Turkish Studies*, 8 (7), 807-816
- Erim, N. (1953). *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)*, 1, Ankara: TTK Basımevi.
- Ener, K. (1961). *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış*. İstanbul: Berksoy Matbaası.
- (1963). *Çukurova’nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı*. İstanbul: Berksoy Matbaası.
- (1996). *Çukurova’da Kurtuluş Savaşı’nda Adana Cephesi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Erdem. S. (1988). Adana. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.1, 348-349.

- Eroğlu, C., Babuçoğlu, M. ve Köçer, M. (2012). *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*. Ankara: ORSAM Yayınları
- Ersan, M. (2007). *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*. Ankara: TTK Yayınları.
- (2014). Türk Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar). *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, 2, 161-202
- Gazel, A. A. (2006). İçel Mutasarrıfı İbrahim Behçet Paşa'nın İçel Sancağına (Anamur Gülnar Ermenek Gazipaşa) Dair Bir Raporu (1892). *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 31, 119-133.
- Gencer, A. İ. (1983-1987). İhtilalci Ermeniler'in 'Kaza İhtilâl Teşkilâtı' Talimatnamesi. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, (13), 579-583.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı. (1999). *Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Ankara.
- (2005). *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*. 1, Ankara.
- (2008). *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutiyet'in İlanından Önce ve Sonra)*, Ankara.
- (2012). *Kuvayı Milliye Komutanı Tekelioğlu Sinan Bey'in Günlüğü*, Ankara.
- (2009). *Türk İstiklal Harbi IV Güney Cephesi*, Ankara
- Görgülü, İ. (1990). *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gökhan, İ. (2012). Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi İlişkiler. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 1(2), 70-108.
- Günay, N. (2020). *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*, Ankara: ATAM Yayınları.
- Gürun, K. (1985). *Ermeni Dosyası*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Halaçoğlu, Y. (1973). Fırka-i İslahiye ve Yapmış Olduğu İskan. *Tarih Dergisi*, (27), s.1-20.
- (1988). Adana. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1, 349- 353.

- (2001). *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*. Ankara: TTK Yayınları.
- (2008). *Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları*. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.
- Halıcı, Ş. (1998). *Yüzellikler*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi.
- (2008). Hürriyet ve İtilaf Partisi Adana Başkanı Hafız Mahmut Celal'e Ait Bilinmeyen İki Beyanname. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 27(44), 99-112.
- (2016). Osmanlı Basınına Yansıyan Şekliyle 1914 Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Ermeniler. *Tarih Dergisi*, (62), 127-180.
- (2021). *Yüzellilik Gazeteciler*. İstanbul: Cumhuriyet Yayınları.
- Hatipoğlu, S. (1999). Doğu Meselesi ve Milli Mücadele'de Osmaniye. *ATAM Dergisi*, 15 (43), 235-251.
- (2001). *Türk-Fransız Mücadelesi (Orta Toros Geçitleri 1915-1921)*, Ankara: ATAM Yayınları.
- (2002). Çukurova'da Fransız-Ermeni İşbirliği (1918-1921). *Belleten*, 66 (247), 943-966.
- (25-27 Aralık 2013). Milli Mücadele'de Suriye İtilafnamesinin Yeri. *Milli Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu*, Ankara: ATAM Yayınları s. 195-209
- Hocaoğlu, M. C. (2014). 1915 Ermeni Tehcirinde Kullanılan Güzergahlar. *Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, 60 (4), 2957-2975.
- İlgar, R. ve Khalef, S. (Temmuz 2004). Türkiye'nin Sınırışan Akarsu Anlaşmalarına Coğrafi Açından Bir Bakış. *Marmara Coğrafya Dergisi*, (10), 53-72.
- İlter, E. (1995). *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923)*. İstanbul: Turan Yayıncılık.
- (2007). Taşnaksutyun. Hikmet Özdemir (Ed.), *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler*, Ankara: TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu, 77-94.

- İlyas, A. (2013). Heyet-i Temsiliye'nin Siyasal Yapılanması. *Tarihin Peşinde*, (9), 17-35.
- Kantarcı, Ş. (2014). Katolik Ermenilerin Anadolu'daki Faaliyetleri. *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, 9, 63-79.
- Kara, B. (2009). Savaşa Hazırlayan Barış Konferansı: Londra Konferansı. *Gazi Akademik Bakış*, 3(5), 143-70.
- Karabekir, K. (2008). *İstiklal Harbimiz C.1*. İstanbul: YKY Yayınları.
- Karacakaya, R. (2001). *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- (2007). Seçim İttifakları. Hikmet Özdemir (Ed.), *Türk-Ermeni İhtilaflı Makaleler*, Ankara: TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu, 19-32.
- Karlangıç, O. (2017). *II. Meşrutiyet'ten Mondros Mütarekesi'ne Kadar Adana (1876-1918)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karpat, K. H. (2010). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*. (Çev. B. Tırnakçı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karsandık, Ö. (2012). *Çağdaşlaşma Sürecinde Adana (1839-1976)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaymaz, İ. Ş. (2014). *Musul Sorunu Emperyalizm ve Kürtler*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Keser, U. (25-27 Aralık 2013). Doğu Lejyonu (Legion d'Orient) ve Güney Bölgesindeki Ermeni Faaliyetleri", *Milli Mücadelede Güney Bölgesi Sempozyumu*, Ankara: ATAM Yayınları s. 83-129.
- Kırkıcı, D. D. (2014). *Sınıraşan Sulan Bağlamında Türkiye, Suriye ve Irak İlişkileri*. Uzmanlık Tezi, Ankara: Orman ve Su İşleri Bakanlığı
- Kırpık, C. (Güz 2016). İskan, İsyan ve Değişim: XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kadirli. *OTAM*, (40), 407-439.

- Kılıç, D. (Aralık 1998). XIX. Asırda İngiltere'nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansıması. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (117), 1-97.
- (2009). *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*. İstanbul: ATAM Yayınları.
- (2014). Osmanlı Ermenilerine Yönelik Misyoner Faaliyetleri. *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, 8, 85-126.
- Kodaman, B. (1987). Abdülhamid ve Paul Terziyan. *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(1), 42-49.
- Kocaş, S. (1967). Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri. Ankara: Altınok Matbaası.
- Köse, İ. (Nisan 2014). Paris Barış Konferansı Tutanakları ve Başkan Woodrow Wilson'un Türk Algısı. *History Studies*, 6 (3), Şerafettin Turan Özel Sayısı, 217-238.
- Köse, İ. (İlkbahar 2019). I. Dünya Savaşı'nın İlk Gizli Antlaşması: İstanbul ve Boğazlar'ın Rus Çarlığı'na Bırakılması (Mart-Nisan 1915). *Bilig*, (89), 1-27.
- Kuran, A. B. (2000). *İnkılap Hareketimiz ve Jön Türkler*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Kurt, Y. (1992). *XVI. Yüzyılda Adana Tarihi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (Ekim 2010). II. Sargon Devri Kaynakları Işığında Güney Anadolu ve Toros Dağları Bölgesi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29(48), 69-88.
- (Aralık 2011). Ovalık Kilikya'da M.Ö. I. Yüzyıl Roma Yönetim Olgusu ve Tarkondimotos Krallığı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31, 429-445.
- Memiş, E. (2007). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. Konya: Çizgi Yayınları.
- Metin, H. (1992). *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*. Ankara: MEB Yayınları.

- Metintaş, M. Y. (Haziran 2019). Suriye Coğrafyasında 1919-1921 Döneminde Siyasal ve Sosyal Olaylar ve Türkiye – Fransa İlişkileri. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (1), 78-112.
- Mutlu, C. (2019). Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun Havza'daki Faaliyetlerinin Milli Mücadeledeki Yeri. *Cedrus*, 7, 723-740.
- Öney, C. (Ocak 2011). Ermeni Meselesinin Oluşumunda ABD'nin Rolü Nasıl Başlamıştır?. *History Studies*, ABD ve Büyük Ortadoğu İlişkileri Özel Sayısı, 229-244.
- Özcan, A. (1999). Osmanlı Mülkünü Paylaşım Planları Üzerine Düşünceler. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 12(3-4), 297-301.
- Özşavlı, H. (2012). Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu ve Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı. *Ermeni Araştırmaları*, (41), 141-190.
- Özkaya, Y. (1988). Mütesellim. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 32, 203-204
- Öztoprak, İ. (Kasım 1991). Adana ve Çevresinde Müdafaa-i Hukuk Çalışmaları. *ATAM Dergisi*, 8 (22), 117-139.
- Onar, M. (1987). *Kuruluşundan Kurtuluşuna Kadar Bağlantıları ile Saimbeyli*. İstanbul: Ekin Yayıncılık.
- Orbay, R. (22 Mart 1962). Rauf Orbay'ın Hatıraları. *Yakın Tarihimiz*, (4), 112-116.
- Öke, M. K. (1991). *Ermeni Meselesi (1914-1923)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Öncü, A. S. (2013). Tevfik Paşa Hükümeti'nin Programı ve Meclis-i Mebusan'daki Müzakereleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (49), 261-280.
- Payaslı, V. (Güz 2017). Fransız İşgalinde Osmaniye (Cebel-i Bereket) ve Rahime Hatun Üzerine Bir Değerlendirme. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (67), 269-308.
- Selek, S. (1987). *Anadolu İhtilali*. İstanbul: Kastaş Yayınları.
- Sevim, A. ve Merçil E. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları.

- Seyfeli, C. (6-8 Mayıs 2004). Ermeni Kilisesi'nde Katoğikosluk: Sis (Kozan) Katoğikosu Maraşlı Kefsizyan (1871-1894). *I. Kahramanmaraş Sempozyumu*, 617-635.
- Sofuoğlu, A. ve Yıldırım, S. (2005). 1921 Londra Konferansı'nda Türk Diplomasisi: Sadrazam A. Tevfik Paşa'nın Sözü Türkiye Büyük Millet Meclisi Temsilcilerine Bırakması Meselesi. *Belleten*, 79(284), 351-382.
- Sükan, B. (2011). Milli Mücadele Döneminde Türk Fransız İlişkileri. *90. Yılında Milli Mücadele Sempozyumları Bildiriler*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Ankara: ATAM Yayınları, s.149-168.
- Tansel, S. (1973). *Mondros'tan Mudanya'ya*. 1. Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları.
- (1991). *Mondros'tan Mudanya'ya*. 3. İstanbul: MEB Yayınları.
- Tekin, O. (2008). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Toker, M. (2021). *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşiv Belgelerinde Milli Mücadele'de Adana Cephesi (Feke, Kozan, Haçin)*. 1. Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları.
- (2021). *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşiv Belgelerinde Milli Mücadele'de Adana Cephesi (Feke, Kozan, Haçin)*. 2. Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları.
- Toros, T. (2001). *Kurutuluş Savaşı'nda Çukurova*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tufan, Osman. (1998). *Kilikya Doğu Bölgesinde Milli Hareketler ve Kozan Sancağı ile Mülhakatın Kurtuluş Hatıraları*. İstanbul: Arma Yayınları.
- Turan, Ö. (2003). Dünyü ve bugünü ile 1915 Ermeni olayları. *Dünden Bugüne Ermeni Meselesi Sempozyumu*, Konya.
- Turan, Ş. (1963). 17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı. *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, 201-232.
- (2008). *Türk Devrim Tarihi*. 1, İstanbul: Bilgi Yayınları.

- Türkmen, Z. (Eylül-Aralık 2014). Ermeni Meselesinde Çözüm Arayışı Sürecinde Uygulama Konulan Bir Proje: Vilayât-ı Şarkiye (Doğu Anadolu) Islahat Müfettişliği (1913-1914). *Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi*, (60), 1-27.
- Uçarol, R. (2013). *Siyasi Tarih (1789 – 2012)*. İstanbul: Der Yayınları.
- Umar, B. (2020). *Kilikia: Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*. İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- Umar, Ö. O. ve Yenisu M. (Bahar 2020). Gizli Antlaşmalar Çerçevesinde San Remo Konferansı'nda Ortadoğu'yu Şekillendirme Çabaları. *ATAM Dergisi*, (101), 29-70.
- Uluslan, Ş. (Bahar 2009). Şark Meselesi'nden Sevr'e Türkiye. *ÇTTAD*, 8 (18), 229-256.
- Ural, S. (2000). Mustafa Kemal Paşa'nın Mondros Mütarekesi Hakkındaki Görüş ve Düşünceleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Dergisi*, 15, 305-316.
- Uras, E. (1976). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Ursavaş, A. S. (1988). *Çukurova Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluşu*, İstanbul: Kastaş Yayınları.
- Ünal, A. (2000). Çukurova'nın Antik Devirlerde Taşıdığı İsimler ile Fiziki ve Tarihi Coğrafyası. *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprübaşı*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 19-41.
- (2006). Eski Çağlarda Çukurova'nın Tarihi Coğrafyası ve Kizzuwatna (Adana) Krallığı'nın Siyasi Tarihi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Arkeoloji Özel Sayısı), 15(3), 15-44.
- Yaktı, Ö. (2013). Amerikan İç Savaşı ve Adana: Pamuk Tarımının Adana'nın Modernleşme Sürecine Etkisi. *Atatürk Yolu Dergisi*, (54), 288-289.
- Yaman, A. (1973). *Ermeni Meselesi ve Türkiye*. İstanbul: Otağ Yayınları.
- Yavuz, B. (1992). 1921 Tarihli Türk – Fransız Antlaşması'nın Hazırlık Aşamaları. *ATAM Dergisi*, 8, (23), 273-308.

Yavuz, B. S. (Bahar 2003). Türk Kurtuluş Savaşı Sırasında Fransa'nın Anadolu'daki Çıkarları. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, (9), s.144-164.

Yavuz, R. (2016). *Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan Sevr Barış Antlaşması'na Giden Süreçte Türk Diplomasisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü.

Yıldırım, S. (25-27 Aralık 2013). 1921 Londra Konferansı'nda Fransa'nın Tavrı ve Güney Cephesine Yansımaları. *Milli Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu*, Ankara: ATAM Yayınları, 695-714.

Yorulmaz, Ş. (Mayıs-Kasım 2005). Çukurova'da Kuva-yı Milliye Yapılanmasının Temel Özellikleri. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 35-36, 345-373.

Yurtsever, C. (2002). *Kozanlı Milli Mücahit Halil Topaloğlu'nun Hatıraları*, Adana: Ekrem Matbaacılık.

-----, (2010). *Kozan'ı Tanıyalım*. İstanbul: Çukurovalı Yayınları.

-----, (2013). *Ceyhan Sevgisi*. Adana: Çukurova Yayınları.

-----, (2014). *Kadirli Tarihi*. İstanbul: Çukurovalı Yayınları.

Ziya Şakir. (2014). *İttihat Terakki Nasıl Öldü?*. 3. İstanbul: Akıl fikir Yayınları.

Süreli Yayınlar

Adanalılar'ın Bir Feryad-ı Muhakki. (13 Kanunuevvel 1334). *Hadisat*, 1.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. (Eylül 1955). *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Sayı 13, Vesika No:350.

-----, (Mart 1959). *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, 27, Vesika No:714.

-----, (Mart 1960). *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, 28, Vesika No:736.

-----, (Mart 1960). *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, 31, Vesika No:785.

-----, (Eylül 1960). *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, 33, Vesika No:831.

-----, (Mart 1961). *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, 29, Vesika No:756.

-----, (Mart 1962). *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, 39, Vesika No:929.

- . (Aralık 1962). *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, 42, Vesika No:991.
- . (Eylül 1963). *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, 45, Vesika No:1051.
- . (Mart 1967). *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, 59, Vesika No:1342.
- . (Mart 1983), *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 83, Belge No.61.
- . (Ekim 1985). *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 85, Belge No: 2005
- . (Ocak 1997). *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 103, Belge No: 2874.
- “Hareket-i Umumiye”.(28 Şubat 1924). *İkdam*, 1
- “Rauf Beyle Mülakat” . (2 Teşrinisani 1334). *Anadolu’da Yenigün*, 1.
- Yüreğir, A. R. (28.01.1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 2.
- (5 Mayıs 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 4.
- (22 Haziran 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 2.
- (23 Haziran 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 4.
- (13 Temmuz 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 4.
- (16 Temmuz 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 2.
- (24 Temmuz 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 4.
- (17 Temmuz 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 4.
- (1 Ağustos 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 4.
- (13 Ağustos 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 4.
- (14 Ağustos 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 2.
- (17 Ağustos 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 4.
- (26 Ağustos 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 4.
- (29 Ağustos 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 4.
- (10 Ağustos 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 4.
- (26 Ağustos 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 4.
- (25 Ağustos 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 4.
- (27 Ağustos 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 2.
- (28 Ağustos 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 4.
- (1 Eylül 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 4.
- (2 Eylül 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 2.

- (7 Eylül 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 4.
- (8 Eylül 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 4.
- (9 Eylül 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 2.
- (10 Eylül 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 4.
- (18 Eylül 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 4.
- (14 Eylül 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 4.
- (16 Eylül 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 2.
- (23 Eylül 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 4.
- (25 Eylül 1953). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 4.
- (22.12.1977). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 4.
- (28.12.1977). Milli Mücadele’de Çukurova. *Yeni Adana*, 2.

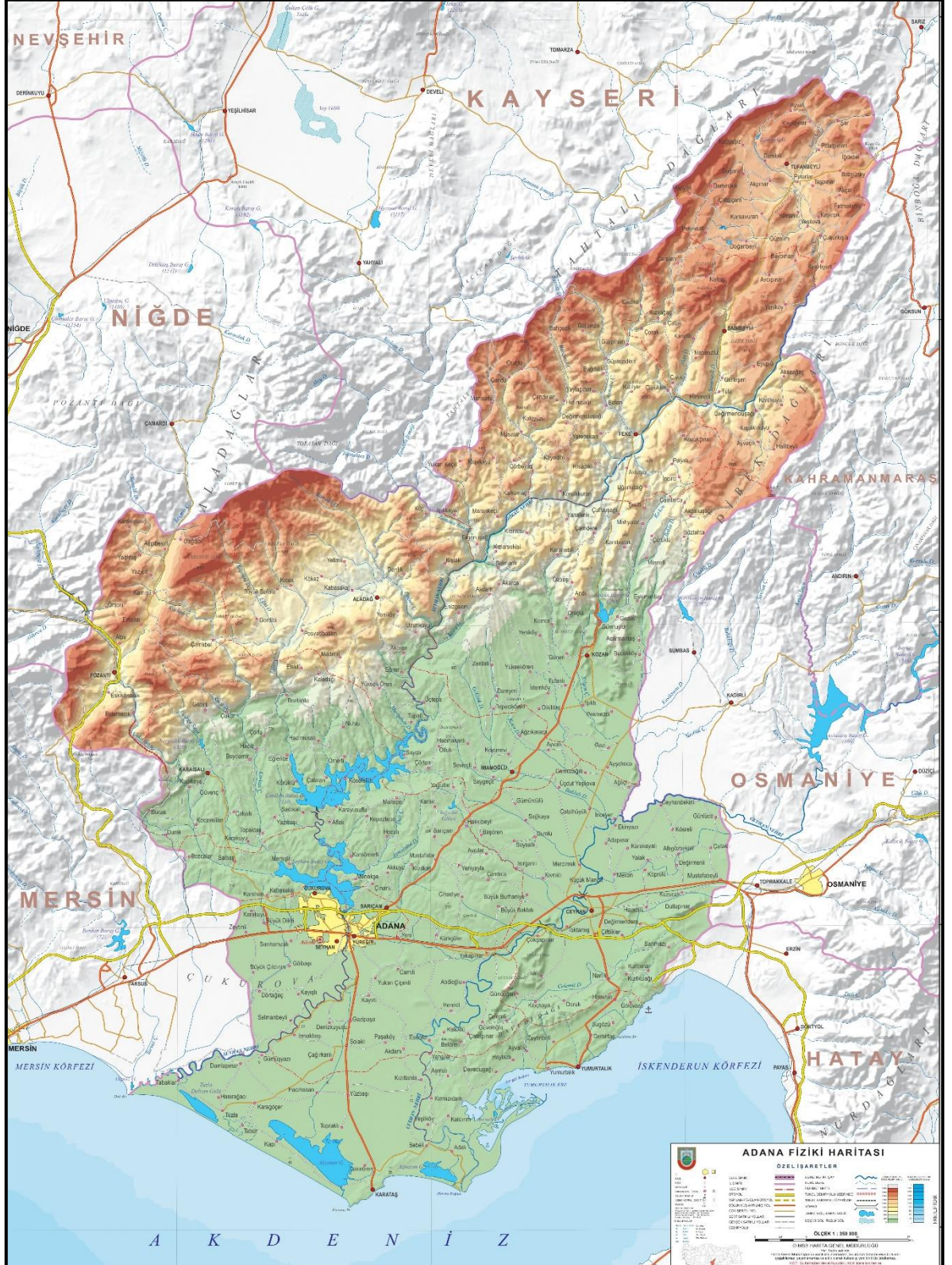
İnternet Yayını

https://turkoloji.cu.edu.tr/CUKUROVA/makaleler/halacoglu_1.pdf (Erişim Tarihi: 28.02.2022).

EKLER

EK-1

Adana Fiziki Haritası

Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin, 27 Ocak 1920 tarihinde Adana Türklerine hitaben hazırladığı bildiri. (TİTEA. (27.01.1336), 113, 20).

کلیکیا و آطنه و تورکریته خطابہ :
نوسرو ۷

حقه حرمت ایتکی بیلیمینلری ، قوته سرفروایتدیرلم
ای معشر اسلام ! ای باغری یاتیق تورک بکریلری ! وای اولادینک فلاکت غیبه سته آغلان تورک
آنلری ! سزه ، سزک یاتیق ظلمدیده پورکریکزه ، خونخوارلقدن نفرت دوپان روح نیکیزه خطاب ایدیورز :

تورکک مشروع و ملی حقلرینی طانیمایان عنود و غدار
دشمنلری می ، ینه تورکک ایمان و قوتی اوکنده سرفرو
ایتدیرلم . (حق) ویه کشکن حقمنزله پیشوالوان ، انزده کی سلاح حربی و یلسون برنییلری
کی رجوق مواعیدایله متارکه تحویل ایتشکن انصافسز و نهاییسز حرصلرله «یوردیغزه» ، «یوواضه»
حتی «دین و ایمانغزه» قصده باشلایان اجنبیلرک حقمنزده و یرمچیکاری قراره بدلاجه انتظار ایتنه کی
بک پیوده بر تسیل اولدی کن کی آشکار اولدی . هانی . تورکک ایللرینه دو قونولیه
جقدی ؟ ... هانی ، تورککلرله مسکون ولایتلرمنده حاکمیتیمز
ابقا ایدیله جکدی ؟ ...

یز مسلمانلر . هله بالخاصه تورکلر ، الله ایتلیدیغیز قدر و یردیکیز سوزک جدیدته اعتقادایدیر ، هر کی ده بویه
صایر یز . متارکدهن سکره غریک بزی حقوق ملیه مندن محروم ایتیه چکنه قائل ساکن و متوکل بیکله کلکیز ایتیه بو اعتقادک
بر مثالیدیر . ازمیرک جانیانه بر قصده اوضارسی ، اطنه ایتلک ستمحات فیجیه به اعلائی یوسکون متوکلا نه منک پیوده لکی
انبات ایتدیک ایتسودیکه تورکک منور اولاداری مهیب و معظم بر حرکت ملیه به باشلامه مجبور اولدیلر .

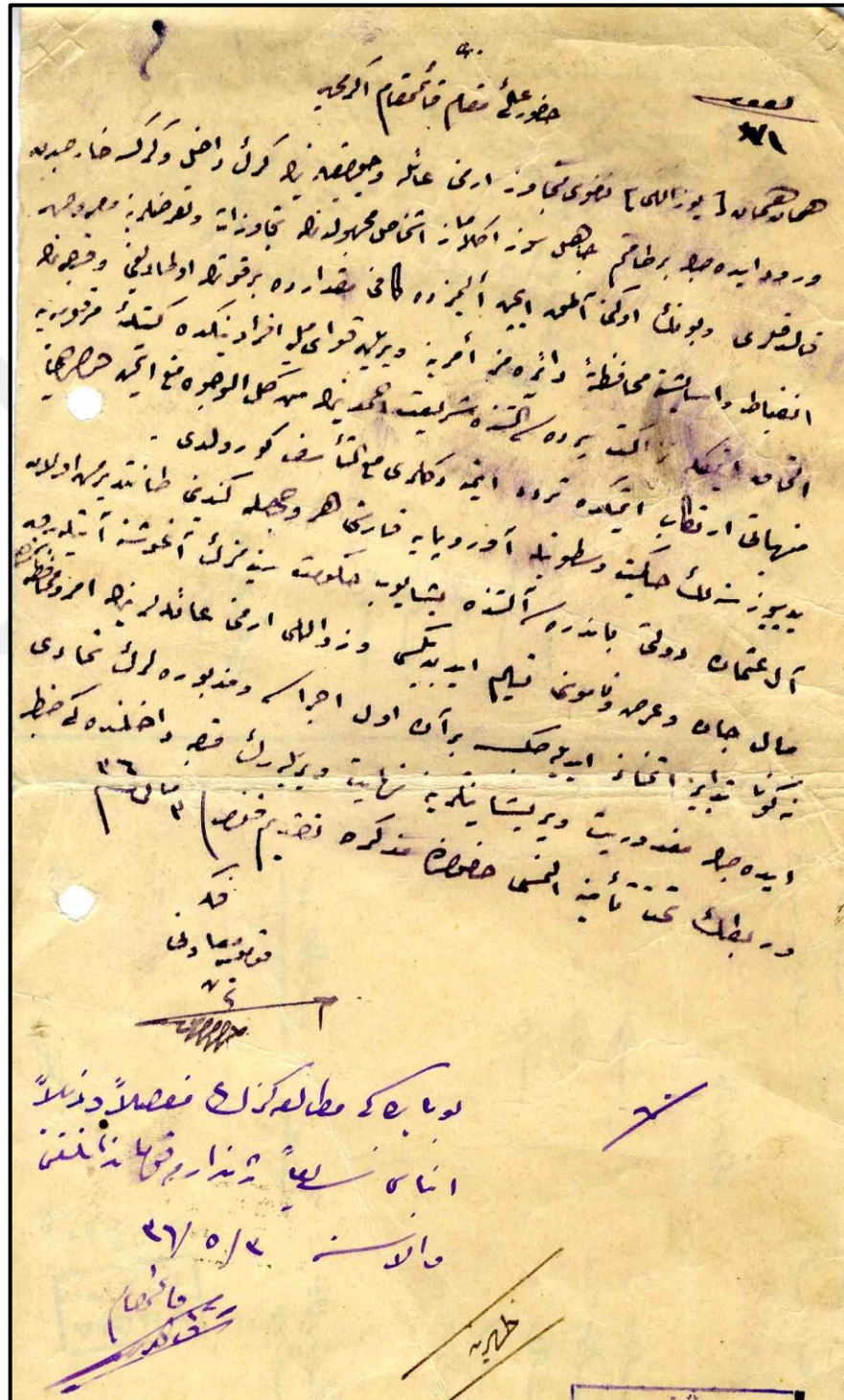
«اناطولی و روم ایلی مدافعه حقوق جمعیتی ، تأسس ایلدی . ایلک شریعی
ازمیرده قجه یونانیلره و وروورکی ایکنیجی شریعی ماورای طوروسده کی ارمی قصابلرینک تسویلات و تشوقاتی
کندی منفعت حسابلر بدمنچ ایدرک تورککی هر کون یکی بر حقارتله و نجیده ایدنلره حاضر لا یور **أوت ! ای ،**
طوروسک آرقه سنده آیلردنبری سکون و سعادتدن محروم
یاشایان همشهریلر امین اولنکر ! یقین بر آئیده اوقارا یلار صیریلجی و نور هلال ینه
طوروسک آفاق احتشامنده بارلایه جقدر
یکبارجه همشهریلریمز بالذات اطنده بو امر جلیل ایچون ایلک اشاره مهیا طورورکی خارجه وسزیمک یقین بر یرده
ینه کلیکیا ک اوز اولادلردن مشکل بر کتله و برهیت یوتون آرام حضورنی ترک ایدمک یواشیه حصر نس ایدیورز . .
ترکه شو خطابه یی اوقویان مرتورک ، هر مسلمان قلبلرکی ایمان قدر قوتلی بر اعتقاد ایله امین و مطمئن حاضر لاسون . .
باحقمنزه ، غریب و کندی کندی طانیجی ، یاخود کندی عزیمتله یون تون بالله طانیجی

ای معشر اسلام ! ای مسلمان تورکلر !
سزه خطاب ایدیورز :

اذانکن بوسسلر او یان ! قورقارم
وطن بر ظنین گاه ناقوس اولور . .

— ۲۷ کانون ثانون ۳۳۶ —
انادولی و روم ایلی مدافعه حقوق جمعیتی
«کلیکیا» هیئت مرکزی

Feke polis memurunun, Feke'nin düşman işgalinden kurtarılmasından sonra bölgede kalan Ermenilerin can ve mal güvenliğinin sağlanması konusunda kaymakamlığa yazısı. TİTEA. (03.05.1336), 102,52).

Kilikya Kuva-yı Milliye Kumandanı Kozanoğlu Doğan Bey’e aç olan Ermeni kadın ve çocukların ihtiyaçlarının nasıl sağlanacağı konusundaki yazısı. (TİTEA. (04.05.1336) 106,15)

عالم ملکاً قوامی قوتاً از قوتی به جلاله

۱- اراده دلان آید هم که قوتی از قوتی به جلاله
 بجا ده سکوت و نبات آید و حکم آید ای ملک بعد ما به جلاله
 ازین قادی و هو قادی کامله آید در بوند و حکم آید به جلاله
 مساوت خلقه لای قادی . فاندن لای قادی آید اوله
 ایون قوتی و سکوت قیله . بی ویر طه سبکی ویر به جلاله
 نهاده ویر به جلاله اراده که مستانه .

فقد

۲- احاطه افندد ریزه قوتی و قوتی سوخته ای حکم فقط کر و قوتی
 و کر که متالیوز ضابطی احاطه افندد به جلاله احاطه قوتی و قوتی
 سرعه ایلا قوتی ایویر قوتی به جلاله احاطه قوتی

بی افندد ۱ ۲ ۳ ۴ ۵ ۶ ۷ ۸ ۹ ۱۰ ۱۱ ۱۲ ۱۳ ۱۴ ۱۵ ۱۶ ۱۷ ۱۸ ۱۹ ۲۰ ۲۱ ۲۲ ۲۳ ۲۴ ۲۵ ۲۶ ۲۷ ۲۸ ۲۹ ۳۰ ۳۱ ۳۲ ۳۳ ۳۴ ۳۵ ۳۶ ۳۷ ۳۸ ۳۹ ۴۰ ۴۱ ۴۲ ۴۳ ۴۴ ۴۵ ۴۶ ۴۷ ۴۸ ۴۹ ۵۰ ۵۱ ۵۲ ۵۳ ۵۴ ۵۵ ۵۶ ۵۷ ۵۸ ۵۹ ۶۰ ۶۱ ۶۲ ۶۳ ۶۴ ۶۵ ۶۶ ۶۷ ۶۸ ۶۹ ۷۰ ۷۱ ۷۲ ۷۳ ۷۴ ۷۵ ۷۶ ۷۷ ۷۸ ۷۹ ۸۰ ۸۱ ۸۲ ۸۳ ۸۴ ۸۵ ۸۶ ۸۷ ۸۸ ۸۹ ۹۰ ۹۱ ۹۲ ۹۳ ۹۴ ۹۵ ۹۶ ۹۷ ۹۸ ۹۹ ۱۰۰

EK-8

İzmir'deki Ermeni Generali Torkum ile Adana'dan kaçan Ermeni komite üyelerinin işbirliğinde olduğuna dair istihbarat. (TİTEA, (19.04.1338), 52, 138).

